

Folia Uralica Debreceniensia 30.

Debrecen
2023

FOLIA
URALICA
DEBRECENIENSIA
30.

Szerkesztette:

Maticsák Sándor

Keresztes László

Kelemen Ivett

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press

2023

A DEBRECENI EGYETEM FINNUGOR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
LEKTORÁLT KIADVÁNYA

Szerkesztőbizottság:

Csepregi Márta (Budapest), Csúcs Sándor (Budapest),
Riho Grünthal (Helsinki), Honti László (Budapest),
Lars-Gunnar Larsson (Uppsala), Harri Mantila (Oulu),
Sirkka Saarinen (Turku), Tõnu Seilenthal (Tartu),
Oleg Szergejev (Joskar-Ola), Eberhard Winkler (Göttingen).

A tanulmányokat lektorálta:

Agyagási Klára (Debrecen), Csúcs Sándor (Piliscsaba), Dobi Edit (Debrecen),
Honti László (Budapest), Kelemen Ivett (Debrecen), Keresztes László
(Debrecen), Tomi Koivunen (Turku/Debrecen), Kubitsch Rebeka (Szeged),
Maticsák Sándor (Debrecen), Pusztay János (Budapest), Sipőcz Katalin
(Szeged), Zaicz Gábor (Budapest).

ISSN 0239-1953 (print), ISSN 2732-3803 (online)

© A szerzők, 2023

© A Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli
elektronikus terjesztés jogát, 2023.

A kötet a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Tudományos Alapjának támogatásával készült.

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított Magyar
Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi

Technikai szerkesztő: Maticsák Sándor, Ludmerszki Szilvia
Borító: Deli-Nagy Tünde

Készült a Debreceni Egyetem nyomdájában.

TARTALOM – CONTENTS – INHALT – SISÄLLYS – СОДЕРЖАНИЕ

Antal M. Gergely: Az angol–oroszl eredetű szavak története és korszakolása a permi nyelvekben	7
Baksa Máté: A birtokos személyragok rendszere a 16–17. századi finn zsolrtárfordításokban	19
Csepregi Márta: A hasonlítás kifejezése a hanti nyelvjárásokban (esettanulmány a nyelvi kapcsolatok köréből)	37
Honti, László: Bemerkungen zu den attributiven und nicht-attributiven Zahlwörtern	53
Kazajeva, Nyina – Kubitsch Rebeka – Szeverényi Sándor: Az erza-mordvin evidencialitás nyomában	83
Kelemen Ivett: A színneveket tartalmazó inari számi idiómákról	105
Koivunen, Tomi: Permiläisten kielten ehtolauseitten vertailua paralleelikorpuksen avulla	123
Kormos Erik: A hét napjainak elnevezése a dél-észti vöruban és szetuban ...	145
Ludvig Ádám: A norvégiai számi írásbeliség hajnalán: Isaac Olsen élete és munkássága	157
Maticsák Sándor: A mordvin sör	167
Németh Szilvia – Szabó Ditta – F. Gulyás Nikolett: PermCorp: egy komi-permják korpusz létrehozása	181
Pukánszky Alexandra: A természetes nem (sexus) jelölése a Grimm-mesék finn fordításaiban II.	203
Romanova, Marina: A TERMÉSZET kulturális metaforái a Vjatkán túl élő udmurtok népdalaiban	223
Szalóczy Bettina: A patás állatok megnevezése az északi számi bibliafordításokban	249
Сергеев, Олег: Добуквенная письменность марийского народа	265
Takács Judit: Hogyan lett a <i>Demonstratio</i> tananyag? A magyar nyelv eredetének bemutatása Pápay Sámuel <i>A Magyar Literatura' esmérete</i> című művében	289
H. Varga Márta: Képző vagy nem képző? A (denominális) diminutív toldalékok grammatikai státusáról	299

Ismertetések – Reviews – Rezensionen – Katsauksia – Рецензии

Pusztay János: Egy nyelvcsalád tündöklése és...? (<i>Maticsák Sándor</i>)	311
Kallio, Kati – Grünthal, Riho – Saressalo, Lassi (toim.): Inkerikot, setot ja vatjalaiset – Kansankulttuuri, kieli ja uskomusperinteet (<i>Kormos Erik</i>)	319
Kowalik, Richard: Towards a grammar of spoken South Saami (<i>Kelemen Ivett</i>)	327
Juutinen, Markus: Koltansaamen kielikontaktit. Vähemmistökieli muuttuvassa kieliympäristössä (<i>Tomi Koivunen</i>)	331
Saarinen, Sirkka (ed.): Matthias Alexander Castrén: Tscheremissica (<i>Maticsák Sándor</i>)	337
Шахвердова, Нава Ванда – Дьёрфи, Беата (ред.): Русско–марийские языковые контакты в ареальном освещении. Юбилейный сборник статей к 70-летию профессора Клары Адягаши (<i>Maticsák Sándor</i>)	344
Самарова, М. А. – Стрелкова, О. Б.: Лабыр-лабыр-лабыртом! Поговорим от души (<i>Ekaterina Suntcova</i>)	351
Nagy Zoltán: Egy folyó több élete. Hantik és oroszok a nyugat-szibériai Vaszjugán mentén (<i>Maticsák Sándor</i>)	361

In honorem

Alho Alhoniemi 90 éves (<i>Maticsák Sándor – Keresztes László</i>)	375
Csúcs Sándor 80 éves (<i>Keresztes László</i>)	378
Honti László 80 éves (<i>Maticsák Sándor</i>)	381
Tuomo Lahdelma 70 éves (<i>Keresztes László – Maticsák Sándor</i>)	385

In memoriam

150 éve született Pápay József (1873–1931) (<i>Rusvai Julianna</i>)	389
D. V. Cigankin (1925–2023) (<i>Keresztes László</i>)	393
Dennica Peneva (1963–2023) (<i>Keresztes László</i>)	396

Az angol–orosz eredetű szavak története és korszakolása a permi nyelvekben¹

ANTAL M. GERGELY

ELTE, Nyelvtudományok Doktori Iskola

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, Budapest
antalm.gergely@gmail.com

Az angol–orosz eredetű szavak nem csupán egy újabb réteget képeznek a permi nyelvek szókincsében, hanem az angol mint a nemzetközi kommunikáció nyelve szélesítheti a képet arról, hogyan hat egy többségi nyelv (vagy lingua franca) a kisebb vagy kisebbségi nyelvekre, amely segíthet mélyebben megérteni és feltárni a történeti nyelvi kontaktusokat is. Az angol–orosz átvételek vizsgálata azért is szükséges, mert egy fonológiai és fonotaktikailag, illetve szemantikailag jól elkülöníthető csoportot képeznek attól függetlenül, hogy angol vagy orosz átvételnek tekintjük őket (ld. Antal M. 2020). Kutatásom során több mint 270 komi–zürjén és kb. 120 udmurt szót gyűjtöttem, amelyek angol–orosz eredetűek. A szavak forrásai elsősorban internetes szótárak, valamint nyomtatott szótárak (a 19. századtól kezdve napjainkig), amelyek a kölcsönzések valamennyi korszakát lefedik. Bár az élő nyelv nem egyenlő a szótárakkal, a szótárírók által beválogatott szavak mégis mutatják egy szó elfogadottságát, a szókészlethez való legitim tartozását. A szótárak eltérő módokon tartalmazták ezeket az újabb keletű átvételeket – részben a szótárírók szempontjait tükrözve, miszerint az idegen eredetű lexémákat nem feltétlenül tekintik a szókincs részének.

Az angol eredetű szavak és az angol mint világnyelv hatása a kisebbségi státusú nyelvekre nem igazán szerepelt eddig a permisztikában. Korábban csak az udmurtban meglévő német és francia jövevényszavakkal foglalkozott röviden a szakirodalom (vö. Zelenyina 2014). Az angol jövevényszavakkal

¹ A cikk az oroszul megjelent *История и периодизация англо–русских заимствований в пермских языках* (Antal M. 2022) című cikkem átdolgozott magyar változata, amely leendő disszertációm egyik alfejezetének kivonata.

röviden Tarakanov és Kondratyjeva foglalkozik, melyeket az oroszon keresztül érkezőnek tartanak (Tarakanov – Kondratyjeva 2019: 147). Összesen öt kategóriába sorolják a szavakat a jelentések szerint elkülönítve (Tarakanov – Kondratyjeva 2019: 150). Egyes itt szereplő szavak azonban (pl. *мрамбаў* ’villamos’) az etimológiai szakirodalom szerint nem feltétlenül az angolból, hanem a franciából kerültek az oroszba.

A kontaktnyelveken (tatár, orosz stb.) keresztül érkező egyéb nyelvekből származó szókins esetében ezidáig esély sem volt arra, hogy a permi nyelvekre ezek az egyéb nyelvek – kultúrnyelvek (pl. arab, görög, német) és világnyelvek (latin) – közvetlen hatást fejtsenek ki. Ez most az angol előretörésével megváltozott, ezért is érdemes vele foglalkozni.

Ahhoz, hogy korszakok szerint rendezve történeti áttekintést nyerjünk az angol–orosz és angol átvételekről, először is szükséges az orosz és angol nyelv viszonyát figyelembe venni, amely nyilvánvalóan meghatározza az udmurt, zürjén és permják kapcsolatát az angollal. Mivel nem szükséges aktív és nagyfokú kétnyelvűség a presztízsnyelvből való szókölcsonzéshez (vö. pl. Janurik 2007), itt sem feltételezhetjük, hogy az angol nyelvtudás széles körben elterjedt lenne a permi nyelvek beszélői között.

Amint a bolsevik hatalom a közoktatást és az anyanyelvi oktatást támogatni kezdte, az hatással volt a Szovjetunió kisebbségeinek nyelvfejlesztésére is. A permi nyelvek nyelvi standardizációs folyamatai és a helyesírási reformok az 1920–1930-as években megnövelték az igényt a szótárírás és a neologizmusok teremtése iránt, hogy ezáltal is növelhessék e nyelvek presztízsét (Csúcs 1990: 20–22). Csúcs megjegyzi, hogy ettől a korszaktól kezdve az orosz nyelv masszív hatása a nagyszámú szóátvételekben is megmutatkozott, amelyeket egyszerűen idegen szavakként kezel, és a jelenséget az oroszosítás egyértelmű eszközének tartja (Csúcs 2002: 454–457).

A lexémákat tekintve a következő kategóriákat állapíthatjuk meg (Lansztyák 2006 alapján) a permi nyelvek angol–orosz kölcsönzéseiben: 1) angol eredetű orosz kölcsönzések (ezek a szavak változatos származást mutatnak, pl. protoindoeurópai, ősgermán stb.) vagy angol eredetű orosz kölcsönzések, de maga az angol szó is kölcsönzött (vagyis a latintól az ófrancián és a modern hindin át a japánig stb. különféle átadó nyelvekből); 2) angol kölcsönzések (a végső eredettől függetlenül), amelyek jelentése vagy hangalakja orosz hatásra jött létre; 3) közvetlen angol kölcsönzés az orosz nyelv közvetítése nélkül; 4) az orosz nyelven vagy a forrásnyelvvél (angol) való közvetlen kapcsolaton keresztül, részben angol eredetű hibrid kölcsönzések esetei. Az első kategória úgy határozható meg legkönnyebben, mint egy szónak az orosz helyesíráshoz való adaptációja, amely lehet transzkripció, transliterá-

ció vagy a kettő kombinációja (lásd Janurik 2010: 48–50). A második kategória a lexikális adatok viszonylag szűk rétegét alkotja, míg a harmadik és negyedik kategória még ennél is csekélyebb számú példát tartalmaz.

Az angol–orosz nyelvi kontaktusok és az oroszba bekerült angol jövevényszavak korszakolását (vö. Promshina – Ettkin 2005; Comrie – Stone – Polinsky 1996: 185–230) az udmurt–orosz kontaktusok történetével (Csúcs 1970, 1972, 2002) és az udmurt nyelv periodizációjával (Kel'makov 2003: 190–200), valamint a komi nyelvek periodizációjával (Rédei 1978: 41–44) összevetve a következő korszakokat tudjuk elkülöníteni az angol–orosz kölcsönzések tekintetében: 1) szórványos és másodlagos átvételek kora kb. 1917-ig; 2) a szovjet időszak orosz közvetítéssel 1991-ig; 3) a rendszerváltás utáni időszak 1991-től (különösen a 2012 utáni² digitalizált korszak az udmurt esetében). Ezek a korszakok tükrözik a történeti és társadalmi körülményeket és ezek hatását a vizsgált szóanyagon.

1. A másodlagos kölcsönzések kora (1917-ig)

Számos, főként történelmi okból megállapíthatjuk, hogy az angol–orosz eredetű szavak első kölcsönzési korszaka az 1917-es bolsevik forradalommal ér véget, de valamikor a 19. században kezdődik; a pontos időintervallum tisztázatlan.

A 18. század folyamán az első angol szókölcönzések az oroszban tenge-részeti szakkifejezésekből állnak (Benson 1959: 248), csakúgy mint néhány navigációs, vallási, kulturális kifejezésből (kb. 150 szó) Nagy Péter korában (Promshina – Ettkin 2005: 440). Az orosz kormányok növekvő anglofil hozzáállása és Nagy Katalin kora hozzájárult az angol és amerikai kulturális befolyáshoz, amely a 18. század második felében újabb jövevényszavak beáramlását eredményezte. A 19. század elején az angol a francia után a második legnépszerűbb idegen nyelv lett, amely további, ám relatíve kevés szóval járult hozzá főként az orosz hétköznapi élet szókincséhez. A kis mennyiség elkerülte az orosz puristák kritikáját, az anglofilia az 1870-es években mégis véget ért (Promshina – Ettkin 2005: 440–442). E korszakban megjelent viszont néhány politikai és szociálpolitikai kifejezés, ezeket azonban inkább az a szűk kör használta, amelyik a – tkp. forradalmi eszméket követő – politikában aktívan részt vett. E szavak közismertségre csak a szovjet forradalom után tettek szert (Benson 1959: 185–187). 1900 és 1917 között pedig olyan diva-

² A 2012-es dátum szimbolikus: a Buranovói Nagymamák eurovíziós szereplése úgy-mond vízvázasztó az udmurt fiatalok öntudatra ébredése kapcsán, vö. Horváth 2014, Pischlöger 2014.

tos angol lexémák kerültek be az oroszba a kultúra, sport és technológiai újítások köréből, mint a *фильм* 'mozgóképfilm', *джаз* 'dzsessz', *бойкот* 'bojkott', *теннис* 'tenisz' stb. (Comrie – Stone – Polinsky 1996: 188–189).

Ahogy a 19. században beindult a modernizáció, a vasútipar fokozatosan részesévé vált az orosz „vidéknek” is. Az udmurtok lakta területen az első vasutat az 1890-es években építették.³ Ebből az időszakból legalább két angol eredetű vasúti terminus van meg a permi nyelvekben: *вокзал* 'vasútállomás' (Csernih 1999: 1/162) és *пельс(а)* 'sín' (vö. Janurik 2019: 278–279). Ezek egyikét sem találjuk a legkorábbi szójelölésekben és szótárakban (pl. a Munkácsi-féle *A votják nyelv szótára* 1896-ból, a Szavvatov-féle *Зырянско-русский и русско-зырянский словарь* 1850-ből, Litkin szótára 1907-ből [1931-ből]), ami nyilvánvaló, hiszen ezek a nyelvészeti szempontból összeállított művek a permi nyelvek alapszókincsét hivatottak szemléltetni, dokumentálni, és nem mindig az oroszul beszélők voltak a célközönség (Maticsák 2014: 84).

Miért éppen a vasúttal kapcsolatos kifejezések jelentkeznek először? Azért, mert más, az angoltól származó korabeli orosz terminusok – pl. a házassági szókincs vagy a városi élethez köthető lexémák – nem igazán játszottak szerepet a tengertől messze, főként vidéki, hagyományosan paraszti társadalomban élő udmurtok vagy komik körében. Az oroszban akkor már a köznyelv részévé vált *спорт* 'sport' (Csernih 1999: 2/195) is csak a következő periódusban fordul elő a permi szótárakban.

Így az ebben a periódusban az angoltól származó szavakat a permi nyelvekben kivétel nélkül orosz kölcsönzéseknek tekinthetjük. Az angol eredetű szavak előbb adaptálódtak az oroszban, majd a növekvő orosz–permi nyelvi kontaktusoknak köszönhetően az udmurtban és a komi nyelvekben egyszerűen orosz átvételekként jelentek meg. Maguk a beszélők is orosz szavaknak tarthatták ezeket, mivel nem beszéltek sem angolul, sem más, akkoriban népszerű idegen nyelven (németül vagy franciául például).⁴

³ A Glazovon (Glazkar) áthaladó Kotlasz–Perm vonalon 1899-ben kezdődött meg a vasúti forgalom. A zürjének lakta területeken ugyanakkor csak a cári idők után jelent meg a vasút.

⁴ Történelmi és történeti-szociolingvisztikai szempontból érdekes lehetne megvizsgálni, hogy van-e írásos emléke angoloknak vagy amerikaiaknak, akik az udmurtok vagy a komik között jártak vagy éltek (hosszabb-rövidebb ideig) a 18–19. században. Ha voltak is valaha angol anyanyelvű kereskedők, mérnökök vagy nevelők (Moszkvából és Pétervárról nézve) ilyen távoli – és az akkori orosz viszonyokhoz képest elmaradott – vidékeken, ezek az anglofónok nem valószínű, hogy közvetlen (nyelvi) kapcsolatba kerülhettek a helyi, nem oroszajkú lakossággal. A környéken élő arisztokraták és gazdag családok pedig beszélhettek ugyan a 19. században növekvő népszerűségnek örvendő angol nyelven, de mindez aligha lehetett befolyással a permi nyelvekre.

2. A szovjet éra (1917–1991)

Bár az angol eredetű szavak több réteget képeztek az orosz nyelvben a Szovjetunió fennállása alatt, a permi nyelvekre vonatkoztatva ez egyetlen korszaknak tekinthető amiatt, hogy az adaptálás folyamata lassan és egységesen ment végbe bennük.

2.1. A szovjet éra első fele (az 1940-es évekig)

Az 1917-es forradalom számos politikai, társadalmi, kulturális, infrastrukturális és demográfiai változást hozott Oroszországban. 1917 és 1927 között viszonylag kevés (angol) jövevényszó érkezett az orosz nyelvbe, pl. *тансунг* < ang. *dancing* 'táncolás', *фокстроп* < ang. *foxtrott* 'táncfajta', *сервис* < ang. *service* 'szerviz', viszont ennél is meghatározóbb volt az addig a széles beszélőkör számára ismeretlen, a cári időkben megjelent rétegnyelvi kifejezések elterjedése (Comrie – Stone – Polinsky 1996: 192–193). A '30-as években az erőltetett iparosítás hozott újabb brit és amerikai kölcsönzéseket az oroszba, és ebben az időszakban vált az orosz számára az angol a fő forrásnyelvvé a jövevényszavakat illetően (Promshina – Ettkin 2005: 442). Az angol szavak beáramlásának legaktívabb időszaka a '20-as évek vége volt, pl. *комбайн* < ang. *combine* 'kombájn'; *джемпер* < ang. *jumper* 'pulóver'; *контейнер* < ang. *container* 'konténer'; *демпинг* < ang. *dumping* 'dömping'; *коктейл* < ang. *cocktail* 'kocktél' stb. Azonban a '30-as évek közepén a szigorú sztálini rezsím hosszabb időre megakadályozta a „külföldi szavak” átvételét, egyúttal ellenséges viszonyulást teremtve ezekkel szemben (Comrie – Stone – Polinsky 1996: 205).

A második világháború egyfajta elszigeteltséget hozott nemcsak a kisebbségi nyelvek, hanem az orosz számára is. Ebben az időszakban folytonos változás jellemezte a nyugathoz való viszonyulást és a nyugat befolyását, a jövevényszavak átvételével kapcsolatosan is. Az 1940-es évek vége felé ismét ellenszenv övezte a külföldi befolyást – ez újabb purista attitűdöt és a szókölcönzések visszaszorulását vonta magával az 1950-es években (Comrie – Stone – Polinsky 1996: 206–210).

1917 után a városiasodás és a modernizálódás hamar elérte az újonnan létrejött udmurt és komi autonóm területeket. Az élet sok szintjén hozott újításokat, új termékek és technológiák sora jelent meg a nagyvárosokból egyre jobban megközelíthetővé váló térségekben.⁵ Az anyanyelvi oktatással, szótáríró tevékenységekkel fémjelzett időszakban átvett orosz szavak számának

⁵ A vasúti forgalom a Komi ASzSzK területén 1942-ben indult meg a Velszk–Kotlasz–Pecsora vonalon; a komi-permjákok lakókörzetében a mai napig nincs vasút.

növekedésével az anglicizmusok is elkezdtek nagyobb számban bekerülni a permi nyelvekbe.

Még ekkor is korlátozott a kétnyelvű szótárak száma,⁶ és az azokban megjelenő szavak témájukat tekintve nyelvenként és terjedelmükben is eltérnek, de valamiféle tendencia mégiscsak kiolvasható belőlük. (Például a *джаз* 'dzsessz' szó hiánya azzal magyarázható, hogy e zenei műfajt a Szovjetunióban igyekeztek korlátozni, sőt egy időben be is tiltották.)⁷

Az előző korszakból (a 18–19. századtól 1917-ig) származó angol eredetű szavak a '30-as–'40-es években már megtalálhatók az udmurt és komi szótárakban, pl. *вакзал* ~ *вокзал* 'vasútállomás'; *пельса* ~ *пельсы* 'sín'. Az 1920-as, '30-as és '40-es évek újabb angol–orosz eredetű szavai gyorsabban terjedtek a permi nyelvekben, de még ebben az időszakban is megfigyelhető egyfajta „lemaradás” (késlekedés) az angol eredetű orosz szavak átvételével kapcsolatban – miközben a kor orosz beszélői számára ezek már közismert kifejezésekké váltak.⁸ Néhány példa a vizsgált új kölcsönzésekre egy régebbi udmurt helyesírási szótárból (Zsujkov 1936): *револьвер* 'revolver', *футбол* 'labdarúgás', *хулиган* 'huligán', *чек* 'csekk'. Hasonlóan az 1946-os *Русско-коми-пермяцкий словарь* permjákként kezelt szavai: *рейд* 'razzia', *туннель* 'alagút', *рекорд* 'csúcsteljesítmény', *комбайн* 'kombájn', *тендер* '(üzleti) ajánlattétel', *фильм* 'mozgóképfilm', *футбол* 'labdarúgás'.

A korszakból származó kölcsönszavakban végbement hangváltozásokra a permi nyelvekben csekély példát találunk. A komi-zürjén *кулиган* 'huligán' < or. *хулиган* < ang. *hooligan*; *кек* 'hekk' < or. *хек* < ang. *hake*; *пермер* 'farmer (ember)' < or. *фермер* < ang. *farmer* szavak nem szerepelnek a (korabeli) szótárakban,⁹ de a mai online Fu-Lab szótárban megtalálhatók. Bár egyértelmű, hogy ezek a szavak akkor kerültek be a zürjén szókészletbe (legalábbis nyelvjárási szinten már a 20. század elején), amikor az orosz *x* [x] > zürjén *κ* [k] és az orosz *φ* [f] > zürjén *n* [p] fonológiai adaptációja még aktív volt, az adaptáció idejének pontos meghatározásához szükség van további forrásokra.

⁶ A szótárak anyaga egyrészt nem tükrözi az adott nyelv összes létező lexémáját, másrészt bizonyos orosz kölcsönszavakat maguk a szótárak szerkesztői sem tekintették az udmurt vagy a komi nyelv részének.

⁷ Ld. Lücke 2007.

⁸ Figyelembe kell vennünk, hogy a megelőző korokban is számolhatunk rövidebb szóadaptációs időszakkal, ahogy az angol szavak is tömegesen és rövid időn belül áramlottak be az orosz nyelvbe, vagy akár a nemrégiben megindult tudományos vita keretén belül már jóval rövidebb idővel számolnak a honfoglalás előtti ótörök jövevényszavak magyar átvételei esetén (vö. Sándor 2021).

⁹ [https://dict.fu-lab.ru/term?tid=126640, ...=126184, ...=32758](https://dict.fu-lab.ru/term?tid=126640,...=126184,...=32758)

2.2. A szovjet éra második fele (az 1950-es évektől az 1980-as évekig)

Promshina és Ettkin arról ír, hogy az 1960-as években ismét érdeklődés kezdte övezni a nyugatot, és drasztikusan változó életvitel újabb lehetőségeket kínált a szókölcsönzésre az oroszban. Az új találmányok, háztartási eszközök, kulturális elemek és divatos ruhadarabok nevei a gyorsan változó médián keresztül jutottak el a Szovjetunióba (Promshina – Ettkin 2005: 442), ld. pl. *крыиз* 'hajóút' (1957), *шорты* 'rövidnadrág' (1959), *бармен* 'csapos' (1960), *дизайнер* 'tervező' és *компьютер* 'számítógép' (1966), *хобби* 'hobby' (1964) stb. (Comrie – Stone – Polinsky 1996: 210). Az 1970-es évektől kb. 1985-ig ismét visszaesett a szóátvételek száma, mivel a média, politikusok és a társadalom negatívan kezdett viszonyulni az idegen szavakhoz (Comrie – Stone – Polinsky 1996: 212–213).

Az 1980-as évek második fele a korszak utolsó szakasza, amikor az angol szavak orosz adaptációja robbanásszerűen felgyorsult. A peresztrojka és a glasznoszty évei alatt a cenzúra „fölolvadása”, a tömegmédia térnyerése és a telekommunikációs eszközök mind egyre jobban hatottak a nyelvre (vö. Janurik 2007: 29, 35–37). Ez az az időszak is egyben, amikor mind a komi, mind az udmurt lexikográfia igen termékenynek bizonyult (Maticsák 2014: 88–89, 91–93), így a szótárakból is több elérhető adatunk van.

A permi nyelvek esetében a lexikográfia kiteljesedése bőséges szóanyagot szolgáltat.¹⁰ Egy 1966-os zürjén szótárban (*Русско–коми словарь*) például a *джаз* 'dzsessz', *джернер* 'pulóver', *фокстрот* 'foxtrott (tánc)', *хоккей* 'jégkorong' szavak szerepelnek, ám a *компьютер* 'számítógép' szó és más, a kortárs oroszban már meglévő kifejezések (vagy addigra 10–20 éve átvett angol szavak) teljesen hiányoznak. E szótárak általában véve az alapvető szókincsre fókuszáltak; a zürjén szóanyagban több anglicizmust találunk, mint az udmurtban, de például egy 1984-es udmurt helyesírási szótárban szerepel már a *джернер* 'pulóver' és a *кроссворд* 'keresztrejtvény' szó néhány más, korábbi korszakból származó angol–orosz eredetű szóval egyetemben.

Megállapíthatjuk, hogy a Szovjetunió felbomlásáig a permi nyelvek szótáraiban ritkán fordulnak csak elő angol–orosz átvételek (kb. 10–20%-a az oroszban meglévő angol kölcsönzéseknek).

¹⁰ A komi nyelv első (és máig egyetlen) etimológiai szótára (Litkin – Guljajev 1999) nem tartalmaz egyetlen, a maga korában már előforduló angol–orosz jövevényszót sem, ami érthető a szótár rövidsége és célzottan az alapszókincsre irányuló fókusza miatt.

3. 1991-től napjainkig

A Szovjetunió felbomlását követően az angol a mai napig jelentős hatást gyakorol az orosz nyelvre anélkül, hogy az orosz anyanyelvi beszélők széles körben ismernék az angolt. Az informatikai tudomány és számítógépes technológia gyors ütemben fejlődött az 1990-es évek óta, és a tömegkommunikációs eszközök, különösen a közösségi média a mindennapok részévé vált világszerte és Oroszországban is. Az angol nyelv töretlen népszerűsége tett szert, amely több ezer új angol eredetű szókölcsonzést eredményezett az oroszban, kiemelten az orosz szlengben (vö. Janurik 2010: 46).

Az angol nyelv masszív hatása és a fonológiai realizáció nemcsak az oroszban teszi különlegessé ezeket az újabb keletű átvételeket, hanem az udmurtban (Antal M. 2020) és a komi nyelvekben (főként a zürjénben) is. A modern szótárak és online kiadványok legtöbbször már tartalmazzák azoknak az oroszban létező angol jövevényszavaknak a zömét, amelyet a korábbi korszakokban nem láthattunk. Az orosz nyelvben zajló új tendenciák szinte azonnal éreztetik hatásukat a permi nyelvekben az aktív és szilárd kétnyelvűségnek köszönhetően, vagyis a lemaradás jelentősen csökkent. Az adatok alapján még mindig nagy különbség van a zürjén és az udmurt (ill. a perm-ják) között: a komi online szótárak sokkal több angol–orosz eredetű szót tartalmaznak, mint az udmurt szótárak.

A Szovjetunió széthullása óta egyre több angolajkú fordul meg Udmurtföldön és Komiföldön, pl. az Izsevszki Állami Egyetemen. Az angolul beszélő külföldi cserediákok mellett vannak, akik az udmurt nyári egyetemen is részt vettek (amerikaiak, kanadaiak stb. és más külföldiek, akiknek nem az angol az anyanyelve). Piret Koosa ír a komiföldi falvakban működő amerikai protestáns misszionáriusokról (vö. Koosa 2009), ebben a kontaktushelyzetben legalább minimális komi nyelvismeretet feltételezhetünk az amerikaiak részéről, és viszont, valamennyi angol nyelvtudást a helyiek részéről.¹¹

1991 előtt az angol nem állt közvetlen kontaktusban a permi nyelvekkel. Jelenleg is növekszik azoknak a fiatal udmurtoknak és komiknak a száma, akik angolul tanulnak, ami közvetlen kapcsolatot jelent – miközben az orosz „akcentus” és kiejtés szintén hat az angolul tanulókra, hiszen oroszra keresztül tanulnak angol nyelvet. A közösségi média és a televízió ugyancsak színtere a beszélt nyelvi, nem irodalmi, alkalmi angol kölcsönzéseknek (bizonyos mértékig még mindig az oroszra keresztül), és ezek száma szintén emelkedik.

¹¹ Ők és más misszionáriusok is komi nyelvű pasztorációt igyekeznek végezni a helyi lakosság körében, ami a helyi gyülekezeti tagok beszámolóí szerint sok ortodox komi számára is vonzó, akik szeretnék anyanyelven részt venni istentiszteleten.

A komi nyelvészek nyelvművelő tevékenységének köszönhetően a 2000-es és 2010-es években létrejött például a számítógépes szakszókincs rendszerezése. A 2013-as számítógépes terminológiaszótár a komi-zürjénben a modern szóadaptációk széles skáláját mutatja, és azt sugallja, hogy maguk a szótár szerkesztői is tudnak angolul. A szavak egy része közvetlen átvétel az angolból, vagy pedig az oroszhoz képest az eredeti angol kiejtéshez húbb alakot tükröz a helyesírás: zrzj. *виджөд* (~ or. *виджет*) < ang. *widget* 'vezérlőelem' és *гаджөд* (~ or. *гаджет*) < ang. *gadget* 'kütyü',¹² ahol a zürjén *ö* grafémával jelölt vokális közelebb áll az amerikai angol [ə] hanghoz a második szótagban. Másik esetben szóképzésre és hibrid kalkra látunk példát: az angol–orosz szótóhoz zürjén képző társul (*дефрагменталом* 'дефрагментация; töredezettségmentesítés', *сканеравны* 'сканировать; szkennelni', *вебса* 'веб-; web-'). Zürjén szórend szerinti szókapcsolat: *прокси сервис* 'прокси-служба; proxy kiszolgáló' < ang. *proxy service*), illetve olyan szó, amely jelentésében eltér az orosz szóétól: *клип* 'картинка; ikon, indexkép'¹³ versus or. *клип* 'видеокалип; videóklip'. Ez utóbbi zürjén szóra az angol *clip art* 'beilleszthető kép' (oroszul *клип-арт*) hathatott, vagy annak közvetlen átvétele lehet.

A kortárs udmurt kultúrában növekvő tendenciát mutat az angol eredetű szavak használata. Ezek népszerűsége a nyelvi divathoz köthető, amely humoros ortográfiai megoldásokban, hibrid kalkok felbukkanásában és közvetlenül az angolból származónak tűnő kölcsönzésekben mutatkozik meg: *джаз* 'jazz', *кара-оке-рум* 'karaokeszoba' (a *кара* szó jelentése 'hang'), *комедухоррор* 'horror-vígjáték' és *сэм* 'szett' (Antal M. 2020: 18–20). Ezek az alakok természetesen nem fordulnak elő a hivatalos, standard udmurtban, de amint népszerűvé válnak, megváltozhat a helyzetük.

Összegzés

Az angol eredetű orosz jövevényszavak egy hangtanilag és jelentésanilag is jól megkülönböztethető csoportját képezik az udmurt, permják és zürjén szókincsnek. Megállapíthatjuk, hogy ezek a jövevények a kezdetektől az orosz nyelven keresztül kerültek át a permi nyelvekbe, némileg később, mint ahogy azok az oroszba kerültek az angolból. Azonban a 20. század második felétől

¹² Az egyik oka a könnyebb adaptációnak mind a zürjénben, mind a permjákban, hogy az angol *g* és *j* grafémák hangértéke átírva (az oroszban is) megközelítőleg egyezik a *дж* grafémával jelölt hanggal.

¹³ A 'картинка' jelentés meglehet az orosz beszélt nyelvben is; azonban az orosz *клип* szónak nem ez az elsődleges jelentése.

kezdve és különösen a 21. század elejére az átvételek az oroszral együtt szinkron időben kerülnek be a permi nyelvekbe is. Miközben angol nyelvtudás nem szükséges az angol–orosz eredetű szavak átvételéhez, addig főként az angolul is tudó fiatalok nyelvében lehetségessé válik közvetlenül az angolból a szókölcsonzés a permi nyelvekben. Minél több beszélője lesz az angol nyelvnek az udmurtok és a komik körében, annál több példát láthatunk a jövőben az angol kölcsönzésekre, azonban néhány humoros jellegű vagy alkalmi kölcsönzésen túl ezek – egyelőre – kevésbé tűnnek a szókinccs állandó részének.

Szótárak és a szavak forrásai

- Савваитов, П.: Зырянско–русский и русско–зырянский словарь. Санкт-Петербург, 1850.
- Munkácsi Bernát: A votják nyelv szótára. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1896. [Reprint: Pécs, 1990.]
- Лыткин, Г. С.: Русско–зырянский словарь. Издательство Академии Наук, Ленинград, 1931. [Litkin 1907-es kézírata alapján összeállította: Н. П. Попова.]
- Борисов, Т. К.: Удмурт кыллюкам – Тольковый удмуртско–русский словарь. Удмуртское государственное издательство, Ижевск, 1932. [2., változatlan kiadás: 1991.]
- Жуйков, П. С.: Практический удмуртско–русский словарь. Удкнига, Ижевск, 1930.
- Жуйков, П. С.: Удмурт орфографической словарь. УДГИЗ, Ижевск, 1936.
- Кузнецова, П. С. – Спорова, А. М.: Русско–коми–пермяцкий словарь. Коми–пермяцкое государственное издательство, Кудымкар, 1946.
- Тимушев, Д. А. – Жилина, Т. И. – Колегова, Н. А. – Сельков, Н. Н.: Русско–коми словарь. Коми книжное издательство, Сыктывкар, 1966.
- Вахрушев, В. М.: Удмурт орфографической словарь. «Удмуртия» издательство, Ижевск, 1984.
- Kozmács István: Udmurt–magyar szótár. Savaria University Press, Szombathely, 2002.
- Kuznetsov, Nikolay: Komi–magyar szótár. Savaria University Press, Szombathely, 2003.
- Базовая терминология для коми локализации компьютерных программ. Словарь. Creative Commons 3.0. ГАОУ ВПО КРАГСиУ, Сыктывкар, 2013.
- Петрова, А. В. – Тимерханова, Н. Н.: Удмурт–мадяр–жуч вераськон кылбугор. Udmurt–magyar–orosz társalgási szótár. Удмуртско–венгерско–русский разговорник. Bikkfalva – Ижкар, 2014.

Irodalom

- ANTAL M., GERGELY 2020: Фонетическая реализация заимствований английского происхождения в удмуртском языке. Пермистика 18. Диалекты и история пермских языков во взаимодействии с другими языками 1. Издательский центр «Удмуртский университет», Институт компьютерных исследований, Ижевск. 7–21.

- ANTAL M., GERGELY 2022: История и периодизация англо–русских заимствований в пермских языках. In: Кондратьева, Н. В. – Самарова, М. А. (ред.), Актуальные проблемы удмуртоведения в контексте компаративистики, контактологии и типологии языков, литератур и фольклора: сборник статей. Издательский центр «Удмуртский университет». 43–56.
- BENSON, MORTON 1959: English loanwords in Russian. *The Slavic and East European Journal* 3: 248–267.
- COMRIE, BERNARD – STONE, GERALD – POLINSKY, MARIA 1996: *The Russian language in the twentieth century*. Clarendon Press, Oxford – New York.
- CSERNI, P. JA. [Черных, П. Я.] 1999: Историко-этимологический словарь современного русского языка 1–2. Русский язык, Москва.
- CSÚCS SÁNDOR 1970: A votják nyelv orosz jövevényszavai I. *Nyelvtudományi Közlemények* 72: 323–362.
- CSÚCS SÁNDOR 1972: A votják nyelv orosz jövevényszavai II. *Nyelvtudományi Közlemények* 74: 27–47.
- CSÚCS SÁNDOR 1990: *Chrestomathia Votiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- CSÚCS SÁNDOR 2002: Orosz jövevényszavak a mai udmurtban. *Пермистика* 9. Вопросы пермской и финно-угорской филологии. УдГУ, Izsevszk. 454–463.
- HORVÁTH LAURA 2014: ”Ључомам. И мар?” Attitűdök és határozói igeneves szerkezetek udmurt blogokban. Konferenciaelőadás, elhangzott: Budapest Uralic Workshop 7 – The Multilingual Speaker. Budapest, 2014. február 3–5.
- JANURIK SZABOLCS 2007: Az angol szókészleti elemek kölcsönzéseinek kérdései a mai orosz nyelvben. Az 1980-as évektől napjainkig. PhD-értekezés, SzTE, Szeged.
- JANURIK SZABOLCS 2010: The integration of English loanwords in Russian: An overview of recent borrowings. *Studia Slavica Hungarica* 55/1: 45–65.
- JANURIK SZABOLCS 2019: Проблемы освоения английских заимствований в русском языке XIX века (на основе газетных материалов). *Славянская историческая лексикология и лексикография* 2: 275–283.
- КЕЕМАКОВ, В. К. [Кельмаков, В. К.] 2003: Диалектная и историческая фонетика удмуртского языка. Часть 1. УдГУ, Ижевск.
- KOOSA, PIRET 2009: Sur une communauté protestante dans un village komi. In: Toulouze, Eva – Cagnoli, Sébastien (éd.), *Les Komis. Questions d’histoire et de culture*. Bibliothèque finno-ougrienne 18. Adéfo – L’Harmattan, Paris. 171–183.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2006: Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölsönzésről, kódváltásról és fordításról. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- LITKIN, V. I. – GULJAJEV, JE. SZ. [Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. С.] 1999: Краткий этимологический словарь коми языка. Коми книжное издательство, Сыктывкар. [1. kiadás: 1970, Наука, Москва.]
- LÜCKE, MARTIN 2007: Vilified, venerated, forbidden: jazz in the stalinist era. *Music & politics*. Vol. 1, Issue 2. <https://quod.lib.umich.edu/m/mp/9460447.0001.201/--vilified-venerated-forbidden-jazz-in-the-stalinist-era?rgn=main;view=fulltext>

- MATICSÁK SÁNDOR 2014: Az oroszországi finnugor nyelvek kétnyelvű szótárai. In: Maticsák Sándor (szerk.) – Tóth Anikó Nikolett – Laihonen, Petteri, Rokon nyelveink szótárai. Fejezetek a finnugor lexikográfia történetéből. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- PISCHLÖGER, CHRISTIAN 2014: Udmurtness in Web 2.0: Urban Udmurts resisting language shift. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 38: 143–162.
- PROMSHINA, ZOYA G. – ETTKIN, BRIAN P. 2005: English–Russian language contacts. *World Englishes* 24/4: 439–444.
- RÉDEI KÁROLY 1978: *Chrestomathia Syrjaenica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SÁNDOR KLÁRA 2021: A török–magyar nyelvi kapcsolatok újraértelmezésének lehetőségei. In: Klima László – Türk Attila (szerk.), *Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében. PPKE BTK Régészettudományi Intézet – Martin Opitz Kiadó – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport*, Budapest. 77–101.
- TARAKANOV, I. V. – KONDRATYJEVA, N. V. [Тараканов, И. В. – Кондратьева, Н. В.] 2019: *Удмурт кылэн исторической лексикологиезъя ужпумъёс: монография. Издательский центр «Удмуртский университет»*, Ижевск.
- ZELENYINA, T. I. [Зеленина, Т. И.] 2014: Французские слова в удмуртском языке (опосредованные заимствования). *Многоязычие в образовательном пространстве* 5: 339–346.

*

History and periodization of Anglo-Russian loanwords in the Permic languages

Loanwords of English origin (direct loans from English and borrowings via Russian) form a distinctive layer of the vocabulary of the Permic languages, thus called Anglo-Russian loanwords. The history of these words in the Udmurt, Komi-Zyrian and Komi-Permyak languages can be traced back to the late 19th century. Based on printed and online dictionaries, we can conclude that the Anglo-Russian loanwords entered the Permic languages at three different stages: 1. secondary borrowings until 1917; 2. borrowings in the Soviet era; 3. recent borrowings since 1991. The early borrowings can be considered Russian loans, especially in the second half of the 20th century. Most recently, we can see the number of lexemes increasing as since the fall of the Soviet Union, more and more young Udmurt and Komi speakers have been learning English. This can result in a – still few and occasional – direct borrowings.

Keywords: Anglo-Russian loanwords, Permic languages, direct borrowings

GERGELY M. ANTAL

A birtokos személyragok rendszere a 16–17. századi finn zsoltafordításokban

BAKSA Máté

Debreceni Egyetem, Nyelvtudományok Doktori Iskola
nihilpotestesse@gmail.com

Tanulmányom a finn nyelv birtokos személyragjait, azok változásait, ingadozásait mutatja be az első finn nyelvű bibliarészletektől az 1642-es teljes fordítás megjelenéséig. Mint ismeretes, a mai finn paradigma a közfinn korra feltételezhető rendszer elemeinek keveredéséből jött létre. A rekonstrukciók szerint ez a nyelvi állapot még tartalmazott duális szerkezetet is, és morfológiai eszközökkel fejezték ki a birtok számát. Ezek elemei ma is fellelhetők a birtokos személyragokban. A rendszer kialakulása lassan ment végbe, egyes esetekben (pl. Px2Pl) még a 18. században sem alakult ki standard alak (Häkkinen 1979: 111–112).

A vizsgált korpuszt négy szerző munkássága alkotja, műveik a finn írásbeliség kialakulásának első száz évét ölelik fel. Az első szerző Mikael Agricola, aki az első finn nyelvű nyomtatásban megjelent szöveg, az *Abckiria* [Ábécéskönyv] és egyéb kisebb fordítások mellett az első Újszövetség fordítást is készített. Vizsgálatomban az 1551-es *Dauidin Psaltarit* [Dávid zsoltaírai] c. munkáját használtam fel (Häkkinen 2016: 69–70; Heininen 1999: 17–18; Perälä 2007: 25).

A második szerző Jaakko Finno vagy Jaakko Suomalainen, aki az első finn nyelvű zsoltaíroskönyv (*Yxi wäähä rucous kiria* [Egy kis imádságoskönyv])¹ szerzője, ez valószínűleg 1583-ban keletkezett (Dahlström 2005: 69; Häkkinen 2016: 144–145; Peebo 2001: 133).

Finno 1588-as halálát követően munkáját tanítványa, Hemminki Maskulinen folytatta, aki *Yxi Wäähä Suomenkielinen Wirsikirja* [Finn nyelvű kis zsoltaíroskönyv] címmel adta ki Finno fordításának bővített változatát 1605-ben.

¹ Eredeti címe ismeretlen, a teljes szöveg 1988-ban jelent meg Pentti Lempiäinen szerkesztésében, *Finnon wirsikirja* [Finno zsoltaíroskönyve] címmel.

Ez a mű 141 új zsoltárfordítással bővült, amiből 26-ot Maskulainen maga írt (Häkkinen 2005: 27; 2016: 122; Väinölä 2005: 39).

A korpusz utolsó eleme az Eskil Petraeus teológiai professzor vezette bizottság által 1642-ben közreadott első teljes finn bibliafordítás, a *Biblia, Seon: Coco Pyhä Raamattu Suomexi* [Az egész szent Biblia finnül] című munka. A bibliafordító bizottság az agricolai életműhöz nyúlt vissza, Finno és Maskulainen innovációit javarészt mellőzték (Häkkinen 2016: 146–147; Ikola 1984: 125–126; Lehikoinen 2005: 191).

Az egybevetethetőség érdekében a korpuszt azok a zsoltárok alkotják, amelyek mind a négy fordításban megtalálhatók: az 1., 2., 15., 20., 23., 46., 51., 67., 82., 103., 110., 120., 124., 127., 128., 130. és a 147. zsoltár. A vizsgálat során a kaino.kotus.fi honlapon elérhető változatokat használtam (hivatkozásait ld. az irodalomjegyzékben). Az alábbiakban a négy fordítás birtokos személyragjait mutatom be példákkal, a mai alakokkal és a jelentésükkel.

1. Agricola (1551)

Agricola 1551-es fordításában a szóvégi rövid magánhangzó kiesése² mellett a kiforratlan hangjelölés is hatással volt az egyes ragok írásmódjára (Häkkinen 2016: 76–86). Agricola Px-rendszerét a következő elemek alkotják:

1.1. Px1Sg. A vizsgált korpuszban összesen 43 példa található az egyes szám első személyű birtokos személyrag használatára. A maival megegyező *-ni* 28 alkalommal fordul elő (65%), míg a szóvégi magánhangzó nélküli változat 15-ször (35%). Itt érvényesül legkevésbé a szóvégi magánhangzók elhagyása. Ennek magyarázata a genitívuszi formákkal való alaki egybeesések elkerülése lehetett, olyan szavaknál, ahol nem volt fokváltakozás.

a) *-ni*³

Sine woitelet Öliulle minun Pääni... / *Sinä woitelet öljyllä minun pääni...*

‘Te megkened olajjal a fejemet...’

Sille mine tunnen minun Pahateconi... / *Sillä minä tunnen pahat tekoni...*

‘Így bűnös tetteimet beismerem...’

Kijte minun Sieluni Herra. / *Kiitä minun sieluni Herra.*

‘Áldja lelkem az Urat.’

² A korai finn nyelvű szövegek fonetikai szerkezetének legszembevetőbb jelensége a *loppuheitto* vagy *apokopé*, azaz a szóvégi rövid magánhangzók eltűnése. Ez a jellegzetes délnyugati (*lounaismurre*) nyelvjárási vonás a nyelv minden részét érintheti, de leginkább a birtokos személyragok esetén fordult elő (Häkkinen 2016: 87–88).

³ Az első sor eredeti formában idézi a szöveget, ezt követi a mai finn átírat, végül a magyar fordítás.

Sanoi Herra minun Herralleni... / Sanoi Herra minun Herralleni...

‘Mondta az Úr az én Uramnak...’

...istu minun Oikialle kädhelleni. / ...istu minun oikealle kädelleni.

‘...ülj a jobb kezemhez.’

Mine hwdhan Herran tyge minun tuskissani... / Minä huudan Herran tykö minun tuskissani... ‘Az istenhez kiáltok nyomorúságomban...’

b) -n

Sine olet minun Poican... / Sinä olet minun poikani...

‘Te az én fiam vagy...’

...ette minun Kielen sinun Wanhurskauttas kerskais. / ...että minun kieleni sinun vanhurskauttasi kerskaisi. ‘...hogya harsogja nyelvem az igazságosságodat.’

Herra on minun Paimenen... / Herra on minun paimeneni...

‘Az Úr az én pásztorom...’

1.2. Px2Sg. 46 példa található a szövegben. Jelölése mindig -s. Ezzel ez a leginkább standardizált birtokos személyrag Agricola munkáiban.⁴ Bár a szakirodalom szerint Agricolánál rendkívül ritkán előfordult a -ti vagy -t alak is, a vizsgált korpuszban erre nem találtam példát (Häkkinen 2016: 107).

...ette ne Synniset sinun tyges palaiasisit. / ...että ne syntiset sinun tykösi palaisivat.

‘...hogya megtérjenek hozzád a bűnösök.’

...Ja sinun Poltvyffris olcoon lihauat. / ...ja sinun polttouhrisi olkoot lihavat.

‘...és égő áldozataid találtassanak kövéreknek.’

Cuca pite sinun Maiasas asuman? / Kuka pitää sinun majassasi asuman?

‘Ki tartózkodhat a te sátradbán?’

...ia päätteken caiki sinun aiuotuxes. / ...ja päättäköön kaikki sinun aivoituksesi.

‘...és teljesítse minden gondolatodat.’

1.3. Px3Sg. Jelölése a mai finn nyelvben -nsa/-nsä. A vizsgált szövegben öt példa található a -nsa jelölésre. A két esetben előforduló magas hangrendű változat -nse formában szerepel.⁵ A többi esetben eltűnt a szóvégi magánhangzó, a korpuszban 64-szer (90%) fordul elő az -ns forma.

⁴ A kortársnak tekinthető, az 1540-es években keletkezett Westh-kódexben szintén általános volt az -s használata Px2Sg-ben. Erről bővebben ld. Juhos 2022.

⁵ Bár Agricola megkülönböztette az *ä* és *e* hangot, fordításaiban ezek jelölése nem volt következetes, így egy szónak különböző írott formái létezhetek egymás mellett, pl. *herke* ~ *härkä* ‘szarvasmarha’, *keten* ~ *käteen* ‘kéz-illat’, *menemmä* ~ *menemme* ‘megy-Vx1Pl’ (Büdi 2013: 40; Häkkinen 1994: 85; 2007: 73; Heininen 2007: 48–49).

a) -nsa

...*Henen Sanansa* nopiasti iooxe. / ...*hänen sanansa* nopeasti juoksee.
'...szava gyorsan fut.'
...*hen walistacan aina Casuonsa*. / ...*hän valistakoon aina kasvonsa*.
'...felragyogtassa mindig arcát.'

b) -nse

Kijtteke Herra caiki henen Töönse... / *Kiittäkää Herra* kaikki *hänen työnsä*...
'Áldjátok az Urat minden ő teremtményei...'
Hen ombi henen Tiense Mosesel tietteuexi tehnyt... / *Hän on hänen tiensä*
Mosekselle tiettäväksi tehnyt...'Megismertette az ő útjait Mózesrel...'

c) -ns

Kijte Herra minun Sielun ia caiki mite minussa on henen pyhe Nimeens. / *Kiitä*
Herra, *minun sieluni ja kaikki, mitä minussa on, hänen pyhää nimeänsä*.
'Áldjad lelkem az Urat és egész belsőm az ő szent nevét.'
...*ja henen Lehdhens ei varise*... / ...*ja hänen lehtensä ei varise*...
'...és az ő levele nem hervad...'
Autuas on iocainen quin Herra pelkeuet ia henen Teidhens päle waeldauat. / *Autuas*
*on jokainen kuin Herra*a pelkäävät *ja hänen teidensä* päälle vaeltavat.
'Boldogok, kik félék az Urat és az ő útjain járnak.'
...*píte piexemen Kuningaita henen Wihans aicana*. / ...*pitää pieksemän kuninkaita*
hänen vihansa aikana. '...királyokat kell vernie haragja idején.'

1.4. Px1Pl. A vizsgált szövegben csak kis számú példa található a Px1Pl formákra, ennek oka a forrásszöveg jellege. 22 esetben fordul elő a szövegben Px1Pl alak, de ebből a maival megegyező -mme vagy a hosszúságot nem jelölő -me formára (Häkkinen 2016: 81) egy adat sem található. A leggyakoribb az -n szuffixum (18 előfordulás, 82%). Három példa van a szóvégi magánhangzó megőrződésére (2 -nna és 1 -nne).

a) -n

...*se Jacobin Jumala ombi meiden Tuken*. / ...*se Jaakobin jumala on meidän tukemme*.
'...Jákob istene a mi támaszunk.'
Meiden Sielun päsi ninquin iocu Lindu sijte Lindurin paulasta. / *Meidän sielumme*
pääsi niinkuin joku lintu siitä linturin paulasta. 'A lelkünk kiszabadult, mint madár a madarász csapdájából...'
Meiden Apun ombi Herran Nimes. / *Meidän apumme on Herran nimessä*.
'A segítségünk az Úr nevében van.'

b) -nna

Cosket keuisit ylitze meiden Sielunna. / *Kosket kävisivät ylitse meidän sielumme*.
'Zúgók járnának át a lelkünkön.'

...poissijrsi hen meiste meiden Pahatteghonna. / ...pois siirsi hän meistä meidän pahat tekomme. '...elvette tölünk a mi bűneinket.'

c) **-nne**

Ja meiden Herran Jumalan Nimesse me ylenemme meiden Liponne. / Ja meidän Herran Jumalan nimesse me ylennämme meidän lippumme.
'S a mi urunk, istenünk nevében felhúzzuk zászlónkat.

1.5. Px2Pl. A vizsgált zsoltárokból nem található példa többes szám második személyű birtokos személyragra, ez is a forrás jellegéből adódik. Agricola más fordításaiban is csak ritkán fordul elő, jelölése kiforratlan, gyakran egybeesik a Px1Pl formákkal: *-nne*, *-nna*, *-n* (Häkkinen 2007: 83, 2016: 107).

1.6. Px3Pl. Kevés, összesen hét példa található a többes szám harmadik személyű ragra. Ezek jelölése a vizsgált szövegben következetesen *-ns*.

Joca Eleinden anda heiden Roans... / Joka eläinten antaa heidän ruokansa...
'Aki az állatoknak adja élelmüket...'
Catkaiskam heiden Siteens... / Katkaiskaamme heidän siteensä...
'Szaggassuk le az ő bilincseiket...'
...ia cutzu heite caikia Nimeldens. / ...ja kutsuu heitä kaikkia nimeltänsä.
'...és mindnyájukat nevükön szólítja.'

1.7. Agricola birtokosszemélyrag-rendszerét a következő táblázat foglalja össze. Amennyiben a vizsgált korpuszban nem szerepelt példa az egyes változatokra, a fordító egyéb zsoltáraiból egészítettem ki azt, a paradigma minél átfogóbb bemutatása érdekében. Az ilyen példákat csillag jelzi.

Agricola

Px1Sg	<i>-ni, -n</i>	<i>pääni, herralleni, poican, jumalan</i>
Px2Sg	<i>-s</i>	<i>aiuotuxes, pericunnaxes</i>
Px3Sg	<i>-nsa, -nse, -ns</i>	<i>casuonsa, sielunsa, ikenens, silmens, tiense, töönse</i>
Px1Pl	<i>-mme, -m, -n, -nna, -nne</i>	<i>*kättemme, *aiallam, sielun, pälen, sielunna, liponne</i>
Px2Pl	<i>-nne, -nna, -n</i>	<i>*wallanne, *lapsianne, *coruanna, *woorten, *käsillen</i>
Px3Pl	<i>-ns</i>	<i>roans, siteens⁶</i>

⁶ Mai alakok: *pääni* 'fejem', *herralleni* 'uram', *poikani* 'fiam', *jumalani* 'istenem'; *aivoitukseksi* 'gondolatod', *perikunnaksesi* 'örökségedül'; *kasvonsa* 'arca', *sielunsa* 'lelke', *ikenensä* 'inye', *silensä* 'szeme', *tiensä* 'útja', *työnsä* 'munkája'; *kättemme* 'kezünk', *ajallamme* 'időnkben', *sielumme* 'lelkünk', *päällemme* 'fejünkre', *lippumme* 'zászlónk'; *valtanne* 'erőtök', *lapsianne* 'gyermeketeket', *korvanne* 'fületek', *vuorennne* 'hegyetek', *käsillenne* 'kezetekre'; *ruokansa* 'ételük', *siteensä* 'kötelékük'.

2. Jaakko Finno (1583)

Jaakko Finno fordításában szinte minden szót érintett a véghangzó eltűnése, aminek következtében csak sporadikusan található példa olyan alakokra, ahol a ragvégi vokális megőrződött.

2.1. Px1Sg. Agricola fordításához képest Finnónál lényegesen kevesebb példa található, csupán 15. Ebből 13 *-n*, míg kettő *-ni* alakú, tehát az előző fordításhoz képest jelentős eltolódás figyelhető meg a mássalhangzós forma felé (A: 35%, F: 87%).

a) *-n*

Sä olet mun racas poican... / *Sinä olet minun rakas poikani...*

'Te vagy az én szeretett fiam...'

Se ombi minun tacton. / *...Se on minun tahtoni.*

'Ez az én akaratom.'

Mun päään sinä mös voitelit... / *Minun pääni sinä myös voitelit...*

'Az én fejem is beolajoztad...'

Mun sielun mös aina kijttä Jumalata monin kerroin. / *Minun sieluni myös aina kiittä Jumalaa monin kerran.* 'A lelkem is sokszor áldja az istent.'

b) *-ni*

Osotta Hän minul oikean laidhan Cusa sieluni wirghotta. / *Osoittaa hän minulle oikean laidan jossa sieluni virvoittaa.* 'Megmutatja nekem az igaz oldalt, ahol lelkem felfrissülhet.'

Sentädhän työni whotan Jotca ei syndi peittä... / *Sentähdän työni unohdan jotka eivät syntiä peittä...* 'Ezért elfelejtem a munkám, mit bűnök nem takarnak...'

2.2. Px2Sg. Agricolához hasonlóan itt is következetes *-s* jelöléssel találkozunk, mind a 46 példában.

Cuca woj sinun edhesäs pysy. / *Kuka voi sinun edessäsi pysyä.*

'Ki maradhat meg előtted.'

Nekäüät mös sinun silmäs Ett lapset Sul lisändyüät... / *Näkevät myös sinun silmäsi että lapset sinulla lisääntyvät...* 'Meglátják a te szemeid, hogy gyermekeid sokasodnak...'

Sun caupungis Jerusalem... / *Sinun kaupunkisi Jerusalem...*

'A te városod Jeruzsálem...'

Sun cauttas pirun voitán. / *Sinun kauttasi pirun voitán.*

'Rajtad keresztül legyőzöm az ördögöt.'

2.3. Px3Sg. A legtöbb példát erre az esetre találjuk, összesen 71-et. Jelölése egységesen *-ns* formában történt, ez beillik a szóvégi magánhangzók el-

tűnésének Agricolától az 1642-es Bibliáig erősödő tendenciájába (Lehikoinen 2005: 216), habár Finno más fordításaiban kis számban *-nsa/-nsä* alakok is előfordulnak.

Sill ett hän monin kerran Cunnians Christityil iulista. / Sillä että hän monin kerroin kunniansa kristityille julistaa. 'Ezért sokszor hirdeti a dicsőségét a keresztyéneknek.'

Hän meille ilmottapi Hyuän tactons tiens ia neuuons. / Hän meille ilmoittaa hyvän tahtonsa, tiensä ja neuvonsa. 'Kinyilatkoztatja nekünk jóakarátát, útját és tanácsát.'

Ja hänen käskyns aina seura. / Ja hänen käskynsä aina seuraa.

'És az ő parancsát mindig követi.'

Mutt ennen pitää hänen cuoleman Ja lihasans kärsimän waiuan. / Mutta ennen pitää hänen kuoleman ja lihassansa kärsimän vaivan. 'De előbb meg kell halnia, és el kell szenvednie húsának fájalmát.'

2.4. Px1Pl. A vizsgált korpuszban csak 10 példa található, hétszer *-m*, háromszor *-n* alakban, tehát enyhe elmozdulás történt a mai alaknak megfelelő irányba. A bemutatott példákon kívül Finno más zsoltárfordításaiban kis számú példa található a *-mme* és *-me* alakokra is.

a) -m

Meidhän linnam on Jumal taiuast Meidhän kilpem ja otam... / Meidän linnamme on Jumala taivaasta, meidän kilpemme ja otamme... 'Isten a mi várunk a mennyekből, a mi pajzsunk és a mi lándzsánk...'

Meidhän wiholisem on hirmulinen... / Meidän vihollisemme on hirmuinen... 'Az ellenségünk félelmetes...'

Turha on caick meidhän tekem... / Turha on kaikki meidän tekemme... 'Minden cselekedetünk hiábavaló...'

b) -n

Sill Christus on meidhän woiman. / Sillä Kristus on meidän voimamme. 'Mert Krisztus a mi erőnk.'

Pacanoitten seas mös kuulisim Christuxen meidhän lunastaian... / Pakanoiden seassa myös kuulisimme Kristuksen medän lunastajamme... 'A pogányok közt is hallanánk Krisztust, a mi megváltónkat...'

Hän tunde meidhän heicon luonon. / Hän tuntee meidän heikon luontomme. 'Ő ismeri a mi gyenge természetünket.'

2.5. Px2Pl. A 82. zsoltár 2. bekezdésében található *alan* szó vagy SgGen forma, vagy pedig Px2Pl alak.

Oruolasten mös hyuyttä Pydhät teidhän alan wäarydhel... / Myös orpolasten hyvyttä pyydät(te) teidän alan(ne) vääryydellä... 'Az árvagyerekék igazát is a ti oldalatok álnokságával kéritek ...'

2.6. Px3Pl. Összesen 34 adat található Finno fordításában. Hasonló tendencia figyelhető meg, mint a Px3Sg-ban. A leggyakoribb jelölés *-ns*, ami az összes előfordulás 97%-a. Emellett csak egy, a mai alakkal megegyező *-nsa* változat található a korpuszban.

a) *-ns*

He puhuuat näin keskenäns sen pääl mös tekeuät walans... / He puhuvat näin keskenänsä sen päälle myös tekevät valansa... 'Így beszélnek egymással közt, ezen felül még esküt is tesznek...'

Quin Isä lastans armacta Heidhän nuctens vnhotta pian... / Kuin isä lastansa armahtaa, heidän nuhteensa unohtaa pian... 'Ahogy az atya megbocsát gyermekének, úgy felejtik el megfeddésüket is...'

Jotc nauravat sinua pidhoisans... / Jotka nauravat sinua pidoissansa... 'Akik nevetnek rajtad lakomáikon...'

Ja me nijn wallalans pääsim... / Ja me niin vallallansa pääsimme... 'Így mi isten erejéből eljutottunk...'

b) *-nsa*

Heidhän iuonensa näke. / Heidän juonensa näkee. 'Az ő ármánykodásukat látja.'

2.7. Az Agricolánál megfigyelt tendenciák mutathatók ki Finnónál is, de bizonyos ragok esetén már előrehaladottabb a standardizáció folyamata. Az alábbi táblázatban Finno birtokoszemély-ragrendszerét foglalom össze, más zsoldárokból kiegészítve (ezeket csillag jelöli).

Finno

Px1Sg	<i>-ni, -n</i>	<i>vscon, poican, työni</i>
Px2Sg	<i>-s</i>	<i>nimes</i>
Px3Sg	<i>-nsa, -nsä, -ns</i>	<i>*palueliansa, *isänsä, sanans, käskyns</i>
Px1Pl	<i>-mme, -m, -n</i>	<i>*cansamme, linnam, suomalaisten, woiman</i>
Px2Pl	<i>?-n</i>	<i>?alan</i>
Px3Pl	<i>-nsa, -ns</i>	<i>iuonensa, puolens⁷</i>

⁷ Mai alakok: *uskoni* 'hitem', *poikani* 'fiam', *työni* 'munkám'; *nimesi* 'neved'; *palvelijansa* 'szolgája', *isänsä* 'apja', *sanansa* 'szava', *käskynsä* 'parancsa'; *kansamme* 'népünk', *suomalaistemme* 'finnjeink', *voimamme* 'erőnk', *linnamme* 'erődünk'; *?alanne* 'oldaluk'; *juonensa* 'tervük', *häpeänsä* 'szégyenük', *puolensa* 'oldaluk'.

3. Hemminki Maskulainen (1605)

Hemminki Maskulainen munkássága sok szempontból a finnói fordítás javításának tekinthető (Häkkinen 2005: 27). Nem kivétel ez alól a Px paradigma sem. Bár nem sikerült teljesen egységes rendszert létrehozni, nála kevesebb alternációs lehetőséggel találkozhatunk, ami jól példázza a fordító standardizáló törekvéseit (Baksa 2021: 40–41; Väinölä 2005: 39).

3.1. Px1Sg. Összesen 23 alkalommal fordul elő a vizsgált korpuszban. Finnóhoz hasonlóan itt is az *-n* a leggyakoribb forma (17 adat, 73%), míg a *-ni* változatból összesen hat szerepel a szövegben.

a) *-n*

Sä oled mun racas Poican. / Sinä olet minun rakas poikani.

‘Te vagy az én szeretett fiam.’

Se ombi minun tahton. / Se on minun tahtoni.

‘Ez az én akaratom.’

Mun päään sinä myös voitelim... / Minun pääni sinä myös voitelim...

‘Az én fejem is beolajoztad...’

Minun sielun kiitä Herraa. / Minun sieluni kiittää Herraa.

‘Lelkem hálát ad az Úrnak.’

b) *-ni*

Käskin hänen tahtoni ilmoitta. / Käskin hänen ilmoittaa tahtoni.

‘Azt mondtam neki, hogy nyilvánítsa ki az akaromat.’

...qvīn sieluni autta vaorast. / ...kuin sieluni auttaa vaarasta.

‘...ahogy lelkem kisegít a veszélyből.’

Sentähden työni unhotan Jotca ei syndii peitä... / Sentähden työni unohdan jotka eivāt syntiä peitä...

‘Ezért elfelejttem a munkáim, amelyek nem takarják a bűnt...’

3.2. Px2Sg. Ez teljesen egységes, ahogy a korábbi szerzőknél is, mind az 51 előforduló személyrag *-s* alakú.

Näkeväd myös sinun silmäs... / Näkevät myös sinun silmäsi...

‘Látják a te szemeid is...’

Herra, cuca sun majasas Saa alat asuu... / Herra, kuka sinun majassasi saa alati asua...

‘Uram, ki tartózkodhat a te sátradbán...’

...lapses myös kivut synnytetän. / ...lapsesi myös kivutta synnytetään.

‘...a gyermeked is fájdalom nélkül születik.’

Sun suuren hyvydhes tähden. / Sinun suuren hyvytesi tähden.

‘A te nagy jószágod okán.’

Sinun vidzas sekä sauvas Lauman tyghö mua tuocon... / Sinun vitsasi sekä sauvasi Lauman tykö minua tuokoon...

‘A te korbácsod és botod visz engem a nyájhoz...’

Hän sinun turvas myös olcon. / Hän sinun turvasi myös olkoon.
 'Ő legyen a te menedéked is.'

3.3. Px3Sg. Finnóhoz hasonlóan Maskulainen is egységesen *-ns* jelölést használt (72 példa). Más zsoltárfordításokban is csak sporadikusan fordul elő a maival megegyező *-nsa/-nsä* jelölés.

Mutt hilidze kielens aina. / Mutta hillitsee kielensä aina.

'De mindig féken tartja a nyelvét.'

Ja valasans vahvan seisopi. / Ja valassansa vahvana seisoo.

'És szilárdan kitart esküjében.'

Hän on luonostans armias. / Hän on luonnostansa armias.

'Ő természeténél fogva kegyelmes.'

Se on hänen pyhä hengens. / Se on hänen pyhä henkensä.

'Ez az ő szent lelke.'

...ja siirtä pojes siastans. / ...ja siirtää pois sijastansa.

'...és távolítsd el helyéről.'

...niil qvin hänen liitosans ovad. / ...niillä kuin hänen liitossansa ovat.

'...Azokkal, akik az ő szövetségében vannak.'

3.4. Px1Pl. A vizsgált szövegben összesen 18-szor fordul elő. Jelölése egységes képet mutat: 17 esetben következetesen *-m* alakban szerepel és csupán egy helyen található *-n* variáns. A Px1Pl jelölésének változása jól szemlélteti a fordító törekvését a finnói hagyaték egységesítésére (Peebo 2001: 133–134). Mivel már Maskulainen más műveiben sem fordulnak elő eltérő alakok, ezért a többes szám első személyű birtokos személyragok jelölése standardizáltnak tekinthetők a fordításaiban (Baksa 2021: 37).

a) -m

Meidhän linnam on Jumal taevast. / Meidän linnamme on Jumala taivaasta.

'A mi várunk isten a mennyekből.'

...meidhän kilpem ja otam. / ...meidän kilpemme ja otamme.

'...a mi pajzsunk és lándzsánk.'

Meidhän viholisem on hirmulinen. / Meidän vihollisemme on hirmuinen.

'A mi ellenségünk félelmetes.'

...otta pois pääldäm vaivan. / ...ottaa pois päältämme vaivan.

'...leveszi fejünkről a terhet.'

Niin äkild elom menep. / Näin äkkiä elomme menee.

'Ilyen gyorsan telik az életünk.'

b) -n

Sill Christus on meidhän voiman... / Sillä Kristus on meidän voimamme...

'Mert Krisztus a mi erőnk...'

3.5. Px2Pl. Finnóhoz hasonlóan itt is csak egy bizonytalan példa fordul elő (ld. 2.5.). Emellett sporadikusan *-nne* forma is szerepel Maskulainen egyéb fordításaiban.

a) -n

Orvoilasten myös hyvyttä Pyydhätt teidhän alan väärydhell. / Myös orpolasten hyvyttä pyydät(te) teidän alan(ne) vääryydellä... 'Az árvagyerekek igazát is a ti oldalatok álnokságával kéritek ...

3.6. Px3Pl. Összesen 32 példa található a korpuszban. A nyelvjárási hatás itt is erős, ennek nyomán a leggyakoribb forma a *-ns*, kivételt három esetben a *-nsa* alak képez.

a) -ns

Jotc naoravat sua pidhoisans... / *Jotka nauravat sinua pidoissansa...*

'Akik nevetnek rajtad lakomáikon...'

Heidhän coerudhens on peitos. / Heidän koiruutensa on peitossa.

'Az ő ebadtságuk takarva van.'

...joedhen viini Sencaldaisit on täynäns. / ...joiden viini senkaltaisista on täynnänsä.

'...akinek bora tele van hasonlóval.'

...ja pitä heidhän käskyns. / ...ja pitää heidän käskynsä.

'...és megtartja a parancsolataikat.'

b) -nsa

...heidhän juonensa näke. / ...heidän juonensa näkee.

'...az ő ármánykodásukat látja'

Heidhän nuoransa poick catkeis... / Heidän nuoransa poikki katkeaisi...

'Kötélük szét lenne vágva...'

...heidhän verckonsa myös ratkeis... / ...heidän verkkonsa myös ratkeaisi...

'...hálójuk is szétfoslana...'

3.7. Maskulainennél látható előrelépés történt Finno és Agricola rendszeréhez képest. Bár a Px1Sg-ben még ő is használta a *-ni* és az *-n* formát, a Px1Pl-ben az *-m* a leggyakoribb. A pontosabb kép érdekében az alábbi táblázat adatait Maskulainen más zsoltáraiból is kiegészítettem, az ilyen példák előtt csillag szerepel.

Maskulainen

Px1Sg	<i>-ni, -n</i>	<i>turvan, työni</i>
Px2Sg	<i>-s</i>	<i>omas, isäs</i>
Px3Sg	<i>-nsa, -nsä, -ns</i>	<i>*laupiudhensa, *äitinsä, valasans</i>

Maskulainen

Px1Pl	- <i>me</i> , - <i>m</i> , - <i>n</i>	* <i>hengeme</i> , <i>linnam</i> , <i>voiman</i>
Px2Pl	- <i>nne</i> , ?- <i>n</i>	* <i>isänne</i> , ? <i>alan</i>
Px3Pl	- <i>nsa</i> , - <i>nsä</i> , - <i>ns</i>	<i>juonensa</i> , * <i>äitinsä</i> , <i>käskyns</i> ⁸

4.9. Eskil Petraeus bizottsága (1642)

A bibliafordító bizottság nem Finno és Maskulainen munkáját folytatta, hanem Agricola műveit vette alapul. Mivel a vizsgált források közül ez a legfiatalabb, a többes paradigma is itt a legkiforrottabb (Ikola 1984: 128).

4.1. Px1Sg. Összesen 35 példa található a korpuszban. Ebből 22 esetben *-ni* variáció szerepel, míg 13 esetben a nyelvjárási hatás következtében *-n* jelölést találunk. Tehát itt az arány már megfordult, 62%-ban a mai raggal megegyező, magánhangzós forma szerepel a fordításban.

a) *-ni*

Minun sieluni hän wirgotta... / *Minun sieluni hän virvottaa...*

'Az én lelkemet ő felüdíti...'

...sinä voitelet minun pääni öljyllä. / *...sinä voitelet minun pääni öljyllä.*

'...megkened fejemet olajjal.'

...ja puhdistu minua minun synnistäni. / *...ja puhdistu minut minun synneistäni.*

'...és tisztíts meg engem a bűneimtől.'

Sillä minä tunnen pahat teoni... / *Sillä minä tunnen pahat tekoni...*

'Így bűnös tetteimet beismerem...'

Pese minua hyväst minun pahasta tegostani. / *Pese minua hyvästi minun pahasta teostani.* 'Mosd le bűnös tetteimet teljesen.'

Herra sanoi minun Herralleni... / *Herra sanoin minun Herralleni...*

'Az Úr mondta az én Uramnak...'

b) *-n*

Herra on minun paimenen... / *Herra on minun paimeneni...*

'Az Úr az én pásztorom...'

...joka minun autudenä Jumala olet... / *...joka minun autuutenä Jumala olet...*

'...aki vagy az üdvösségem istene...'

Minun sielun wartioidze Herra... / *Minun sieluani vartioi Herra...*

'Lelkemet isten őrzi...'

⁸ Mai alakok: *turvani* 'biztonságom', *työni* 'munkám'; *omasi* 'sajátod', *isäsi* 'apád'; *laupautensa* 'irgalma', *äitinsä* 'anyja', *valassansa* 'esküjében'; *henkemme* 'lelkünk', *linnamme* 'erődünk', *voimamme* 'erőnk'; *isänne* 'apátok', *?alanne* 'oldalatok'; *juonensa* 'tervük', *äitinsä* 'anyjuk', *käskynsä* 'parancsuk'.

Minun sielun odotta ainoastans Jumalata. / Minun sieluani odotta ainoastansa Jumalaa. 'A lelkem csak istenre vár.'

4.2. Px2Sg. Nem történt változás az előző fordításokhoz képest, a 49 adat mindegyike -s alakú. Bár az 1642-es Bibliában gyakran megmaradt a szóvégi magánhangzó, itt mégis következetesen vokális nélküli változatot használtak a fordítók.

Tee Zionille hyvästi sinun armos jälken. / Tee Siionille hyvästi sinun armosi jälkeen. 'Tégy jót Sionnal a te kegyelmed nyomán.'

Sillä minä tahdon wäärille opetta sinun ties... / Sillä minä tahdon wäärille opettaa sinun tiesi... 'Akkor meg fogom tanítani útjaidra a tévelygőket...'

...että sinä olisit oikia sanasas... / ...että sinä olisit oikea sanassasi... '...hogy igaz leszel szavaidban...'

Jumala ole minulle armollinen sinun hywydes. / Jumala ole minulle armollinen sinun hyvydessäsi. 'Isten könyörülj rajtam a te irgalmadban.'

...ja sinun polttouhris olcon lihawat. / ...ja sinun polttouhrisi olkoot lihavat. '... és égő áldozataid legyenek kövérek.'

...nijn minä annan sinulle pacanat sinun perinnöxes... / ...niin minä annan sinulle pakanat sinun perinnöksesi... '...és odaadom neked a pogányokat örökségül...'

4.3. Px3Sg. A vizsgált korpusz 59 példájában egységesen -ns jelölés figyelhető meg. Azonban más zsoltárészletekben sporadikusan -nsa/-nsä alakok is előfordulnak. Erre az időre már befejeződött az ä hang jelölésének standardizációja (Lehikoinen 2005: 200).

Nyt minä tunnen Herran woideltuans auttawan... / Nyt minä tunnen Herran voideltuansa auttawan... 'Most már tudom, hogy az Úr megsegíti felkentjét...'

... hän wie minun oikialle tielle hänen nimens tähden. / ... hän vie minut oikealle tielle hänen nimensä tähden. '...ő vezet engem az igazság ösvényein az ő nevének által.'

...ja maa hucku cosca hän änen anda... / ...ja maa hukkuu koska hän äänensä antaa... '...és a föld megretten, mert kiengedi hangját...'

...cosca Propeta Nathan tuli hänen tygöns. / ...koska profeetta Nathan tuli hänen tykönsä. '...Mert Nátán próféta eljött hozzá.'

Maa anda hedelmäns... / Maa antaa hedelmänsä... 'A föld meghozza gyümölcsét...'

Nijncuin Isä armahta lastans... / Niin kuin isä armahtaa lastansa... 'Ahogy apa megkönyörül gyermekén...'

4.4. Px1Pl. Szinte teljesen egységes, a szövegben 22 *-m* és 1 *-mme* alak található. A teljes Bibliát vizsgálva nagyon ritkán *-n* is előfordul, de az *-m* és *-mme* forma már standardizálódottnak tekinthető (Rapola 1965: 105–109).

a) *-m*

*...ja meidän Jumalam nimes... / ...ja meidän Jumalamme nimessä...
'...és istenünk nevében...'
...me ylennäm meidän lippum... / ...me ylennämme meidän lippumme...
'...felhúzzuk zászlónkat...'
...mutta me muistam meidän Herram Jumalan nime. / ...mutta me muistamme meidän Herramme Jumalan nimen. '...de mi az Úrnak, Istenünknek nevéől emlékezünk meg...'
Jumala on meidän turwam ja wäkewydem... / Jumala on meidän turvamme ja väkevyytemme... 'Isten a mi menedékünk és erőnk...'
Jacobin Jumala on meidän tukem. / Jaakobin jumala on meidän tukemme.
'Jákob istene a mi támaszunk.'
...eikä costa meille pahain tecoim jälken. / ...eikä costa meille pahojen tekojemme jälkeen. '...nem fog bosszút állni rajtunk bűnös cselekedeteink után.'*

b) *-mme*

*...siirsi hän meistä pahat tecomme. / ...siirsi hän meistä pahat tekomme.
'...elvette rólunk a bűnös tetteinket.'*

4.5. Px2Pl. Az elemzett zsoltárokbán nem található példa erre a személyragra. Az 1642-es Biblia más szövegeit vizsgálva csekély számú *-nne* és *-n* példa fordul elő.

4.6. Px3Pl. Mindössze tízszer szerepel ez a birtokos személyrag a korpuszban. Jelölése egységesen *-ns*. A maival megegyező *-nsa/-nsä* változatra nincs példa a bibliafordító bizottság egyik munkájában sem.

*...ja herrat keskenäns neuwo pitäwät. / ...ja herrat keskenänsä neuvoa pitäwät.
'...és az urak tanácskoznak egymás között.'
...ja heittäkäm meistäm pois heidän köytens. / ...ja heittäkäämme meistä pois heidän köytensä. '...és vessük le magunkról köteleiket.'
Catcaiscam heidän sitens... / Katkaiskaamme heidän siteensä...
'Szaggassuk le bilincseiket...'
...cosca heidän wihans julmistu meidän päällem. / ...koska heidän vihansa julmistuu meidän päällemme. '...mert haragjuk felgerjed ellenünk.'
...sillä hän anda ystäwillens heidän maatesans. / ...sillä hän antaa ystävillensä heidän maatessansa. '...ő ad barátainak, mikor azok fekszenek.'
...ja sito heidän kipuns. / ...ja sitoo heidän kipunsa.
'...és megköti fájalmukat.'*

4.7. A négy fordítás közül az 1642-es Biblia mutatja a legkiforrottabb képet. Az egyes számú személyragok közül csak a Px1Sg-ben fordul elő ingadozás, a Px2Sg és Px3Sg jelölése már egységesnek tekinthető. Ami a többes számú alakokat illeti, a Px1Pl kevés kivételtől eltekintve, a Px3Pl pedig teljesen standardizálódott. Csekély számú példa van a Px2Pl-ra, ennek jelölésére továbbra is párhuzamos formák léteznek egymás mellett, amik megegyeznek a Finno és Maskulainen fordításaiban találhatók. Azonban, ha a fő forrásként használt agricolai fordításokkal vetjük össze Petraeusék munkáját, akkor előrelépés látható a *-nna* alakok felől a *-nne* (és a szóvégi magánhangzót vesztett *-n*) forma felé.

1642-es Biblia

Px1Sg	<i>-ni, -n</i>	<i>äitini, ystäväni, ystävän, sisaren</i>
Px2Sg	<i>-s</i>	<i>sydämes, isäs</i>
Px3Sg	<i>-ns</i>	<i>poicans, emändäns</i>
Px1Pl	<i>-mme, -m, -n</i>	<i>päämme, elinaicam, sielum, *rucouxen</i>
Px2Pl	<i>-nne, -n</i>	<i>*isänne, *sielun, *edesän</i>
Px3Pl	<i>-ns</i>	<i>ruocans, wihans⁹</i>

5. Összegzés

A száz évet felölelő négy fordítás paradigmáit összevetve jól kivehető, hogy az ortográfia standardizációja mellett (erről ld. Baksa 2020, 2021) a birtokos személyragok rendszere is elindult az egységesülés irányába, de a vizsgált korszakra jellemző ingadozások a négy fordításban még világosan kimutathatók. A korpusz legjellemzőbb sajátosságai a szóvégi magánhangzók eltűnéséhez és a többes paradigma kiforrottságához kapcsolódnak.

Mivel mind a négy fordítás Turkuhoz és környékéhez köthető, ezért mindegyik a délnyugati nyelvjáráshoz tartozik (Lehikoinen – Kiuru 2009: 62–63). Ennek legjellemzőbb vonása a szóvégi magánhangzó eltűnése, aminek hatására a maitól eltérő, rövidebb formák jöttek létre, pl. *poican* (mai alak *poikani*) 'fiú-Px1Sg', *jumalan* (mai *jumalani*) 'isten-Px1Sg', *uskon* (mai *uskoni*) 'hit-Px1Sg', *turvan* (mai *turvani*) 'biztonság-Px1Sg', *ystävän* (mai *ystäväni*) 'barát-Px1Sg'. Ez a változás minden vokálisra végződő ragot érinthetett, de legerősebben a Px2Sg és a Px3Sg alakban hatott (Rapola 1965: 105–109, 114).

⁹ Mai alakok: *äitini* 'anyám', *ystäväni* 'barátom', *sisareni* 'testvérem'; *sydämesi* 'szíved', *isäsi* 'apád'; *poikansa* 'fia', *emäntänsä* 'felesége'; *päämme* 'fejünk', *elinaikamme* 'emberöltönk', *sielumme* 'lelkünk', *rukouksemme* 'imánk'; *isänne* 'apátok', *sielunne* 'lelketek', *edessäanne* 'előttetek'; *ruokansa* 'ételük', *vihansa* 'dühük'.

A Px1Sg-ben Agricola fordításában és az 1642-es Bibliában erős többségben vannak a magánhangzót megtartó alakváltozatok, míg Finno és Maskulainen munkájában csak elszórtan találhatók ilyen példák. Ez némiképp ellentétes Nikkilä megállapításával, mely szerint a Px1Sg-ben a korban inkább a magánhangzós formák voltak túlsúlyban (Nikkilä 1985: 104), mivel csak Agricola és Petraeus fordításaiban mutatják ezt az adatok. A Px2Sg-ben már a vizsgált fordítások előtti időszakban is az *-s* változat volt a szinte kizárólagos, 95% körüli előfordulással (Juhos 2022: 58). A Px3Sg-ben csak Agricolánál fordul elő a magánhangzós forma, a három későbbi fordítás következtelen *-ns* alakot használ.

A többes alakokban jelentősen kisebb példaanyag áll rendelkezésünkre, ami más kortárs szövegek esetén is igaz (Juhos 2022: 61–62). Ennek ellenére mindhárom személy jelölése nagy variabilitást mutat (Hakulinen 1979: 111–112). A Px1Pl-ben a nyelvjárási vonás szinte minden esetben érvényesült, ezért leggyakrabban *-m* formával találkozhatunk, kivéve Agricolát, akinél az *-n* forma dominált (Häkkinen 1994: 107–108). Magánhangzós változatra csak Agricolánál van kis számú példa, illetve az 1642-es fordításban is szerepel egy alkalommal *-mme* alak. A Px1Pl-ban a maihoz való közeledés figyelhető meg a fordítások kronológiai sorrendjét követve. A Px2Pl csak korlátozottan fordult elő a szövegekben, jelölése a ragvégi magánhangzó eltűnése miatt *-n*. A kis számú példa miatt nem lehet pontosan felvázolni az egy birtokot jelölő *-tek* és a több birtok esetén használt *-ntek* forma keveredését. Azonban ennek a folyamatnak a lezárultát igazolja, hogy a közfinn kor formái (*-tek*, *-ntek*) és a modern finn nyelv *-nne* ragja közt átmenetet képző *-nte* formára sincs példa a szövegekben. Nagyobb példaanyag áll rendelkezésre a Px3Pl-ban. A korpusz szövegeinek mindegyikében az *-ns* forma az uralkodó. A Px3Sg-hez képest itt eltérés, hogy a *-nsA* változatok csak Finno és Maskulainen munkáiban találhatók, míg az egyes számú alakokban csak Agricolánál találunk magánhangzós formákat. A Px3Sg-ban az 1642-es Biblia szövegeiben már teljes standardizálódás figyelhető meg.

	Sg1		Sg2		Sg3		
	<i>-ni</i>	<i>-n</i>	<i>-si</i>	<i>-s</i>	<i>-ns</i>	<i>-nsA</i>	<i>-nse</i>
Agricola	28	15	0	46	64	5	2
Finno	2	13	0	46	71	0	0
Maskulainen	6	17	0	51	72	0	0
Petraeus	22	13	0	49	59	0	0
Összesen	58	58	0	192	266	0	2

	PI1				PI2		PI3	
	<i>-mme</i>	<i>-nna, -nne</i>	<i>-m</i>	<i>-n</i>	<i>-nne, -ne</i>	<i>-n</i>	<i>-ns</i>	<i>-nsA</i>
Agricola	0	3	0	18	0	0	7	0
Finno	0	0	7	3	0	1	33	1
Maskulainen	0	0	17	1	0	1	29	3
Petraeus	1	0	22	0	0	0	10	0
Összesen	1	3	46	22	0	2	79	4

Irodalom

- BAKSA MÁTÉ 2020: A zárhangok lejegyzése a 16–17. századi finn zsoltárfordításokban. *Folia Uralica Debreceniensia* 27: 5–20.
- BAKSA MÁTÉ 2021: Hemminki Maskulainen és a finn nyelv standardizálódása. *Folia Uralica Debreceniensia* 28: 29–42.
- BÜDI REGINA 2013: A finn helyesírás fejlődése a XVI–XVII. században. *Folia Uralica Debreceniensia* 20: 37–48.
- DAHLSTRÖM, FABIAN 2005: Piae Cantiones -perinne. In: Pajamo, Reijo (toim.), Hemminki Maskulainen virsikirja 400 vuotta. *Hymnologian ja liturgiikan seuran vuosikirja*. Hymnos. 69–78.
- HAKULINEN, LAURI 1979: Suomen kielen rakenne ja kehitys. Otava, Helsinki.
- HÄKKINEN, KAISA 1994: Agricolasta nykysieleen. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo.
- HÄKKINEN, KAISA 2005: Maskun Hemmingin kieli. In: Pajamo, Reijo (toim.), Hemminki Maskulainen virsikirja 400 vuotta. *Hymnologian ja liturgiikan seuran vuosikirja*. Hymnos. Helsinki. 27–38.
- HÄKKINEN, KAISA 2007: Suomen kieli Mikael Agricolan Abckiriassa. In: Häkkinen, Kaisa (toim.), Mikael Agricola: Abckiria. Kriittinen editio. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 62–92.
- HÄKKINEN, KAISA 2016: Spreading the written word. Mikael Agricola and the birth of literary Finnish. *Studia Fennica Linguistica*, Helsinki.
- HEININEN, SIMO 1999: Mikael Agricola raamatunsuomentajana. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- HEININEN, SIMO 2007: Abckirian sisältö ja lähteet. In: Häkkinen, Kaisa (toim.), Mikael Agricola: Abckiria. Kriittinen editio. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 42–61.
- IKOLA, OSMO 1984: Suomen kielen historia. In: Paunonen, Heikki – Rintala, Paavo (toim.), Nykysuomen rakenne ja kehitys. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 111–138.
- JUHOS MERI 2022: Birtokos személyragok Urbanus Rhegius *Sieluin vahvistos* című művében. *Folia Uralica Debreceniensia* 29: 55–66.
- LEHIKONEN, LAILA 2005: Suomen ennen ja nyt. Suomen kielen kehitys ja vaihtelu. Finn Lectura, Tampere.
- LEHIKONEN, LAILA – KIURU, SILVA 2009: Kirjasuomen kehitys. Helsingin yliopiston Suomen kielen laitos. Helsinki.

- ## Internetes források:

*

The present article describes the possessive suffix system of the Finnish language in the 16th-17th centuries. This period is of particular curiosity, since the modern Finnish paradigm, which emerged from the mixing of the presumed elemental system of the proto-finnic period, is not yet fully developed. As a result, in some cases (e.g. Px1Pl, Px2Pl) there are significant variations depending on the period under analysis. Until the complete Finnish translation of the Bible was published in 1642, several different authors produced translation fragments. Some of these works were direct corrections of each other, others were entirely separate translations. This unique situation offers a valuable opportunity to analyse the structure of the Finnish language in the 16th and 17th centuries. The corpus of the present study consists of the psalm translations of Mikael Agricola, Jaakko Finno, Hemminki Maskulainen and the Bible translation committee led by Eskil Petraeus.

MÁTÉ BAKSA

A hasonlítás kifejezése a hanti nyelvjárásokban (esettanulmány a nyelvi kapcsolatok köréből)

CSEPREGI Márta

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest
csepregi.marta@btk.elte.hu

Hajdú Péter születésének centenáriuma

1. Bevezetés

Hajdú Péter professzor számos kutatási témája között kiemelt figyelmet fordított a rokon nyelvek közötti kapcsolatok kérdésére, különösen az északnyugat-szibériai areában (1979, 1980). Erről az érdeklődéséről tanúskodik az a családfa ágrajz is, melyen az alapnyelvtől induló leágazások mellett vízszintes szaggatott vonalak jelzik az egyes uráli nyelvek külön életében megmaradt vagy létrejött érintkezéseket (1992a: 177, 1992b: 249). Jelen írásommal a száz évvel ezelőtt született Hajdú Péter emléke előtt szeretnék tisztelni.

2. Hasonlítás a finnugor nyelvekben

A finnugor nyelvcsalád mai nyelvei olyan sokféle módon fejezik ki a hasonlítást, hogy az alapnyelvre nem lehet egyetlen szerkezetet rekonstruálni. Többen feltételezik (többek között Fuchs 1949), hogy a kiinduló szerkezet egy ablatívusz raggal vagy ablatívuszi értelmű névutóval ellátott etalonból és alapfokú melléknévből állhatott, mint ami a manysiban máig használatos:

- (1) Északi manysi (Kálmán 1976: 48)
<i>wōt</i>	<i>ān^um-nəl</i>	<i>jōr</i>
szél	én-ABL	erős
- 'a szél erősebb nálam (lit. a szél tőlem erős)'.

Ez a szerkezet nemcsak a finnugor, hanem a törökségi nyelvekben is ismert. Bereczki Gábor (1983: 216) a Volga–Káma-vidék nyelveiről szólva mari, udmurt és mordvin adatok mellett csuvas és tatár példákat is idéz „a középfok szintaktikai eszközökkel (abl. + alapfok) való kifejezésének” illusztrálására.

Emellett minden nyelvben használatosak bizonyos nyomatékosító vagy kiemelő elemek és partikulák, melyek lehetővé teszik a különbségtételt. Ezek közül egyesek grammatizálódtak és idővel a középfok jelévé váltak, mások megmaradtak a pragmatikai szinten. Mindezen változások azonban az egyes nyelvek külön életében következtek be.

3. Hasonlítás és melléknévfokozás a hanti nyelvjárásokban

Az alábbiakban a három nagy hanti csoport (északi, déli, keleti) nyelvjárásait tekintem át a hasonlítás és a melléknévfokozás szempontjából. A legtagoltabb az északi csoport, ennek négy dialektusából (obdorszki, suriskári, kazimi, serkáli) hozok példákat. A suriskári adatokat a színjai tájszólás képviseli. A délieket nem osztom további nyelvjárásokra, a keletieket pedig két csoportban (szurguti és vahi-vaszjugani) vizsgálom. Jelen tanulmánynak nem célja, hogy részletesen ismertesse minden nyelvjárás minden megoldását a hasonlítás kifejezésére. Az alábbi táblázatokat tekintsük kiindulópontnak:

Középfok							
		Az etalonhoz járuló elem				A melléknévhez járuló elem	
		Abl. rag	névutó	névutó	névutó	Ø	
Északi	O	–	<i>kĩńśa</i>	<i>ewəlt</i>	–	+	<i>-sək</i>
	Szín.	–	<i>(kĩńśi)</i>	–	<i>elti</i>	+	<i>-šək</i>
	Kaz.	–	<i>kĩńśa</i>	<i>ewəɬ(t)</i>	–	+	<i>-šək</i>
	Ser.	–	<i>kĩńśa</i>	<i>ewətt</i>	–	+	<i>-šək</i>
Déli	Déli	<i>iwət</i>	<i>kəŋčə</i>	–	–	+	<i>-čək</i>
Keleti	Szurg.	–	<i>kĩńt'a</i>	–	–	+	<i>-čək</i>
	VVj.	<i>-oγ</i> <i>-niŋi(t)</i>	–	–	–	+	–

1. táblázat

A hasonlítás kifejezésének eszközei a hanti nyelvjárásokban

Felsőfok				
		A melléknévhez járuló elem		
Nyelvjárás	Tájszólás	Prefixum	Hátravetett jelző	Határozószó
Északi	O	<i>met(a)</i>		
	Szin.	<i>met(a)</i>		
	Kaz.	<i>met</i>		
	Ser.	<i>met</i>		
Déli	Déli	–		
Keleti	Szurg.		<i>mátá</i>	
	VVj.	–		<i>čək</i>

2. táblázat

Komi eredetű, felsőfokot jelölő elemek a hanti nyelvjárásokban

3.1. Az 1. táblázatból kiderül egyrészt, hogy mindegyik nyelvjárásban előfordul a hasonlító szerkezet úgy, hogy a melléknév alapfokon áll, azaz Ø morfémás. A vahiban az etalon ablatívuszragot kap, ugyanúgy, mint a many-siban az (1) példában (a VVj. nyelvjárásban a predikatív melléknév *-ki* végű):

(2) V (Honti 1984: 65)

tom kat jəmæki tim kat-oy.
 az ház jó ez ház-ABL
 'Az a ház jobb ennél a háznál.'

A többi nyelvjárásban az etalont ablatívuszi értelmű névutó követi (NB. az északi hantiban nincs Abl. rag, a déli *iwæt*, a Szurg. *-i* és a VVj. *-oy* pedig az északiban használatos *ewəlt* névutóból agglutinálódott):

(3) O (Nikolaeva 1999: 21)

nəŋ kese-n ewəlt jəm kesi¹
 te kés-2SG -tól jó kés
 'a te késednél jobb kés'

(4) Szin. (F. Gulyás 2015b)

lűw elt-el un pőχ
 ő -tól-3SG nagy fiú
 'a nála nagyobb fiú'

¹ A nyelvi adatok transzkripcióját a könnyebb összehasonlítás végett egységesítettem. Ahol szükséges volt, glosszáztam, a fordításokat pedig minden esetben magyarul adom meg.

3.2. Ezen kívül – a VVj. kivételével – mindegyik nyelvjárásban lehet egy *-čək/-šək* elemet fűzni a melléknévhez vagy a határozószóhoz. Ezt az eredetileg diminutív, moderatív jelentésű elemet az abszolút közép fokban a csekély különbség jelölésére használták:

- (5) Szin. (DEWOS 250)
waŋ-a-šək *jōχt-əs*
 közel-LAT -CPR jön-PST.3SG
 '[kicsit] közelebb jött'
- (6) Szin. (F. Gulyás 2015b)
χət *əw* *elti* *ješa* *jel-šək* *ap* *χət*
 ház ajtó -tól kicsit távol-CPR kutya ház
 'a ház ajtajától kicsit távolabb [lévő] kutyaház'

A *-čək/-šək* elem később megjelent a hasonlító szerkezetekben is, feltehetőleg továbbra is a kis különbség jelölésére:

- (7) Szurg. (Csepregi 2017: 98)
ne *qo* *kiŋt'a* *wōw-λəχ-čək.*
 nő férfi képest erő-CAR-CPR
 'A nő egy kicsit gyöngébb, mint a férfi.'

Mostanára azonban a *-čək/-šək* elem tett egy lépést a közép fok felé vezető úton. Használata azonban máig opcionális.

- (8) Szin. (F. Gulyás 2015a)
məjpər *šəwər* *elti* *jurəŋ-šək.*
 medve nyúl -tól erős-CPR
 'A medve erősebb a nyúlnál.'

3.3. A táblázatból az is kiderül, hogy a legkeletebbi, vahi és vaszjugani nyelvjárások kivételével mindegyikben előfordul egy 'vmihez képest' jelentésű névutó, a *kiŋša/kəŋča/kiŋt'a*. Ezeket majdnem kizárólag csak hasonlító szerkezetekben használják (a kivételekről a 4.3. fejezetben lesz szó).

- (9) Kaz. (Kakszin 2007: 101)
tām *χəp-en* *tōm-eλ* *kiŋša* *χŭw-šək.*
 ez háló-2SG az-3SG képest hosszú-CPR
 'Ez a háló hosszabb, mint az.'

A *kĩńśa/kəŋčə/kĩńt'a* névutó gyakorisága nem azonos az egész nyelvterületen. Az obdorszki nyelvjárásban sokkal ritkábban használatos, mint az *ewəłt* névutó (Nikolaeva 1999: 20), a kazimiban, úgy tűnik, az *ewəłt* és a *kĩńśa* egymással azonos értékűek és funkciójúak. N. B. Koskarjova és V. N. Szolovarov nyelvkönyve egy mondaton belül mindkét megoldást felajánlja. Személynévmási etalon esetén mindkettőhöz járul személyrag és (meglepő módon) latívuszrag is.

- (10) Kaz. (Koskarjova – Szolovarov 2004: 24)

<i>łĩw</i>	<i>ma</i>	<i>kĩńś-em-a</i>	(<i>ewəłt-em-a</i>)	<i>jaŋ</i>	<i>ɔł-əł</i>	<i>wɔŋ.</i>
ő	én	képest-1SG-LAT	-tól-1SG-LAT	tíz	év-3SG	nagy

'Ő tíz évvel idősebb nálam.'

A szurguti hantiban viszont kizárólag a *kĩńt'a* névutó jelenik meg a hasonlító szerkezetekben. Bár ebben a nyelvjárásban van ablatívusz rag és ablatívuszi értelmű névutó is, mégsem ezeket használják:

- (11) Szurg. (Csepregi 2017: 97)

<i>pupi</i>	<i>čewər</i>	<i>kĩńt'a</i>	<i>wökkəŋ.</i>
medve	nyúl	képest	erős

'A medve erősebb a nyúlnál.'

- (12) Szurg. (Schön – Gugán 2022: 616)

<i>łĩw</i>	<i>mə</i>	<i>kĩńt'aŋ-em</i>	<i>aj.</i>
ő	én	képest-1SG	kicsi

'Ő kisebb nálam.'

3.4. A negyedik figyelemre méltó adat a táblázatban, hogy a felsőfokban sok helyen megtalálható a *met/mətə* partikula. Az északi nyelvjárásokban a melléknév előtt van a helye, a szurgutiban viszont utána.

- (13) Szin. (Honti 1984: 67)

<i>met</i>	<i>aj</i>	<i>χuj-ən</i>	<i>met</i>	<i>jölta</i>	<i>mən-əl</i>
SUPL	kicsi	férfi-2SG	SUPL	hátnál	megy-PRS.3SG

'(közülük) a legfiatalabb leghátnál megy'

- (14) Szurg. (Csepregi 2017: 96)

<i>qəntək</i>	<i>qo</i>	<i>wökkəŋ</i>	<i>mətə.</i>
hanti	férfi	erős	SUPL

'Az ember a legerősebb.'

A fentiekén kívül egyéb eszközök is alkalmasak a hasonlítás és a melléknévfokozás kifejezésére, nyomatékosító elemek, ismétlések, határozószók stb. (Honti 1984: 66–67).

4. Komi eredetű elemek a hanti hasonlító szerkezetekben

A táblázatban szereplő elemek közül három komi eredetű. Vizsgáljuk meg őket közelebbről.

4.1. *-čək/-šək* (Toivonen 1956: 79, DEWOS 250)

Az átadó nyelvben *-žik* alakban a középfok jeleként szolgál.² Az átvételkor a komi zöngés affrikáta zöngétlenné vált, és illeszkedett az átvevő hanti nyelvjárás mássalhangzórendszerébe: a szurgutiban megőrizte affrikáta jellegét, az északiban szibiláns lépett a helyébe. A rövid veláris *-i-* a hantiban redukált magánhangzóként realizálódik.

A komi középfokjel azonos hangalakú (*-žik*, *-žika* 'inkább, jobban') határozószóból grammatizálódott (Fuchs 1949: 166). Ez a szó is bekerült az obi-ugor nyelvekbe, de talán más időben és úton, mint a középfokjel. A keleti és déli hanti nyelvjárásokban *čək(ə)/čika* alakban 'nagyon' jelentésben van jelen (Toivonen 1956: 80, DEWOS 261). A vahi nyelvjárásban egyenesen a felsőfok jelölőjeként tartják számon (Honti 1984: 67). Ezen kívül a manysi nyelv is átvette *säk/šäk/šäkä/saka* alakban, azonos, 'nagyon' jelentésben (Toivonen 1956: 80, Rédei 1970: 148).

A *-žik* elem többfunkciós a komi nyelvben. Kicsinyítőképzőként is használatos, sőt ragozott igéhez vagy főnévi igenévhez járulva a cselekvés intenzívebb fokát fejezi ki:

- (15) komi (Kuznetsov 2022: 497)
<i>me</i>	<i>töd-a-žik.</i>
én	tud-PRS.1SG-AUGM
'Én jobban tudom.'	

4.2. *met/mätä* (Toivonen 1956: 43, DEWOS 972)

Az átadó nyelvben a *med* partikula (vagy prefixum) a felsőfok jelölésére szolgál: *med-bur* SUPL-jó 'legjobb' (Rédei 1978: 64, Kuznetsov 2022: 494, Blokland 2023: 627). Átvételkor *d > t* zöngétlenedés ment végbe, s egyes hanti nyelvjárásokban egy szóvégi magánhangzóval kéttagúra bővült a szó.

² Megjegyzendő, hogy a komiban is megjelenhet a hasonlításban az alapfokú melléknév, mellette az etalon elatíviszragot kap (Rédei 1978: 64).

Figyelemre méltó, hogy a szurguti nyelvjárás nem őrizte meg a prefixum szórendjét, hanem hátravetett jelzőként használja a *màtə* elemet, ld. (14) mondat. Ez a szórendi váltás azoknak az értékelő, modális partikuláknak az analógiájára jöhetett létre, melyek ismertek a szurguti hantiban: *-liŋki* 'szegény, szerencsétlen', *lumi* 'elhagyott, lakatlan', *wut'ŋi* 'néhai, elhunyt', *pəri* 'értéktelen'. A különbség az, hogy ezek a partikulák főnév után állnak, a *màtə* viszont melléknév után.

4.3. *kĩńsa/kəŋčə/kińt'a* (Toivonen 1956: 29, DEWOS 652)

Az átadó nyelvben a névutó alakja *kĩńzĩ*, *kĩńža*. A hanti nyelvjárásokba egyértelműen magas hangrendűként került be, aminek az oka a szókezdő *k*-lehet, mely a hantiban csak palatális magánhangzó előtt fordul elő. A szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatot *-ńč-* alakban vehette át a (proto)hanti, ez pedig szabályosan fejlődött tovább az egyes nyelvjárásokban, északon *-ńś-*, délen *-ńč-*, keleten *-ńt'* mássalhangzó-kapcsolatokká (Honti 1984: 66).

Kérdéseket vet föl viszont a komi névutó jelentése és funkciója. Fokos-Fuchs kétkötetes nyelvjárás szótárában (1959: 432) az első jelentés 'kívül (кромe, ausser)', és csak egy nyelvjárásból van adatolva a hasonlító szerkezetben való használat 'mint (als)'. A Litkin – Guljajev-féle etimológiai szótár (1970) és legújabb komi–orosz szótár (2000) pedig csak az első jelentést hozza: 'кромe, за исключением [kívül, kivételével]'. A nyelvtani összefoglalók (pl. Rédei 1978, Kuznetsov 2022, Blokland 2023) nem említik a hasonlító szerkezetek tárgyalásakor ezt a névutót. A hanti nyelvjárásokban viszont a *kĩńsa/kəŋčə/kińt'a* névutó funkciója kifejezetten komparatív, ezt illusztrálták a fenti, (10)–(12) mondatok. Ez a funkcióváltás feltehetőleg az egyes hanti nyelvjárások külön életében történt meg.

Schön Zsófia adatgazdag névutó-monográfiájának példamondatai alapján arra következtethetünk, hogy a hasonlításban eredetileg megjelenő ELTI és EWELT névutók inkább lokális és temporális értelemben használatosak, azaz honnan, miről, mióta kérdésre válaszolnak (Schön 2017: 316–324), s komparatív szerkezetekben való használatuk visszaszorult. Wolfgang Steinitz hanti nyelvjárás szótárában (DEWOS 233 és 70) ezeknél a névutóknál nincs is felsorolva hasonlító jelentés.

Megmaradt azonban a *kĩńsa* névutó 'kívül' jelentése is:

(16) Kaz. (Schön 2017: 347)

χət	kĩńsa	ma	neməɬt	ǎn	tǎj-ɬ-əm.
ház	kívül	én	semmi	NEG	birtokol-PRS-1SG
'[Ezen] a házon kívül semmim sincs.'					

A szurguti hantiban a *kińt'a* névutó igenévhez is kapcsolódhat, 'ahelyett, hogy' kezdetű mellékmondatot rövidítve. A (17) mondatban figyelemre méltó a kódkeveredés, az or. *звонит* 'telefonál' és *надо* 'kell' szavak használata.

(17) Szurg. (Schön 2017: 347)

<i>svońit-t-ən</i>	<i>nātā</i>	<i>tiγ-nām</i>	<i>jü-t-ā</i>	<i>kińt'a.</i>
telefonál-PRS-2SG	kell	ide-APR	jön-PTC.PRS-2SG	helyett

'Telefonálnod kellene ahelyett, hogy idejössz.'

Egy kazimi példamondatban 'nélkül' jelentésű a névutó:

(18) Kaz. (Schön 2017: 348)

<i>ma</i>	<i>kińša-m-a</i>	<i>ɔʎit-e!</i>
én	nélkül-1SG-LAT	elkezd-IMP.2SG<SG

'Nélkülem kezd el!'

Mindezek a funkciók azonban jelentőségükben elmaradnak a komparatív funkció mögött, ugyanakkor a nyelv dinamizmusáról, rugalmas alkalmazkodó képességéről tanúskodnak.

5. A komi-zürjén–obi-ugor kapcsolatok története és hatása a nyelvre

Az obi-ugorok és a komi-zürjének közti földrajzi és kulturális kapcsolatok, valamint ennek nyelvükre gyakorolt hatása régóta kutatott téma a finn-ugor nyelvtudományban. Az obi-ugor nyelvekbe került komi jövevényszavak kérdéskörében számos monográfia és terjedelmes tanulmány született (Fokos 1953, Fokos-Fuchs 1953, Toivonen 1956, Steinitz 1962, Rédei 1970), valamint a kézikönyvek is rendre megemlítik a kölcsönzés tényét (Kálmán 1988: 409–410, Klumpp 2022: 476, Saarikivi 2022: 52–53, Schön – Gugán 2022: 630, Sipos 2022: 603, Blokland 2023: 663, Virtanen – Horváth 2023: 698). A kapcsolat természetesen kölcsönös volt. Kisebb mértékben, de az obi-ugor nyelvekből is kerültek jövevényszavak a komiba (Toivonen 1956: 103–106, Rédei 1964).

A kutatók véleménye megegyezik abban, hogy a két népcsoport közötti első kapcsolatfelvétel akkor történt, amikor az obi-ugorok még az európai oldalon éltek. A legintenzívebb érintkezések helyét és idejét illetően viszont már eltérőek a feltételezések. Szó van előbb a 10–12. századról, majd a 15–17. században a Káma vidékén történő érintkezésről. Jelen tanulmánynak nem célja, hogy igazságot tegyen ebben a vitában. Az mindenesetre tény, hogy a komik és az oroszok fokozatosan szorították az obi-ugorokat észak felé és az Urálon túlra. A 18–19. században az izsmai komik átkeltek az Urálon, és eljutottak egészen az Obig (Kálmán 1988: 409–410). A 19. században a komi kereskedők rendszeresen jártak át az északnyugat-szibériai vásárookra,

ahol sôt és ipari termékeket cseréltek értékes prémekre (Ahlqvist 1890: 12). A komi hatás tehát főként a 15. századtól folyamatos, és a vegyes lakosságú településeken máig létezik.

Yrjö Toivonen (1956) mintegy 400 komi jövevényszóval számol a hanti nyelvjárásokban. Rédei (1970) szerint a hantiban 369, a manysiban 338 komi jövevényszó van. A szavak megoszlása nem egyenlő az egyes nyelvjárásokban. A mindkét obi-ugor nyelvben közös komi kölcsönszavak száma 200. Valószínű, hogy ezek közül jó néhányat nem közvetlenül a komiból, hanem a másik obi-ugor nyelvből vettek át. Számos orosz szó is komi közvetítéssel jutott el a manysiba és a hantiba. A komi kölcsönszavak többsége először északon jelent meg, és onnan terjedt tovább más nyelvjárásokba.

A jövevényszavak nagy része kulturális jellegű, és lefedi az élet egészét, olyan témákat, mint például: épületek és részeik, lakberendezés, állattenyésztés, kertészkedés, evés-ivás, közlekedés, öltözködés, társadalmi és vallási élet. Komi eredetű közszavak még a medveműnyelvben használt helyettesítő szavak között is előfordulnak. A kölcsönzések mintegy 30%-a ige (Kálmán 1988: 409–410).

6. A nyelvi kapcsolatok jellege

Amikor ma nyelvi kapcsolatokat vizsgálunk, szinte kötelezően alkalmazzuk azt az elméleti keretet, melyet Sarah Grey Thomason és Terrence Kaufman dolgozott ki azóta klasszikussá vált munkájában (1988). Az ún. Thomason–Kaufman féle kölcsönzési skála segítségével lehet megállapítani, hogy mennyire intenzív két nyelv egymásra hatása. Ezt az elméletet szerintem Gugán Katalinnak sikerült a leginkább értő és értelmezhető módon bemutatnia magyarul (2013: 207–211). Tanulmányában ő a honfoglalás előtti török–magyar érintkezéseket tárgyalta, de megállapításai érvényesek lehetnek a komi–obi-ugor kapcsolatok jellemzésére is.

Thomason és Kaufman szerint a kölcsönzés öt fokozata az alkalmoszerű érintkezésből fakadó lexikális kölcsönzéstől a legerősebb szerkezeti hatásig terjed. A második és harmadik fokozatban részleges kétnyelvűség okozta enyhe strukturális hatás figyelhető meg. A fogalomszavak mellett igék, partikulák, névutók és indulatszavak is bekerülnek az egyik nyelvből a másikba, valamint a szintaxis és a morfológia terén is megjelennek mintakölcsönzések, szórványos átvételek. A négyes és ötös fokozat a nyelv minden szintjén rendszerszerű változásokat jelent.

Ezzel a skálával egyetért Winford is (2010: 176), hozzátéve, hogy a kölcsönzés feltételei három kategóriába sorolhatók: 1) a kölcsönzés a legkönnyebben azonos tipológiájú és akár rokon nyelvek között megy végbe; 2) a

forma és a funkció szempontjából transzparens morfémák könnyebben kölcsönződnek, mint az átlátszatlanok; 3) ha az átvevő nyelvben hiányzik valamely morféma, ez elősegítheti új morfémák kölcsönzését a hiány pótlására (2010: 178–179). A mi esetünkben a hasonlító szerkezet átvételekor mindhárom feltétel teljesült: azonos tipológiájú, rokon nyelvbe kerültek be a hasonlító szerkezetből addig hiányzó, transzparens nyelvi elemek.

Az obi-ugor nyelvekben a komi eredetű szókincs nagy része főnév, de vannak melléknevek és igék is. Ez utóbbiak eredeti alakjukban, honosító képző nélkül kerültek a nyelvbe (Fokos 1953: 42–43). Ezen kívül, mint fentebb láttuk, névutók, határozószók és partikulák is kölcsönöztek a komiból.

Az obi-ugor nyelvekre gyakorolt szintaktikai hatás legszembevetőbb példája a *ke*, *kę* feltételes partikula megjelenése és a feltételes mondat kialakulása (Riese 1981, 1982, 1984, Csepregi 2019). A partikula szórendi helye és a feltételes mondat szerkezete nyelvjárásonként nagyon eltérő módon alakult, de a változás elindítója mindenképpen a komi nyelv. A másik szintaktikainak mondható átvétel a most tárgyalt hasonlító szerkezet megváltozott alakja, melyben mind a középfokot és a felsőfokot jelölő partikulát, mind pedig az etalonhoz járuló névutót a komiból kölcsönözte a hanti.³

Morfológiai hatásnak számít a névszóképzők átvétele. Gert Sauer a hanti-ban tizenegy képzőről állítja biztosan, hogy komi eredetű, háromról pedig kevésbé biztosan (1967: 172–180).

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a komi–obi-ugor viszony a kölcsönzési skála második–harmadik fokozatának felel meg. Egyéb kontaktusokkal való összehasonlítás szempontjából figyelemre méltó, hogy a Volga-vidéki finn-ugor nyelvekben török eredetűek a melléknévfokozás eszközei: a mari a „törökségben szélteben meglévő” középfokjelet vette át (*-rak/-räk*), a tatár *ij* ’leg-’ nyomatékosító szócska pedig átkerült a mari (*en*), az erza és a moksa (*eń, in*) nyelvekbe (Bereczki 1983: 217).

7. Miért éppen a hasonlító szerkezet?

Az eddig elmondottakban semmi olyan nincs, ami a korábbi szakirodalomban ne szerepelt volna. Amiért mégis érdemesnek tartottam foglalkozni ezzel a témával, az, hogy még senki sem tette fel a kérdést: mi az oka annak, hogy éppen a hasonlító szerkezetet jelöltebbé tevő elemeket vették át a hantik, és miért éppen a komiból? Lehet, hogy azért nem merült még föl ez a

³ A manysi esetében a *saka* ’nagyon’ lexikai átvétel, a *-nuw* nyomatékosító elem használata a középfok jelölésére (Virtanen – Horváth 2023: 675) pedig inkább csak mintakölcsönzés.

kérdés, mert túl triviálisnak tűnik a válasz: mivel az obi-ugorok szorgalmasan kereskedtek a komikkal, üzletkötéskor nem volt mindegy, hogy valamely áru kisebb vagy nagyobb, drágább vagy olcsóbb, értékesebb vagy értéktelebb a másiknál. Fontos volt pontosan kifejezni a különbséget. Az ablatívusz ragos vagy névutós etalon + alapfokú melléknév szerkezetnél jelöltebb az, mely transzparens nyomatékosító elemeket, és csak a hasonlításban használt névutót tartalmaz.

Ez a szerkezet jól illik azok közé a szókölcsonzések közé is, melyeknek szintén sok hasznát vették a kereskedő felek. Az alábbiakban csak a jelentéseket sorolom fel:

- főnevek (a kereskedelmi forgalomba került áruk nevein kívül): pénz, mérték, mennyiség, képesség, tulajdonjegy, papír, bér, rész
- melléknevek: sovány, nehéz, öreg, arany, józan, megfontolt, vastag
- igék: mérlegel, jelez, egyetért, választ, tartalékol, megvizsgál, kipróbál, felbérel, bérbe ad
- egyéb szófajok: hány, mennyi, egy kevés, túl sok, féle, fajta, összesen, együtt, alig.

Így együtt jön létre az a szemantikai és szintaktikai nyelvi eszköztár, mely szükséges az egyes alkudozáshoz és a sikeres üzletkötéshez.

A több évszázados egymás mellett élés következtében az obi-ugorok és a komik egy része kétnyelvűvé vált. Többször megfogalmazott, ismert jelenség az, hogy amikor egy nyelv beszélői más nyelvűekkel kerülnek kapcsolatba, annak hatásaként a nyelvben megjelennek az analitikus szerkezetek. A tömör szerkezeteket redundáns elemekkel fellazított, könnyebben felfogható struktúrák váltják fel. Herman József a neolatin nyelvek történetében végbement változásokat vizsgálva jutott el ahhoz a következtetéshez, hogy az idegenajkúakkal való keveredés során a nyelvben megjelenik a redundancia „amikor egy üzenetet a minimálisan szükségesnél több jellel kódolunk” (Herman 1967: 166). Ennek tipikus esete a hanti hasonlító szerkezet kialakulása. Az átvevő nyelv egyéb nyelvi eszközöket, például partikulákat is kölcsönöz a magasabb presztízsű nyelvből. Marja Leinonen, aki a komi nyelvre gyakorolt orosz hatást vizsgálta, állapította meg, hogy a kötőszavak átvétele ennek a folyamatnak a velejárója (2002: 332).

Amikor az obdorszki vásáron az osztják prémvadász alkudozás közben a melléknévhez még hozzátett egy, a zürjén kereskedőtől hallott nyomatékosító elemet, nem tudhatta, hogy ezzel jelentős szerkezeti változást indít el anyanyelvjárásában, mely utóbb elterjed az egész nyelvterületen – kivéve a Vah és a Vaszjugan folyók vidékét.

Rövidítések

A hanti nyelvjárások rövidítései:

O	obdorszki	Szin.	szinjai
Sur.	suriskári	Szurg.	szurguti
Kaz.	kazimi	VVj.	vahi-vaszjugani
Ser.	serkáli		

A grammatikai rövidítések feloldásai:

1	1. személy	LAT	lativus
2	2. személy	NEG	tagadószo
3	3. személy	PCL	partikula
ABL	ablativus	PL	többes szám
APR	approximativus	PRS	jelen idő
AUGM	nyomatékosító	PST	múlt idő
CAR	fosztóképző	PTC.PRS	folyamatos melléknévi igenév
CPR	középfok	SG	egyes szám
DU	kettős szám	SUPL	felsőfok
IMP	felszólító mód		

Irodalom

- ABONDOLO, DANIEL – VALIJÄRVI, RIITTA-LIISA (eds) 2023: The Uralic languages. Second edition. (Routledge Language Family Series.) Routledge, London – New York.
- AHLQVIST, AUGUST 1890: Über die Kulturwörter der obisch-ugrischen Sprachen. Journal de la Société Finno-Ougrienne 8: 1–22.
- BAKRÓ-NAGY et al. = Bakró-Nagy, Marianne – Laakso, Johanna – Skribnik Elena (eds) 2022: The Oxford guide to the Uralic languages. (Oxford guides to the world's languages.) Oxford University Press, Oxford.
- BERECZKI GÁBOR 1983: A Volga–Káma vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.), Areális nyelvészeti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest. 207–236.
- BLOKLAND, ROGIER 2023: Zyrian Komi. In: Abondolo – Valijärvi 2023: 614–664.
- CSEPREGI, MÁRTA 2017: Сургутский диалект хантыйского языка. Обско-угорский институт прикладных исследований и разработок, Ханты-Мансийск.
- CSEPREGI MÁRTA 2019: Kontaktusjelenségek az északnyugat-szibériai areában. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), Nyelvelmélet és kontaktológia 4. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest – Piliscsaba. 77–102.

- DEWOS = Steinitz, Wolfgang 1966–1993: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. 1–15. Lieferungen. Akademie Verlag, Berlin.
- FOKOS DÁVID 1953: Jövevényszó kutatások. Nyelvtudományi Közlemények 55: 3–59.
- FOKOS-FUCHS, DÁVID RAFAEL 1953: Aus dem Gebiete der Lehnbeziehungen. Acta Linguistica Hungarica 3: 211–289.
- FOKOS-FUCHS, DÁVID RAFAEL 1959: Syrjänisches Wörterbuch I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FUCHS, DAVID RAFAEL 1949: Der Komparativ und Superlativ in den finnisch-ugrischen Sprachen. Finnisch-ugrische Forschungen 30: 147–230.
- GUGÁN KATALIN 2013: A honfoglalás előtti török–magyar érintkezésekről. In: Agyagási Klára – Hegedüs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.), Nyelvelmélet és kontaktológia 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 206–226.
- F. GULYÁS NIKOLETT 2015a: Az állítmányi hasonlító szerkezet rendje (szinjai hanti). In: Havas et al. 2015. <http://hu.utdb.nullpoint.info/type/szinjai-hanti/az-allitmanyi-hasonlito-szerkezet-rendje/stadj-stadjm>
- F. GULYÁS NIKOLETT 2015b: Jelzői hasonlítás szórendje (szinjai hanti). In: Havas et al. 2015. <http://hu.utdb.nullpoint.info/type/szinjai-hanti/jelzoi-hasonlitas-szorendje/stadj-stadjm>
- HAJDÚ, PÉTER 1979: Language contacts in North-Western Siberia. Fenno-Ugrica Suecana 2. Uppsala. 19–31.
- HAJDÚ PÉTER 1980: Nyelvi kontaktusok Északnyugat-Szibériában. Nyelvtudományi Közlemények 82: 251–259.
- HAJDÚ PÉTER 1992a: Rekonstrukció és az alapnyelv jellege. In: Derék, Pál – Riese, Timothy – Sz. Bakró-Nagy Marianne – Hajdú Péter (szerk.), Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag – Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. (Studia Uralica 6.; Urálistikai Tanulmányok 3.; Linguistica Series A Studia et Dissertationes 8.) Institut für Finno-ugristik der Universität Wien – ELTE BTK Finnugor Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet, Wien – Budapest. 165–177.
- HAJDÚ, PÉTER 1992b: Reconstruction and the substance of protolanguage. Linguistica Uralica 28: 241–250.
- HAVAS et al. = Havas Ferenc – Csepregi Márta – F. Gulyás Nikolett – Németh Szilvia 2015: Az ugor nyelvek tipológiai adatbázisa. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. (utdb.elte.hu).
- HERMAN JÓZSEF 1967: A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 8: 119–131.
- HONTI LÁSZLÓ 1984: Chrestomathia Ostiaca. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KÁLMÁN BÉLA 1976: Chrestomathia Vogulica. Tankönyvkiadó, Budapest.

- KÁLMÁN, BÉLA 1988: The history of the Ob-Ugric languages. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic languages. Description, history and foreign influences*. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 395–412.
- KAKSZIN, A. D. [Каксин, А. Д.] 2007: Казымский диалект хантыйского языка. Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- KLUMPP, GERSON 2022: Permian. In: Bakró-Nagy et al. 2022: 471–486.
- Komi-ogosz szótár 2000: Коми-поч кывчукор. Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- KOSKARJOVA, N. B. – SZOLOVAR, V. N. [Кошкарева, Н. Б. – Соловар, В. Н.] 2004: *Поговорим по-хантыйски*. Сибирский хронограф, Новосибирск.
- KUZNETSOV, NIKOLAY 2022: Komi. In: Bakró-Nagy et al. 2022: 487–506.
- LEINONEN, MARJA 2002: Influence of Russian on the syntax of Komi. *Finnisch-ugrische Forschungen* 57: 195–358.
- LITKIN, V. I. – GULJAEV, JE. SZ. [Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. С.] 1970: *Краткий этимологический словарь коми языка*. Наука, Москва.
- NIKOLAEVA, IRINA 1999: Ostyak. *Languages of the world. Materials* 305. LINCOM Europa, München – Newcastle.
- RÉDEI Károly 1964: Obi-ugor jövevényszók a zürjén nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 66: 3–15.
- RÉDEI, KÁROLY 1970: *Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen*. Indiana University, Bloomington – Mouton & Co., The Hague, The Netherlands.
- RÉDEI KÁROLY 1978: *Chrestomathia Syrjaenica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- RIESE, TIMOTHY 1981: Some aspects of the conditional sentence in the Vogul language. *Nyelvtudományi Közlemények* 83: 383–393.
- RIESE, TIMOTHY 1982: The conditional sentence in the Ostyak language. *Nyelvtudományi Közlemények* 84: 229–243.
- RIESE, TIMOTHY 1984: The conditional sentence in the Ugrian, Permian and Volgaic languages. *Studia Uralica* 3. Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Vienna.
- SAARIKIVI, JANNE 2022: The divergence of Proto-Uralic and its offspring: A descendent reconstruction. In: Bakró-Nagy et al. 2022: 28–58.
- SAUER, GERT 1967: *Die Nominalbildung im Ostjakischen*. (Finnisch-ugrische Studien V.) Akademie-Verlag, Berlin.
- SCHÖN, ZSÓFIA 2017: *Pospositionale Konstruktionen in chantischen Dialekten*. Dissertationen der LMU Band 15. Universitätsbibliothek Ludwig-Maximilians-Universität, München.
- SCHÖN, ZSÓFIA – GUGÁN, KATALIN 2022: East Khanty. In: Bakró-Nagy et al. 2022: 608–635.
- SIPOS, MÁRIA 2022: North Khanty. In: Bakró-Nagy et al. 2022: 582–607.

- STEINITZ, WOLFGANG 1962: Zu den syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. *Acta Linguistica Hungarica* 12: 247–254.
- THOMASON, SARAH GREY – KAUFMAN, TERRENCE 1988: *Language contact, creolization, and genetic linguistics*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Oxford.
- TOIVONEN, YRJÖ HEIKKI 1956: Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. *Finisch-ugrische Forschungen* 32: 1–169.
- VIRTANEN, SUSANNA – HORVÁTH, CSILLA 2023: Mansi. In: Abondolo – Valijärvi 2023: 665–702.
- WINFORD, DONALD 2010: Contact and borrowing. In: Hickey, Raymond (ed.), *The handbook of language contact*. Wiley-Blackwell, Singapore. 170–187.

*

The expression of comparison in Khanty dialects (A case study concerning language contact)

In the majority of Khanty dialects, comparative constructions contain three elements of Komi origin: 1) the comparative marker *-čək/-šək* which was originally a diminutive-moderative particle and was used to express smaller differences; 2) the particle or prefix *met/màtə* serving as the marker of the superlative form of adjectives; and 3) the postposition *kĩńśa/kəŋčə/kińt'a* meaning in ‘relation to’, which took the place of the ablative case marker and/or postposition. These elements can be found in all varieties apart from the Eastern most Vakh and Vasjugan varieties.

Komi and Ob-Ugric have been in contact since the 15th century. Komi influence in Ob-Ugric is evident from the high number of loanwords (there are 369 Komi loanwords in Khanty and 338 in Mansi. Most of them are nouns, but adjectives, verbs, postpositions, adverbs and particles were also borrowed from Komi. An example of syntactic influence is the appearance of the conditional particle *ke, kə* and the emergence of conditional sentence structure as well as the change of the comparative construction discussed in this study.

We claim that the Komi and Ob-Ugric peoples’ trading with each other played a role in the appearance of Komi elements in comparative constructions and when comparing their goods for sale, they needed expressions which were more marked than the ones they already had in their language. Redundancy is usually unavoidable in multilingual environments.

Keywords: Komi, Ob-Ugric, comparative construction, language contact, bilingualism

MÁRTA CSEPREGI

Bemerkungen zu den attributiven und nicht-attributiven Zahlwörtern

László HONTI

Károli Gáspár Universität der reformierten Kirche in Ungarn, Budapest

0. Einleitung

Szemerényi hat sich auch mit der Frage der Zahlwörter beschäftigt (Szemerényi 1960), und da dies ebenfalls eines meiner Lieblingsforschungsthemen ist, habe ich beschlossen, dem Gedächtnis des auch von mir wegen seiner fachlichen Verdienste hochgeschätzten Landsmannes und Indogermanisten zu seinem Zentenarium mit dem Zahlwortthema meine Verehrung zu bezeigen.

Die Herausgabe der riesigen wogulischen Sammlung Kannistos ist mit der Veröffentlichung seines wogulischen Wörterbuches im Jahre 2013 nun abgeschlossen. Entsprechend meiner Erwartung sind mir viele wertvolle bisher unbekannte Angaben zur Kenntnis gekommen. Unter den wogulischen Zahlwörtern fand ich viele, die eine Neuheit sowohl gegenüber den bisher veröffentlichten Arbeiten von Kannisto als auch dem Material der Mitteilungen aus der Sammlung anderer darstellen. Gerade deshalb halte ich es für notwendig, mit ihrer Aufarbeitung vor allem das von mir bisher skizzierte Bild der wogulischen Zahlwörter zu vervollständigen.

In dieser Arbeit war ich nur bei der Zusammenstellung meiner ungarischen, wogulischen und samojedischen Datensammlung um Vollständigkeit bemüht, im Falle des Ostjakischen verlasse ich mich vor allem auf das Wörterbuch von Steinitz (DEWOS) und die Datensammlung meiner Zahlwortmonographie (Honti 1993) und zitiere meist nur gelegentlich aus ihnen. Auch ansonsten gehe ich nur beiläufig auf das Ostjakische ein, über die nicht-attributiven Zahlwörter dieser Sprache habe ich nämlich über das einst Vorgetragene (Honti 1993: 166–168) hinaus nicht viel Neues zu sagen.

Da dieses neue wogulische Wörterbuch vermutlich vorerst schwer zugänglich sein wird, zitiere ich die ihm entnommenen Angaben nicht in pho-

nematischer Transkription, sondern mit Beibehaltung der originalen Mitteilungsweise. Im Interesse der Einheitlichkeit verfare ich bei den Angaben aus Liimolas historischer morphologischer Monographie (Liimola 1963) ebenso; davon gehe ich nur in dem Falle ab, wenn ich mit einer vor ca. dreißig Jahren aus Kannistos handschriftlichem Material exzerptierten Angabe operiere, die ich jetzt nur aufgrund von „Honti 1993“ zitieren kann, da meine einstigen Zettel verloren gingen.

Auch die Angaben der samojedischen Sprachen gebe ich in der originalen Schreibweise wieder. Um Platz zu sparen, nenne ich die Bedeutung der Zahlwortangaben, wenn dies unbedingt notwendig zu sein scheint.

Findet sich in der Datensammlung unmittelbar vor oder nach der Tilde (~) ein $\emptyset$, bedeutet das, dass ich in meinen Quellen die attributive oder nicht-attributive Zahlwortform nicht gefunden habe oder letztere vielleicht gar nicht existiert.

In gewissen Fällen veranschauliche ich auch mit einem oder zwei Beispielsätzen – wenn ich sie kenne – die Verwendung der zweierlei Zahlwörter.

Da das Apropos der Abfassung dieser Abhandlung die Bildungsweise der wogulischen nicht-attributiven Zahlwörter war, hielt ich es für richtig, auch auf die nicht-attributiven Zahlwörter anderer uralischer Sprachen einzugehen, und so können vielleicht die Lösungsweisen dieser Kategorie nicht nur bezüglich der uralischen Sprachfamilie erkenntnisreich sein.

1. Atributive und nicht-attributive Zahlwörter

Ich versuche also, das in meiner Monographie über die uralischen Zahlwörter skizzierte Bild der nicht-attributiven Zahlwörter zu ergänzen (Honti 1993: 132–136). Diese haben auch Varianten, die aller Wahrscheinlichkeit nach gesonderte sprachliche Entwicklungen sind.

Die Fachvertreter kennen die folgenden uralischen Sprachen als solche, in denen sich die attributiven und nicht-attributiven Grundzahlwörter voneinander unterscheiden: Tscheremissisch, Ungarisch, Wogulisch, Ostjakisch, Jurakisch und Selkupisch, außerdem war – meiner Meinung nach – offensichtlich einst auch das Kamassische eine solche. Von diesen zeigen die ugrischen und samojedischen Sprachen eine morphologische Lösung identischer Herkunft bei der Gestaltung der nicht-attributiven Zahlwörter. Im Folgenden behandle ich also die relevanten Angaben dieser Sprachen. Die tscheremissischen Zahlwörter stelle ich nicht in der Datensammlung vor, sondern im die Angaben interpretierenden Teil, da es genügt, mit Hilfe der urtscheremissischen Rekonstrukte zu veranschaulichen, wie die beiden Zahlwortkategorien entstanden.

1.1. Datensammlung

'1'

Ungarisch: *egy* (= *egy* ~ *eggy*).**Wogulisch:** TJ *üχ* ~ *ü•ki*, TČ *üχ* ~ *ü•ki*, KU *āk_u* ~ *ä•kβäγ*, KM *ä_u* ~ *ä•kβäγ*,¹ KO *āk_u* ~ *ä•kβäγ*, P *εk* ~ *εkεγ*, VNZ *εβ* ~ *∅*, VNK *āk* ~ *ä•kβä*, VS *äβ* ~ *ä•kβä*, LU *εk* ~ *εgβē*, LUT *∅* ~ *ēkē*, LO *ä•kβä*, *ākβ*, *äβ* ~ *ä•kβä*, So *ä•kβä*, *ä•kβ*, *ä•k_u* ~ *ä•kβä* (KEM 23b, 27b); T *uχ* (*uk-*) ~ *uki*, K *äkw*, *äkwē* ~ *äkwäiγ*, LM *äkw* (~ *āk* ~ *äu*) ~ *äkwä*, LU *āk* (*äkw-*), P *okw*, *ou* ~ *oukweiγ*, N *akw*, *au*, *ak* ~ *akwa* (MK 28a, 29b).**Ostjakisch:** V *ěj* ~ *ějəl*, Vj *ěj* ~ *ějət*, Trj *ěj* ~ *ějəл*, Sal *ěj* ~ *ějət*, DN *ěj* ~ *ějət*, Ni *īj* ~ *īt*, Kaz *īj* ~ *īt*, O *i* ~ *it* (Honti 1993: 75, 290–297).**Jurakisch:** O *ηōB*^{„j}, U *āB*^{„j} ~ O *ηōppōi*, U *āppōi* 'einer' (Lehtisalo 1956: 38b–39a), *ноб* ~ *ноноу* (Tereščenko 1965: 394a, 398b).**Selkupisch:** Та *ukkīr*, *okkīr* (Erdélyi 1969: 283), *okker* 'eins', *okkə* „Kurzform“ (DSA 33b–34b); vgl. noch „suff.dat.sg. (Pr[okof'ev 1937]) -*opti*, -*opti*, -*epti* 'mit', z. B. *äsānopti* 'с отцом' (< *-n + *op-tā-) (vgl. auch: (Pr) *ukkīr*, *okkīr* 'один')“ (Janhunen 1977: 28).**Kamassisch:** *o'β*, *o'ṇ*, *o'b* ~ *o'b d*(?!)'einer' (DJ 49a).

'2'

Ungarisch: *két* '2' ~ *kettő* 'beide'.**Wogulisch:** TJ *kit'* ~ TJ *ki•tṛ*,² TČ *kit'* ~ *ki•tṛ*, KU *kit* ~ *ki•täγ*, KM *kit* ~ *ki•tṛγ*, KO *kit* ~ *∅*, P *kit* ~ *kiteγ*, VN *kit* ~ *∅*, VNZ *∅* ~ *kitä*, VNK *∅* ~ *kitä*, VS *kit* ~ *kiēä*, LU *kit* ~ *kitē*, LO *kit* ~ *kitiγ*, So *kit* ~ *kitiγ*; vgl. noch LO So *kittiγ* 'in zwei Teile, Richtungen; halb, zur Hälfte; getrennt': *kiṛtiγ βis-lamēēn* 'wir nahmen es zur Hälfte', So *ēkβäγ ðikāγ kittiγ ɔlēγ* 'der Alte und die Alte leben getrennt' (KEM 396a, 397a, Liimola 1963: 21). T *kit* (*két*) ~ *kitṛ*, K *kit* ~ *kitäiγ*, LM *kit* ~ *∅*, LU *kit* ~ *∅*, P *kit* ~ *kiteiγ*, N *kit* ~ *kitiγ* (MK 215ab), „... a dual. -äγ képzőnek egy másféle hangbeli változata (v.

¹ KEM schreibt statt der von Kannisto zur Bezeichnung des etwas offeneren Vokals als *ä* verwendeten *ä*-artigen Charaktere (z. B. Kannisto 1919: 11) fälschlich *ä*-artige, aber hier behielt ich bei den aus KEM zitierten Angaben diese Bezeichnung bei. KEM weicht auch bei der Bezeichnung sonstiger Vokale von der Bezeichnungsweise Kannistos (1919) ab, obwohl das Vorwort des Wörterbuches darauf nicht eingeht.

² Das Wort *ki•tṛ* muss falsch bezeichnet sein wegen der beiden Hauptbetonungen, richtig ist wahrscheinlich: *ki•tṛ* (s. z. B. Liimola 1963: 21).

ö. *kitäi* 'kettö', e mellett *kiti*)³ (Munkácsi 1894b: 214); vgl. noch N *kitti* 'ketté; zer-, ver-, entzwei, ins zwei': *k. sūseu* 'wir werden uns trennen' (MK 216a).

Ostjakisch: V Vj *kāt*, *kit-* ~ *kātkən*, Trj J *kāt*, *kit* ~ *kātγən*, Sal *kāt* ~ *kātən*, DN *kēt* ~ *kātən*, Ni Kaz *kāt* ~ *kātən*, O *kāt* ~ *kātən* (DEWOS 696, Honti 1993: 84, 290–297), V Vj *kittā* 'beide' (DEWOS 696), V *kummä* 'оба': *κ. мәнсәүән* 'оба (они) ушли' (Terëškin 1961: 141), V Vj *kittā* 'оба': *min k. қаһләмән* 'мы оба бодем' (Terëškin 1981: 115); die Zahlwörter kommen üblicherweise nur in attributiver Funktion vor, abgesehen von der Zählung und dem nicht-attributiv gebrauchten Zahlwort *kāmкән* erscheinen sie selten selbstständig (Terëškin 1961: 141).

Jurakisch: O *šid'è* ~ Ø, U *šid'ə*^p, *šid'è* ~ Sj *šid'əḡā*^{''j}, U *šid'əḡā*^{''j}: U *tēdāmin* *Дга'' оҗрәи* *š.* 'gib mir ein Rentier, eins oder z w e i'; O *šid'ip**tš'ē*^{''j}, *šid'e-pti*^{''j}, U *šid'epit*^{''j} 'beide' (Lehtisalo 1956: 448b, 449ab, *сидя* 'два' ~ *сидяха*: *с. помңа хэсь* 'стать глуповатым, полоумным, помешанным' (букв. пойти между двумя)', *сидтэхэ*', *сидябту*, *сидябты* 'оба, обе' (Tereščenko 1965: 557–558); vgl. noch *sidea*, *side* 'zwei' ~ *sidebtihi*?, *sidebtī*?, *sidebti*?'beide' (Castrén 1854/1966: 202, 1855/1974: 32).

Selkupisch: Ta *šitti*, *šitt* 'zwei' ~ *šittäqi* (Erdélyi 1969: 221a), *šitākə*, *šitajākə* Dual (DSA 358a). „Будучи оформленными посессивными показателями Du. или Pl., количественные числительные имеют значение л и ч н о с о б и р а т е л ь н ы х (collectiva personalia): *šittāmī* 'мы вдвоем', *šittālī* 'вы вдвоем'; *šittāṭī* 'они вдвоем'; *nṣkyrmyt* 'мы втроем'; *tētylyt* 'вы вчетвером'; *sompylatyt* 'они впятером' и т. д.: *Mē nṣkyrmyt* *tūšymyn* 'Мы втроем приехали'; *Tap kumyt mātqyntyt* *sompylatyt ilṣyt* 'Эти люди в чуме впятером живут' (Helimskij 1980c: 287; die Zahlwörter im Satz habe ich hervorgehoben, L. H.).

Kamassisch: *šide*, *šide* ~ *šidōgō*, *šidēgu* 'zu zweien' (DJ 64b, 137). Dazu vgl. *nāyur* 'drei' ~ *nāyurgo* 'zu dreien', *ṣūṇna* 'fünf' ~ *ṣūṇnaṅgo* 'fünf zusammen' (DJ 42b, 60a); vgl. noch *side* 'zwei' ~ *šidegō* 'beide', *nāgurgo* 'drei zusammen', *thēdegō* 'vier zusammen', *ṣūṇnaṅgo* 'fünf zusammen', *muktugo* 'sechs zusammen', *bie'dgō* 'zehn zusammen' (Castrén 1854/1966: 202).

³ „... eine lautlich andere Variante des Dualsuffixes -äy (vgl. *kitäi* 'beide', daneben *kiti*)" (Munkácsi 1894b: Anm. 7), N *kitäi* 'mensei' 'zwei gingen'."

1.2. Die historische Analyse der Angaben

Die Bildungsweise der hier zu behandelnden nicht-attributiven Zahlwörter:

- (1) mit phonetischer Veränderung, ungarisch *ëggy*⁴ '1', ugrisch 'beide',
- (2) morphologische Lösungen:
 - (a) mit Dualsuffix: ugrisch '2' (→ wogulisch '1'), jurakisch, selkupisch und kamassisch '2';
 - (b) mit (aus selbstständigem Wort entstandenem) Bildungssuffix: wogulisch, ostjakisch, eventuell auch jurakisch und selkupisch;
 - (c) mit possessiver Personalendung 3. Pers. Sing.: Tavda-wogulisch, kamassisch;
 - (d) mit Partikel: jurakisch?, mit aus selbstständigem Wort (?) entstandenem Bildungssuffix: selkupisch.

Ich halte es für richtig, die dieses Thema behandelnden Mitteilungen der mit der Frage befassten Fachliteratur zu zitieren, damit das Bild glaubhaft wird bzw. der Leser die von mir bestrittenen Ansichten nicht in meiner Interpretation kennenlernt.

1.2.1. Tscheremissisch

Über das Tscheremissische rede ich nur, um darzustellen, wie in dieser Sprache das fast völlig einheitlich gestaltete System der „attributiven ↔ nicht-attributiven“ Grundzahlwörter entstanden sein kann.

In den tscheremissischen Zahlwörtern '1'–'7' ist das Element *-ät / -at, -tät / -tat*, in denen mit der Bedeutung '8'–'9' dagegen *-ä / -a / -e* die Bezeichnung der nicht-attributiven Funktion (darüber s. Honti 1993: 134). Im Tscheremissischen war der Initiator des Entstehens der zwei Zahlwortreihen,

- (1) die in den Zahlwörtern '1' und '2' eingetretene analoge phonetische Veränderung,
- (2) dann stabilisierte sich die kürzere Variante in der attributiven Funktion und die umfangreichere in der nicht-attributiven,
- (3) das ursprünglich *t*-lose Zahlwort '1' – da es von der attributiven Funktion besetzt war – beeinflusste analog die Lautform von '2',
- (4) vielleicht gleichzeitig damit modifizierten sich die nicht-attributiven Zahlwortformen, alternativ durch ein *t*- ergänzt,

⁴ Das *ëggy* ist eine Form, die im großen Teil des ungarischen Sprachraumes die Aussprache des nicht-attributiven Zahlwortes '1' spiegelt; *ë* ist der kurze Vokal mittlerer Zungenstellung, den die Rechtschreibung nicht kennzeichnet: *egy*, denn die zwei *e*-Laute (*e* und *ë*) bezeichnet sie mit demselben Buchstaben.

- (5) wonach diese funktionale Doppelheit sich analog auch auf die übrigen Zahlwörter ausdehnte.
- (6) Die nicht-attributiven '8' und '9' erweiterten sich vermutlich nur deshalb um einen bloßen Vokal (d. h. ohne *t*), weil sie beide von vorn herein umfangreichere Lexeme waren. Also urtscheremissisch.
- (1) **ik* '1', **kakte* '2' > **ik* ~ **iktet* '1', **kakte* ~ **kaktât* '2',
- (2) attributiv: **ik* '1', **kakte(!)* '2' ~ nicht-attributiv: **ikte* '1', **kakte(!)* '2',
- (3) attributiv: **ik* '1', **kakte* '2' > attributiv: **ik* '1', **kak* '2',
- (4) nicht-attributiv: **ikte* '1', **kakte* '2' > nicht-attributiv: **iktâ(t)* '1', **kaktâ(t)* '2',
- (5) attributiv: **kum* ~ nicht-attributiv: **kumât* '3'; attributiv: **nil* ~ nicht-attributiv: **nilât* '4'; attributiv: **wić* ~ nicht-attributiv: **wićât* '5'; attributiv: **kut* ~ nicht-attributiv: **kutât* '6'; attributiv: **šišəm* > **šəm* ~ nicht-attributiv: **šišəmât* > **šəmât* '7',
- (6) attributiv: **kandakš* ~ nicht-attributiv: **kandakšâ* '8'; attributiv: **indekš* ~ nicht-attributiv: **indekšâ* '9' (vgl. Bereczki 1992: 9, 13, 18, 23, 42, 61–62, 85, 2002: 63, Honti 1993: 133–134; die Gesamtheit der heutigen tscheremissischen dialektalen Zahlwörter s. Honti 1993: 286–287).

1.2.2. Ugrisch

In den ugrischen Sprachen gibt es diese Doppelheit nur bei den Zahlwörtern '1' und '2', aber meist sind keine identischen Elemente die Träger der nicht-attributiven Funktion der beiden Zahlwörter.

1.2.2.1. Ungarisch

Das ungarische attributive *ëgy* '1' verdankt der phonetischen Veränderung, der intervokalischen Dehnung des nicht-attributiven *ëggy* '1' seine Existenz. „Az *egy* számnév kiejtésében szünet vagy magánhangzó előtt mindig hosszú a *gy*: *egyé* [ëggyé v. *eggyé*] 'nem kettőé vagy többé' (más, de ugyanúgy ejtjük: *eggyé* válik), *egyek* [ëggyek, ill. *eggyek*], *egyet*; *egy óra van* [ëggy, ill. *eggy*]. [Absatz] Az *egy* számnév szócsaládjának tagjai közül azokat a világos származékokat és összetételeket, amelyekben magánhangzó áll a *gy* után, szintén hosszú *gy*-vel ejtjük: *egyes* [ëggyes]; *egyágyas*...⁵ (Grétsy –

⁵ „Bei der Aussprache des Zahlwortes *egy* ist vor einer Pause oder einem Vokal das *gy* immer lang: *egyé* [ëggyé o. *eggyé*] 'von einem/einer, d. h. nicht von zweien oder mehreren' (anders, aber ebenso ausgesprochen: wird zu *eggyé*) 'zu einem (Translativ)', *egyek* [ëggyek bzw. *eggyek*] '[sie sind] identisch (Plural)', *egyet* '1 (Akkusativ)'; *egy óra van* [ëggy bzw. *eggy*] 'es ist 1 Uhr'. [Absatz] Von den Mitgliedern der Wortfamilie

Kovalovszky 1983: 463). (1) Das attributive '1' wird also mit langem Konsonanten ausgesprochen vor einer Pause und einem Wort mit Anfangsvokal, (2) das nicht-attributive '1' hat langen Konsonanten, (3) wogegen der aus diesem Zahlwort entstandene unbestimmte Artikel selbst vor einem mit Konsonant beginnenden Wort nicht langkonsonantisch ist, z. B. (a) *ëggy* (*kettő, három...*) 'eins (zwei, drei...)', (b) *ëggyet* (*gondoltunk*) '(wir haben) ein- und dasselbe (gedacht)', (c) (α) „*S nekem csak e g y rejtéllyel több jutott*“, (β) „*Előtted e g y öröklét van kitárva*“ (Imre Madách: *Az ember tragédiája*. Harmadik szín), (α) „*E i n Rätsel mehr, das mich nun reizt*“, (β) „*Die Ewigkeit liegt offen dir*“ [wörtlich: „*Dir steht e i n e Ewigkeit weit offen*“] (Imre Madách: *Die Tragödie des Menschen*. Übersetzt von Jenő Mohácsi. Corvina Verlag, Budapest. 1970. Drittes Bild). Die Doppelheit „*ëgy ~ ëggy*“ konnte auch durch spontane Dehnung zustande gekommen sein, doch mag auch die phonetische Analogie *két ~ kettő* eine Rolle gespielt haben. Einzelne meiner Kollegen argumentierten in ihren brieflichen Kommentaren, '1' ließe sich als Artikel und Zahlwortattribut nicht unbedingt phonetisch unterscheiden, d. h., *ggy* erscheine immer in der Stellung zwischen Vokalen. Ganz sicher haben die sprachlichen Regeln keine absolute Geltung, aber oft setzen sie sich relativ klar durch, z. B. *láttam ëggy em'bért* 'ich sah einen (= nicht zwei oder mehrere) Menschen', *láttam ëggy e•mbért* 'ich sah einen Menschen (= irgendwen, keinen individualisierten)'. Die zum Artikel gewordene Formvariante behielt offenbar wegen ihrer unbetonten Stellung den kurzen Konsonanten bei. Dazu vgl. „*Egy 'one' and kettő 'two' have the forms each for the nominative and indeterminate use. Egy, when used as a numeral and therefore accented, is pronounced (though not written) with lengthened final consonant... but when used as the indefinite article... it is not accented and is pronounced with a short consonant*“ (Hall 1938: 43). Wichtig für das Thema scheint auch folgende Mitteilung zu sein: „The existence of a separate absolute form for a particular numerical value implies its existence for the next lower value“ (Greenberg 1978: 287). Diese Regel (Universale) kennt nach Greenberg drei Ausnahmen, und zwar das marokkanische Arabisch, das Mandarin und das Ungarische, vgl. „...exception is Hungarian *két* 'two' (contextual), *kettő* 'two' (absolute)“ (ebd.) Ich schicke voraus, dass im Sinne dieser Studie das Ungarische in der Liste der Ausnahmen zu streichen und

des Zahlwortes *egy* werden jene klaren Ableitungen und Zusammensetzungen, in denen ein Vokal nach dem *gy* steht, ebenfalls mit langem *gy* ausgesprochen: *egyés* [ëggyes] 'die Eins, der Einer'; *egyágyas* 'einbettig'...

wahrscheinlich auch keine uralische Sprache einzutragen ist, zumindest nicht in historischem Bezug.

Das ungarische *kettő* 'beide' und seine obugrischen Entsprechungen entstanden durch ein uraltes Dualbildungssuffix. Teilweise trifft das auch auf das Zahlwort 'zwei' der samojedischen Sprachen zu. Bezüglich der unmittelbaren etymologischen Verwandtschaft von *kettő* mache ich eine wichtige, das Obugrische betreffende Bemerkung. Ihr Apropos ist der lange Konsonant im Wortinneren einzelner Varianten dieser ugrischen Wörter, über den ich in meiner Monographie (Honti 1993: 84–90) bei der Behandlung der uralischen '2' nicht gesprochen habe, weil ich die vom TESz vertretene Ansicht akzeptierte: „Das wortinnere *tt* von *kettő* ist das Ergebnis zwischenvokalischer Geminatation“ (TESz 2: 476, ähnlich: EWUng 1: 745). Gleichfalls *tt* gibt es auch in einigen obugrischen sprachlichen Angaben, auf die ich erst jetzt aufmerksam wurde: ostjakisch V Vj *kittā* 'beide; oḃa', V *kummä* 'oḃa', wogulisch LO So *kittij* 'in zwei Teile, Richtungen; halb, zur Hälfte; getrennt', N *kittij* 'ketté; zer-, ver-, entzwei, ins zwei' (die Quelle der Angaben s. in Punkt 1). Die genannten Angaben existieren in beiden Sprachen nur in je einem Dialektgebiet und enthalten *tt*, das nicht die Fortsetzung der wortinneren Konsonantenverbindung von uralisch **käktä* '2' sein kann, da U FU **kt* in der ugrischen Grundsprache zu **tt* wurde, sich dann zu **t* verkürzte, ebenso wie U FU **tt*. Also ist das *tt* der hier genannten obugrischen Zahlwörter mit der Bedeutung 'zwei' eine Neuerung, ebenso wie das ungarische *tt*, und diese Neuerung muss sich spätestens in obugrischer und urungarischer Zeit abgespielt haben – wahrscheinlich als spontane Dehnung. Für diese Erscheinung zitiere ich Angaben aus dem Ostjakischen.

Für intervokalische Dehnung (vor ə) gibt es reichlich Angaben zumindest im ostjakischen Dialekt am Jugan, z. B. J *məḃwwə səɾ?* (= *měwə sēr?*) 'was für ein?' (Paasonen 1965: 84), vgl. *məwə* (= *měwə*) 'was, was für ein' (DEWOS 878), *wəssəm* (= *wösəm*) 'ich bin', *wəlləm* (= *wöləm*) 'ich war' (Paasonen 1965: 86), *kāt* 'Haus': *küttəm* (= *kutəm*) ['mein Haus'] (Paasonen 1965: 78), vgl. J *kāt*: *kutəm* (DEWOS 565). Diese phonetische Parallele dient natürlich nicht als direkter Beweis für das hohe Alter der Geminatation, sondern möchte eben nur die Möglichkeit zeigen; übrigens gibt es auch reichlich Beispiele für ähnliche intervokalische Konsonantendehnung in den ungarischen und wogulischen Dialekten.

Natürlich ist es eine Frage, was im ostjakischen *kittā* und wogulischen *kittij* der Träger der nicht-attributiven Form ist. Möglicherweise können auch sie einst das ursprüngliche Dualbildungssuffix **γ* enthalten haben, das bei dieser Wortform in großen Teilen des Sprachraumes verschwand bzw. wo es

erhalten blieb, vielleicht auch dort an die Peripherie verdrängt wurde. Wogulisch *kittij* ist zweifellos eine Form mit Translativsuffix, die nur zu einem urwogulischen Wort mit der Lautgestalt **kittz* hinzutreten konnte. Dieses *γ* realisiert sich besonders im Wogulischen häufig in geschwächter Form, was Munkácsis Bezeichnungsweise *ʹ* und *ʹ* spiegelt. Freilich kann ich keine Antwort darauf geben, aus welchem Grund die *t*-Dehnung im obugrischen **kītz* (vgl. Honti 1982: 158): **kittz* erfolgte bzw. sich die Veränderung ugrisch **kētz* > urungarisch **kēttz* erklären lässt, höchstens kann ich daran denken – ich wiederhole es –, dass es vielleicht eine sporadische Veränderung ist, demnach kaum in ugrischer Zeit geschehen sein kann; mit den Worten von Sándor Csúcs: „Die Änderung **-tt-* > **-t-* > **-tt-* kann nicht in der ugrischen Grundsprache vor sich gegangen sein. Denn ihr hätte die Veränderung ungarisch **-t-* > **-ō-* > *-z-* vorausgehen müssen” (briefliche Mitteilung).

Das ungarische *kettő* ~ wogulische TJ *ki·tj̄*, KU *ki·täγ*, P *kitēγ*, So *kitij* ~ ostjakische V *kātkān*, Vj *kātγān*, DN *kātān*, Kaz *kātān* enthält historisch das Dualbildungssuffix mit dem Element *γ* der uralischen Grundsprache, das sich im Ostjakischen mit einem anderen Numerussuffix, dem uralischen Pluralsuffix **n* kombiniert hat (darüber s. Honti 1997: 3, 85).

In den ungarischen sprachgeschichtlichen Dokumenten findet sich auch eine andere nicht-attributive, eine Sammelzahlwortform: *monnó* 'mindkét; beide; minden; alles'. Der Stellungnahme der ungarischen etymologischen Wörterbücher gemäß: „Ungewisser Herkunft. Vielleicht ungarische Entwicklung und aus dem gemeinsamen Grundwort *ma-* ~ *mo-* von *ma*, *majd*, *már*, *más*, *most* entstanden” (TESz 2: 950a, die verwandtsprachlichen Entsprechungen s. beim Wort *más*: TESz 2: 852b–853b; ähnlich: EWUng 2: 991b–992a, 941b–942a). Diese etymologischen Wörterbücher weisen auch darauf hin, dass es im Wogulischen und Lappischen auch Derivate des pronominalen Grundwortes mit der Bedeutung 'zweiter' gibt. Ich halte die Erklärung der ungarischen etymologischen Wörterbücher für vollkommen akzeptabel. Die Herkunft des ungarischen *monnó* 'beide; alles' bestätigen semantisch auch die ostseefinnischen Sprachen, vgl. finnisch *molempi* 'beide' (SSA 2: 170b), vgl. noch fi. *muu* 'andere(r/s)' (SSA 2: 185a), *moinen* 'so ein, solch' (SSA 2: 169a), *mokoma* 'so ein, solch; vortrefflich; nichtig; Lump' (SSA 2: 170ab). Die finnougriische grundsprachliche Demonstrativpronomenform konnte **mu* 'ander(er)' (UEW 1: 281) oder noch eher **mo-* ~ **mu-* gewesen sein (Kulonen 1993: 197, in dieser Studie bespricht sie auch detaillierter die finnische Wortfamilie).

1.2.2.2. Wogulisch

Die Gestalt der nicht-attributiven wogulischen '1' und '2' ist aus historisch-morphologischer Hinsicht eine etwas komplizierte Frage, bei ihrer morphologischen Bezeichnung haben wir es mit zwei Morphemen zu tun, die analog in solche Wortformen gelangten, in denen von der ursprünglichen Funktion dieser Morpheme her ihr Vorhandensein unbegründet ist. Zudem können auch die in ähnlich konstruierten Wortauslauten anderer Wörter eingetretenen phonetischen Veränderungen die Lautgestalt dieses Morphems nicht-attributiver Funktion nicht-attributiver Zahlwörter beeinflusst haben.

Im Folgenden stelle ich dar, wie Munkácsi diese wogulische Zahlwortkategorie beurteilt hat.

Tavda-Dialekt: „A k e t t ő s s z á m a tavdaiban általában hiányzik. Egykori léteztének gyér nyomai: *kit'i* 'kettő' a jelzői *kit'* 'két' alak mellett, melynek analogiájára mint a kondai és pelimi nyelvjárásokban itt is az önálló 'egy' számnévre *uki* alak divik, míg jelzői párja: *ux*”⁶ (Munkácsi 1894b: 261; Hervorhebung im Original, L. H.). In Munkácsis Material fand ich eine Form wie TJ *ki•t'ü* (Kannisto) überhaupt nicht, die in Munkácsis Aufzeichnungsweise in der Form **kit'ü* zu erwarten wäre. Von den nicht-attributiven ist TČ *ki•t'i* '2 (nicht-attr.)' (Liimola 1963: 21) zu nennen, dessen Endung – zumindest funktionell – der dualischen Endung *-əγ* der übrigen, nicht-attributiven '2' entspricht, obwohl dieses *i* (= phonematisch *-i*), das Liimola (1963: 22) – im Gegensatz zu Munkácsis Ansicht (1894a: 158, 1894b: 261) – mit Berufung auf Kannisto (1908: 193) mitteilte, morphologisch und historisch nicht mit dem Dualsuffix identisch, sondern ein Nachdrucksuffix ist. Da es sich um ein Nachdruckselement handelt, muss ich als Quelle an die possessive Personalendung 3. Pers. Singular denken, aber auch das Dualsuffix kann als Quelle in Frage kommen, und somit konnten beide Morpheme eine Rolle bei der Entstehung des Elementes *-i* bzw. *-i* von (Munkácsi) T *kit'i*, (Kannisto) TČ *kit'i* gespielt haben, das so auch im nicht-attributiven Zahlwort '1' erschien. Diesen Umstand förderte auch, dass der Dual im Tavda-Dialekt verschwand bzw. in (Kannisto) (TJ) *ki•t'ü* die ursprüngliche Funktion von *-ä* (phonematisch: *-əw < *-əγ*) verblasste. Übrigens kann die possessive Personalendung auch im Kamassischen eine Rolle beim Entstehen der nicht-attributiven '1' spielen (s. 1.2.3.).

⁶ „Der Dual fehlt allgemein im Tavda-Dialekt. Die schwachen Spuren ihrer einstigen Existenz: *kit'i* 'zwei' neben der attributiven Form *kit'* 'zwei', auf dessen Analogie ebenso wie in den Konda- und Pelym-Dialekten auch hier für das selbstständige Zahlwort 'eins' die Form *uki* üblich ist, während ihr attributives Pendant *ux* ist.”

Konda-Dialekt: „A *kit* 'két' mellett a 'kettő' megfelelője: *kitäi* 's úgy látszik ennek analógiájára mondják a számolásban is az 'egy'-re is: *äkwäi* (*khus-äkwäi* '21', *vuot-äkwäi* '31'), bár jelzőileg *äkw* (pl. *äkw lə* ['egy ló'])”⁷ (Munkácsi 1893: 363, 1894b: 191).

Pelym-Dialekt: „A *kitei* mellett itt is van *ökwäi* 'egy', *khus äri ökwäi* 'huszonegy', *vöt äri ökwäi* 'harmincegy' stb.; ellenben jelzőileg: *ökw lū* 'egy ló’”⁸ (Munkácsi 1894a: 9, 1894b: 234).

Nördlicher Dialekt: In Munkácsis Grammatik (1887–1890, 1894b) fand ich nichts über die Zahlwörter *akwa* (MK 29b) nicht-attributive '1' und *kiti* 'beide' (MK 215b).

In Munkácsis grammatischer Skizze (Munkácsi 1887–1890, 1890–1891, 1893, 1894a, 1894b) und seinem wogulischen Wörterbuch (MK) fand ich das im obigen Zitat (Munkácsi 1894a: 158, 1894b: 261) vorkommende nicht-attributive Konda- und Pelym-Zahlwort mit der Lautform *uki* '1' nicht; die Konda-Texte habe ich überflogen, auch dort stieß ich nicht auf die Form *Kuki*, das Material vom Pelym hatte ich irgendwann verzettelt, aber die nicht-attributive Form *Puki* '1' fand ich auch dort nicht, dagegen gibt es (Kannisto) *P* „*ek, ek* (attr.), *ekəγ* (subst.) '1'” (Honti 1988: 156). Munkácsi hat also wahrscheinlich irrtümlich behauptet, dass es auch im Wogulischen an der Konda und am Pelym das nicht-attributive Zahlwort mit der Lautform *uki* und der Bedeutung '1' gibt.

1.2.2.2.1. Wogulische nicht-attributive '1' und 'beide'

Über die Lautform von diesen hat sich Liimola detailliert geäußert (s. die folgenden beiden Zitate), meiner Ansicht nach aber teilweise falsch:

(1) „Die Formen *äḱḱä*, *kitä* usw. 'eins, zwei' der Mundarten VNZ, VNK, VS, LU (s. oben) erinnern allerdings stark an die entsprechenden Formen von *P*, *KU*, *KM*, *KO*, aber trotzdem ist es nicht ganz sicher, ob sie wirklich Duale sind. Ursprünglich wurde nur das Wort *kit*, *kit* 'zwei' mit dem Dualcharakter versehen, wovon es auf *üχ*, *äḱḱə* usw. übertragen wurde. Das erstere endet auf einen Konsonanten, und der Dual lautet regelgemäss *LO kitiy*, So *kiḱiy*; mit diesen Formen stimmt TJ *kiḱiḱ* überein... Das Wort *üχ*, *äḱḱə* usw. 'ein' wiederum lautet vokalisch aus (bzw. tat das noch spät), und ein Teil der

⁷ „Neben *kit* 'zwei' ist die Entsprechung von 'beide': *kitäi*, und anscheinend wird auch analog dazu beim Zählen auch bei 'eins' gesagt: *äkwäi* (*khus-äkwäi* '21', *vuot-äkwäi* '31'), obwohl attributiv *äkw* (z. B. *äkw lə* ['ein Pferd']).”

⁸ „Neben *kitei* gibt es auch hier *ökwäi* 'eins', *khus äri ökwäi* 'einundzwanzig', *vöt äri ökwäi* 'einunddreißig' usw.; dagegen attributiv: *ökw lū* 'ein Pferd'.”

obliquen Kasus hat, wie in allen auf einen Vokal ausgehenden Wörtern, auch in Ö, W⁹ vor der Endung einen Vollvokal, z. B. (Kann. Mskr.) KU $\ddot{a} \text{ } \gamma \text{ } \beta \ddot{a} \text{ } n$, KM $\ddot{a} \text{ } \gamma \text{ } \beta \ddot{a} \text{ } n$, P $\varepsilon \text{ } \beta \ddot{e} \text{ } n$, VS $\ddot{a} \text{ } \gamma \text{ } \beta \ddot{e} \text{ } n$, LU $\varepsilon \text{ } \beta \ddot{e} \text{ } n$ 'zusammen', KU $\ddot{a} \text{ } \gamma \text{ } \beta \ddot{a} \text{ } n$, KM $\ddot{a} \text{ } \gamma \text{ } \beta \ddot{a} \text{ } t$, P $\varepsilon \text{ } \beta \ddot{e} \text{ } t$, VNK $\ddot{a} \text{ } \gamma \text{ } \beta \ddot{e} \text{ } t$, VS $\ddot{a} \text{ } \gamma \text{ } \beta \ddot{e} \text{ } t$, LU $\varepsilon \text{ } \beta \ddot{e} \text{ } t$ 'zusammen'. In VN, VS, LU, LM endet der Dual auch in den vokalisch auslautenden Wörtern auf $-\ddot{t}$, $-i$ usw. (s. oben). Das Dualzeichen ist bei $\ddot{a} \text{ } \gamma \text{ } \beta \ddot{a} \text{ } \gamma$ usw. offenbar ziemlich jung, denn es fehlt ja in den Formen von N und S¹⁰ (über die letzteren s. weiter unten). Wenn man nun VNZ $\ddot{a} \text{ } \gamma \text{ } \beta \ddot{a} \text{ } \ddot{a}$, $\text{kit}\ddot{a}$ usw. für Duale halten will, muss man annehmen, dass das Dualsuffix schon in der Zeit, als das γ auch in diesen Mundarten noch bewahrt war, auf das Wort $\ddot{a} \text{ } \gamma \text{ } \beta \ddot{a}$ - übertragen wurde, und dass das γ dann mit dem vorangehenden weiten Vokal zu $-\ddot{a}$ usw. verschmolzen wäre. Das so entstandene $-\ddot{a}$ usw. wäre dann auf $\text{*kit}\ddot{t}$, *kiti 'zwei' (Dual) übertragen worden, und nur diese zwei Wörter hätten das Dualzeichen in dieser Form bewahrt. Neben dieser Deutung verdient aber auch eine andere Erklärungsmöglichkeit Beachtung. LO $\ddot{a} \text{ } \gamma \text{ } \beta \ddot{a}$, So $\ddot{a} \text{ } \gamma \text{ } \beta \ddot{a}$ 'ein' haben kein Dualzeichen. Sie sind sozusagen volle, nachdrückliche Formen, die den Schlussvokal bewahrt haben, und derartige Formen kommen auch in TJ, TČ vor (s. weiter unten). Es ist möglich, dass auch VNZ $\ddot{a} \text{ } \gamma \text{ } \beta \ddot{a} \text{ } \ddot{a}$, $\text{kit}\ddot{a}$, VNK $\ddot{a} \text{ } \gamma \text{ } \beta \ddot{a} \text{ } \ddot{a}$, $\text{kit}\ddot{a}$, VS $\ddot{a} \text{ } \gamma \text{ } \beta \ddot{a} \text{ } \ddot{a}$, $\text{kit}\ddot{a}$, LU $\varepsilon \text{ } \beta \ddot{e} \text{ } \ddot{e}$, $\text{kit}\ddot{e}$ kein Suffix enthalten. Die Wörter sind beim Zählen oft mit besonderem Nachdruck ausgesprochen worden. Dabei kann der Schlussvokal des ersteren gedehnt worden sein, und unter der Einwirkung des ersteren hat wohl $\text{kit}\ddot{a}$ usw. den auslautenden Vokal erhalten können" (Liimola 1963: 19). – Meine Bemerkungen dazu:

(a) Die Formen VNZ $\ddot{a} \text{ } \gamma \text{ } \beta \ddot{a} \text{ } \ddot{a}$, VNK $\ddot{a} \text{ } \gamma \text{ } \beta \ddot{a} \text{ } \ddot{a}$, VS $\ddot{a} \text{ } \gamma \text{ } \beta \ddot{e} \text{ } \ddot{e}$, LU $\varepsilon \text{ } \beta \ddot{e} \text{ } \ddot{e}$ nicht-attributive '1', $\text{kit}\ddot{a}$ 'beide' sind sicher Dualformen, denn in diesen Dialekten verschwindet häufig das γ im Wortauslaut (die Beispiele s. weiter unten), das aber in deklinierten Formen wieder auftauchen kann, wie die Dualendungen $-\ddot{t}$, $-i$ in den Dialekten VN, VS, LU und LM belegen.

(b) Die Form KU $\ddot{a} \text{ } \gamma \text{ } \beta \ddot{a} \text{ } \gamma$ (solche mit dem Element γ gibt es auch noch in den Dialekten KM, KO und P) erhielt das Dualsuffix auf Analogie des nicht-attributiven Zahlwortes 'beide'; dass es im nördlichen und südlichen Dialektgebiet keine nicht-attributive '1' mit γ gibt, ist nur dem zu danken, dass dort offensichtlich die Analogie nicht wirkte.

(c) Wir haben auch keinen Grund, aus morphologischer Sicht vorauszusetzen, dass es ein urwogulisches 'beide' mit der Lautform $\text{*kit}\ddot{t}$ gegeben haben könnte.

⁹ Ö = östliche Dialekte, W = westliche Dialekte.

¹⁰ N = nördliche Dialekte, S = südliche Dialekte.

(d) Die Schlussvokale von LO $\dot{a}k\beta\dot{a}$, So $\dot{a}k\beta\dot{a}$ nicht-attributive '1' und ihrer westwogulischen Entsprechungen sind sicher keine wegen des Nachdruckes bewahrten Stammendvokale, dafür benutzt nämlich auch das Wogulische die possessive Personalendung 3. Pers. Singular. – Rombandeeva glaubte im Falle der '1' im nördlichen Dialektgebiet solche Doppelheit zu finden, die überhaupt nicht mit den Angaben im Material von Munkácsi und Kannisto harmoniert: „*akwa* 'один', в усть-сосьвинском диалекте имеет вариант *aka* (*akw*, *ak* выступают в функции определения или неопределенного артикля)” (Rombandeeva 1973: 91). Anfangs akzeptierte dies Helimskij (1980a: 6, Anm.), später betrachtete er die kürzeren Formen – richtig – als Reduktion der attributiven Formen (Helimskij 1982: 115, Anm.).

(e) „(Kann.) TJ $\ddot{u}ki$, TČ $\ddot{u}ki$, $ki\cdot t\ddot{i}$ und (MUNK.) *uki*, *kiti* sind offenbar nur nachdrückliche Formen. T $\ddot{u}\chi$, KO $\ddot{a}k\beta\dot{a}$, So $\dot{a}k\beta\dot{a}$ usw. 'ein' ist eine Ableitung, das Grundwort ist (Kann. Mskr.) P $\varepsilon\beta$, VN, VS $\ddot{a}\beta$, LO $\dot{a}\beta$ id. Es hat das bekannte Suffix $-k\beta\dot{a}$, $-k\beta\dot{a}$ usw. Dieses hat in N allerdings gewöhnlich den Vokal (Kann.) $-e$, $-e$, aber von $-k\beta\dot{a}$, $-k\beta\dot{a}$ gibt es auch andere Beispiele: (Kann. Vok.¹¹ 137) TJ $telk\beta\dot{i}$, TČ $telk\dot{i}$, KU... $t\ddot{a}lk\beta\dot{a}$, $t\ddot{a}lk\dot{a}$, KM $t\ddot{a}lk\beta\dot{a}$, KO $t\ddot{a}lk\beta\dot{a}$, VN $t\ddot{a}lk\dot{a}$, VS $t\ddot{a}lk\beta\dot{a}$, LU $telk\beta\dot{a}$, LO $t\ddot{a}lk\beta\dot{a}$, So $t\ddot{a}lk\beta\dot{a}$ 'niedrig' ... Das Zahlwort TJ, TČ $\ddot{u}\chi$, KO $\ddot{a}k\beta\dot{a}$ usw. hat auch in den Tavda-Mundarten einmal auf einen Vokal geendet, und der vokalische Stamm kommt in der Beugung vor: (Kann. Mskr.) TJ $\ddot{u}k\dot{u}i\cdot n$: $\ddot{u}k\dot{u}i\cdot n$ 'sie jagen zusammen', TČ $\ddot{u}k\dot{u}i\cdot n$ (in der letzteren Form ist das $\dot{n}$ sekundär mouilliert) | (WV III 176) TJ $mi\ddot{n}\dot{a}\cdot st$ $\ddot{u}k\dot{u}i\cdot n$ 'sie gingen zusammen' | (a. A. S. 198, 199) TČ $\ddot{a}l$, $\ddot{u}k\dot{u}i\cdot n$ '(wenn) es gibt, (dann) zusammen', $\ddot{u}k\dot{u}i\cdot n$ $\ddot{u}k\dot{u}i\cdot \beta$ 'leben wir zusammen', eigtl. 'nehmen wir uns zusammen' | (Munk. NyK XXIV¹² 312) T *ukin* 'együvé; együtt'. In TJ ist das k hier regelrecht labialisiert worden, und der Kasus ist also deutlich alt. Es erscheint nun glaubwürdig, dass auch in TJ $\ddot{u}ki$, TČ $\ddot{u}ki$, (MUNK.) *uki* der alte Schlussvokal, entsprechend wie in LO $\dot{a}k\beta\dot{a}$, So $\dot{a}k\beta\dot{a}$ und wahrscheinlich auch in VNZ, VS $\ddot{a}k\beta\dot{a}$, VNK $\ddot{a}k\beta\dot{a}$, LU $\varepsilon g\beta\dot{e}$ (s. oben) bewahrt ist. Der Umstand, dass in TJ $\ddot{u}ki$ das k nicht labialisiert ist, bereitet keine grosse Schwierigkeit. Diese Form wird nur beim Zählen verwendet... Der oblique Kasus $\ddot{u}k\dot{u}i\cdot n$ usw. ist ein isoliertes Adverb. Das selten gebrauchte $\ddot{u}ki$ hat sich im Sprachgefühl nicht an ihn angeschlossen, sondern an $\ddot{u}\chi$, auf dessen Einwirkung das nichtlabialisierte k beruht. Von $\ddot{u}ki$ ist der auslautende Vokal auf $ki\cdot t\ddot{i}$ übertragen worden” (Liimola 1963: 22–23). Auch zu diesem längeren Zitat habe ich einige Bemerkungen:

¹¹ Kannisto 1919.

¹² Munkácsi 1894a.

(α) Das (Kannisto) TJ *ü•kì* nicht-attributive '1' (*ki•t'ü* 'beide'), das TČ *ü•kì* nicht-attributive '1', *ki•t'ì* 'beide' und (Munkácsi) *uki* nicht-attributive '1', *kit'ì* 'beide' sind wirklich nachdrückliche Formen, in deren nachdrücklichem Element sich sowohl die oben genannte possessive Personalendung als auch das einstige Dualsuffix verbergen können, es also auch eine doppelte Quelle geben kann (s. in diesem Punkt bei der Behandlung der Tavda-Dialektangaben).

(β) Auch über den Irrtum „T *üχ*, KO *ä`kβä*, So *ä`gβä* usw. 'ein' ist eine Ableitung, das Grundwort ist (Kann. Mskr.) P *εβ*, VN, VS *äβ*, LO *äβ* id. Es hat das bekannte Suffix *-kβä*, *-kβä* usw.“ (Liimola 1963: 22–23) muss geredet werden. Für überaus zweifelhaft halte ich es, dass T *üχ*, KO *ä`kβä*, So *ä`gβä* usw. nicht-attributive '1' ein Derivat wäre, das Ensemble des attributiven Zahlwortes P *εβ*, VN VS *äβ*, LO *äβ* '1' und des Wortbildungssuffixes *-kβä*, *-kβä* usw. Der Unterschied zwischen dem Vokal des Elements LO *-kβä*, So *-kβä* des nicht-attributiven Zahlwortes '1' und des Vokals des Diminutivsuffixes *-kε* (*-ε*, *-e*, vgl. z. B. So *äγi,kβε* 'kleines Mädchen', KEM 3b) verweist meiner Ansicht nach darauf, dass es sich um zwei verschiedene morphologische Einheiten handelt, zudem wäre schwer zu begründen, dass ein Diminutivsuffix Träger der nicht-attributiven Funktion wäre. Wenn ein solches Wortbildungssuffix *-kε* zum attributiven Zahlwort '1' der Lautform *äβ* (= *äw*) usw. hinzutreten würde, müsste man auch begründen, was mit dem *w* geschah. Die Formen P *εβ* usw. fungieren in attributiver Funktion (vgl. Liimola 1963: 14), sie sind offensichtlich nicht so nachdrücklich wie die nicht-attributiven; *kβ* (= *k*) hat eine Phonemspaltung durchgemacht: *kβ* > *k*, *β* (= *k* > *k*, *w*). Liimolas Hypothese gibt auch keine Erklärung dafür, dass ein Teil der kurzen nicht-attributiven Formen auf *k* und der andere Teil auf *β* enden (s. Datensammlung). Es kann also Phonemspaltung geschehen sein, dafür lassen sich aus dem Ostjakischen Affrikatenbeispiele bringen:

– Kaz *uētšəť* (= *wetšəť*, phonetisch: *weččə-ť*, DEWOS 1557), O *ue'tsədä* ~ *ue'stədä* (= *wetsəta* ~ *westəta*, DEWOS 1557) 'aus der Verlegenheit helfen' < syrjänisch *veštini* 'loskaufen, auslösen' (s. Toivonen 1956: 23, vgl. noch Honti 1979: 85),

– (Ahlqvist) *vitsä-*, *utse-* ~ *vusta-* 'denken, wollen' (Ahlqvist 1880: 152, 155, 158), vgl. noch Kaz *uťšəť* (= *wűťšəť*, phonetisch: *wűčə-*, *wűččə-*, DEWOS 1649), O *uťšidä* (= *wutšita*; phonetisch: *wuči-*, DEWOS 1649) 'wünschen, wollen' (KT 259a) < syrjänisch *vğ* - 'besichtigen usw.' (Rédei 1985: 213), aber vgl.

– Kaz *uq'ťš* (= *wqst*, phonetisch: *wqčči*, DEWOS 223), O *q'stā* (= *ošta*; *oš-*, DEWOS 223) 'schwimmen' (KT 96a) < urostjakisch **očta*.

(γ) Die Labialisiertheit des k_u in TJ $\ddot{u}(k_u)\dot{i}\cdot n$ (überhaupt der palato-velaren Konsonanten) im Urwogulischen ist das Ergebnis der in der Nachbarschaft eines labialen Vokals eingetretenen Labialisierung (vgl. Honti 1982: 28–29, 33–37, 1999: 38–41), welcher Konsonant neben als labialer verbliebenem Vokal entweder labialisiert oder auch nichtlabialisiert sein kann, vgl. TJ $\ddot{u}\chi \sim \ddot{u}\cdot k\dot{i}$, TČ $\ddot{u}\chi \sim \ddot{u}\cdot k\dot{i}$, TJ $\ddot{u}(k_u)\dot{i}\cdot n \sim$ TČ $\ddot{u}k\dot{i}\cdot n$.

1.2.2.2.2. Über das Tavda-wogulische Element $\dot{i}$

Das Element $-\dot{i}-$ der Formen TJ $\ddot{u}(k_u)\dot{i}\cdot n$, TČ $\ddot{u}k\dot{i}\cdot n$ ist kein einstiger Stammendvokal vor dem Kasussuffix, sondern das den Nachdruck ausdrückende Element des nicht-attributiven Zahlwortes '1'. Meine Erkundung führte zu einem teilweise anderen Ergebnis als dem von Liimola. In den östlichen und westlichen Dialekten des Wogulischen gilt die Sequenz $(*(\dot{a})\gamma >)$ $-(\dot{a})\gamma \sim -\dot{i} \sim -\dot{a}$ als häufige Entsprechung sowohl in den substantivischen Stammenden als auch in den Dualsuffixen (Liimola 1963: 12–13, 19), z. B.

KU $\ddot{q}\dot{a}\dot{n}\dot{a}\gamma$, KM $\dot{q}\dot{a}\dot{n}\dot{a}\gamma$, KO $\dot{o}\dot{q}\dot{n}\dot{i}$, P $\dot{q}\dot{a}\dot{n}\dot{e}\gamma$, VNK $\ddot{u}\dot{q}\dot{n}\dot{i}\dot{a}$, LO $\dot{a}\dot{n}\dot{a}\gamma$, So $\dot{a}\dot{n}\dot{i}\dot{i}\gamma$ 'beide Schalen, beide Näpfe' (Liimola 1963: 13) $\dot{i}$ TJ TČ $\dot{a}\dot{n}\dot{i}\cdot$, KU $\dot{q}\dot{a}\dot{n}\dot{a}$, KM $\dot{q}\dot{a}\dot{n}\dot{a}$, KO $\dot{o}\dot{q}\dot{n}\dot{a}$, P $\dot{a}\dot{n}\dot{a}$, VNK $\ddot{u}\dot{q}\dot{n}\dot{a}$, LU $\dot{a}\dot{n}\dot{a}$, $\dot{o}\dot{a}\dot{n}\dot{a}$, LO $\dot{a}\dot{n}\dot{a}$, So $\dot{a}\dot{n}\dot{i}$ 'Schale, Napf, Tasse' (KEM 72b–73a),

TJ $\dot{e}\dot{r}\dot{i}\dot{i}\cdot$, $\dot{e}\dot{r}k\dot{a}\dot{t}$ (Pl.), KU $\dot{e}\dot{r}\dot{i}$, $\dot{e}\dot{r}\dot{y}\dot{a}\dot{t}$ (Pl.), P $\dot{i}\dot{e}\dot{r}\dot{i}\gamma$, $\dot{i}\dot{e}\dot{r}\dot{i}$, LU $\dot{i}\dot{e}\dot{r}\dot{i}$, $\dot{i}\dot{e}\dot{r}\dot{r}\dot{a}\dot{t}$ (Pl.), LO So $\dot{e}\dot{r}\dot{i}\gamma$, $\dot{e}\dot{r}\dot{y}\dot{a}\dot{t}$ (Pl.) 'Gesang, Lied' (KEM 87b),

TJ $k\beta\dot{e}\dot{l}\dot{i}\dot{i}\cdot$, $k\beta\dot{e}\cdot l\dot{k}\dot{a}\dot{t}$ (Pl.), KU $k\dot{ö}\dot{ä}\dot{l}\dot{i}$, P $k\dot{u}\dot{ä}\dot{l}\dot{i}\gamma$, LU $k\dot{o}\dot{ä}\dot{l}\dot{i}$, LO So $k\beta\dot{ä}\dot{l}\dot{i}\gamma$ 'Seil, Strick', vgl. LU $k\beta\dot{ä}\dot{l}\dot{l}\dot{i}$, LO $k\beta\dot{ä}\dot{l}\dot{\gamma}\dot{\eta}$, So $k\beta\dot{ä}\dot{l}\dot{\gamma}\dot{\eta}$ 'mit einem Strick versehen' (KEM 256a/b),

TJ $\dot{a}\dot{n}\dot{i}\cdot$, KU $\dot{o}\dot{n}$, LU $u\dot{n}\dot{h}\dot{a}$, $\dot{u}\dot{n}\dot{a}$, LO $\dot{o}\dot{n}\dot{i}\gamma$, So $\dot{a}\dot{n}\dot{i}\gamma$ 'Stiefmutter' (KEM 72b),

TJ $\dot{e}\dot{r}\dot{i}\dot{i}\cdot$, KU $\dot{ä}\dot{r}\dot{i}$, $\dot{ä}\dot{r}\dot{i}$, $\dot{ä}\dot{r}\dot{i}$, KM $\dot{ä}\dot{r}\dot{i}$, KO $\dot{ä}\dot{r}\dot{i}$, P $\dot{e}\dot{r}\dot{i}\gamma$, $\dot{e}\dot{r}\dot{i}$, VN $\dot{ä}\dot{r}\dot{i}$, LU $\dot{e}\dot{r}\dot{i}$, LM $\dot{ä}\dot{r}\dot{i}$, LO $\dot{ä}\dot{r}\dot{i}\gamma$, So $\dot{ä}\dot{r}\dot{i}\gamma$ 'zu viel, mehr, sehr, hoch' ist der Translativ von TJ $\dot{ä}\dot{r}$ 'viel' (KEM 85a)!!! In den östlichen und westlichen Entsprechungen von TJ TČ $\dot{e}\dot{r}\dot{i}\dot{i}\cdot n$, LO $\dot{a}\dot{r}\dot{y}\dot{e}\dot{n}$, So $\dot{a}\dot{r}\dot{y}\dot{e}\dot{n}$ 'zu viel, mehr, sehr': KU $\dot{ä}\dot{r}\dot{i}\dot{n}$, $\dot{ä}\dot{r}\dot{i}\dot{n}\dot{a}$, KM $\dot{ä}\dot{r}\dot{i}\dot{n}\dot{a}$,¹³ VNK $\dot{ä}\dot{r}\dot{i}\dot{n}$, LU $\dot{e}\dot{r}\dot{i}\dot{n}$ kehrt das γ auch nicht zurück, wohl aber in den nördlichen (s. eben die LO- und So-Dialektangaben und KEM 85b).

Ähnliche Entsprechungen im Auslaut finden sich auch dann, wenn der Wortauslaut ursprünglich nicht die Sequenz $*(\dot{a})\gamma$ enthielt, z. B.

TJ TČ $\dot{a}\dot{n}\dot{i}\cdot$, KU $\dot{q}\dot{a}\dot{n}\dot{a}$, KM $\dot{q}\dot{a}\dot{n}\dot{a}$, KO $\dot{o}\dot{q}\dot{n}\dot{a}$, P $\dot{a}\dot{n}\dot{a}$, VNK $\ddot{u}\dot{q}\dot{n}\dot{a}$, LU $\dot{a}\dot{n}\dot{a}$, $\dot{o}\dot{a}\dot{n}\dot{a}$, LO $\dot{a}\dot{n}\dot{a}$, So $\dot{a}\dot{n}\dot{i}$ 'Schale, Napf, Tasse' (KEM 72b–73a),

¹³ Die Wortform $\dot{ä}\dot{r}\dot{i}\dot{n}\dot{a}$ in Kannistos Manuskript muss entweder die Lautform/Buchstabenfolge $\dot{ä}\dot{r}\dot{i}\dot{n}\dot{a}$ oder $\dot{ä}\dot{r}\dot{i}\dot{n}\dot{a}$ haben.

TJ TČ *ńilĩ*, KU *ńalə*, KM *ńə'lə*, P *ńi'lə*, VN *ńi'lə*, VS *ńilə*, LU *ńilə*, LO *ńilə*, So *ńi'lə* 'vier' (KEM 356b).

Ich bin also der Ansicht, dass Munkácsis Auffassung zumindest als alternative Erklärung sehr wohl richtig sein kann, dass das nicht-attributive tavdaische (Munkácsi) *uki*, (Kannisto) *üki* '1' analog zum nicht-attributiven dualen (Munkácsi) *kit'i*, (Kannisto) *kit'i* '2' seinen Auslautvokal erhalten hat, dessen einer möglicher Vorgänger das duale *-əγ war (s. noch den ersten Abschnitt des Teiles über das Wogulische!).

Über das Zahlwort 'beide' der zwei obugrischen Sprachen s. noch den Punkt über die Interpretation der ungarischen Angaben (1.2.2.1.).

1.2.2.2.3. Sonstige nicht-attributive wogulische Zahlwörter

1.2.2.2.3.1. Die Zahlwörter mit dem Zweitglied *-kar* usw.

Im Tavda-Wogulischen ist es recht allgemein, dass das nicht-attributive Zahlwort mit dem Zweitglied unbekannter Herkunft und meistens mit der Lautreihe *-kar* gebildet wird, seltener auch in anderen Dialekten vorkommt, z. B. TJ TČ *kit'kar* [nicht-attr.] 'Zwei' (KEM 397a), TJ TČ *kōramkar*, P *kūrāmkar* [nicht-attr.] '3' (KEM 352b), TJ *βētkar*, TČ *βēet kār* [nicht-attr.] 'Dreißig' (KEM 177b). In der nicht-attributiven Zahlwortform TJ TČ *ōχkō•r* fand in *üχ* '1' und im Vokal des Zweitgliedes *-kar* gegenseitige Assimilation statt, ja, auch der Reibelaut von '1' wurde weiter hinten gebildet, vgl. noch KU *äχχar*, *äχχar*, KM *ä_hkar*, KO *äkkar*, P *εβkar*, VNK *äβkar*, VS *äβkār*, LU *ekkār* 'ein (nicht Attr.)' (KEM 28a), TJ TČ *kōramkar*, P *kūrāmkar* [nicht-attr.] '3' (KEM 352b), TJ *šatə•rəerüōχkō•r* '1001' (KEM 85b), T *uχkhōr* 'egy (selbstständig); eins' (MK 29b), T *kit'-khōr* 'kettő; zwei' (MK 81a), T *khōrēm-khār* 'három; drei' (MK 81a), T *lou-khōr* 'tíz; zehn', *ńelūχ-khōr*¹⁴ 'negyven; vierzig' (MK 81a). Auch in sonstigen gebildeten Nomina ist dieses Zweitglied zu finden, z. B. TJ *kōšō•nq̄i.nəpkar* 'Elch, „der Langbeinige“' (KEM 369b), P *ki.mηkar*, *ku.mηkar* 'verheiratete Frau' (KEM 307b). Zu diesem Bildungselement s. Szabó 1904: 457, Fincziczky 1928–1930: 378, vgl. noch Munkácsi 1894b: 110. – Dieses Zweitglied ist ganz sicher identisch mit dem Wort T *khōr*, *khār*, *kur*, K *khār*, *χār*, P *khār*, *kar*, LU *khar*, LM *khar*, *khār*, N *χar* 'valami, ember, lény (kiegészítő szó); etwas, Wesen, Mensch (Ergänzungswort)' (MK 80b–82a), das ich nicht in Kannistos Wörterbuch erwähnt finde (KEM 338–339), höchstens wäre das „kiegészítő szó; Ergänzungswort“ darin zu vermuten: KU *χar* „(Füllwort) also, das heißt“

¹⁴ Das ist höchstwahrscheinlich teilweise falsch wegen des *χ* oder kann Ergebnis der Assimilation dieses *χ* sein, denn in Wirklichkeit wäre *-wχ-* zu erwarten.

(KEM 338b). Meinen Kenntnissen nach äußerte sich Liimola nur bei einer Gelegenheit über dieses Zweitglied, und zwar folgendermaßen: „Als absolute Form wird sonst (Kann. Mskr.) TJ, TČ *ôxkôr* (< *üx* 'ein' + *kôr* 'Sache, Ding') gebraucht, z. B. TJ *ä. eläsəm* 'ich habe eines getötet'... TČ *āβān āl ôxkôrān* 'Töchter haben sie eine', eigtl. 'ihre Tochter ist ihre Eine'" (Liimola 1963: 22–23), aber *kôr* 'Sache, Ding' findet sich demnach nicht selbstständig in Kannistos Wörterbuch. Die Herkunft dieses Wortes kenne ich also nicht, aber in der Fachliteratur gibt es Versuche zu seiner Erklärung: Nach Munkácsi (1893: 88) hat dieses Wortbildungssuffix einen Verwandten im Jurakischen: „*har* 'maga': déli vog. *khqr*:... *jāni-khqr* 'nagy valami'" ¹⁵. Die von Munkácsi angenommene wogulisch–jurakische etymologische Beziehung scheint unwahrscheinlich, denn das jurakische Wort heißt gemäß Castrens Wörterbuch (1855/1974: 6): *har* „Stamm des Reflexivpronomens“, in modernen Quellen z. B. O *χarn* 'ich selbst' (Lehtisalo 1956: 152b–153b), *xāp* 'я сам, я самá' (Tereščenko 1965: 754a–755b). Ich bin eher der Meinung, dass das diesem wogulischen Zweitglied als Quelle dienende Substantiv eine etymologische Beziehung zum selkupischen Element **-k3r* (**op* '1' + **-k3r* > **opk3r* > *okkīr*, *ukkīr*) haben kann; irgendwann mochte vielleicht dieses **opk3r* '1' die nicht-attributive '1' gewesen sein.

1.2.2.2.3.2. Die Zahlwörter mit dem Element *-ūt*, *-yt*

Unter anderen enthalten die Ordnungszahlen LO *ki'titūt*, So *kititūt* 'Zweite(r/s)' (KEM 397b), LO *nilitūt*, So *nilitūt* 'vierte(r/s)' (KEM 536b) dieses Element (vgl. noch 1.2.2.3.).

1.2.2.2.4. Die angeblich nicht-attributive Variante von wogulisch '3'

Ich muss kurz auch auf das wogulische Zahlwort mit der Bedeutung '3' eingehen, weil nach Rombandeewa auch bei ihm die Doppelheit „attributiv ↔ nicht-attributiv“ vorliegt. Ich habe aber in den Wörterbüchern keine Mitteilung dieses Sinnes gefunden, bzw. was es gibt, ist das bei sämtlichen Grund- und Ordnungszahlwörtern in mehreren Dialekten vorhandene Derivat mit dem Element *-kar*, vgl.

TJ TČ *kôrām*, KU *χūrām*, KM KO *ku'ram*, P *kūrām*, VN *kūr^m*, VS *kūr^m*, LU *kūr^m*, LO *χūr^m*, So *χūr^m* 'drei' (KEM 352b),

TJ TČ *kôrāmkar*, P *kūrāmkar* [nicht-attr.] '3' (KEM 352b),

T *khōrēm*, *khurēm*, *khōrēm*, *khōrēm* 'három; drei' (MK 127a),

T *khōrēm-khâr* 'három; drei' (MK 81a).

¹⁵ „*har* 'selbst': südwozulisch *khqr*:... *jāni-khqr* 'großes Etwas'."

Rombandeeva ist dazu folgender Meinung: „Количественные числительные обозначают количество определенных предметов или отвлеченное число понятие числа. [Absatz] 1) *akwa* 'один', в устьсосьвинском диалекте имеет вариант *aka* (*akw*, *ak* выступают в функции определения или неопределенного артикля); [Absatz] 2) *kitiy* 'два' (*titiy*, *kitay* – диалектные варианты; *kit*, *tit* выступают в функции определения); 3) *χūrum* 'три' (*χūram* – диалектный вариант; *χūrm* выступает в функции определения)” (Rombandeeva 1973: 91). Aufgrund dieser Mitteilung hat auch Helimskij (1980a: 6, Anm.) diese Doppelheit bezüglich der Zahlwörter '1' und '3' vertreten, aber die kürzeren Formen später – richtig – als Reduzierung der attributiven Formen betrachtet (Helimskij 1982: 115, Anm.). Mir ist in attributiver Form nur die längere Form begegnet: So *χū•я"m χūmn* 'von drei Männern', *χū•я"m nē* 'drei Frauen' (WV 1: 142, 223), *χūr"m et* 'drei Nächte' (WV 1: 260), *χūr"m ūsil* 'mit drei... Schritten' (WV 1: 260), *χūя"m ūje* 'die drei Tiere' (WV 1: 358), *χūя"m āyim* 'meine drei Töchter' (WV 1: 359), aber vor der darauffolgenden Silbe mit Anfangsvokal fungiert die kürzere Form: *χūrmit* 'dritte(r/s)' (KEM 353).

1.2.2.3. Ostjakisch

Das Element *t* des ostjakischen nicht-attributiven Zahlwortes Vj *ějət* '1' ist nach meiner früheren Annahme von Demonstrativpronomenherkunft oder ein Nomensuffix, das Element *l*, *Λ* von V *ějal*, Trj *ějΛ* '1' dagegen mit der possessiven Personalendung 3. Pers. Singular identisch, in den *t*-Dialekten ist jedoch bei ihrem *t* nicht zu unterscheiden, welcher Konsonant die Quelle war, weil in diesen das urostjakische **t* und das **Λ* in *t* zusammengefallen sind (Honti 1986: 77, 1993: 135). Jetzt halte ich es eher für wahrscheinlich, dass sich die ostjakische Entsprechung V Vj *ot* usw. 'Sache, Ding' (DEWOS 205, s. noch Sauer 1967: 211–212) des wogulischen Wortes LO So *ut* 'Sache, Ding' (KEM 130) dem attributiven Zahlwort '1' des Dialektes Vj agglutiniert hat, mit dem auch im Wogulischen nicht-attributive Zahlwörter gebildet werden (vgl. 1.2.2.2.3.2.), z. B. LO *ki'titūt*, So *kitityt* 'Zweite(r/s)' (KEM 397b), LO *ñilitūt*, So *ñilitūt* 'vierte(r/s)' (KEM 536b), das aber in beiden obugrischen Sprachen auch der Bildung sonstiger Substantive dient, z. B. LO So *tēn-ut* 'Speise; Essen' (KEM 130a, 863a), V *lit-ot*, Vj *int-ot*, Kaz *Λet-ōt* 'Speise' (DEWOS 206) (das erste Element des Wortes 'Speise' beider Sprachen ist das Partizip Präsens des Verbes 'essen', die eigentliche Bedeutung ist also 'essendes Etwas' = 'etwas zu essen').

1.2.3. Samojedisch

Die Situation der samojedischen Sprachen hatte schon Castrén bekanntgegeben: „Wie in den Finnischen wird auch in mehreren Samojedischen Sprachen das collective Zahlwort durch den Instructiv der Cardinalzahlen ausgedrückt, die Dialekte aber, die den Instructiv nicht besitzen, brauchen statt seiner den Locativ. Im Jurakischen können bei der Bildung der Collectiva beide Casus benutzt werden; z. B. *sidehana*, *sidemboi* 'zwei zusammen', *naharpoi* 'drei zusammen' u. s. w. Ausserdem giebt es in diesem Dialekt für den Begriff 'beide' eine besondere Form *sidebtihi*? oder *sidebtī*?. Dieser Begriff wird im Ostjak-Samojedischen durch den Dual der Cardinalzahl: *sedeâge*, *sedeâg*, *siteâg*, *siteâg*, *siteâg*, ausgedrückt, alle übrigen Collectiva aber durch den Instructiv ersetzt, z. B. *ôkerhe* oder *ôkerse* 'allein', *nâgurhe* oder *nâgurse* 'drei zugleich' u. s. w. In der Tawgy-Sprache und im Jenissei-Dialekt kann ich keine Collectiva angeben, aber im Kamassinschen werden durch ein an die Cardinalzahlen angefügtes *go*, *gö* gebildet; z. B. *sidegö* 'beide', *nâgurgo* 'drei zusammen', *thê'degö* 'vier zusammen', *sumnaŋo* fünf zusammen', *muktugo* 'sechs zusammen', *bie'dgö* 'zehn zusammen' u. s. w.“ (Castrén 1854/1966: 201–202).

Auf die jurakische Angabe O *ηοῖ*, U *ᾗ* 'einer' (Lehtisalo 1956: 39a), *ηοной* 'один, одна, одно' (Tereščenko 1965: 398b) wurde ich erst jetzt aufmerksam, sie scheint ein nicht-attributives Zahlwort zu sein, das die bisherige Fachliteratur nicht erwähnt hat. Das Zweitglied *-ᾗ* kann vielleicht mit der Partikel O U *pō-* (Lehtisalo 1956: 355b) identisch sein.

Das jurakische *šid'ëx̄*^{„d} 'beide' usw. ist eine Form mit Dualsuffix, aber den Sachverhalt des Elementes *-p̄*^{„d} usw. der Formen vom Typ *šid'e•p̄*^{„d} (Lehtisalo 1956: 448ab) konnte ich aufgrund der mir zur Verfügung stehenden Fachliteratur nicht klären. In Salminens tundrajurakischem morphologischen Wörterbuch fand ich die Formen *syidyabti^oh*, *syidibti^oh* 'beide' (Salminen 1998: 256), deren Endung Salminen (briefliche Mitteilung) in der Form *-(i)PTE~IO* bestimmte, doch auch er weiß nicht, um was für ein Element es sich handelt. Castrén (1854/1966: 202) hat dies in den Formen *sidebtihi*?, *sidebtī*? als Instruktivsuffix qualifiziert, aber in seiner Grammatik fand ich keinen derartigen jurakischen Kasus (Castrén 1854/1966: 107–138). Er teilt über den Kasus nur so viel mit: „Der Instructiv bezeichnet das Mittel, wodurch eine Handlung bewerkstelligt wird, kann jedoch in den meisten Dialekten durch den Locativ ersetzt werden“ (Castrén 1854/1966: 108).

Der jurakischen Angabe *šīd'ex¹⁶* (Lehtisalo 1956: 448a) ähnelt auffallend das von Mikola (1995: 206) mitgeteilte *šizehoz, sizehoz*¹⁶ 'je zwei', dessen Endung jedoch ein Ablativsuffix ist, vgl. „отложительный падеж: -хзз“ (Tereščenko 1966: 442), also kaum die morphologische und funktionale Entsprechung des eben genannten nicht-attributiven jurakischen Zahlwortes sein kann und auch sonst die eigentliche Bedeutung 'aus zwei, von zwei, von zweien', vgl. *момту сизехоз оккаи* 'шесть больше двух' (Tereščenko 1973: 126).

Janhunen (1977: 71) hat das Zahlwort 'zwei' in der ursamojedischen Form **kitä* als Dualform mit Kollektivfunktion des jurakischen, selkupischen und kamassischen Zahlwortes 'kettö; beide' rekonstruiert: **kitäkâ(-)*. Helimskij hat Janhunens Rekonstrukte im Wesentlichen akzeptiert: „Совокупность рассмотренных фактов самодийских языков дает основание для реконструкции сам. **kitekâj* (неатр.) в отличие от **kite* (атр.). Ср. принципиально сходную (с отличием в деталях фонетики и семантики) реконструкцию Ю. Янхунена **kitä* 'zwei' – **kitäkâ(-)* id. (koll.) 'beide' (Janhunen, 71)“ (Helimskij 1980a: 8).

Helimskij (1982: 116) sprach davon, dass nach Tereščenko (1979: 152) das Tawgi-Zahlwort *cumi* [= *šiti*] '2' eine Dualform habe, aber Tereščenko schrieb weder in dem hier genannten Buch etwas davon noch in seiner Tawgi-Studie (vgl. *cumi* 'два' = *šit'i*, Tereščenko 1966: 426). Ich habe versucht, in den mir zur Verfügung stehenden Quellen herauszufinden, welche das sei, bin aber selbst in Katzschnmanns riesiger Chrestomathie nicht auf die Dualform dieses Zahlwortes gestoßen (vgl. Katzschnmann 2008: 289–290, 380).

Tapani Salminen (briefliche Mitteilung) machte mich darauf aufmerksam, dass im Tawgi 'molemmat; mindkettö; alle beide' mit dem Dual des allgemeinen Pronomens *bänsä* 'kaikki; mind; alle, ganz' (Wagner-Nagy 2002: 100, Katzschnmann 2008: 168; Salminen: *бәнсә*) ausgedrückt wird (vgl. ungarisch *mindkető* 'alle beide'): *bänsägaj* 'alle, ganz' (Katzschnmann ebd.; Salminen: *бәнсәгәй*), vgl. noch *bänsä* 'all', *bänsägai* 'alle beide' (Castrén 1855/1974: 68).

Auch bezüglich des Selkupischen wurde der Gedanke dieser Doppelheit erwogen: „Числительные от 1 до 7 наряду с самостоятельной формой имеют атрибутивную... Для выражения 'один' существует слово... *оккыр*; его атрибутивная форма *оккь*; например: *оккы ъ°:джь* 'одно

¹⁶ Der Lautwert des den Konsonanten bezeichnenden Buchstaben *з* ist *δ* und *z* (s. Mikola 1995: 10).

слово'... У числительных 3, 4, 5, 6 самостоятельная и атрибутивная формы совпадают" (Gevlič 1969: 72). Aufgrund des letzten zitierten Satzes von Gevlič muss ich diese Mitteilung als völlig unernst betrachten, denn sie suggeriert mir, dass diese Doppelheit eigentlich irgendwie auch über die '3' hinaus besteht. Von den in den letzten Jahren erschienenen und von mir durchgesehenen selkupischen Wörterbüchern enthält nur eines eine solche doppelte Form des Zahlwortes '1': „*okker* Zahlwort 'eins'“ ~ „*okkə* Kurzform“ (DSA 33–34; Hervorhebung von mir, L. H.; vgl. noch Honti 1993: 308). Gevlič Mitteilung kann deshalb als blinder Alarm abgetan werden, auch wenn ich vor mehr als zwanzig Jahren noch vorsichtig formuliert habe: „Aus seinen [= Gevlič'] widersprüchlichen Mitteilungen läßt sich letztlich nur entnehmen, daß '1' zwei Varianten habe, was allerdings die sonstigen Mitteilungen über die selkupischen Zahlwörter nicht belegen“ (Honti 1993: 136), aber doch in meine Datensammlung aufnahm (Honti 1993: 308).

Im Selkupischen gibt es heute mit Sicherheit keine nicht-attributive '1', was auch folgende Angabe belegen kann: *ukkьrmь еңа* 'один у меня имеется' (Prokof'ev 1937: 107), wörtlich: 'ich habe eins', hier tritt nämlich zum Zahlwort *ukkьr* '1' die possessive Personalendung 1. Pers. Singular *-mь* hinzu. Früher hätte dies eventuell sogar die nicht-attributive '1' gewesen sein können, und zwar als Derivat von **op* '1' (vgl. weiter unten), weil es länger ist: **op* '1' **-kьr* > **opkьr* > *okkьr*, *ukkьr*, was den Platz des ursprünglich attributiven Zahlwortes im System einnahm (etwas Derartiges kann vielleicht auch im ungarischen Verhältnis *két* ~ *kettő* begonnen haben). Von Castrén (1854/1966: 97, 141) stammt die Behauptung, dass es das Komitativsuffix *otti* oder *opti* sei, Prokof'ev (Prokof'jew 1931: 95, Prokof'ev 1935: 103, 1937: 32) übernahm dies von ihm. Janhunen verband dieses Element mit dem Zahlwort '1' und qualifizierte mit Berufung auf Prokof'ev das Element *-opti*, *-opti*, *-epti* 'mit' als Komitativsuffix. Helimskij (1980b: 184, 1980d: 324) dagegen betrachtet es nicht als Kasussuffix, sondern – begründet – als Postposition. Die Verknüpfung dieser Postposition mit dem Zahlwort '1' scheint mir in vollem Maße begründet zu sein, denn aus dem Zahlwort '1' entstanden in mehreren uralischen Sprachen die Postposition und das Adverb 'zusammen', vgl. z. B. ungarisch, finnisch *yhdessä*, wogulisch TJ *ü(k)äi•n*, TČ *üki•n*, KU *ä(k)βä•n*, KM *ä(k)βä•n*, P *εkεèn*, VS *ä(k)βēn*, LU *εgβēn*, KU *ä(k)βä•n*, KM *ä(k)βä•t*, P *εkεèt*, VNK *ä(k)ēt*, VS *ä(k)βēt*, LU *εgβēt* (Liimola 1963: 19, 22, KEM 28a), ostjakisch V *ějəγ*, *ějəγ*, Vj *ějəγ*, DN Ko *εχα*, Kaz O *jăχa* (DEWOS 16, 18), Jenissej-samojedisch *not* 'zusammen', vgl. *no* 'eins' (Mikola 1995: 176), selkupisch *ukkьrmintj*, *ukkьršak* 'zusammen' (Erdélyi 1969: 283, 284). Und dieses Derivat kann sich sogar vom Grundwort tren-

nen, offensichtlich spüren die meisten ungarischen Sprecher nicht einmal den Zusammenhang dieses Zahlwortes und Derivates. Das große selkupische Wörterbuch teilt mit Berufung auf Janhunen (1977: 28) unter dem Rekonstrukt **op* 'eins' (DSA 5a) dieses Lexem in der Form *optaj* und als *P o s t - p o s i t i o n* mit.

Gleichfalls aus Salminens brieflicher Mitteilung stammt die Feststellung, dass es im Selkupischen auch *šitnaj* (< *šitā* '2' + *naj* 'auch') 'beide; molemmat, kumpikin' (DSA 192, 358) gibt; vgl. noch *senne, sinne* 'beide' (Castrén 1855/1974: 158, 160).

Es hat den Anschein, als könne es auch im Kamassischen ein mit possessiver Personalendung gebildetes nicht-attributives Zahlwort '1' geben: *o^bd^p*(?!) 'einer' (DJ 49a), vgl. *kābā*, *kābā* 'Anhöhe': *kābā dā* ['seine Anhöhe'] (DJ 24a, 140, 141), wobei *-dā* die possessive Personalendung 3. Pers. Singular ist.

Die kamassische Endung *-go*, *-gō* bildet auch aus höheren Zahlwörtern als '2' Kollektivzahlwörter, wie Helimskij formulierte: „Аналогическому обобщению могло способствовать затемнение значения двойственности у *-gō* ~ *-go* ~ *-yo* ввиду исчезновения этого показателя из именной парадигмы: Ду. существительных отражается в камасинском материале единственным примером *kayāzəgaj* 'два брата' (Künnap Syst. I,¹⁷ 18), где мы имеем, по-видимому, дело с лексикализовавшейся формой прежней парадигмы, сохраненной благодаря семантической специфичности образований с так называемым взаимно-соединительным суффиксом. Впрочем, в новейших камасинских материалах мы находим рассматриваемый фомант во фразах *a mī š ē D ō • g u t a : l u ʔ p' i b a •* 'А мы двое остались', *a mī š ē D ō g ū t a ʔ n a n a m n ō : l a ʔ p' i • b a r* 'А мы двое дома сидели (ведь)' (Künnap КТ I,¹⁸ 117, 125), но не обнаруживаем в *a d e z e • η b a r s u m n ā • š ō : b i ʔ i •* 'А они (ведь) пятеро пришли' (Künnap КТ II,¹⁹ 133). Эти примеры можно расценивать или как реликт состояния, предшествовавшего обобщению форманта *-gō* ~ *-go* ~ *-yo* на все собирательные числительные, или – скорее – как свидетельство распада данного разряда числительных, идущего в направлении, противоположном пути его формирования (больше всего формант сохраняется в слове 'два')" (Helimskij 1982: 116–117; Hervorhebung von mir, L. H.).

¹⁷ Künnap 1971.

¹⁸ Künnap 1976a.

¹⁹ Künnap 1976b.

1.3. Die Zeit der ugrisch–samojedischen Zahlwortdoppelheit

Mit Helimskij stimme ich darin überein, dass einerseits das Zahlwort 'kettő; beide' der ugrischen und samojedischen Sprachen kaum unabhängig voneinander sein können, da ich in ihnen ein uralisch grundsprachliches Erbe sehe, andererseits die umgebenden (uralischen und nichturalischen) Sprachen eine gewisse Rolle dabei spielen, dass das 'kettő; beide' in diesen Sprachen zumindest teilweise bewahrt wurde.

Über die Entstehung der ugrisch–samojedischen Isoglosse auf alternative Weisen und die möglichen Umstände des Zustandekommens des ursamojedischen **kitekâj* hat sich Helimskij meines Erachtens fälschlich geäußert: „Отнесение генезиса неаттрибутивной формы числительного 'два' к тому или иному периоду древнейших угорско–самодийских языковых связей отчасти затрудняется тем, что в данном случае мы имеем дело с параллелью прежде всего структурной (материальное сходство в. *kettő* < *kettők*, мс. *kitij*, х. *kätkän*, сам. **kitekâj* объясняется построением всех этих неаттрибутивных форм из этимологически тождественных элементов, восходящих к урал. **käktä* 'два, и показателю Ду. **-ka/*-kä*). Поэтому следует считаться как с возможностью реконструкции праязыкового источника неаттрибутивных форм типа **käktä-kä*, так и с возможностью появления этих форм конвергентным путем или вследствие заимствования. В последнем случае следует исключить предположение о появлении неаттрибутивных форм под обско-угорским влиянием уже в отдельных самодийских языках, поскольку имеется км. *šidēgə*, которое было бы опрометчиво считать результатом весьма гипотетических обско-угорско–камасинских контактов. Наличие в *kettő* позволяет датировать появление рассматриваемой структурной модели в угорских языках по крайней мере общеугорским периодом. Изложенные выше данные естественнее всего объяснять тем, что неаттрибутивные формы угорских и самодийских языков восходят к урал. неаттр. **käktä-kä*, имевшейся, вероятно, лишь в восточном ареале праязыковых диалектов. Однако нельзя заведомо исключать и альтернативные допущения: а) эти формы параллельно развились в уже обособившихся, но контактировавших друг с другом угорском и самодийском праязыках, б) структурная модель этих форм была заимствована из праугорского или праобско-угорского в прасамодийский; в) эта модель была заимствована из прасамодийского в праугорский” (Helimskij 1982: 118–119).

Diese Entstehungserklärungen halte ich für ablehnbar, und zwar aus folgenden Gründen:

(1) Die voneinander schon getrennte, aber noch in Verbindung stehende ugrische und samojedische Sprachgemeinschaft konnte sich schon verselbstständigt haben, also konnte die Lautform weder des Zahlwortes 'két; zwei', noch des Dualsuffixes in beiden Sprachzweigen gleich sein, infolgedessen konnte die semantische Beziehung der ugrischen und samojedischen Formen für die eventuellen Zweisprachler klar sein, die etymologische Beziehung aber nicht mehr. Zweifellos enthalten diese ugrischen und samojedischen Zahlwörter nicht nur das uralte (uralische) Zahlwort 'két; zwei', sondern auch das uralte (uralische) Dualsuffix. Eben deshalb kann 'kettő; beide' nur aus der uralischen Grundsprache hergeleitet werden, also rechne auch ich mit der Grundform uralisch **kättä-kä* 'kettő; beide'; die konvergente Entwicklung halte ich deshalb für weniger wahrscheinlich, weil auch eine der finnisch-permischen Sprachen, das Tscheremissische, die Kategorie der nicht-attributiven Zahlwörter kennt, auch wenn deren Bildung mit anderen Elementen geschieht.

(2) Meinen Kenntnissen nach pflegten die Sprachen keine morphosyntaktischen Strukturen voneinander zu übernehmen (dazu vgl. Fodor 1986: 194, 1987: 323, Honti 1993: 193–200, 2008: 302–303). Keinesfalls halte ich für möglich, dass diese nicht-attributive Zahlwortstruktur aus der obugrischen Grundsprache in die samojedische Grundsprache gelangte, denn dazu hätten die beiden Grundsprachen oder die Mitglieder der beiden Gruppen noch sehr nahe beieinander sein müssen. Aus dem gleichen Grund ist abzulehnen, dass diese Struktur aus dem Ursamojedischen ins Ugrische gelangt sein könnte.

Literatur

- AHLQVIST, AUGUST 1880: Über die Sprache der Nord-Ostjaken. Forschungen auf dem Gebiete der ural-altäischen Sprachen. Finnische Literaturgesellschaft, Helsinki.
- BENKŐ, LORÁND (Hrsg.) 1970: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Második kötet. H-Ó. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 2.
- BENKŐ, LORÁND (Hrsg.) 1993: Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I. A–Kop. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 1.
- BENKŐ, LORÁND (Hrsg.) 1994: Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band II. Kor–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 2.
- BERECZKI, GÁBOR 1992: Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II. Studia Uralo-Altaica 34. JATE, Szeged.
- BERECZKI, GÁBOR 2002: A cseremis nyelv történeti alaktana. Studies in linguistics of the Volga region. Supplementum I. University of Debrecen, Debrecen.

- CASTRÉN, M. ALEXANDER 1854/1966: Grammatik der samojedischen Sprachen. Uralic and Altaic Series 53. Indiana University – Mouton & Co., St. Petersburg – Bloomington – The Hague.
- CASTRÉN, M. ALEXANDER 1855/1974: Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen. Samojedisch–deutsch, deutsch–samojedisch. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften – Rosenkilde und Bagger, St. Petersburg – Kopenhagen.
- DEWOS = Steinitz 1966–1993.
- DJ = Donner – Joki 1944.
- DONNER, KAI – JOKI, AULIS J. 1944: Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik. Lexica Societatis Fenno-Ugricae VIII. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. = DJ
- DONNER, KAI – SIRELIUS, U. T. – ALATALO, JARMO 2004: Sölkupisches Wörterbuch aus Aufzeichnungen von K. D., U. T. S. und J. A. Zusammengestellt und herausgegeben von J. A. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXX. Société Finno-Ougrienne, Helsinki. = DSA
- DSA = Donner et al. 2004.
- ERDÉLYI, ISTVÁN 1969: Selkupisches Wörterverzeichnis. Tas-Dialekt. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EWUNG 1 = Benkő 1993.
- EWUNG 2 = Benkő 1994.
- FINCZICZKY, ISTVÁN 1928–1930: A vogul névmások. Nyelvtudományi Közlemények 47: 365–398.
- FODOR, ISTVÁN 1986: *Tizenegy–tizenkilenc, huszonegy–huszonkilenc* szláv tükörszó? Nyelvtudományi Közlemények 88: 189–195.
- FODOR, ISTVÁN 1987: Stammen die ungarischen Zahlwörter *tizenegy–tizenkilenc* '11–19' und *huszonegy–huszonkilenc* '21–29' als strukturelle Lehnbildungen aus dem Slawischen? In: Benda, Kálmán – Szabó T., Attila – Glassl, Horst – K. Lengyel, Zsolt (Hrsg.), Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Trofenik, München. 317–325.
- GEVLIČ, N. V. [Гевлич, Н. В.] 1969: Образование количественных и порядковых числительных в обских диалектах селькупского языка. In: Дульзон, А. П. (отв. ред.), Происхождение аборигенов Сибири и их языков. Материалы межвузовской конференции 11–13 мая 1969 г. Издательство Томского университета, Томск. 71–73.
- GREENBERG, JOSEPH H. 1978: Generalizations about numeral systems. In: Fergusson, Charles A. – Moravcsik, Edith A. (eds), Universals of human language 3. Word structure. Stanford University Press, Stanford. 249–295.
- GRÉTSY, LÁSZLÓ – KOVALOVSKY, MIKLÓS (Hrsg.) 1983: Nyelvművelő kézikönyv I. A–K. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- HALL, ROBERT A. JR. 1938: An analytical grammar of the Hungarian language. Supplement to language. Journal of the Linguistic Society of America 14/2, Supplement, April–June, 1938. Language Monograph No. 18. Linguistic Society of America, Baltimore.
- HELIMSKIJ, E. A. [Хелимский, Е. А.] 1980a: Атрибутивная и неатрибутивная формы числительного 'два'. Советское финно-угроведение 16: 6–10.
- HELIMSKIJ, E. A. [Хелимский, Е. А.] 1980b: Существительные. In: Kuznecova et al. 1980: 159–202.
- HELIMSKIJ, E. A. [Хелимский, Е. А.] 1980c: Числительные. In: Kuznecova et al. 1980: 285–288.
- HELIMSKIJ, E. A. [Хелимский, Е. А.] 1980d: Послелogi. In: Kuznecova et al. 1980: 314–324.
- HELIMSKIJ, E. A. [Хелимский, Е. А.] 1982: Древнейшие венгерско–самодийские языковые параллели (Лингвистическая и этногенетическая интерпретация). Наука, Москва.
- HONTI, LÁSZLÓ 1979: Az őszosztják affrikáták történetéhez. Nyelvtudományi Közlemények 81: 71–88.
- HONTI, LÁSZLÓ 1982: Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Bibliotheca Uralica 6. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HONTI, LÁSZLÓ 1986: Chrestomathia Ostiacica. 2., változatlan kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest. (Erste Ausgabe: 1984.)
- HONTI, LÁSZLÓ 1988: Die wogulische Sprache. In: Sinor, Denis (ed.), The Uralic languages. Description, history and foreign influences. Handbuch der Orientalistik. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 147–171.
- HONTI, LÁSZLÓ 1993: Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen. Bibliotheca Uralica 11. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HONTI, LÁSZLÓ 1997: Numerusprobleme (ein Erkundungszug durch den Dschungel der uralischen Numeri). Finnisch-ugrische Forschungen 54: 1–126.
- HONTI, LÁSZLÓ 1999: Az obi-ugor konzonantizmus története. Studia Uralo-Altaica. Supplementum 9. JATE, Szeged.
- HONTI, LÁSZLÓ 2008: Haben die Ungarn das Zählen von den Slawen erlernt? Nochmals zum Ursprung des ung. *tíz-en-egy* usw. '11, d. h.: 1 auf der 10' usw. In: Dekker, Kees – MacDonald, Alasdair – Niebaum, Hermann (eds), Northern voices. Essays on Old Germanic and related topics, offered to professor Tette Hofstra. Peeters, Leuven – Paris – Dudley, MA. 295–311.
- JANHUNEN, JUHA 1977: Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien. Castrenianumin toimitteita 17. Helsinki.
- KANNISTO, ARTTURI 1908: Beiträge zur wogulischen Folklore und Dialektenkunde. Finnisch-ugrische Forschungen. Anzeiger 8: 162–205.

- KANNISTO, ARTTURI 1919: Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wogulischen vom qualitativen Standpunkt. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 46. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- KANNISTO, ARTTURI – EIRAS, VUOKKO – MOISIO, ARTO 2013: Wogulisches Wörterbuch. Gesammelt und geordnet von A. K., bearbeitet von V. E., herausgegeben von A. M. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXXV. Kotimaisten Kielten Keskuksen Julkaisuja 173. Société Finno-Ougrienne – Kotimaisten Kielten Keskus, Helsinki. = KEM
- KANNISTO, ARTTURI – LIIMOLA, MATTI 1951: Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K., bearbeitet und herausgegeben von M. L. I. Band. Texte mythischen Inhalts. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 101. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. = WV 1.
- KARJALAINEN, K. F. – TOIVONEN, Y. H. 1948: Ostjakisches Wörterbuch I–II. Lexica Societatis Fenno-Ugricae X. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. = KT
- KATZSCHMANN, MICHAEL 2008: Chrestomathia Nganasanica. Texte – Übersetzung – Glossar – Grammatik. Books on Demand, Norderstedt.
- KEM = Kannisto et al. 2013.
- KT = Karjalainen – Toivonen 1948.
- KULONEN, ULLA-MAIJA 1993: Suomalais-ugrilaisista **mo-* ja **mu-* pronominivartaloista. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 215. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. 195–201.
- KULONEN, ULLA-MAIJA (toim.) 1995: Suomen sanojen alkuperä 2. L–P. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 2.
- KUZNECOVA, A. I. – HELIMSKIJ, E. A. – GRUŠKINA, E. V. [Кузнецова, А. И. – Хелимский, Е. А. – Грушкина, Е. В.] 1980: Очерки по селькупскому языку. Тазовский диалект. Том I. Издательство Московского университета, Москва.
- KÜNNAP, AGO 1971: System und Ursprung der kamassischen Flexionssuffixe I. Numeruszeichen und Nominalflexion. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 147. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- KÜNNAP, AGO 1976a: Kamassilaisia tekstejä I. Fenno-Ugristica 2. Tartu.
- KÜNNAP, AGO 1976b: Kamassilaisia tekstejä II. Fenno-Ugristica 3. Tartu.
- LEHTISALO, T. 1956: Juraksamojedisches Wörterbuch. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XIII. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- LIIMOLA, MATTI 1963: Zur historischen Formenlehre des Wogulischen I. Flexion der Nomina. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 127. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- MIKOLA, TIBOR 1995: Morphologisches Wörterbuch des Enzischen. Studia Uralo-Altaica 36. JATE, Szeged.
- MK = Munkácsi – Kálmán 1886.
- MUNKÁCSI, BERNÁT 1887–1890: A vogul nyelvjárások szóragozása. Nyelvtudományi Közlemények 21: 321–400, 435–455.

- MUNKÁCSI, BERNÁT 1890–1891: A vogul nyelvjárások szóragozása. Nyelvtudományi Közlemények 22: 1–80.
- MUNKÁCSI, BERNÁT 1893: A vogul nyelvjárások szóragozása. Nyelvtudományi Közlemények 23: 353–402.
- MUNKÁCSI, BERNÁT 1894a: A vogul nyelvjárások szóragozása. Nyelvtudományi Közlemények 24: 6–30, 152–167, 306–333.
- MUNKÁCSI, BERNÁT 1894b: A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- MUNKÁCSI, BERNÁT – KÁLMÁN, BÉLA 1886: Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MK
- PAASONEN, HEIKKI 1965: Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan von H. P. Bearbeitet, neu transkribiert und herausgegeben von E. Vértés. Journal de la Société Finno-ougrienne 66/2. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- PROKOF'EV, G. N. [Прокофьев, Г. Н.] 1935: Селькупский (остяко-самоедский) язык. Часть первая. Селькупская грамматика. Труды по лингвистике. Том IV, часть 1. Издательство Института народов Севера ЦНК СССР, Ленинград.
- PROKOF'EV, G. N. [Прокофьев, Г. Н.] 1937: Селькупский (остяко-самоедский) язык. In: Прокофьев, Г. Н. (ред.), Языки и письменность народов Севера 1. Государственное учебно-педагогическое издательство, Москва – Ленинград. 91–124.
- PROKOFJEW, G. 1931: Materialien zur Erforschung der Ostjak-Samojedischen Sprache. Die Tasovsche Mundart. Ungarische Jahrbücher 11: 91–98.
- RÉDEI, KÁROLY 1985: Szófejtések. Nyelvtudományi Közlemények 87: 209–216.
- RÉDEI, KÁROLY (Hrsg.) 1988: Uralisches etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- ROMBANDEEVA, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] 1973: Мансийский (вогульский) язык. Наука, Москва.
- SALMINEN, TAPANI 1998: A morphological dictionary of Tundra Nenets. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXVI. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- SAUER, GERT 1967: Die Nominalbildung im Ostjakischen. Finnisch-Ugrische Studien V. Akademie Verlag, Berlin.
- SSA 2 = Kulonen 1995.
- STEINITZ, WOLFGANG 1966–1993: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Lieferung 1–15. Akademie-Verlag, Berlin. = DEWOS
- SZABÓ, DEZSŐ 1904: A vogul szóképzés. Nyelvtudományi Közlemények 34: 417–457.
- SZEMERÉNYI, OSWALD 1960: Studies in the Indo-European system of numerals. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- TEREŠČENKO, N. M. [Терещенко, Н. М.] 1965: Ненецко–русский словарь. Советская энциклопедия, Москва.

- TEREŠČENKO, N. M. [Терещенко, Н. М.] 1966: Энецкий язык. In: Лыткин, В. И. – Майтинская, К. Е. (ред.), Финно-угорские и самодийские языки. Языки народов СССР III. 438–457. Наука, Москва.
- TEREŠČENKO, N. M. [Терещенко, Н. М.] 1973: Синтаксис самодийских языков. Простое предложение. Наука, Ленинград.
- TEREŠČENKO, N. M. [Терещенко, Н. М.] 1979: Нганасанский язык. Наука, Ленинград.
- TEREŠKIN, N. I. [Терёшкин, Н. И.] 1961: Очерки диалектов хантыйского языка I. Ваховский диалект. Издательство АН СССР, Москва – Ленинград.
- TEREŠKIN, N. I. [Терёшкин, Н. И.] 1981: Словарь восточнохантыйских диалектов. Наука, Ленинград.
- TESz 2 = Benkő 1970.
- TOIVONEN, Y. H. 1956: Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. Finnisch-ugrische Forschungen 32: 1–169.
- UEW 1 = Rédei 1988.
- WAGNER-NAGY, BEÁTA 2002: Chrestomathia Nganasanica. Studia Uralo-Altaica. Supplementum 10. SzTE Finnugor Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet, Szeged – Budapest.
- WV 1 = Kannisto – Liimola 1951.

Megjegyzések az attributív és nem-attributív számnevekhez

A cseremis, a magyar, a vogul, az osztják, a jurák és a szelkup néhány esetben attributív és nem-attributív számneveket különböztetnek meg, pl. magy. *két* (*ember*), de *kettő*. Egykor ilyen lehetett a kamasz is. A dolgozat történetileg elemzi nyelvenként az attributív számnevek sokféle szerkezetét, alkotóelemeit. Egyes nyelvekben képzőszerű elemek, birtokos személyjelek és képzővé degradálódott önálló szavak használatosak e célból. Az attributív '2' az ugorban és a szamojédban dualisjellel képződik. Valószínűleg uráli alapnyelvi örökségről van szó, hiszen az ugor és a szamojéd 'kettő' azonos módon van megalkotva. Az ennél magasabb értéket jelölő attributív számnevek általában más-más módon vannak az egyes nyelvekben megformálva, egyes nyelvekben az '1'-nek is van nem-attributív változata. Az is előfordul, hogy az ilyen számnév más lexémával van kifejezve, pl. magy. *monnó* 'mindkettő; mind', finn *molempi* 'mindkettő'.

Kulcsszavak: számnevek, attributív, nem-attributív, dualis

HONTI LÁSZLÓ

Az erza-mordvin evidencialitás nyomában¹

NYINA KAZAJEVA – KUBITSCH Rebeka – SZEVERÉNYI Sándor

Állami Ogarjov Egyetem, Szaranszk – nikazaeva@yandex.ru
Szegedi Tudományegyetem – kubitsch.rebeka@gmail.com
Szegedi Tudományegyetem – szevers@hung.u-szeged.hu

1. Témaválasztás, célkitűzés

Az uráli nyelvek evidencialitásának vizsgálatában jól ismert tény, hogy az egyes nyelvek között nagy különbségek vannak az evidencialitás rendszere, az evidenciális jelölőinek grammatikalizáltsága tekintetében (vö. Skribnik – Kehayov 2018, Tamm et al. 2018, Bradley et al. 2022, Szeverényi 2022). Sok esettanulmány született az egyes uráli nyelvek evidencialitásáról, csakúgy, mint az ezen információkra épülő összehasonlító elemzésekről. Ez utóbbiak jellemzően a kifejezőeszközök státuszára fókuszálnak (grammatikai, nem grammatikai), illetve a grammatikai jelölők vizsgálatán belül, a tipológiával összhangban, mennyiségi szempontokat vesznek figyelembe, tehát hogy mely evidenciatípusok² fejeződnek ki önálló jelölővel, valamint hogy egy adott jelölő milyen evidenciatípusokat fedhet le. Az evidencialitás kategóriájának kutatása azokban a nyelvekben is megjelent, amelyekben nincs grammatikalizálódott mód az információforrás jelölésére, hanem mindez lexikai eszközökkel történik (vö. Kugler 2015 és számos más munkája; Kaiser 2022; Jaakola 2018 és más munkái; Kittilä 2015).

A grammatikai fókuszú evidencialitáskutatás egyik fontos areája a Volga–Káma-vidék, melybe a mari, udmurt, tatár, baskír és csuvas nyelv tartozik,

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával valósult meg (NKFIH, Evidencialitás az uráli nyelvekben, K139298, 2021–2024). Köszönettel tartozunk lektorainknak részletes és alapos véleményükért.

² A tipológiai szakirodalom alapvetően direkt és indirekt evidenciatípusokat különböztet meg. Az egyes szakirodalmak eltérnek abban, hogy a direkt és indirekt tartományt miként osztják tovább. Direkt evidenciaként jellemzően a vizuális és nemvizuális érzékelés jelenik meg, míg indirekt evidenciaként a következtetés és értesülés (ld. Aikhenvald 2004, Plungian 2010).

illetve perifériásan a komi-zürjén, permják, illetve az erza- és moksza-mordvin (Bereczki 1983, Helimski 2003, Agyagási 2012). Ezekben a nyelvekben, a mordvin kivételével, található olyan grammatikai elem, melynek fő funkciója az információforrásra történő utalás (vö. Aikhenvald 2004),³ illetve evidenciálisrendszereik is tipológiailag hasonló vonásokat mutatnak.⁴

Amiben viszont minden areális, tipológiai, uralisztikai összehasonlító munka megegyezik: a mordvint csak legfeljebb megemlítik, miközben sem nyelvi példákat nem találunk, sem a potenciális evidenciálisjelölők leírása nem történik meg. Ez két szempontból is különös:

(a) A Volga-Káma vidék nyelveire jellemző, hogy két szintetikus múlt idővel rendelkeznek, melyekből az egyik (jellemzően az ún. második múlt idő) indirekt evidenciálisként funkcionál, vagy legalábbis alkalmas a közvetett információforrás kifejezésére. Ez alól viszont a mordvin kivételnek tűnik.

(b) Annak ellenére, hogy a mordvin nyelvek esetében megjegyzik, hogy lexikális elemekkel lehet utalni az információforrásra, ezekről gyakorlatilag teljesen hallgat a szakirodalom.

Jelen munkánk ebben próbál eredményeket felmutatni a következők szerint: a korábbi releváns erza⁵ ismeretek és az evidencialitásról szükséges általános információk bemutatását követően saját, pilot-jellegű kutatásunkat mutatjuk be. A kutatási módszertan egy nagyobb projekt módszertani részének kísérletezése. Ennek lépései: saját általános kérdőív kidolgozása (46 szituáció), kitöltetése, a kérdőív újrendezése az első eredmények alapján. Célunk

³ Ez – mint természetesen szinte mindegyik tipológiai magyarázat – nagyfokú leegyszerűsítést tartalmaz: a rendszerek, viszonyok mindig bonyolultabbak (vö. a mariról Spets 2021, az udmurtról Kubitsch 2023). Így például azt sem egyszerű megmondani, hogy adott esetben mi a fő funkció (sőt mi az, hogy *fő* funkció), még az aikhenvaldi értelemben sem, s annak meghatározásában milyen tényezőket kell figyelembe venni a gyakoriságtól a diszkurzív szerepig.

⁴ Általánosan elfogadott tétel, hogy a grammatikai evidencialitás areális jelenség, ugyanakkor az egyes nyelvekben történt grammatikalizációs folyamat feltárása, melynek általában az a fő kérdése, hogy mennyire belső nyelvi fejlemény és mekkora szerepet játszanak a szomszédos nyelvek annak alakulásában, talán örök kérdés marad.

⁵ Az erza az egyik mordvin nyelv (egyesek szerint nyelvjárás). A mordvinok lélekszáma a legutóbbi népszámlálási adatok szerint 484 450, ezen felül kb. 50 ezren vallották magukat erzának. A beszélők száma 220 090 (akik a mordvint jelölték meg, további 40 045-en az erzát) (Rosstat 2020). Ezek alapján nehéz pontosan megmondani az erzák és moksák számát, az viszont egyértelműen látszik, hogy a korábbi népszámlálás óta is tovább csökkent a mordvin népesség és a mordvin nyelvek beszélőinek száma.

az alapkategóriákhoz (információforrás típusa) rendelhető jelölők feltárása és jellemzése volt.

2. Mordvin evidencialitás és modalitás: eddigi tudásunk

A mordvin nyelvek evidencialitása azért is érdemes alaposabb kutatásra, mert nem teljesíti azt a talán logikus elvárást, ami a Volga–Káma-vidék nyelvei alapján feltehető, vagyis hogy valamelyik szintetikus múlt időnek indirekt evidenciális funkciója lenne. Annak ellenére, hogy a mordvin a permi és mari nyelvektől több eltérést is mutat, (pl. a mordvinban van tárgyas igeragozás, névszók predikatív ragozása) mégis logikus az elvárás, mert az areához tartozó többi finnugor nyelvben – komi, udmurt, mari – ez kialakult, illetve a térség törökségi nyelveiben is hasonló folyamatok figyelhetők meg (Johanson 2003, Greed 2019, Skribnik – Kehayov 2018). Az információforrás ilyen jellegű jelölésének hiánya magyarázható lehetne azzal, hogy az erza az area periferiáján beszélt – ám ez önmagában még nem kielégítő magyarázat, hiszen a komi-permják és zürjén is a periferián helyezkedik el (vö. Helimski 2003), mégis megtalálható az egyik szintetikus múlt indirekt evidenciális értelmű használata. Tehát a térség nyelveiben megfigyelhető mintázat alapján elvárhatnánk, hogy a múltidő-rendszerben megjelenjen az evidencialitás kifejezése.

A szakirodalom is gyakran félreérthetően fogalmaz, így a sokat idézett kézikönyvekben is félreérthető információkat találunk: a mordvin számos evidenciális stratégiával rendelkezik, de nincsenek grammatikai evidenciálisok (Skribnik – Kehayov 2018: 529),⁶ ugyanakkor egyetlen példát sem említ, ráadásul később ennek ellentmond: „A múlt idő reanalízisén alapuló kis evidenciálisrendszerek kialakulását a permi és **mordvin ághoz** tartozó finnugor nyelvekben a törökségi nyelvek (...) viszonylag friss hatásának tulajdonítják” (Skribnik – Kehayov 2018: 163, *kiemelés tőlünk*).⁷

Az újabb mordvin (erza, moksa) általános nyelvtani leírások sem mondanak semmit az evidencialitásról (pl. Toldova et al. 2018, Hamari – Ajanki 2022, Rueter 2023). Tudomásunk szerint a mordvin (erza és moksa) oroszországi irodalma sem foglalkozik az evidencialitás kérdéskörével. Vagyis, a szakirodalom feltételezi, hogy vannak eszközök az információforrás kifejezé-

⁶ “...most of the Finnic languages, **Mordvin**, and Hungarian have a number of evidential strategies, but no grammatical evidentials.”

⁷ “The development of small evidential systems in Finno-Ugric languages of the Permic and **Mordva branches** based on reinterpretation of past tenses is attributed to relatively recent influence from Turkic languages.”

sére, mivel ez minden nyelvben lehetséges, de ennek mibenlétéről nem rendelkezünk információval. Eddigi tipológiai és uráli ismereteink alapján az alábbi területek vizsgálata merülhet fel:

(a) A második múlt idő funkciói

Ahogy fentebb is szerepelt, a Volga–Káma-vidék nyelveiben jellemzően az egyik szintetikus múlt idő indirekt evidencialitást fejezhet ki. Ugyanakkor az erzában ez a szintetikus múlt idő mind felépítésében, mind funkciójában eltér ezektől a múlt időktől. A Volga–Káma-vidék többi nyelvében az indirekt evidencialitás kifejezése egy perfekt vagy rezultatív múlt idő reanalíziseként/kiterjesztéseként jelenik meg. A mordvin nyelvekben viszont az ún. második múlt idő funkcióját tekintve habituális és progresszív⁸ (Bartens 1999: 130–131, Hamari – Ajanki 2022), illetve nincs másik olyan múlt idő, melynek perfekt vagy rezultatív értelmű használata lenne. Ennek fényében, a többi nyelvben megfigyelhető, múlt idők révén kifejezett indirekt evidenciális nem is elvárható tőle. Így ezzel jelen tanulmányunkban nem foglalkozunk.

(b) Egyéb grammatikai kategóriák kontextuális evidenciális használata

Tudomásunk szerint a mordvin nyelvekben nincs morfoszintaktikai módja az információforrás jelölésének, illetve vizsgálatunk alapján más grammatikai kategóriák (pl. igemód) alkalomszerű használataként sem jelenik meg az evidenciális olvasat.

(c) Lexikális evidenciális (és episztemikus) jelölők

Feltételezhető, hogy amennyiben az információforrás jelölése nem morfoszintaktikai módon történik, akkor lexikális elemek, partikulák, határozószavak segítségével valósulhat meg. Ennek kapcsán a szakirodalom egyetlen elemet említ, a *ke’la* reportatív partikulát (Teptiuk 2020 kvotatívként, Kehayov 2020 irreális-evidenciális partikulaként hivatkozik rá), de bővebb funkcionális leírást nem kapunk róla. Az episztemikus jelölőket azért szükséges itt figyelembe venni, mert jellemző, hogy az evidencialitás lexikális jelölői egyben episztemikusak is, vagyis utalnak a bizonyosság mértékére is.

⁸ A habituális/progresszív múlt idő meglete szintén tipikus jelenség a Volga–Káma vidék törökségi nyelveiben, de más altaji nyelvben is megtalálható, pl. csuvas (*secondary durative past*): Krueger 1961: 147; tatár (*habitual past*): Berta 1998: 293; kazah és karakalpak (*durative/habitual past*): Kirchner 1998: 326; nogaj (*habitual intraterminal*): Csató – Karagoc 1998: 339; üzbég (*intraterminal with habitual meaning*): Boeshoten 1998: 362.

- (d) Vizsgálható továbbá, hogyan kapcsolódnak az előbbiekhöz az episztemikus tartalmat kifejező jelölők (pl. igemódok, vö. Kehayov 2020 a feltételes, valamint feltételes-kötőmódról), de tanulmányunkban ezzel a témakörrel nem foglalkozunk.

3. Cél és módszer

Kutatásunk célja az egyes evidenciatípusok kifejezőeszközeinek feltárása, előzetes leltár készítése. Vizsgálatunk egy kérdőíves kutatáson alapul, melyet egy anyanyelvi adatközlő töltött ki. A kérdőívben 46 szituáció szerepel, melyek az evidencialitás tipológiában felmerülő jelentéskomponenseire vagy olvasataira fókuszálnak (pl. információforrás kifejezése, mirativitás, episztemikus modalitás, vö. Brugman – Macaulay 2015, Aikhenvald 2004). A kérdőívben az adatközlőtől elvárt célszerkezet magyarul szerepel, míg zárójelben azokat a kontextuális jellemzőket adjuk meg, melyek, reményeink szerint, előidézik valamilyen evidenciális elem használatát.

Az első eredmények alapján néhány beszédhelyzet kiválasztásával a potenciális evidenciálisjelölőkre fókuszáló minimálpárokat készítettünk erza nyelven. A vizsgálat ezen pontján az adatközlőnek kellett olyan beszédhelyzetet megadnia, melyben szerint az adott mondat megfelelő, továbbá meg kellett adnia egy lehetséges információforrást is. Emellett egy egytől hatig terjedő skálán kellett értékelnie az elemeket a beszélői bizonyosság szempontjából. Utóbbi rész a jelölők episztemikus tartalmát kívánta vizsgálni.

A kérdőívben szereplő szituációk, illetve az első eredmények alapján elkészített második változat a Függelékben tekinthető meg.

4. Elemzés

Az alábbi pontban funkcionális leírást adunk a kérdőíves vizsgálat során leggyakrabban megjelenő evidenciális (olykor evidenciális-episztemikus) nyelvi jelölőkről. Öt elemet fogunk áttekinteni: *nejavi* 'látszik, úgy látszik, látszólag', *ma'avi* 'hallatszik, érződik, úgy tűnik', *ke'la* 'úgy hírlík, mondják, állítólag', *ul'ema* 'lehetséges, valószínűleg, bizonyára', valamint *nat* 'nyilván, valószínűleg, bizonyára'. Természetesen a szótárak alapján több lexikális elem is szóba jöhet, illetve a kérdőíves vizsgálat során is merültek fel még lehetséges jelölők, ugyanakkor tanulmányunkban most azokra koncentráltunk, melyek szisztematikusan jelentek meg. A fejezet végén egy összehasonlító elemzést is kínálunk, mely az evidencia típusa és a bizonyosság mértékének kifejezése szempontjából veti össze az elemeket.

4.1. Vizuális érzékelésen alapuló inferenciális: *nejavi* (*неяви*) 'látszik, úgy látszik, látszólag'

Vizsgálatunk során a *nejavi* elem olyan következtetés kifejezésekor jelent meg, amikor a következtetés alapja valamilyen vizuális evidencia. A *nejavoms* 'látszik' (*nejems*) igéből grammatikalizálódott jelen idő egyes szám harmadik személyben (vö. *vasoldo nejavi* 'messziről látszik/látható'; *juv-jav nejavś* 'alig látszott', Mészáros – Sirmankina 1999: 203). Az (1)-es példában a megadott kontextus szerint a megnyilatkozó onnan tudja, hogy éjszaka esett az eső, hogy reggel az utcára kimenve látja a pocsolyákat:

(1) Szituáció: éjjel esett az eső. (Reggel kimegyek az utcára, és pocsolyákat látok.)⁹

<i>Неяви,</i>	<i>веть</i>	<i>нуземе</i>	<i>нузесь.</i>
<i>Nejavi,</i>	<i>vet'</i>	<i>pižeme</i>	<i>piž-es.</i>
látszik	éjjel	eső	esik-PST.3SG

'Úgy látszik, az éjjel esett az eső.'

Szintén ez az elem jelent meg abban a beszédhelyzetben is, amikor a medve ottjártára a megnyilatkozó csak annak lábnyomai alapján következtet (2):

(2) Szituáció: erre egy medve járt. (Látom a lábnyomait.)

<i>Тия,</i>	<i>(устя)</i>	<i>неяви,</i>	<i>овто</i>	<i>якась.</i>
<i>T'ija,</i>	<i>(išt'a)</i>	<i>nejavi,</i>	<i>ovto</i>	<i>jak-aś.</i>
itt	(úgy)	látszik	medve	jár-PST.3SG

'Erre, (úgy) látszik, egy medve járt.'

A *nejavi* elem inferenciális használatának és a vizuális érzékelésnek szoros kapcsolatát az is mutatja, hogy jövőre vonatkozó inferencia esetén csak abban az esetben használható, ha valaminek a megtörténte valószínűsíthető a közeljövőben valamilyen vizuális evidencia alapján (3). Ugyanakkor a *nejavi* használatát az adatközlő elutasította abban az esetben, amikor a megnyilatkozó nem rendelkezhet vizuális evidenciával, mely a következtetés kiindulópontjaként szolgálhatna (4).

⁹ Az első kérdőívből származó példákat az alábbi módon közöljük: a példa első sora azt a célszerkezetet és szituációt mutatja, melyet az adatközlőnek megadtunk. Alatta az adatközlő válasza cirill írással, majd UPA átírással. Ezek után szerepel a glossza, és a példa magyar fordítása.

- (3) *Неяви, низеме туй.*
Њејави, пијеме туж-и.
 látszik eső jön/lesz-3SG
 'Úgy látszik, esni fog.' (Mert be van borulva.)
- (4) *#Ванды, неяви, тетям кабаксо кармы.*
#Vandi, њејави, те'а-м кабак-со карм-и.
 holnap látszik, apa-POSS.1SG kocsmá-LOC fog-3SG
 #'Úgy látszik, apám holnap a kocsmában lesz.'

Tehát a *њејави* elem használható az inferenciális evidencia kifejezésére, de ezzel egyidőben erős a kapcsolat a közvetlen tapasztalattal, vizuális érzékeléssel.

4.2. Nemvizuális érzékelés: *ma'avi* (ма'яви) 'hallatszik, érződik, úgy tűnik'

A *ma'avi* elem a *ma'avoms* 'hallatszik, érződik' (< *ma'ams* '(meg)hall; érez, érzékel, észlel') igéből grammatikalizálódott. A *њејави* elemhez hasonlóan az ige jelen idejű, egyes szám harmadik személyű alakja, és a nemvizuális érzékelés evidenciátípusát fedi le. Meg kell jegyezni, hogy az erza érzékelésige-rendszerben a hallás tartományára vonatkozó lexémák lefedhetik a szaglás, ízlelés és tapintás érzékterületét is (Hevér 2000). Hasonló kiterjesztés figyelhető meg a *ma'avi* 'hallatszik, érződik' használatában is, mely nem csupán azt jelezheti, hogy a megnyilatkozónak csak audiális evidenciája van, hanem egyéb érzékterületek is megjelenhetnek az információ forrásaként. Vonatkozhat érzelmekre, fizikai-lelki állapotra is, mint pl. *ajmel'd'ema ma'rams* 'szédülést érez'; *tańśt' ma'rams* 'ízt érez, érzi vminek az ízét'; *vizks ma'rams* 'szégyent érez, szégyenkezik'.

Ennek megfelelően tesztünk során példáink mindegyikében a megnyilatkozó információforrása valamilyen nemvizuális érzékelés:

Hang

- (5) Szituáció: megjött a vonat. (Nem látom, csak hallom.)

Ма'яви, поездэсь сась.
Ma'avi, pojezd-eś sa-ś.
 hallatszik vonat-DEF megjön-PST.3SG
 'Hallatszik, a vonat megjött.'

- (6) Szituáció: az éjszaka esett az eső. (Hallottam az eső kopogását az ablakon.)

<i>Маряв-сь,</i>	<i>веть</i>	<i>низеме</i>	<i>низесь.</i>
<i>Mařav-ś,</i>	<i>vet'</i>	<i>pižeme</i>	<i>piž-eś</i>
hallatszik-PST.3SG	éjjel	eső	esik-PST.3SG

'Hallatszott, az éjszaka esett az eső.'

- (7) Szituáció: esik az eső. (Hallom az eső kopogását az ablakon.)

<i>Маряви,</i>	<i>низеме</i>	<i>низи.</i>
<i>Mařavi,</i>	<i>pižeme</i>	<i>piž-i.</i>
hallatszik	eső	esik-3SG

'Hallatszik, esik az eső.'

Szag

- (8) Szituáció: apának sörszaga van, a kocsmában volt. (Onnan tudom, hogy hazajött, és sörszaga volt.)

<i>Тетянь эйстэ пиянь</i>	<i>чине качады,</i>	<i>таřavi,</i>	<i>кабаксо</i>	<i>ульнесь.</i>
<i>T'eťa-ń ejste</i>	<i>pija-ń</i>	<i>čińe kačad-i,</i>	<i>mařavi,</i>	<i>kabak-so ul'ń-eś.</i>
apa-GEN PP	sör-GEN szag	szaglik-3SG, érződik,	kocsma-LOC	van-PST.3SG

'Apából sörszag árad, érződik, a kocsmában volt.'

Endoforikus (belső) érzetek

- (9) Fáj a kezem.

<i>Марян /</i>	<i>маřави,</i>	<i>(што)</i>	<i>кедем</i>	<i>сэреду.</i>
<i>Mařa-n /</i>	<i>mařavi,</i>	<i>(što)</i>	<i>keď-em</i>	<i>seřed'-i.</i>
érez-1SG /	éreződik	hogy	kéz-1SG	fáj-3SG

'Érzem / érződik, (hogy) fáj a kezem.'

- (10) Éhes vagyok.

<i>Марян /</i>	<i>маřави,</i>	<i>(што)</i>	<i>некем</i>	<i>вачсь.</i>
<i>Mařa-n /</i>	<i>mařavi,</i>	<i>(što)</i>	<i>pekem</i>	<i>vač-s.</i>
érez-1SG /	éreződik	hogy	has-1SG	megéhezik-PST.3SG

'Érzem / érződik, (hogy) megéheztem.'

Hőmérséklet

(11) Szituáció: valaki kinyitotta az ablakot. (Bemész a terembe és érzed, hogy nagyon hideg van. Ránézel az ablakra, de zárva van.)

Маряви, теке мерят, кие-бути панжизе вальманть.
Ma'avi, teke me'at, kije-bu'i panž-i-že val'ma-ńt'
 érződik, mintha mond-2SG¹⁰ valaki kinyit-PST-OBJ.3SG ablak-GEN.DEF
 'Úgy érződik, mintha valaki kinyitotta volna az ablakot.'

Az jól látható, hogy a szó minden nemvizuális érzékelésre, illetve nemvizuális érzékelésen alapuló következtetésre alkalmas és használatos, szemantikailag megfelel egy általános nemvizuális érzékelést kifejező evidenciálisnak. Ami a tesztünkben nem derült ki, és további vizsgálatot igényel a későbbiekben, az a lexikai elemek státusza: az absztrakt jelentések és a következtetést magába foglaló funkció értelmezhető a grammatikalizáció lépcsőfokaként, ám ez nem egyértelmű. Meg kell továbbá jegyezni, hogy a (8)-as és (11)-es példában a nemvizuális érzékelés összekapcsolódik az inferenciával is. A megnyilatkozó a sörszag (vagy lehet akár a részeges hang is, vö. összefoglaló táblázat) alapján következtet arra, hogy hol volt az apja, illetve a szoba hőmérséklete alapján arra, hogy valaki kinyithatta az ablakot. Ezekben az esetekben már nem csupán a nemvizuális érzékelést jelölheti a *ma'avi* 'hallatszik, érződik' elem, hanem a következtetési folyamatot is. Így az evidenciatípusok kifejezésének szempontjából tágabb értelmű használatot feltételezhetünk, mely szintén utalhat arra, hogy nem csupán az érzékelés explicit lexikális jelöléséről van szó, hanem evidenciális használatról.

4.3. Értesülés révén szerzett információ: *kel'a* (келя) 'úgy hírlik, mondják, állítólag'

A *kel'a* partikulát a *ku'ams* 'hall' ige grammatikalizálódott alakjának tartják (Jerina 1997: 120, idézi Teptiuk 2020: 63). Megemlíthetjük, hogy felmerül a *kel'* 'nyelv' főnévvel való lehetséges kapcsolat is, de kétségtelen, hogy tipológiailag jellemzőbb az igékből történő grammatikalizáció (Aikhenvald 2004: 284). Az biztos, hogy az anyanyelvi beszélő számára nem egyértelmű a szó forrásának meghatározása.

¹⁰ A 2. személy az erzában kifejezhet általános alanyt. Így ez értelmezheti az előző szót: 'ahogy mondják'.

Teptiuk (2020: 63–66) kvotatív partikulaként határozza meg, és eszerint a forrás specifikálható a *ke’la* használata mellett, példáink alapján viszont inkább az általános értesülés kapcsán jelent meg. Teptiuk szerint – szemben az orosz eredetű *mol* partikulával – az elem önidézésre eredetileg nem volt használatos. Ez a partikula eredeti használatára vezethető vissza, mely reportatív, értesülést fejez ki, vagyis olyan információt, ami a tudósítótól eltérő beszélőtől származik, aminek a forrása általában a szövegkörnyezetben nem szerepel. Jerina (1997: 120) megjegyzi, hogy a kvotatív partikula használatával a tudósító jelzi, hogy nem a saját szavait vagy gondolatait adja elő, hanem azokat, amelyek (egy) másik beszélő(k)től származnak. Teptiuk adatai (2020: 66) szerint ugyanakkor a mai nem standard erzában megfigyelhető a *ke’la* önidéző funkciója.¹¹

Az idézőpartikulák két helyet foglalnak el a RD-konstrukción (*reported discourse*, diskurzusszegmens) belül (Teptiuk 2020: 64): (i) a kvotatív index első része és a RD közötti pozícióban, (ii) valamint a RD-be illesztve. Az első pozíció tűnik előnyösebbnek az idézőpartikulák számára; a másodikra Teptiuk szerint kevesebb példa van (2020: 64). A mi példáinkban inkább a második gyakoribb, sőt több példában az adatközlő a kvotatív indexet a teljes RD végére tette, vagyis ez a mondat utolsó eleme.

A *ke’la* elem az adatközlő szerint kiváltható teljes idéző szerkezettel:

(12) Szituáció: apa a kocsmában volt. (Anyám mondta, tőle tudom.)

<i>Авам</i>	<i>мерсь,</i>	<i>тетям</i>	<i>кабаксо</i>	<i>ульнесь.</i>
<i>Ava-m</i>	<i>me’-ś,</i>	<i>te’a-m</i>	<i>kabak-so</i>	<i>ul’ń-eś.</i>
anya-POSS.1SG	mond-PST.3SG	apa-POSS.1SG	kocsmá-LOC	van-PST.3SG
’Az anyám mondta, (hogy) apám kocsmában volt.’				

(13) *Мерсть,* *тетям* *кабаксо.* *ульнесь*
Me’-śt’ *te’a-m* *kabak-so* *ul’ń-eś.*
mond-PST.3PL apa-POSS.1SG kocsmá-LOC van-PST.3SG
’Mondták, (hogy) apám kocsmában volt.’

A *ke’la* esetében nem jelenik meg a specifikált forrás, de a kontextusból ez egyértelmű lehet (14–17):

¹¹ Hasonló folyamat figyelhető meg az udmurt *pe* kvotatív partikula kapcsán is, melynek önidézéskor való használatát szintén későbbi fejleménynek tartják (Teptiuk 2019: 112–113).

- (14) *Тетям, келя, кабаксо ульнесь.*
T'e't'a-m, ke'l'a, kabak-so ul'ň-eś.
 apa-POSS.1SG mondják kocsmá-LOC van-PST.3SG
 'Az apám, mondják, kocsmában volt.'

- (15) Szituáció: Most nem szeretem a sütőtököt, de kiskoromban szerettem. (Anyukám mondta nekem.)

Heŷ a вечкан дураккуяр, ды вишка пингестэ,
Ňej a večk-an durakkujar, di viška pingeste,
 most nem szeret-1SG tök de kicsi idő-ELA
келя, вечкилинь.
ke'l'a, večki-l'ň.
 mondják szeret-2PST.1SG
 'Most nem szeretem a sütőtököt, de kiskoromban, mondják, szerettem.'

- (16) Szituáció: Rosszul dolgozom. (A kollégák mondják a hátam mögött, de szerintem nem így van.)

Беряньстэ, кортыть / келя, важодян.
Be'rańste, kort-it' / ke'l'a, važod'a-n.
 rosszul mond-3PL mondják dolgozom-1SG
 'Rosszul, mondják, dolgozom.'

- (17) Szituáció: Nagyapám a kolhozban dolgozott. (Én még nem éltem.)

Покутям колхозсо важодсь, кортыть, келя.
Pokš't'a-m kolhoz-so važod'-ś, kort-it' / ke'l'a.
 nagyapa-POSS.1SG kolhoz-LOC dolgozik-PST.3SG mond-3PL mondják
 'Nagyapám a kolhozban dolgozott, mondják.'

Adataink alapján az látható, hogy a *ke'l'a* specifikált (vö. 15. és 16. példa) és nem-specifikált forrás esetén is használható (vö. 14. és 17. példa). Ezek alapján általános értesülést is kifejezhet (vö. 17. példa, amelyben a 'mondják' ige is kiválthatja a használatot). Vagyis ebben az értelemben a *ke'l'a* nem csupán kvotatív, ahogyan a korábbi szakirodalom is jegyzi, hanem reportatív evidenciajelölő is.

4.4. Episztemikus-inferenciális elemek: *ul'ema* (улема) 'lehetséges, valószínűleg, bizonyára' és *nat'* (нат') 'nyilván, valószínűleg, bizonyára'

A kérdőív eredményei alapján az *ul'ema* 'lehetséges, valószínűleg, bizonyára'¹² és a *nat'* 'valószínűleg, nyilvánvalóan, bizonyára'¹³ ugyanolyan beszédhelyzetekben jelenhet meg, illetve egyes beszédhelyzetekben ezeket is megadta az adatközlő, a korábban már ismertetett *nejavi* 'látszik, úgy látszik, látszólag' és *ma'avi* 'hallatszik, érződik, úgy tűnik' elemek mellett. Az viszont jól látszik, hogy míg a *nejavi* 'látszik, úgy látszik, látszólag' és *ma'avi* 'hallatszik, érződik, úgy tűnik' erősen kapcsolódik az érzékeléshez, addig az *ul'ema* és *nat'* elemek nem. Az alábbi mondat az adatközlő szerint megfelelő, ha az apja részegen jön haza és ez alapján következtet arra, hogy a kocsmában volt (vö. 4.5.1. szakasz, 1. táblázat), de akkor is használható, ha a megnyilatkozó feltételezése korábbi tudásán alapul, például az apja később jött haza, és tudja, hogy az apja munka után kocsmába szokott menni, így feltételezi, hogy most is ott volt.

(18) Szituáció: Az apa részegen jön haza.

<i>Тетям,</i>	<i>улема,</i>	<i>кабаксо</i>	<i>ульнесь.</i>
<i>T'e'a-m,</i>	<i>ul'ema,</i>	<i>kabak-so</i>	<i>ul'n-es.</i>
apa-POSS.1SG	bizonyára	kocsmá-LOC	van-PST.3SG

'Apám bizonyára a kocsmában volt.'

Ugyanaz figyelhető meg jelen idejű kontextusban is: az *ul'ema* és *nat'* elemek használata akkor megfelelő, ha a megnyilatkozó tudja, hogy a szóban forgó személynek szokása, hogy munka után a kocsmába (19), vagy a diszkóba (20) megy.

(19) Szituáció: Hazajöttem és nincs otthon az apám. (De ilyenkor, tudom, kocsmában szokott lenni.)

<i>Тетям,</i>	<i>нать,</i>	<i>кабаксо.</i>
<i>T'e'a-m</i>	<i>nat'</i>	<i>kabak-so.</i>
apa-POSS.1SG	bizonyára	kocsmá-LOC

'Az apám bizonyára a kocsmában van.'

¹² Az etimológiai szótár nem listázza, de a kéziszótár adatközlő magyarázata alapján a '(meg)lét, létezés, jelenlét; lehetséges, valószínűleg, bizonyára' jelentésű *ul'ema* (Mészáros – Sirmankina 1999: 324) az *ul'ems* 'van, létezik' létige nominalizált alakja.

¹³ A szó az orosz *знать* 'tudni' szóból eredeztethető.

(20) Szituáció: A lakótársad, Iván, péntekenként általában diszkóba megy. Hazaérsz péntek este 8-kor és Iván nincs otthon.

<i>Иван,</i>	<i>улема,</i>	<i>дискотека.</i>
<i>Ivan</i>	<i>ul'ema</i>	<i>d'isko'teka-so</i>
Iván	bizonyára	diszkó-LOC
'Iván bizonyára a diszkóban van.'		

Vagyis a vizsgálati anyag alapján nem fedezhető fel számottevő különbség a két elem között: mindkettő használható vizuális evidencián vagy korábbi, általános tudáson alapuló inferencia kifejezésére. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az adatközlő intuícója alapján a *nat'* kisebb mértékű bizonyosságot fejez ki, míg az *ul'ema* a *ma'avi* 'hallatszik, érződik, úgy tűnik' és *nejavi* 'látszik, úgy látszik, látszólag' elemekkel egyenértékű a bizonyosság mértékének szempontjából (ld. 4.5.2-es pont).

4.5. Összehasonlítás

Az alábbi pontban két szempont szerint vetjük össze az elemeket. A 4.5.1. pontban az információforrás típusa alapján, míg a 4.5.2. pontban a bizonyosság mértékének szempontjából.

4.5.1. Összehasonlítás az evidencia típusa szerint

Az evidencia típusa szerinti összevetéshez az egyes elemeket ugyanolyan szituációkba helyeztük. Az összevetett mondatok csak a vizsgált nyelvi elemekben különböztek, semmilyen más tekintetben nem. Az 1-es táblázatban összegezzük az eredményeinket. Az egyes sorok az alapmondatokat mutatják, az oszlopok pedig a vizsgált nyelvi eszközöket. A táblázat celláiban az adatközlő magyarázatai révén megállapítható evidenciátípusok jelennek meg, illetve zárójelben, a könnyebb érthetőség kedvéért, a válaszokban megjelenő konkrét beszédhelyzetek, illetve amennyiben korábban szerepeltettünk példát, a példamondat száma.

	<i>nejavi</i>	<i>mařavi</i>	<i>keľ'a</i>	<i>uľ'ema</i>	<i>nat'</i>
Apám a kocsmában volt.	eredmény (részegen jött haza)	nemvizuális (sörszaga van, részeg a hangja) (8)	értésülés (14)	feltételezés (később ért haza, szokása); eredmény (részegen jött haza) (18)	— ¹⁴
Apám a kocsmában van.	—	nemvizuális (hallom a hangját a kocsmából)	értésülés	feltételezés (szokása oda menni munka után)	feltételezés (nincs otthon, szokása) (19)
Holnap apám a kocsmában lesz.	# ¹⁵	—	értésülés	feltételezés (születési buli)	feltételezés (születési buli)
Esni fog.	következtetés (be van borulva) (3)	nemvizuális (füledt a levegő)	értésülés (pl. tévéből)	következtetés (be van borulva)	következtetés (be van borulva)
Megjött a vonat.	következtetés (emberek jönnek)	nemvizuális (hallom a hangját) (5)	értésülés	következtetés (emberek jönnek)	feltételezés

1. táblázat: Az evidencia típusa szerinti összehasonlítás

4.5.2. Összehasonlítás a bizonyosság mértéke szerint

Az elemek episztemikus tartalmának vizsgálatához az adatközlőnek egy egytől hatig terjedő skálán kellett értékelnie az elemeket a beszélői bizonyosság szempontjából. A vizsgálatához használt mondatok szintén a függelékben tekinthetők meg.

Az adatközlő válaszai alapján az alábbi skála vázolható fel. Jelen adatok alapján a mondat tartalma nem befolyásolta az elemek által kifejezett bizonyosság mértékét.

¹⁴ A kihúzott cella azt jelenti, hogy az adott elem nem szerepelt a vizsgált mondatban.

¹⁵ Nem lehetséges.

← egyáltalán nem biztos			teljesen biztos →		
1	2	3	4	5	6
	<i>kel'a</i> 'úgy hírlík, mondják, állítólag'	<i>nat'</i> 'nyilván, valószínűleg, bizonyára'		<i>ul'ema</i> 'lehetséges, valószínűleg, bizonyára' <i>nejavi</i> 'látszik, úgy látszik, látszólag' <i>ma'avi</i> 'hallatszik, érődik, úgy tűnik'	

2. táblázat: A bizonyosság mértéke szerinti összehasonlítás

Az, hogy egyetlen elem sem szerepel a skála 'teljesen biztos' végpontján, magyarázható az információ forrása és annak erőssége közötti implicit kapcsolattal (ld. Givón 2001: 326) – a kevésbé közvetlen evidenciatípus a bizonyosság alacsonyabb mértékét implikálja.

Látható, hogy a két érzékelésigéből grammatikalizálódott elem, a *nejavi* és *ma'avi* a bizonyosság mértékének tekintetében egy szinten mozognak, így köztük az elsődleges különbség az evidencia típusában figyelhető meg. Az adatközlő szintén a skála 5-ös pontjára helyezte az *ul'ema* elemet. Meg kell jegyezni, hogy az adatközlő az első körben elicált válaszok között is többször szerepeltette együtt ezt a három elemet, mint egymás alternatíváit. A különbség az *ul'ema*, illetve a *nejavi* és *ma'avi* elemek között szintén az evidenciatípusban keresendő – az *ul'ema* elem kevésbé kapcsolódik az érzékeléshez, közvetlen tapasztalathoz.

A *nat'* elemet az adatközlő a skála 3-as pontjára helyezte, vagyis használta a bizonyosság jóval kisebb mértékét feltételezi. A vizsgált kifejezőeszközök közül a reportatív *kel'a* fejezi ki a bizonyosság legalacsonyabb mértékét.

5. Összefoglalás

Kérdőíves vizsgálatunk alapján öt elemet különítettünk el, melyek jó eséllyel értékelhetők evidenciálisként (vagy evidenciális stratégiaként) az erzában. Tanulmányunkban ezen elemek funkcióiról kívántunk általános leírást adni. Mindezek alapján az alábbiak láthatók:

<i>nejavi</i>	vizuális érzékelésen alapuló következtetés
<i>ma'avi</i>	nemvizuális érzékelés, valamint azon alapuló következtetés
<i>kel'a</i>	mástól hallott információ (reportatív)
<i>nat', ul'ema</i>	episztemikus-inferenciális elemek

Dolgozatunkban arra vállalkoztunk, hogy adatközlő segítségével vázoljuk fel a lexikai evidenciális eszközök rendszerét az erza-mordvinban. Kérdőíves vizsgálatunk alapján funkcionális szempontból jól meghatározható az evidenciatípusok szerinti csoportosítás, illetve eltérések is felvázolhatók a bizonyosság mértékére történő utalás tekintetében. További lényeges – ám egyáltalán nem váratlan – eredmény, hogy adataink szerint morfológiai eszköz nem található az evidencialitás kifejezésére ebben a nyelvben.

*

Függelék

A) Kérdőív

1. *Apa a kocsmában volt.* (Láttam, hogy bement.)
2. *Apának sörszaga van, a kocsmában volt.* (Onnan tudom, hogy hazajött, és sörszaga volt.)
3. *Apa a kocsmában volt.* (Anyám mondta, tőle tudom.)
4. *Apa a kocsmában van.* (Mert minden délután ott van, és most délután van, ez a szokása.)
5. *Éhes vagyok.*
6. *Fáj a kezem.*
7. *Érzem, hogy fáj a kezem.*
8. *Apa cigarettázik a másik szobában.*
9. *Megjött a vonat.* (Nem látom, csak hallom.)
10. *A Földön régen dinoszauruszok éltek.*
11. *Anyám azt mondta, hogy apám azt mondta, hogy menjek boltba.*
12. *Összetörtem egy poharat.* (Véletlen, mert kicsúszott a kezemből.)
13. *Összetörtem egy poharat.* (Direkt, mert mérges voltam.)
14. *Most nem szeretem a sütőtököt, de kiskoromban szerettem.* (Anyukám mondta nekem.)
15. *Rosszul dolgozom.* (A kollégák mondják a hátam mögött, de szerintem nem így van.)
16. *A Hold a Föld körül kering.*
17. *Nagyapám a kolhozban dolgozott.* (Én még nem éltem).
18. *Az apám a kolhozban dolgozott* (Emlékszem rá).
19. *Az éjszaka esett az eső.* (Reggel kimegyek az utcára, és pocsolyákat látok.)
20. *Az éjszaka esett az eső.* (Hallottam az eső kopogását az ablakon.)
21. *Esik az eső.* (Hallom az eső kopogását az ablakon.)
22. *Valószínűleg esni fog.* (Mert be van borulva.)
23. *Szerintem holnap esni fog.*
24. *Állítólag holnap esni fog.* (Mert a tévében azt mondták.)
25. *Holnap esni fog.* (Mert a tévében azt mondták.)

26. *Valaki kinyitotta az ablakot.* (Bemész a terembe, és érzed, hogy nagyon hideg van. Ránézel az ablakra, de zárva van.)
27. *Misa felmondott a munkahelyén.* (Misa meséli neked, és te elmondod valaki másnak.)
28. *Igor a múlt hónapban Moszkvába költözött.* (Egy barátod mondta neked, akinek Igor mesélte ezt. Te is elmondod valakinek.)
29. *Igor a jövő hónapban Moszkvába költözik.* (Igor mondta neked.)
30. *Igor a jövő hónapban Moszkvába költözik.* (Egy barátod meséli, akinek Igor maga mondta el.)
31. *Igor azért költözik Moszkvába, mert ott a szerelme.* (Egy barátod meséli, de ő is csak valaki mástól tudja, nem Igortól.)
32. *Mása megette az összes süteményt.* (Láttad.)
33. *Petya állítólag beteg, ezért nem jött dolgozni.* (Ezt Petya mondta neked, de nem hiszed el, mert máskor is hazudott már.)
34. *Anya biztosan a boltba ment.* (Hazaérsz, édesanyád nincs otthon, és nem hagyott semmilyen üzenetet, de tudod, hogy oda szokott menni.)
35. *Te nem tanultál.* (Tanárként mondod a diáknak, aki alig tudja a tananyagot.)
36. (Meg volt beszélve, hogy egy rokonod látogatóba jön szombaton. De a rokon már péntek este megérkezett, anélkül, hogy előre szólt volna. Azt mondod:) *Irina már itt van!*
37. *Mása Pétervárra költözött!* (Meglepődsz, mert mindig azt mondta, hogy nem akar nagyvárosban élni.)
38. *Azt hittem esni fog, de reggel sütött a nap.*
39. *A városban egy új étterem nyílt.* (Az interneten olvastad.)
40. *A városban egy új étterem nyílt.* (Sétáltál, és láttad, hogy eddig nem volt ott az étterem, de most már ott van.)
41. *Kinyitotta valaki az ablakot?* (Bemész a terembe és érzed, hogy nagyon hideg van. Ránézel az ablakra, de zárva van. Megkérdezed a többieket.)
42. *Erre járt egy medve.* (Látod a lábnyomait.)
43. *Iván a diszkóban van.* (A lakótársad, Iván, péntekenként általában diszkóba megy. Hazaérsz péntek este 8-kor és Iván nincs otthon.)
44. *Már megint otthon hagyta a könyvem!* (Kölcsönadtál egy könyvet a barátodnak. Kérted, hogy hozza vissza, de nem tette.)
45. (A barátaiddal beszélgetsz. Korábban megbeszéltétek, hogy ma délután elmentek kávézni. De hallod, hogy most a barátod azt mondja másoknak, hogy délután moziba megy a valakijével. Azt mondod neki:) *Azt mondtad, hogy ma együtt megyünk kávézni.*
46. (Két barátod beszélget arról, hogy busszal mennek valahova. Te tudod, hogy munkálatok miatt a busz máshonnan indul, mint ahonnan szokott. Szerinted a többiek ezt még nem tudják, így ezt mondod:) *A busz a másik megállóból indul.*

B) Kérdőív, második kör:

Ha valamelyik mondat nem jó, nem lehet így mondani, akkor jelölje és írja le, hogyan mondaná.

Milyen helyzetben lehet az alábbi mondatokat mondani? Honnan tudja a beszélő, hogy hol volt az apja?

Тетям, келя, кабаксо ульнесь.
Тетям, неяви, кабаксо ульнесь.
Тетям, улема, кабаксо ульнесь.
Маряви, тетям кабаксо ульнесь.
'Apám a kocsmában volt.'

Milyen szituációban lehet mondani az alábbi mondatokat? Honnan tudja a beszélő, hogy hol van az apja?

Тетям, маряви, кабаксо.
Тетям, нать, кабаксо.
Тетям, келя, кабаксо.
Тетям, улема, кабаксо.
'Apám a kocsmában van.'

Milyen szituációban lehet mondani az alábbi mondatokat? Honnan tudja a beszélő, hogy hol lesz holnap az apja?

Ванды, келя, тетям кабаксо.
Ванды, улема, тетям кабаксо.
Ванды, нать, тетям кабаксо.
Ванды, неяви, тетям кабаксо.
'Holnap apám a kocsmában lesz.'

Milyen helyzetben lehet az alábbi mondatokat mondani? Honnan tudja a beszélő, hogy esik az eső?

Улема, пиземе туи.
Нать, пиземе туи.
Неяви, пиземе туи.
Келя, пиземе туи.
Маряви, пиземе туи.
'Esik az eső.'

Milyen helyzetben lehet az alábbi mondatokat mondani? Honnan tudja a beszélő, hogy megjött a vonat?

Поездэсь, маряви, сась.
Улема, поездэсь сась.

Келя, поездэсь сась.
Неяви, поездэсь сась.
'Megjött a vonat.'

Ön szerint mennyire biztos a beszélő abban, hogy ez az állítás igaz?
(1 = egyáltalán nem biztos, 6 = teljesen biztos)

Тетям, улема, кабаксо. 'Apám valószínűleg/bizonyára a kocsmában van.'
Улема, низеме туи. 'Valószínűleg/bizonyára esni fog.'
Улема, поездэсь сась. 'A vonat valószínűleg/bizonyára megérkezett.'
Тетям, келя, кабаксо. 'Apám állítólag a kocsmában van.'
Келя, поездэсь сась. 'Állítólag megjött a vonat.'
Келя низеме туи. 'Állítólag esni fog.'
Тетям, нать, кабаксо. 'Apám valószínűleg/bizonyára a kocsmában van.'
Поездэсь, нать, сась. 'A vonat valószínűleg/bizonyára megérkezett.'
Нать низеме туи. 'Valószínűleg/bizonyára esni fog.'
Тетям, неяви, кабаксо ульнесь. 'Apám, úgy látszik, a kocsmában volt.'
Тетям, маряви, кабаксо ульнесь. 'Apám, úgy érződik, a kocsmában volt.'

Rövidítések

1	első személy	LOC	lokatívusz
2	második személy	OBJ	tárgyas igeragozás
2PST	második múlt	PL	többes szám
3	harmadik személy	POSS	birtokos személyrag
DEF	határozottságra utaló elem	PST	múlt idő
ELA	elatívusz	SG	egyes szám
GEN	birtokos eset		

Irodalom

- AGYAGÁSI, KLÁRA 2012: Language contact in the Volga-Kama Area. In: Kincses-Nagy, Éva – Biacsi, Mónika (eds), The Szeged Conference: proceedings of the 15th International conference on Turkish linguistics held on August 20-22, 2010 in Szeged. *Studia uralo-altaica* 49. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. 21–37.
- AIKHENVALD, ALEXANDRA Y. 2004: Evidentiality. Oxford University Press, Oxford.
- BARTENS, RAIJA 1999: Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. *Suomalais-Ugrilainen Seura*, Helsinki.
- BERECZKI GÁBOR 1983: A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.), *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest. 207–236.

- BERTA, ÁRPÁD 1998: Tatar and Bashkir. In: Johanson – Csató 1998: 283–300.
- BOESHOTEN, HENDRIK 1998: Uzbek. In: Johanson – Csató 1998: 357–378.
- BRADLEY, JEREMY – GERSON KLUMPP – HELLE METSLANG 2022: TAM and evidentials. In: Bakró-Nagy, Marianne – Laakso, Johanna – Skribnik, Elena (eds), *The Oxford guide to the Uralic languages*. Oxford University Press, Oxford. 904–923.
- BRUGMAN, CLAUDIA M. – MONICA MACAULAY 2015: Characterizing evidentiality. *Linguistic Typology* 19/2: 201–237. DOI 10.1515/lingty-2015-0007
- CSATÓ ÉVA Á. – KARAGOC, BIRSEL 1998: Noghay. In: Johanson – Csató 1998: 333–343.
- GIVÓN, TALMY 2001: *Syntax. An introduction*. Vol. 1. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- GREED, TEJA 2019: Evidentiality and related categories in four non-Slavonic languages of the Russian Federation: Bashkir, Even, Lezgi and Tatar. PhD-Dissertation. University of Helsinki, Helsinki.
- HAMARI, ARJA – AJANKI, RIGINA 2022: Mordvin (Erzya and Moksha). In: Bakró-Nagy, Marianne – Laakso, Johanna – Skribnik, Elena (eds), *The Oxford guide to the Uralic languages*. Oxford University Press, Oxford. 392–431.
- HELMISKI, EUGENE 2003: Areal groupings (Sprachbünde) within and across the borders of the Uralic language family: A survey. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 156–167.
- HEVÉR KRISZTINA 2000: Az érzékelést (észlelést) jelentő erza-mordvin igék. *Néprajz és Nyelvtudomány* 40: 103–112.
- JAAKOLA, MINNA 2018: Finnish evidential adverbs in argumentative texts. In: Foolen, Ad – de Hoop, Helen – Mulder, Gijs (eds), *Evidence for evidentiality*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 121–141.
- JERINA, OEGA [ЕРИНА, ОЛЬГА] 1997: Частицы в мордовских языках. *Dissertationes Philologiae Uralicae Universitatis Tartuensis*. Tartu Ülikooli kirjastus, Tartu.
- JOHANSON, LARS 2003: Evidentiality in Turkic. In: Aikhenvald, A. Y. – Dixon, R. M. W. (eds), *Studies in evidentiality*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 273–290.
- JOHANSON, LARS – CSATÓ, ÉVA Á. (eds) 1998: *The Turkic languages*. Routledge, London – New York.
- KAISER, ELSI 2022: Evidentiality in Finnish: On the communicative functions of the reportative evidential *kuulemma* and the dubitative marker *muka*. *Journal of Uralic Linguistics* 1/1: 67–121. <https://doi.org/10.1075/jul.00004.kai>
- KEHAYOV, PETAR 2020: Between facts and speech-acts: the conditional and conditional-conjunctive in Moksha Mordvin. *Linguistica Uralica* 2020/1: 18–44.
- KIRCHNER, MARK 1998: Kazakh and Karakalpak. In: Johanson – Csató 1998: 318–332.
- KITILÄ, SEPPO 2015: Remarks on the secondary uses of the Finnish evidential particles. In: *Congressus Duodecimus Internationalis Fenno-Ugristarum*, Oulu 2015. *Book of Abstracts*. University of Oulu, Oulu. 359–360.

- KRUEGER, JOHN R. 1961: Chuvash manual: introduction, grammar, reader, and vocabulary. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series 7. Indiana University Press, Bloomington.
- KUBITSCH REBEKA 2023: Evidencialitás az udmurt nyelvben. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- KUGLER NÓRA 2015: Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MÉSZÁROS EDIT – SIRMANKINA, RAISZA 1999: Erza-mordvin–magyar szótár. JATE Finnugor Tanszék, Szeged.
- PLUNGIAN, VLADIMIR 2010: Types of verbal evidentiality marking: An overview. In: Diewald, G. – Smirnova, E. (eds) Linguistic realization of evidentiality in European languages. De Gruyter Mouton, Berlin. 15–58.
- Rosstat 2020: Всероссийская перепись населения 2020 года.
https://rosstat.gov.ru/vpn_popul
- RUETER, JACK 2023: Moksha Mordvin. In: Abondolo, Daniel – Valijärvi, Riitta-Liisa (eds), The Uralic languages. Routledge, London – New York. 481–526.
- SKRIBNIK, ELENA – KEHAYOV, PETAR 2018: Evidentials in Uralic languages. In: Aikhenvald, Alexandra Y. (ed.), Oxford handbook of evidentiality. Oxford University Press, Oxford – New York. 525–555.
- SPETS, SILJA-MAIJA 2021: Marin kielten menneen ajan tempusten evidentialisuudesta ja modalisuudesta. Virittäjä 125/2: 248–357. DOI: <https://doi.org/10.23982/vir.103170>
- SZEVERÉNYI SÁNDOR 2022: Az evidencialitás alakulásának egy lehetséges forráskönyve az uráli nyelvekben. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI. SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 403–415.
- TAMM, ANNE – ARGUS, REILI – SUURMÄE, KADRI 2018: Uralic perspectives on experimental evidence for evidentials. Early interpretation of the Estonian evidential morpheme. In: Foolen, Ad – de Hoop, Helen – Mulder, Gijs (eds), Evidence for evidentiality. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 145–172.
- TEPTIUK, DENYS 2019: Quotative indexes in Finno-Ugric (Komi, Udmurt, Hungarian, Finnish and Estonian). Dissertationes Philologiae Uralicae Universitatis Tartuensis 21. University of Tartu Press, Tartu.
- TEPTIUK, DENYS 2020: Quotative indexes in Erzya: a typological overview. Finnisch-Ugrische Mitteilungen 44: 47–78.
- TOLDOVA, S. JU. – HOLODILOVA, M. A. [Толдова, С. Ю. – Холодилова, М. А.] (отв. ред.) 2018: Элементы мокшанского языка в типологическом освещении. Буки Веди, Москва.

Evidentiality in Erzya-Mordvin

The paper discusses evidentiality in Erzya-Mordvin. Our starting points are, on the one hand, that the Mordvinic languages, unlikely other languages in the Volga-Kama linguistic area, lack grammatical evidentiality, on the other hand, the descriptions of Uralic evidentials fail to mention any strategies or lexemes that could be considered markers of evidence types. We primarily aim to contribute to the latter point through a questionnaire and consultations with a native speaker. Based on our results, we provide a functional analysis of five lexemes that can be considered evidential strategies in Erzya. The lexemes are the following: inference based on visible evidence – *nejavi* ‘looks, it looks like’; inference based on sensory evidence – *ma’avi* ‘it feels like, it seems’; reportative evidence – *ke’la* ‘allegedly, reportedly’; epistemic-inferential markers – *ul’ema* ‘probably, supposedly, surely’ and *nat* ‘probably, apparently, surely’. Moreover, the paper also explores different degrees of certainty expressed by the lexemes. Finally, in accordance with the results of previous research, no morphological markers or morphosyntactic strategies have been identified to mark the information source.

Keywords: evidentiality, Erzya-mordvin, inference, reportative

NINA KAZAJEVA – REBEKA KUBITSCH – SÁNDOR SZEVERÉNYI

A színneveket tartalmazó inari számi idiómákról

KELEMEN Ivett

Debreceni Egyetem
kelemenivett5@gmail.com

1. Színnevek vizsgálata a számi nyelvekben

A színnevek vizsgálata manapság igen közkedvelt témája a nyelvészeti (különösen a kognitív szemléletű) vizsgálatoknak. Brent Berlin és Paul Kay megkerülhetetlen monográfiájának (*Basic color terms*, 1969) megjelenését követően megindult a világ nyelveiben használatos színnevek szerteágazó vizsgálata. A finnugor nyelvészet sem hagyta figyelmen kívül a színneveket, s igen szép számmal születtek és születnek e témához kapcsolódó monográfiák (Koski 1983, Uusküla 2008); tanulmánykötetek (Székely 2018; Gecső – Szabó 2020); tanulmányok (Futaky 1981, Lehtinen 1986, Sutrop 1995, Turunen 2002, Kiss – Forbes 2001, Kiss 2004, Rauhala 2011, Szeverényi 2016); doktori disszertációk (Sipőcz 1994, Papp 2012) és szakdolgozatok (Lappalainen 1991, Turunen 1997, Kivinen 2007, Parviainen 2010) is.¹ Nem meglepő viszont, hogy az írások többsége a nagyobb finnugor nyelvekre fókuszál (magyar, finn), a számi színek vizsgálata pedig csupán az átfogó, uráli/finnugor nyelvek színneveinek általános ismertetésekor kerül terítékre. Egyetlen szakdolgozat foglalkozik célirányosan a számi színnevekkel: Marja Lappalainen 1991-es, a Helsinki Egyetemen írt, *Perusvärinnimitykset saamessa* című szakdolgozatában járja körül részletesen a témát, az összes számi nyelv bevonásával.

Tanulmányomban az inari számi színneveket tartalmazó idiómákat vizsgálom. Ezzel egy, a számi nyelvek részéről szintén elhanyagolt nyelvészeti területre, a frazeológiai kutatásokra, azok szükségszerűségére is felhívom a figyelmet. A számi nyelvek frazeológiai kutatásai még mindig gyerekcipőben járnak (ld. lentebb). Ennek legfőbb oka, hogy maguknak a frazémáknak

¹ Az itt bemutatott példák csak az általam használt írások, ezek természetesen csak töredékei a teljes, e témához kapcsolódó finnugor szakirodalomnak.

nyelvenkénti gyűjtése és szótárba rendezése is várat magára. Jelenleg két gyűjtemény áll csak rendelkezésre (azok is inkább ismeretterjesztő, semmint tudományos céllal láttak napvilágot). Az északi számi nyelvű *Jodi lea buoret go oru: sámi sátnevádjasiid vejolaš mearkkašupmi otné* [Jobb mozogni, mint nem: számi közmondások lehetséges jelentése manapság] című gyűjteményt Harald Gaski és Aage Solbakk adta közre 2003-ban. A kötet 2007-ben Gaski révén angolul (*Time is a ship that never casts anchor*) is napvilágot látott,² ám valamilyen érthetetlen okból ez a kötet csak a fordításokat tartalmazza, az eredeti északi számi frazémákat nem, így azok tanulmányozásához mindkét könyv szükséges. Átfogó vizsgálatokat azonban nem remélhetünk a zsebszótár méretű kis gyűjteménytől, hiszen mindössze 140 frazémát tartalmaz.

A másik, jóval nagyobb terjedelmű gyűjteményt (*Inarinsaamen idiomisana kirja*) Anna Idström és Hans Morottaja jegyzi, és 2006-os megjelenése óta már az ötödik kiadásban érhető el. A kötet kb. 600 idiómát tartalmaz, mely nyelvész szemmel is bizakodásra adhat okot, ám itt a szerzők csak azokat az idiómákat közlik, melyek az inari nép sajátjai, így aztán izgalmas eredményekkel kecsegtető kontrasztív szemléletű vizsgálatok³ nem jöhetnek szóba. Írásomban így én is sokkal inkább az idiómákban használt színek szimbolikájának és a frazéma jelentésének lehetséges kapcsolataira fókuszálok.

2. Színek a megismerés folyamatában – kategorizáció

Az embereket életük során folyamatos ingerek/információk érik, melyeket az elme szintén folyamatosan kategorizál. A tárgyak kategorizálása egyszerűbb, hiszen azok általában jól definiálható entitások. A nem kézzel fogható jelenségek, mint például a színek esetén a kategorizálás már nem ennyire egyértelmű. A szín ugyan fizikailag kontinuum, mégis külön kategóriaként tekintünk az egyes színekre. A színnevek hierarchiájának vizsgálata során bebizonyosodott, hogy az enciklopedikus tudás és a nyelvben elrendezett tudás között megfelelő viszony áll fenn (Tolcsvai Nagy 2013: 115). A már emlegetett Berlin – Kay-féle kutatás nyelvészeti szempontú eredményei alapján elmondható, hogy a színek megnevezését jellemző nagy kulturális szórás ellenére egy olyan egyetemes színlista él az általános mentális lexikonban,

² A könyvecske norvég és spanyol fordításban is megjelent.

³ Az északi számi *Jodi lea buoret go oru* 'Jobb mozogni, mint nem' a magyarban is ismert *Mindenütt jó, de legjobb otthon* közmondás megfelelője, ám a számik vándorló életmódjából jól levezethető (és megérthető), hogy az a magyarnak pontosan az ellentéte: a számi ember akkor boldog, ha vándorolhat (a rénje nyomában).

mely 11 színnevet⁴ tartalmaz, amelyek szintén egyetemes fontossági sorrendet követnek:

fekete							szürke	
	>	piros	>	zöld	>	kék	>	narancs
fehér				sárga		barna	>	bíbor
								rózsaszín

1. táblázat

(Sipőcz 1994: 29; Tolcsvai Nagy 2013: 116)

Azokban a nyelvekben, amelyekben csak két fokális színnév található, az a lista elején szereplő fekete és fehér (sötét és világos), a több fokális színnevet tartalmazó nyelvekben pedig folyamatos előrelépés történik az 1. ábrán bemutatott hierarchikus listán (ha a lista jobb oldalán szereplő színnév szerepel egy nyelv szókincsében, akkor a tőle balra esők is biztosan megtalálhatók).

A fokális színnevek kritériumai az alábbiak:

- egy morfémből állnak, morfológiailag egyszerűek (a magyarban tehát nem alapszínnév a *narancssárga* vagy a *kékeszöld*);
- gyakran használatosak;
- nincsenek alárendelve egy másik színnévnek, nem elemei egy másik szónak (pl. az angol *scarlet* 'skarlátvörös' csupán a *red* 'piros, vörös' árnyalatát jelöli);
- jelentésükben nem korlátozódnak a dolgok egy csoportjára (pl. a magyarban a *szőke* csak emberi hajszínként használható) (Sipőcz 1994: 26; Kövecses – Benczes 2010: 34; Tolcsvai Nagy 2013: 116).

Az inari számiban tehát alapszínnék tekinthető a *čappad* 'fekete', *vielgad* 'fehér', *ruopsad* 'piros', *ruonas* 'zöld', *viskad* 'citromsárga', *čuovjád* 'kék', *ruškad* 'barna', *räänis* 'szürke', *ooraans* 'narancssárga', *violet* 'lila'.⁵

⁴ Ez a szám módosulhat az egyes nyelvekben: a magyarban a *piros* és a *vörös* felel meg az angol *red* színnévnek, míg az oroszban két külön szó használatos a kék színre (*синий* 'sötétkék' és *голубой* 'világoskék'), a zuluban viszont egyetlen szó jelöli a kék és zöld színt (Tolcsvai Nagy 2013: 116).

⁵ A *kuovgis*|*ruopsád* 'rózsaszín' a finnhez (*vaalean*|*punainen*) hasonló szerkesztést mutat: *kuovgád* 'világos' (attr. *kuovgis*) + *ruopsád* 'piros', így nem tartozhat az alapszínevek közé.

A továbbiakban megvizsgálom ezeknek a színneveknek az etimológiáját, majd pedig előfordulásukat az inari számi idiómákban.

3. Inari számi színnevek etimológiai vizsgálata

3.1. *čappad* (attr. *čapis*) 'fekete' (SM 7; Itk. 281.)⁶

Az összámirá **čappe* (Lehtiranta 2001: 22–23; Kivinen 2007: 36; Rauhala 2011: 279) > **čáhpepē* (Sammallahti 1998: 234;)⁷ forma rekonstruálható. Etimológiája ismeretlen, a számin kívül más nyelvekben nem mutatható ki (Sammallahti 1998: 125).

Előfordulása egyéb számi nyelvekben: D *tjooppeke*, U *tjaahpada*, P *tjaahpat*, L *tjahppat*, É *čap'pât*, Ko *čappâd* 'fekete', Ki *čoahpes* 'fekete, sötét' (Lappalainen 1991: 21; Lehtiranta 2001: 22–23; Kivinen 2009: 36).

3.2. *vielgad* (attr. *vielgas*) 'fehér' (SM 113; Itk. 5501.)

FV/?FU **walk3* 'fehér, világos, fényes' (UEW 554) > korai közfinn **välkitä* ~ **valkita* > PS *vielGēpē* (Sammallahti 1998: 120, 266). Megfelelője majdnem minden balti finn nyelvben megtalálható 'fehér' jelentésben: finn *valkea*, *valkoinen* 'fehér, fényes, tűz, fény, ragyogó láng, tűzfény, ?villám'; észt *valge* 'fehér'; inkeri *valkie* 'fehér, fényes; fény, tűz'; karjalai *valkie* 'fehér, világos színű, sápadt, fényes'; lüd *valged* 'fehér, fényes, fény'; vepsze *vauged* 'fehér, fényes'; vót *valkea* 'fehér, világos'; liv *vālda* 'fehér'. Az etimológiai szótárak ebbe a szócsaládba sorolják a mari *walyōdō* ~ *βolyōdō* 'fényesség, világosság, fényes, világos' és – kérdőjellel – a mordvin E *valdo*, M *valda* 'fény, fényes', magyar *villám*, *világ* szavakat is (UEW 554; SSA 3: 399; Rauhala 2011: 292).

Az UEW külön szócikként felvesz egy FP/?FU **wal'3* 'ragyog, ragyogó' alakot, vö. finn *vaalea* 'világos, sápadt, fakó, szőke'; ?mdE *valdo*, M *valda* 'világos, fényes'; udm. *čil'-val'* 'ragyogás, csillogás, ragyogó, csillogó'; komi *vol'k* 'enyhe, csillogó'; manysi *wal'γ* 'csillog', ?magyar *világ*⁸ (UEW 555).

A szerkezetet és a jelentést figyelembevéve a két rekonstruált alak összetartozhat: a **walk3* a **wal'3* származéka lehet, hasonlóképpen, mint a U **piδkā* 'hosszú', amely a U **piδä* származéka (SSA 2: 337).

⁶ A könnyebb visszakereshetőség érdekében Itkonen szótárának adataira azok sorszámaival hivatkozok.

⁷ A számi nyelvi példák bemutatása során minden esetben megtartottam a szakirodalomban használt formákat.

⁸ A magyar és a mordvin példa mind a **wal'3*, mind pedig **walk3* szócikkében szerepel.

Az SSA-ban az északi számi *vielgat* a finn *välkeä* 'tágas' szócikkében is szerepel, ami arra enged következtetni, hogy a *välkeä* a *valkea* magas hangrendű formája, jöllehet a jelentése igencsak eltérő, mivel a *välkeä* nem utal sem a fehérre, sem a világosra. Az SSA szerint itt 'világos' > 'tágas' jelentésfejlődés feltételezhető (SSA 3: 399). Rauhala felhívja rá a figyelmet, hogy habár az SSA a finn *väleä* 'gyors' szóalakot is ehhez a szócsoporthoz sorolja (mint *-k-* nélküli variánst), a fonológiai és szemantikai eltérések miatt az ilyen jellegű összevetésekkel óvatosan kell eljárni (Rauhala 2011: 292).

Az ősi **walk3*, **wal'3* a balti finn és a számi nyelvekben használatos szín-névként, a többi nyelvben inkább a 'fény, fényes' jelentés dominál. Koski (1983: 55) feltételezése szerint a színnévi funkció a kései közfinn időszakban alakulhatott ki, de a számi példák ennek ellentmondani látszanak, hiszen mindegyik számi nyelvben megtalálható 'fehér' jelentésben (D *v'öölgeke*, U *veäl'gada*, P *viel'kat*, L *viel'kat*, É *vielgat*, P *viel'gâd*, Ki *viölggâd*, Ko *vilgeð*, Lehtiranta 2001: 148–149), így inkább a korai közfinn időszak tűnik reálisabbnak.

3.3. *ruopsad* (attr. *ruopsis*) 'piros' (SM 81; Itk. 3950.)

Korai ősgermán jövevény, vö. **rauðaz* (ónorvég *rauðr*, ófn. *rōt* 'piros') (Koivulehto 1999: 15, Sammallahti 1998: 128). Az ősszámira **rōpse* alak rekonstruálható (Lehtiranta 2001: 116–117). A többi finnugor nyelvben nem találni megfelelőjét, de a számi nyelvek mindegyikében megvan: D *roopseke*, U *ruap'sada*, P *ruop'sat*, L *ruopsat*, É *ruok'sâd*, Ko *ruōpssâd*, Ki *rūpseð* (Lehtiranta 2001: 116–117).

T. I. Itkonen megjegyzi, hogy a *ruopsad* jelentése „általában barna és a kolai számiban piros is” (Itkonen 1958: 461a). A vörös jelentésmezeje tehát részben átfedi a barnát is, de a 'vörösesbarna' jelentés inkább az állatok szőrére utal (Lappalainen 1991: 25).

3.4. *viskad* (attr. *viskis*) 'citromsárga' (SM 114; Itk. 5574.)

Minden számi nyelvben megtalálható: D *v'üskeke*, U *visskada*, P *vis'kat*, L *viskat*, É *fis'kâd*, Ko *viskkâd*, Ki *viškeð* (Lehtiranta 2001: 148–149). Az ősszámira egy **viske* forma rekonstruálható. A keleti számi nyelvekben a szemantikai jelentésmezeje tágabb, a sárga mellett a kék és zöld színeket is jelölhette. Itkonen keleti számi szótárában az alábbi jelentéseket találni: „keltainen (P [Ä] *v-s* attr. ja pred. t., *v-D* liian keltainen), N K myös vihreä; N (G myös:) sininen” (Itkonen 1958: 756; Oja 2016: 246).

3.5. ruonas (attr. *ruonas*) 'zöld' (SM 81; Itk. 3947.)

Az ősgermán **grōniz* jövevényszóra vezethető vissza, vö. óno. *grønn*, no., sv. *grøn* 'zöld' (Qvigstad 1893: 275). Összámi rekonstrukció: *rōng* (Lehtiranta 2001: 116–117). Ez is megtalálható minden számi nyelvben: D *grooneke*, U *kruad'naa*, P *ruotnat*, L *ruonas*, É *ruonâs*, Ko *ruânn*, Ki *ruenn* (Lehtiranta 2001: 116–117; Lappalainen 1991: 26).

3.6. čuovjâd (attr. *čuovjis*) 'kék' (SM 10; Itk. 455.)

A déli számit kivéve minden számi nyelvben megtalálható: U *guywjas*, P *tjuoj'vat*, L *tjuoi'vat*, É *čuow'jâd*, Ko *čuõivâk*, Ki *čuejveχ*, T *čijvvd* (Lehtiranta 2001: 30–31). Az összámi **čovje* 'szürke (rénszarvas), kék' formára vezethető vissza (Lehtiranta 2001: 30–31), ám fontos megjegyezni, hogy pl. az északi számiban a *čuovjat* csak a halványkék megnevezése, s külön lexéma, az *alit* jelöli általános értelemben a kék színt⁹ (ez a szóalak szintén használatos némely más számi nyelvben: L *alek*, É *alit*, Ko *ââ'lik*, Ki *alekh* 'kék, világoskék, búzavirágkék').¹⁰ A *čuovjâd* vélhetően számi eredetű, belső fejlemény, mert az összes balti finn nyelvben a finn *sininen* 'kék'-kel rokon alakváltozatok használatosak: ink. *sinnîn*, karj. *sininen*, lüd *šiniñe*, vót *sinin*, vepsze *šiniñe*, észt *sinine*. Ez iráni jövevényszó (vö. perzsa *χašin* 'kékes', oszét *æχīn* 'sötétszürke', SSA 3: 183).

3.7. ruškad (attr. *ruškis*) 'barna' (SM 81; Itk. 3968.)

Minden számi nyelvben megtalálható, vö. D *rütjk'eke*, U *rusjkada*, P *rusj'kat*, L *rusjkat*, É *ruškâd*, Ko *ručkkâd*, Ki *ručkeδ* (Lehtiranta 2001: 114–115) és kiindulópontul egy korai-közfinn **rōpse* 'piros' alak rekonstruálható (Lehtiranta 2001: 116, ld. még Sammallahti 1998: 124). A balti finn nyelvek többségében a 'barna' mellett a 'piros/vörös' jelentés is adatolható: finn *ruskea* 'barna', korábban '(vöröses)barna', ink. *ruskia* 'barna', karj. *ruskie* 'piros; vörösesbarna; drága; vér', lüd *rusked* 'piros, pirosas, barna', észt *rusked* 'piros, pirosas; szép', vót *ruskea* 'barna, sárgáspiros' (SSA 3: 110). Koski szerint a kései közfinn időszak nyelveiben és azok nyelvjárásaiban a barna még nem tartozott az alapszínnev-rendszerbe, ezt az árnyalatot a 'piros' jelentésű szóval fejezték ki (Koski 1983: 210). Az inari számi esetén is elképzelhető

⁹ Így az északi számiban hasonló helyzet áll fenn, mint az oroszban: az alapszínnevek közül kettő is a 'kék' jelentést hordozza (ld. fentebb).

¹⁰ Sammallahti ezekre egy összámi **elēhkē* alapalakot feltételez (Sammallahti 1998: 226).

egy efféle jelentésátmenet: 'piros/vörös' > 'vörösesbarna (szőrű állat)' > 'barna'.

A világosbarna kifejezésére az inari számi külön lexémát használ: *kuov'gâd* 'szürkés, világosbarna', ám ezt használja a 'világos' jelentéskomponens kifejezésére is: vö. *kuovgisruopsâd* 'rózsaszín [= világos + piros]'.

3.8. *räünis* (attr. *ränis*) 'szürke' (SM 83; Itk. 3682.)

Összámi alakja **rānēs* (> É *rānis*, K *rää'nes* 'szürke rénszarvas') és **rā-nekkē* (> L *rānak*, É *rānat* 'ua.'). Skandináv jövevény, vö. óno. *grána* 'szürkül', *grár* 'szürke' (A. Aikio 2009: 271, ld. még Qvigstad 1893: 257).

3.9. *oorans* 'narancssárga'

A narancssárga szín minden nyelvben viszonylag kései jövevény. Az inari számban – akárcsak a finnben – skandináv átvétel lehet (vö. fi. *oranssi* < no. *oransje*, sv. *orange*). A kölcsönzés pontos irányát nem lehet megállapítani, a finnből és a skandináv nyelvekből közvetlenül is bekerülhetett a számi nyelvekbe (SSA 2: 270).

3.10. *violet* 'lila'

A narancssárgához hasonlóan vagy finn vagy skandináv átvétel (SSA 3). Az északi számban a 'lila' megnevezésére a *sáhppat* forma adatolható, amely az ősgermán **sappan* (> ang. *sap* 'nedv') átvétele. Az északi számban egy *sáhppi* 'bogyólé, szörp' > *sáhppat* 'kék, lila' jelentésváltozás következett be (Rauhala 2015: 302; SSA 3: 454).

4. Inari számi színneveket tartalmazó frazémák

4.1. Inari számi idióma szótár

Az Anna Idström és Hans Morottaja szerzőpáros által megjelentetett inari számi idióma szótár (*Inarisaamen idiomisanakirja*) használói igen hamar szembetalálják magukat a kijelölt feladat nehézségeivel, korlátaival. A frazeológia sarkalatos pontját alkotja a jellegzetes terminusok (pl. idióma, frazéma, közmondás stb.) definiálása, s ez az adott szótár esetében is kihívást jelentett a szerzőpáros számára. Idström a bevezetésben az alábbiak szerint definiálja a szótár anyagát: „Általában az idióma fogalmát olyan több szóból álló, állandósult kifejezésként határozzák meg, amelynek jelentése nem vezethető le a hozzá tartozó szavak alapjelentéseiből, hanem metaforikusan kell értelmezni. [...] Egyes önálló szavak is idióma módjára viselkedhetnek, ezért szintén

idiómának tekinthetők. [...] Az idiómák a nyelv természetes átalakulásának eredményei: a konkrét dologra utaló kifejezésről való áttérés a metaforán keresztül az elvont használatig. [...] Az idiómák célja, úgy tűnik az, hogy lehetővé tegyék a szórakoztató, lendületes és találó szóbeli kifejezést azok körében, akik tudják a nyelvet” (i. m. 6–7).¹¹

Tanulmányomban eltekintek az idióma fogalmának pontos meghatározásától, hiszen az egyrészt nem célja munkámnak, másrészt nincsen egyetlen, univerzálisan elfogadott definíció (vö. pl. magyar O. Nagy Gábor 1985: 8; Forgács 2007: 20–21; finn Häkkinen 2000; Mikone 2000; Nenonen 2002).

Azért tartottam szükségesnek a terminológiai kérdések bemutatását, mivel a szótár recenziójából (S. Aikio 2008: 475) is kiderül, hogy erre a definiálási nehézségre vezethetők vissza a gyűjtött anyag rendszerezésében megjelenő következetlenségek. Idströmék ugyanis címszóként néha egyetlen szót (pl. *sekkä* ’zsák’), néha egy idiómát (*luonij siis láppuđ* ’eltűnik a szemétben’),¹² olykor egész mondatokat¹³ (*Keđgi ij kuassin kobđo*. ’A kő sosem úszik.’¹⁴) is felvonultatnak szótárunkban. Ez a kérdés az általam gyűjtött anyagot is érinti.

Fontosnak tartom tehát hangsúlyozni, hogy az itt bemutatandó, színneveket tartalmazó kifejezéseket egyöntetűen idiómáknak tekintem, függetlenül attól, hogy azok ténylegesen idiómák-e vagy sem.

¹¹ „Yleensä käsité »idiomi« määritellään usean sanan muodostamaksi vakiintuneeksi ilmauksiksi, jonka merkitystä ei voi päätellä siihen kuuluvien sanojen perusmerkityksen perusteella, vaan joka on tulkittava metaforisesti [...] Idiomit ovat siis metaforisesti tulkittavia, vakiintuneita, tyypillisesti lausekkeenomaisia ilmauksia. Myös jotkut yksittäiset sanat voivat käyttäytyä idiomien luonteisesti, joten niitäkin voi pitää idiomeina. [...] Idiomit ovat tulosta kielen luonnollisesta muuttumisesta: konkreettiseen asiaan viittaavan ilmauksen siirtymisestä metaforan kautta abstraktiin käyttöön. [...] Idiomien tarkoitus näyttäisi olevan mahdollistaa viihdyttävä, lennokas ja iskevä verbaalinen ilmaisu niiden kesken, jotka hallitsevat kieltä.”

¹² Mondatba foglalva: *Tot kal ij luonij siis lappuu*. ’Nem tűnik el a szemétben’, vagyis idiomatikus jelentése: ’Megállja a helyét.’

¹³ A korábbi kiadásokban még az idiómák között szerepeltek, de az ötödik, 2021-es kiadásban a mondatnyi kifejezések a *Közmondások* fejezetbe kerültek (Idström – Morotaja 2021: 121–145).

¹⁴ Valamely egyértelmű dolog megerősítésére szolgál: *Ton kaandäst ij šoddâm puásuialmai rähtimäingen*. – *Na tomhân kalt tiätä, et keđgi ij kuassin kobđo*. ’Ebből a fiúból nem lehet rénpásztort csinálni. – Hát tudod, hogy egy kő sohasem úszik.’ [= Akarata ellenére nem lehet ráerőltetni, hogy rénpásztor legyen.]

4.2. A vizsgálati anyag

Az inari számi frazeológia feldolgozását és közzétételét igencsak nehezíti az a tény, hogy az inari számi a 90-es évekig sztenderdizált helyesírás nélküli, főként beszélt nyelv volt, így hiányoznak (vagy legalábbis kisebb számban vannak jelen) a fordítás révén az inari számiba bekerült „jövevényfrazémák”, mint például a Bibliából származó szólások és közmondások, amelyek a világ nyelveibe többnyire hasonló formában épültek be (Idström 2010: 222). Mivel jelenleg az Idström – Morottaja-féle az egyetlen, célirányosan az inari számi frazémákat tartalmazó szótár, így a vizsgálati anyagom korpuszát is csak ez a szótár biztosítja (annak két kiadása: a 2007-es 3. kiadás, és a 2021-es 5. kiadás).

Az így gyűjtött anyag igen korlátozott, hiszen a szótár célja csak azoknak az idiómáknak a közzététele, melyeknek nincs finn megfelelője (Idström – Morottaja 2021: 7). Idström hangsúlyozza, hogy természetesen az inari számiban is használatosak olyan idiómák, melyek fordítás révén kerültek be a nyelvbe (vö. bibliai eredetű idiómák)¹⁵, de ezek ismertetése viszont nem célja ennek a szótárnak. A kb. 600 idióma közül meglepően keveset, csupán tíz színnevet tartalmazó elemet sikerült kigyűjtenem. A vizsgálatnak azért van mégis létjogosultsága, mert azzal, hogy speciálisan az inari számiban található frazeologizmusokra koncentrálunk, betekintést nyerhetünk a számik kultúrspecifikus színszimbolikájába.

4.3. A színek szimbolikája

A színek a különböző nyelvekben és kultúrákban eltérő konnotatív jelentéssel rendelkeznek. Ugyanaz a szín más-más szimbolikus jelentést hordozhat az egyes kultúrákban (ld. részletesen Boda – Porkoláb 2020). A színszimbólum hosszú idő alatt kialakult, kulturális konvención alapuló kapcsolat valamely fogalom és egy szín között. Egy kultúrán belül és egy adott korban a szimbólumok megértése szinte általános, használata pedig csoport- (identitás-) képző, erősíti a közösséghez tartozást, és elkülönít a más szimbólumokat használó csoportoktól. Jelentése lassan alakul ki és lassan változik, gyökerei mélyre nyúlnak, kialakulásában – a színasszociációk mellett – szerepet játszik a történelmi és kulturális hagyomány, a hiedelemvilág, a táj és természeti környezet is (Chatti 2016: 165). A színszimbólum társadalmi pro-

¹⁵ Pl. *Elege vuárnu uáivádgin peht, tastko tun jiehk pyevti mutted oovtâgin vuoptâ čappâdin jiehkke vielgâdin.* 'Se a te fejedre ne esküdjél, mert egyetlen hajszálat sem tehetsz fehérré vagy feketévé' (Mt 5,36); https://www.raamattu.fi/raamattu/Anaras/MAT.1/Matteus-1?_gl=1*prtzh

duktum, ezért a távoli kultúrák színjelképei között ugyan tapasztalhatunk egyezéseket (mert a gyökerek azonosak: például a vér mindenütt vörös, az ég mindenütt kék), de éles eltéréseket is.¹⁶ A frazémák fordíthatóságának kérdése a fordítástudomány szempontjából is lényeges, mivel az komoly fejtörést okozhat a célnyelv frazeológiáját nem ismerő fordító számára: vö. a ritkaság kifejezésére az angol a „kék + természeti kincs” szerkezetet használja (*rare as the blue diamond* ’ritka, mint a kék gyémánt’), míg a magyar a „fehér + madár” elemeket (*ritka, mint a fehér holló*). Vagyis míg az angolban egy ritka természeti kincs, addig a magyarban egy nagyon ritka madárfaj az ugyanazon jelentésű frazéma alapja.

4.3.1. ’Fekete’ az inari számi idiómákban

- (1) *čapis* *kieles*
fekete hazugság
’valótlan történet’ [szó szerint: ’fekete hazugság’]
- (2) *te* *koolgah* *čápudiđ!*
PRT kell-SG2 feketül-INF
’tűnj el!’ [szó szerint: ’így feketévé kell válnod!’]
- (3) *káččá* *čapisčalmeest*
fut-SG3 feketeszem-LOC SG
’úgy fut, hogy nem látja a környezetét, az életéért fut’
[szó szerint: ’fekete szemmel fut’]
- (4) *nuuvt* *nelgi* *et* *čalmeh* *čappânedeh*
annyira éhes hogy szem-NOM.PL elfeketedik-VxPL3
’nagyon éhes’ [szó szerint: ’olyan éhes, hogy elfeketedik a szeme’]
- (5) *nuuvt* *kievhi*, *et* *pottâ* *val* *čáppáá*
annyira szegény hogy hátsó, fenék is feketéllik-VxSG3
’nagyon szegény’
[szó szerint: ’olyan szegény, hogy még a feneke is feketéllik!’]

¹⁶ https://www.szinkommunikacio.hu/233_02.htm

- (6) *Vuoi čappâdâs!*¹⁷
 ó fekete-DIM.SZUFF
 'Ó, az ördögbe!'

A feketéről általánosságban elmondható, hogy a konnotációja jobbra negatív. A nyugati kultúrában a fekete a sötétség, gyász és a halál színe, a Bibliában a gonoszt, a fájdalmat és a szerencsétlenséget szimbolizálja.

Igen érdekes, hogy az inari számiban a fekete szemantikai kiterjesztése nem jelöli sem a szennyeződést, sem a sötétséget, sokkal inkább:

1) Az ürességet és láthatatlanságot:¹⁸ *Te koolgah čápudid!* 'Tűnj el!'

2) A szegénységet, nélkülözést:¹⁹ *Nuuvt nelgi, et čalmeh čappânedeh.* 'olyan éhes, hogy elsötétül [elfeketedik] a szeme',²⁰ *Nuuvt kievhi, et pottâ val čappââ!* 'olyan szegény, hogy még a feneke is feketéllik'.²¹

3) A 'hamis, nem igazi' jelentés tetten érhető a *čapis kieves* 'valótlan történet [= fekete hazugság]' kifejezésben. Ez a jelentés távoli kapcsolatot mutathat a magyarból is ismert 'ellenőrizetlen, titkos, ismeretlen' jelentésű, fekete színnevet tartalmazó *feketepiac, fekete mágia, fekete lyuk* kifejezésekkel.

4) A gonosz feketeként jelenik meg a *Vuoi čappâdâs!* 'Az ördögbe!' káromkodásban. A gonosz, istentelen jelentéssel találkozunk a lulei számi *tjähputit* 'feketének lenni; gonosznak, istentelennek lenni' ige esetén is. A moksa mordvin *ravuzha* 'fekete, sötét, piszkos' színnév egyes dialektusokban az 'ördög' jelentést is felveszi (Rauhala 2011: 279, 280).

¹⁷ A szóalak (*čappad* + deminutív *-âs* képző) 'ördög' jelentése Rauhalánál (2011: 279) olvasható: „The additional meanings to the terms for 'black' in Saami are highly negative; e.g. Saam *čappadas* 'devil', Lu *tjähputit* 'be black; (fig.) be bad, evil, godless.' Idströmék az alábbi jelentést közlik az adott szócikkben: 'Voi mustanen!' Tämä on lievâ voimasana (Idström – Morottaja 2021: 144, vö. Itk. 281.).

¹⁸ Az ürességnek 'fekete' színnel való jelölése több számi nyelvből is adatolható. Az északi számiban a *čáhppat* 'fekete' szó használatos az olyan folyókra és állóvizekre, melyekben nincs hal (Sammallahti – Nickel 2006: 133). A láthatóság ~ láthatatlanság kifejezése más uráli nyelvekben is a fekete színnévből képzett alakokkal történhet: pl. finn *mustottaa* 'látszik a távolból', mordvin *rauždoms* 'feketén ragyog' (Rauhala 2011: 279).

¹⁹ Az északi számiban szintén található ilyen idióma: *čáhppes geafi* 'nagyon szegény [fekete szegény]'. Ugyanez a kifejezésmód a lulei számiban is megtalálható (Rauhala 2011: 279).

²⁰ Vö. *kopog a szeme az éhségtől*.

²¹ Vö. *pucér seggel* 'semmivel, minden nélkül'.

5) A beszűkült látótér (vagy a rosszullét) kifejezése érhető tetten a *káččá čapisčalmest*²² 'úgy fut, hogy nem látja a környezetét, az életéért fut' [= fekete szemmel fut] szólásban.

4.3.2. 'Fehér' az inari számi idiómákban

(7) Oo ton *vielgâdâs!*²³
 ó az-GEN fehér-DIM.SZUFF
 Ó, az ördögbe!

(8) *vielgis|náávdâs*
 fehér kis vadállat
 'hermelin'

A fehér a világ legtöbb nyelvében pozitív jelentéssel rendelkezik, szimbólumai között szerepel a tisztaság, jóság, erényesség, szűziesség. A nők (ld. magyar *fehércseléd*, *fehérnép*) mellett a béke jelképe (ld. *fehér galamb*, *fehér zászló*). A számi kultúrában is kiemelt jelentőségű a fehér színű rénszarvas. A számik úgy tartják, hogy a fehér rén szerencsét hoz. A korábbi tradicionális hitéletben igen fontos áldozati állat volt, csakis a legfelsőbb isteneknek szolgálhatott áldozati ajándékkul. A Napistennek kötelezően fehér színű rént áldoztak kiengesztelésül, ez a legfőbb istennek, *Radien*-nek és a szél istennek, *Bieggagállis*-nak is ajánlott volt (Kulonen et al. 2005: 330; Tamás 2007: 56). Érdekes tehát, hogy az eredetileg pozitív jelentésű *viel'gâd* 'fehér' színnévből képzett 'gonosz' jelentésű szó milyen szemantikai átmenet révén jöhetett létre. A fehér szín negatív jelentésével Kelet-Ázsiában találkozhatunk, ahol a fehér a gyász színe, illetve a szerencsétlenség előjele lehet a hajban viselt fehér virág vagy tárgy. Színdarabokban a fehér arcú szereplő a csaló, agyafűrt, áruló, gonosz figura.²⁴

A 'hermelin' jelentő *vielgisnáávdâs* [= fehér erdei állat] kifejezés idiomatikus jellege igencsak megkérdőjelezhető. A szótár ugyan próbál valamiféle magyarázatot adni a szó használatára vonatkozóan, de ez nem segít az átvitt értelmű használat megértésében. Idströmék az alábbi magyarázatot adják: „a

²² Az újabb kiadásban már nem szerepel.

²³ A (6)-os példához hasonló szerkezet. A *vielgâdas* (*vielgad* + deminutív *-âs* képző) szó jelentése Sammallahti – Morottaja inari számi–finn szótárában (1993: 113) is megtalálható: *viel'gâdâs* 'pahus'. Az idiomaszótárban a kifejezés jelentése a következő: 'Voi sen valkea (tarkemmin: valkealta näyttävä)! Näin sanotaan nuotiosta, jos tuli karkaa ja lähtee leviämään' (Idström – Morottaja 2021: 108, vö. Itk. 5501.).

²⁴ https://www.szinkommunikacio.hu/233_03_lista.htm

nők által használt szó a hermelinre. Az eredetileg hermelint jelentő *puoidâ* szóalak hangzását tekintve nagyon hasonlít a *puojâ* 'pénisz' szó genitivusi alakjához" (Idstöm – Morottaja 2021: 108). Sokkal inkább érzem az adott szót a frazeológiai szakirodalomból ismert kollokációnak. Forgács (2007: 88) meghatározása alapján a kollokáció olyan szókapcsolatokat jelöl, amelyek tagjai között „a gyakori együttes használat következtében egyfajta lexikai szolidaritás, affinitás jön létre”. A magyarban – szintén színnevet tartalmazó – hasonló kollokáció a *sárga angyal* 'autómentő', *fekete arany* 'kőolaj', *fehér sport* 'tenisz'. További kérdéseket vet fel ugyanakkor, hogy mennyire „egyedien” jelöli ki a 'fehér kis vadállat' a hermelint, vagyis, hogy a női használók körében ténylegesen állandósult összetételként tárolódik-e a szó a mentális lexikonban. Érdekes lehetne a férfiak felől is megközelíteni ezt kérdést.

4.3.3. 'Piros' az inari számi idiómákban

- (9) *ruopsis|vyesi*
piros borjú
'újszülött borjú'

A piros/vörös látszólag egymásnak ellentmondó jelentések széles spektrumát közvetíti. A piros rózsa a szerelem és a szenvedély jelképe, de a piros lámpa a tiltást, veszélyt jelöli. Az emberi érzelmek kifejezése során düh, harag, illetve a zavartság esetén a megemelkedett vérnyomás hatására az arc bőr kipirosodik (vö. *vörös a feje* 'ideges'; finn *niska punaisena*, fr. *rouge de colère* 'piros a méregtől').

Első ránézésre a piros szín itt vélhetően az újszülött borjú szőrének színére utalhat. A rénszarvasborjúnak ugyanis élete első hat hetében, az első vedlésig vörösesbarna bundája van. Az itt bemutatott 'piros borjú' kifejezés megtalálható az északi számiban is (*ruksešmiessi* < *ruoksat* 'piros/vörös' + *miessi* 'borjú') (Falk 2013: 51). Az adott szó idiomatikus jelentésmezejével kapcsolatban hasonló problémáim vannak, mint a 'hermelin' kapcsán. Valóban idiomatikus szerkezetnek az olyan eseteket tartanám, mint pl. a finn *punainen koira* 'rózsahimlő, rubeola [szó szerint: 'piros/vörös kutya']' (Varga – Saarinen 2009: 117).

4.3.4. 'Szürke' az inari számi idiómákban

- (10) *räniš kämineh*
szürke nevetés-NOMPL
'tettetett, hamis nevetés'

A szürke a semlegesség, a közepszerűség, az unalom színe. A magyarban is használt *szürke kis veréb*, *szürke kis egér* kifejezéseket olyan emberre használjuk, aki semmilyen formában nem tűnik ki a többi ember közül. A *szürke eminenciás* egy látszólag jelentéktelen, de a háttérből irányító, erős érdekérvényesítő személy. A *szürke hétköznapiak* pedig unalmasak, egyhangúak. A szürke szín, mint a 'hamis, nem igazi nem valós' szimbóluma más finnugor nyelvekben is megfigyelhető: fí. *harmaa talous* 'feketegazdaság'.²⁵

Összefoglalás

Az itt bemutatott idiómák tényleges, számi beszélők általi pontos használatáról vajmi keveset tudunk, így az arra vonatkozó észrevételeimet csak a szótárban megadott használatra hivatkozva fogalmaztam meg. Mint azt a számi színnevek etimológiai vizsgálatát tartalmazó fejezet is mutatja, ideje volna revidálni a számi színnevekről eddig rendelkezésre álló tudást, s közzétenni azt valamennyi számi nyelvről. Fentebb ugyancsak szóltam róla, hogy a számi frazeológiai kutatásokhoz időszerű volna egy részletes gyűjtés, mert a szólások és közmondások a nyelvnek olyan kultúrspecifikus termékei, melyek sokat elárul(hat)nak a számik világról alkotott képéről.

Irodalom

- AIKIO, ANTE 2009: The Saami loanwords in Finnish and Karelian. www.academia.edu
- AIKIO, SAMULI 2008: Inarinsaamen sanontoja. *Virittäjä* 112/3: 474–477.
- BERLIN, BRENT – KAY, PAUL 1969: Basic color terms – their universality and evolution. University of California Press, Berkeley – Los Angeles.
- BODA ISTVÁN KÁROLY – PORKOLÁB JUDIT 2020: A színek szimbolikájának változása különböző kultúrákban, irodalmi alkotásokban és korstílusokban. In: Gecső – Szabó 2020: 37–43.
- CHATTI, SAMI 2016: Translating colour metaphors. A cognitive perspective. In: Mustapha Taibi (ed.), *New insights into Arabic translation and interpretation*. Multilingual Matters, Bristol – Buffalo – Toronto. 161–176. https://www.researchgate.net/publication/305547940_Translating_colour_metaphors_A_cognitive_perspective
- FALK NÓRA 2013: A réntartás és terminológiája az északi lappban. Pilisscsaba. [PhD-értekezés]. http://real-phd.mtak.hu/220/1/Falk%20N%C3%B3ra_disszert%C3%A1ci%C3%B3.pdf
- FORGÁCS TAMÁS 2007: Bevezetés a frazeológiába. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

²⁵ A magyarban is megtalálható a *szürkegazdaság*, ami olyan gazdasági tevékenységeket jelöl, melyek nem feltétlenül tiltottak, de az adózás kikerülése miatt nem is legálisak.

- FUTAKY, ISTVÁN 1981: Zur Herausbildung des Farbfeldes im Finnougrischen. In: Bereczki Gábor – Molnár József (szerk), *Lakó-émlékkönyv. Nyelvészeti tanulmányok*. ELTE, Budapest. 48–58.
- GASKI, HARALD – SOLBAKK, AAGE (doaim.) 2003: *Jodi lea buoret go oru. ČálliidLágádus, Karasjok*.
- GASKI, HARALD (ed.) 2007: *Time is a ship that never casts anchor. Sami Proverbs. ČálliidLágádus, Karasjok*.
- GECSŐ TAMÁS – SZABÓ MIHÁLY (szerk.) 2020: *Színnevek a különböző nyelvekben és kultúrákban*. Kodolányi János Egyetem – Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár – Budapest.
- HÄKKINEN, KAISA 2000: Idiomien määritelmä. In: Lähdemäki, Eeva – Bertills, Yvonne (toim.), *Fennistica Fausta in honorem Mauno Koski septuagenarii*. Åbo Akademis Tryckeri, Åbo. 1–15.
- IDSTRÖM, ANNA 2008: Challenges of documenting the idioms of an endangered language: The case of Inari Saami. In: Korhonen, Jarmo – Mieder, Wolfgang – Piirainen, Elisabeth – Piñel, Rosa (Hrsg.), *Phraseologie. global – areal – regional. Akten der Konferenz EUROPHRAS 2008 vom 13.–16. 8. 2008. in Helsinki*. Narr Verlag, Langewiesen. 221–227.
- IDSTRÖM, ANNA 2010: What Inari Saami idioms reveal about the time concept of the indigenous people of Inari. *Yearbook of Phraseology* 1/1: 159–178.
- IDSTRÖM, ANNA – MOROTTAJA, HANS 2007: *Inarinsaamen idiomisanakirja. Sämitigge, Inari*.
- IDSTRÖM, ANNA – MOROTTAJA, HANS 2021: *Inarinsaamen idiomisanakirja. Sämitigge, Inari*.
- Itk. = ITKONEN, ERKKI 1986–1989: *Inarilappisches Wörterbuch I–III*. Herausgegeben von Erkki Itkonen, unter Mitarbeit von Raija Bartens und Lea Laitinen. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae XX*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- ITKONEN, T. I. 1958: *Koltan- ja kuolanlapin sanakirja. Wörterbuch des Kolta- und Kolalappischen I–II*. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae XV*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- KISS GÁBOR – FORBES, ISABEL 2001: *Piros, vörös – red, rot, rouge*. In: Gecső Tamás (szerk.), *Kontrasztív szemantikai kutatások*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 190–199.
- KISS GÁBOR 2004: *A piros, vörös és más színnevek használata a magyar nemzeti szövegtár alapján*. In: Gecső Tamás (szerk.), *Variabilitás és nyelvhasználat. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 34*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 160–165.
- KIVINEN, ILONA 2007: *Värinnimitysten synty suomalais-ugrilaisissa kielissä, lähtökohtana 'musta'*. Helsinki Egyetem. [Gradutyö.]
- KOIVULEHTO, JORMA 1999: Zur Herkunft der ostseefinnischen Sprachen und des Lappischen. In: Lehtimäki, Pekka (Hrsg.), *Sprachen in Finnland und Estland*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 1–22.

- KOSKI, MAUNO 1983: Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 391. Savonlinna.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010: Kognitív nyelvészet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KULONEN, ULLA-MAIJA – SEURUJÄRVI-KARI, IRJA – PULKKINEN, RISTO 2005: The Saami. A cultural encyclopedia. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 925. Helsinki.
- LAPPALAINEN, MARJA 1991: Perusvärinnimitykset saamessa. Helsinki Egyetem. [Graduatyö.]
- LEHTINEN, TAPANI 1986: Tutkimus värinnimistöstämme. Virittäjä 90/4: 494–499.
- LEHTIRANTA, JUHANI 2001: Yhteissaamelainen sanasto. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 200. Yliopistokirjapaino, Helsinki.
- MIKONE, EVE 2000: Idiomit ja kieliopillistuminen. In: Lähdemäki, Eeva – Bertills, Yvonne (toim.), Fennistica Fausta in honorem Mauno Koski septuagenarii. Åbo Akademis Tryckeri, Åbo. 16–32.
- MINYA KÁROLY – RÉVAY VALÉRIA 2018: Magyar és finn színelnevezések kontrasztív vizsgálata. In: Székely 2018: 133–158.
- NENONEN, MARJA 2002: Idiomit ja leksikko. Lausekeidiomien syntaktisia, semanttisia ja morfologisia piirteitä suomen kielessä. Joensuun yliopistopaino, Joensuu.
- OJA, VILJA 2016: Colors as naming motives for 'yolk' in Finno-Ugric Languages. In: Paulsen, Geda – Uusküla, Mari – Brindle, Jonathan (ed.), Color language and color categorization. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne. 234–255.
- O. NAGY GÁBOR 1985: Magyar szólások és közmondások. Gondolat, Budapest.
- PAPP ESZTER 2012: A magyar színnevek terminológiai elemzése. Pécs. [PhD-értekezés.]
- PARVIAINEN, JOHANNA 2010: Valkoinen läiskä kartalla – perusvärinnimet ja niiden merkityskentät unkarin- ja suomenkielisissä idiomeissa. Helsinki Egyetem. [Graduatyö.] <https://helda.helsinki.fi/server/api/core/bitstreams/2ec99454-4754-49e5-87c3f7960ab24120/content>
- QVIGSTAD, J. K. 1893: Nordische Lehnwörter im Lappischen. Grøndahl & Søn ez jó, Christiania.
- RAUHALA, ILONA 2011: The terms for black and white and their development in the Uralic languages. Journal de la Société Finno-Ougrienne 93: 267–302.
- RAUHALA, ILONA 2014: Adaptation of loanwords of the suffix type **-etA* in Finnish and Saami. Finnisch-ugrische Forschungen 62: 283–326.
- SAMMALLAHTI, PEKKA 1998: The Saami languages. An introduction. Davvi girji, Káráš-johka.
- SAMMALLAHTI, PEKKA 2001: The Indo-European loanwords in Saami. In: Carpelan, Christian – Parpola, Asko – Koskikallio, Petteri (eds.), Early contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and archaeological considerations. Papers presented at an international symposium held at the Tvärminne Research Station of the Univer-

- sity of Helsinki, 8–10 January 1999. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 242. Helsinki. 397–415.
- SAMMALLAHTI, PEKKA – NICKEL, KLAUS PETER 2006: Sámi–duiskka sátnegirji. Säämisch–deutsches Wörterbuch. Davvi Girji, Kárášjohka.
- SM = SAMMALLAHTI, PEKKA – MOROTTAJA, MATTI 1983: Säämi–suomâ sänikirje. Inari–saamelais–suomalainen sanakirja. Girjegiisä Oy, Ohcejohka.
- SIPŐCZ KATALIN 1994: A vogul nyelv színnevei. *Studia uralo-altaica*, Supplementum 3. Universitas Szegediensis, Szeged.
- SSA = ITKONEN, ERKKI – KULONEN, ULLA-MAIJA (toim.), Suomen sanojen alkuperä I–III. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki, 1992–2000.
- SUTROP, URMAS 1995: Eesti keele põhivervinimed. *Keel ja kirjandus* 12: 797–808.
- SZEVEŘÉNYI SÁNDOR 2016: Color terms in Nganasan. In: Paulsen, Geda – Uusküla, Mari – Brindle, Jonathan (ed.), *Color language and color categorization*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne. 115–141.
- SZÉKELY GÁBOR (szerk.) 2018: A színek és a színnevek világa. Fizikai, kultúr- és művészettörténeti, illetve nyelvtudományi témájú értekezések színekről és színjelnevezésekről – 12 idegen nyelv színjelnevezéseinek egybevetése a magyar nyelv színneveivel. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TAMÁS ILDIKÓ 2007: Tüzön át, jégén át. A sarkvidéki nomád lappok énekhagyománya. Napkút Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013: Bevezetés a kognitív nyelvészetbe. Osiris Kiadó, Budapest.
- TURUNEN, RIGINA 1997: Mokšan värinnimitykset. Helsingin yliopisto. [Gradutyö.]
- TURUNEN, RIGINA 2002: Die Farbbezeichnungen im Mokscha-Mordwinischen. *Finnisch-ugrische Forschungen*. 57: 167–194.
- UEW = RÉDEI, KÁROLY (Hrsg.): *Uralisches etymologisches Wörterbuch I–III*. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden, 1986–1991.
- UUSKÜLA, MARI 2008: Basic colour terms in Finno-Ugric and Slavonic languages: Myths and facts. Tartu University Press, Tartu.
- VARGA JUDIT – SAARINEN, SIRKKA 2009: Fennizmusok. Finn szólások és kifejezések tára magyarok számára. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos. Unkarin kieli ja kulttuuri. <https://oa.doria.fi/handle/10024/43933>

Internetes források

- https://www.szinkommunikacio.hu/233_03_lista.htm
<https://kaino.kotus.fi/algu/>
<https://www.raamattu.fi/raamattu/Anaras/MAT.1/Matteus-1>

On Inari Saami idioms containing color terms

My study concerns a topic that is rather popular nowadays, namely the study of color terms. I carried out my own study of color terms in the context of Inari Saami idioms. Both the study of Saami color terms and the study of Saami phrasemes is at their beginning stages, so one of the purposes of my study is to bring attention to the need for further research in these areas.

In Inari Saami we can distinguish among 10 color terms based on the traditional definition of primary color terms: *čappad* 'black', *vielgad* 'white', *ruopsad* 'red', *ruonas* 'green', *viskad* 'yellow', *čuovjâd* 'blue', *ruškad* 'brown', *räänis* 'gray', *ooraans* 'orange', *violet* 'purple'.

In my work I examine the connection between the symbolism of the colors and the meaning of the idioms. In Anna Idström and Hans Morottaja's Inari Saami idiom dictionary only 10 of the 600 pieces of data contain color terms. Out of these, black seems to be the most salient (6 idioms) in reference to disappearance (*Te koolgah čápudiđ!* 'Get lost!'), poverty (*nuuvt nelgi et čalmeh čappânedeh* 'being so hungry that one's eyes turn black'), but also evil (*Vuoi čappâdâs!* 'Damn it!'). The second most salient color term is white, which appears in two idioms: *Oo ton vielgâdâs!* 'Oh, damn it!', *vielgisnáávdâs* 'stoat' [a small white animal]. This latter idiom, as well as *ruopsisvyesi* 'newborn calf [= red calf]' containing the color term for red cannot be regarded as traditional idioms. These are followed by gray, keeping in mind the hierarchical order of primary colors, which is exemplified by *ränis kämineh* 'fake laugh, which is obviously insincere [= gray laugh]'.

Keywords: color terms, Inari Saami, idioma, color symbols

IVETT KELEMEN

Permiläisten kielten ehtolauseitten vertailua paralleelikorpuksen avulla

Tomi KOIVUNEN

Turun yliopisto – Debreceni Egyetem
tk.koivunen@gmail.com

Jokaisen normitetun permiläisen kielimuodon – udmurtin, komisyrjäänin ja komipermjakin – ehtolauseissa käytetään indikatiivin aikamuotojen kirjoja, joka ei näytä liittyvän konkreettisesti tapahtumahetkeen, sekä konditionaalista tai sellaisen puuttuessa muunlaista konditionaalista rakennetta. Ehtolauseissa myös käytetään useita eri konjunktioita. Ehtolauseet voivat sijaita päälauseen edellä, sisällä tai jäljessä. Tässä artikkelissa havainnollistan ehtolauseitten moninaisuutta ensin kielioppikuvauksen ja sitten korpusaineiston perusteella. Enemmän huomion saavat osaksensa udmurtti ja komisyrjääni, joista on paremmin saatavilla sekä kielten kuvauksia että korpusaineistoa, mutta otan huomioon myös komipermjakin vähäisen kuvauksen ehtolauseista sekä sen korpusosumia. Käytän kielistä lyhenteitä U = udmurtti, K = komi(syrjääni), komipermjakkia käsitellessäni myös Kp = komipermjakkii.

1. Tutkimuksen taustaa ja rajausta

Permiläisissä kirjakielissä¹ ehtolauseen 'jos'-merkityksisenä konjunktiona käytetään kantapermiin palautuvaa konjunktioita udm. *ке*, komi *кө*. Missään kielimuodossa tämä konjunktio ei sijoitu lauseen alkuun: udmurtissa sen paikka on tavallisimmin lauseen lopussa ja komissa ensimmäisen konstituentin jälkeen, vaikka muutkin sijainnit ovat mahdollisia. Udmurtissa ehtolause yleensä edeltää päälausetta, vaikka toinenkin järjestys on mahdollinen (Bartens 2000: 313).

¹ Tässä artikkelissa käsittelen vain vakiintuneimpia permiläisiä kirjakieliä eli udmurttia, komisyrjääniä ja komipermjakkia, vaikka lisäksi ainakin Jažvan komiksi, komisyrjääniin yhdistettävällä Ižman murteella ja udmurttiin yhdistettävällä besermanin kielimuodolla on julkaistu joitakin tekstejä.

Raija Bartensin mukaan udmurtin reaalisen ehtolauseen modus on indikaatiivi ja irreaalisen ehtolauseen modus joko konditionaali tai indikaatiivi. Jälkimmäisessä tapauksessa käytetään indikaatiivin I preteritiä (”imperfektia”).² Komissa taas ei ole (synteettistä) konditionaalia, mutta kontekstin mukaan indikaatiivin I preteriti antaa sivulauseelle ”irreaalisen ilmeen”. Tällöin päälauseessa on usein *(v)es-kö*-partikkeli³ (Bartens 2000: 313–314).

Bartensin (2000: 313–316) antamat tiedot permiläisten kielten ehtolauseista eivät täysin vastaa sitä, mitä olen itse oppinut permiläisten kielten kursseilla yliopistoissa. Eräs äidinkielistä udmurtin kielen opettajistani on sanonut, että reaalissa ehtolauseessa tulisi käyttää I preteritiä, mutta venäjän vaikutuksesta nykykielessä käytetään usein myös preesensiä ja futuuria. Samoin olen oppinut, että komi(syrjääni)n irreaalinen konditionaali vaatii konditionaalisen partikkelin *эскө*, joka Bartensin mukaan siis on valinnainen, ja että verbin aikamuoto kertoo sen, tapahtuuko verbin kuvaama toiminta menneisyydessä, nykyisyydessä vai tulevaisuudessa. (Kuvaus komin konditionaalista saattaa hyvin olla myös nk. pedagoginen ratkaisu tai perustua äidinkiellisen opettajan intuition.) Bartens myös käyttää esimerkkilauseita, joitten suomennosten irreaaliset ehtolauseet kuulostavat omaan korvaani oudolta (ehtolauseitten korostukset ovat minun):

- (1) U *kijad biŋgozy šotizy ke, ton soje jun kyrmy* ’jos he antaisivat käsiisi köyden, purista sinä sitä lujasti’.
- (2) U *noš ... öž ke oske, soku taŋi ta mandatme vožmato* ’mutta jos he eivät uskoisi, näytän silloin heti tätä valtakirjaani’ (molemmat esimerkit Bartens 2000: 313, cf. GSUJa III: 91).

Bartensilla (2000: 313) on kuitenkin myös *ke*-esimerkkilause, jonka preteritimuotoa hän ei korosta:

- (3) U *kalykez gažad ke, kalyk no tone gažaloz* ’jos rakastat ihmisiä, ihmisetkin rakastavat sinua’.

Esimerkkiin (3) irreaalinen tulkinta ei nähdäkseni sopisi sen paremmin tai huonommin kuin esimerkkeihin (1) ja (2).

Edellä mainituista syistä olen päättänyt tarkastella permiläisten kielten ehtolauseita, niitten rajoitteita, ominaispiirteitä ja morfologiaa kontrastiivisesta

² Permiläisissä kielissä on kaksi synteettistä menneen ajan aikamuotoa, joista käytän nimityksiä I preteriti (= первое / очевидное прошедшее время = Präteritum I jne.) ja II preteriti (= второе / неочевидно-результативное прошедшее время = Perfekt I jne.). Tutkimuksessa käytetty terminologia vaihtelee.

³ Käytän esimerkeissä ja kielenaineiksissa lähteen mukaista ortografiaa.

näkökulmasta. Tarkastelun apuna käytän yksittäiskielten kielioppikuvauksia sekä Turun yliopiston paralleelikorpuksia (ks. luku 2. Aineisto ja metodi). Rajaan aiheen käsittelyn ainoastaan varsinaisiin ehtolauseisiin ja jätän siten pois sellaiset tapaukset kuin udmurtin yhdyskonjunktiot *ке но* 'vaikka', "jos-kin" ja *малы ке шуоно* 'koska', "jos on sanottava miksi" sekä yleispermiläiset monikäyttöisen *ке/кө*-aineuksen sisältävät muodosteet, jotka eivät liity ehtolauseeseen.

Luvussa 2 esittelen käyttämäni aineiston ja metodin. Luvussa 3 kerron, mitä permiläisten kielten ehtolauseista tiedetään tutkimuskirjallisuuden valossa. Luku 4 on aineistonkäsittelyluku. Esitän johtopäätökset luvussa 5.

2. Aineisto ja metodi

Tutkimukseni kuuluu kontrastiivisen kielentutkimuksen alaan. Vertailen kolmen keskenänsä läheisen sukukielen reaalisia ja irreaalisia ehtolauseita toisiinsa Turun yliopiston Volgan alueen kielten tutkimusyksikön paralleelikorpusten avulla. Tutkimusyksikkö on laatinut kaksi paralleelikorpusta, joista toinen sisältää Vitali Gubarovin novellin *Pavlik Morozov* (1943) alkuperäiskielellä venäjäksi sekä sen käännöksen 13 kielellä, mukaan lukien udmurtin, komisyrjäänin ja komipermjakin. Muutamasta kielestä korpus sisältää kaksi erilaista käännösversiota. Toinen paralleelikorpus taas sisältää Kaisa Häkkisen ja Seppo Zetterbergin 1990-luvun lopulla käsikirjoittaman *Suomi ennen ja nyt* -tietokirjan suomeksi ja kuudella muulla kielellä, myös udmurtiksi ja komisyrjääniksi mutta ei komipermjakiksi. Korpuksissa teosten lauseet on jaettu numeroiduille riveille, joilla on sama tekstikohta kaikilla korpusten kielillä.

Olen hakenut korpuksista ehtolauseita venäjän- ja suomenkielisiä tekstejä apuna käyttäen. Venäjän ehtolauseissa esiintyy tavallisimmin konjunktio *если* 'jos' (tai *если* id.), jota hakemalla löytää saman tien myös permiläisten kielten käännösvastineet. Suomessa samaa merkitystä ilmaisee yleensä *jos*-konjunktio. Olen karsinut epäolennaiset osumat pois ja jättänyt jäljelle lauseet, joissa vähintään yhdessä permiläisessä kielessä esiintyy konjunktio *U ке / K кө*. *Ке/кө*-aineuksella on myös paljon muuta käyttöä, eikä sitä siitä syystä kannata käyttää annotoimattomasta korpuksesta haettavana elementtinä. Käyttämälläni hakutavalla osa permiläisistä osumista saattaa jäädä huomaamatta, jos lähtökielessä on käytetty ehdon ilmaisemiseen esimerkiksi sellaista infiniittistä rakennetta, joka on käännetty permiläisille kielille *ке/кө*-lauseella. Uskon, että käyttämäni metodi tarjoaa silti riittävän kattavan tuloksen tätä tarkastelua varten.

Esitän käsittelyluvussa 4 ensin alkuperäiskielisen lauseen ja sen alla kolmen tai kahden permiläisen kielimuodon käännösvastineet siinä asussa kuin

ne ovat korpuksesta sekä myös suomenkielisen vastineen, ellei se ole läh-
tökieli. Pavlik Morozov -korpuksesta kelpoisia lauseita löytyi metodillani
12 kappaletta, Suomi-kirja-korpuksesta kuusi.

Käsittelen seuraavaksi luvussa 3 udmurtin ja komin kielioppien kuvauksia
ehtolauseista.

3. Permiläisten kielten ehtolauseet tutkimuskirjallisuuden valossa

Permiläisten kielten ehtolauseissa käytetään kantapermiläistä konjunktiota
U *ke* / K *kö*.⁴ Se ei kummassakaan kielessä sijoitu lauseen alkuun. Udmurtis-
sa sen paikka on yleensä sivulauseen lopussa (4), komissa taas etenkin sivu-
lauseen ensimmäisen konstituentin jäljessä (5), mutta ainakin udmurtissa
konjunktion sijainti lauseessa vaihtelee (6, 7) (Bartens 2000: 313). Eberhard
Winklerin (2011: 167) mukaan udmurtin *ke*-konjunktio on lauseen fokus-
konstituentin jäljessä. Sekä udmurtissa (GSUJa III: 91) että komissa (SKJa
II: 228) ehtolause voi olla päälauseen edellä (4, 6, 7), jäljessä (8, 9) tai sisällä
(10, 11). Esimerkkien ehtolauseitten korostukset ovat omiani.

- (4) U **Калыкез гажад ке**, калык но тонэ гажалоз. (GSUJa III: 90)
'Jos arvostat kansaa, kansakin arvostaa sinua.' = (3)
- (5) K **Тышкасьдны кө ас костаныс пастукъяс**, кӧинъяслы вӧля. (SKJa II:
229) 'Jos paimenet taistelevat keskenänsä, susilla on vapaus.'
- (6) U **Мылкыд ке капчи**, уж но капчи. (GSUJa III: 90)
'Jos mieli on hyvä, työkin on helppoa.'
- (7) U **Зэмзэ ке яратӱськод**, зэмзэ ик вера. (GSUJa III: 90)
'Jos rakastat totuutta, kerro myös totuus.'
- (8) U **Шумпотыса пырыськод ас улон квартираяд, отын шуныт но чебер
ке**. (GSUJa III: 91) 'Asuntoonsa menee mielellänsä, jos siellä on lämmintä
ja kaunista.'
- (9) K **Кокни овны свет вылад, эмӱсь кө татиӱм бур другъяс**. (SKJa II:
228) 'Helppo on elää maailmassa, jos on näin hyviä ystäviä.'
- (10) U **Ўуказе, тӱл-буран ке пуксиз**, арык кор дасяны кутском. (GSUJa III: 91)
'Huomenna, jos myrsky laantuu, alamme valmistaa hirsii kastelukanavaan.'
- (11) K **Ме ногӱн, ӧртӱяс, коллективысь кө ӧти член съӱкыдлунъясысь
повзӱмла падмӱдӱ и мукӱдъясӱс**, сылы абу места коллективын. (SKJa
II: 228) 'Minusta, toverit, jos kollektiivin yksi jäsen vaikeuksia peläten häi-
ritsee toisiakin, hänelle ei ole tilaa kollektiivissa.'

⁴ Bartensin <y, ӱ> = udmurtin ja komin ortografian <ы, ӱ> = suomalais-ugrilaisen tarke-
kirjoituksen <i, e>.

Reaalisiksi ehtolauseiksi nimitetään niitä ehtolauseita, jotka ilmaisevat, että toiminta tiettyjen ehtojen alaisena on tapahtunut tai tapahtuu nykyisyydessä tai tulevaisuudessa. Udmurtissa tällaisten lauseitten predikaatti on yleensä indikatiivissa mutta imperatiivikin on kieliopin mukaan mahdollinen, joskaan siitä ei nähdäkseni anneta yhtään esimerkkiä. Jos predikaatti on indikatiivissa, kaikki aikamuodot ovat kieliopin mukaan mahdollisia (preesensistä (12), I preteritistä (13) ja futuurista (14)). Tällainen ehtolause yhdistetään päälauseeseen *ке-* tai *бере-*konjunktion avulla. *Бере* 'jos' (oik. 'jälkeen') -konjunktio ilmaisee ehdon lisäksi myös syytä, ja sen voi niissä tapauksissa joskus korvata *дыръя* 'jos' (oik. 'aikana') -konjunktioilla. *Бере* sijoittuu aina sivulauseensa loppuun (15) (GSUJa III: 90–93). Komin reaalisten ehtolauseitten konjunktioiksi ilmoitetaan ainoastaan *кө* (SKJa II: 228). Esimerkissä (16) nähdään futuuri komin reaalisen ehtolauseen predikaatin aikamuotona.

- (12) U *Оло, Рая ачиз ик гожтоз али, монэ тодаз возе ке.* (GSUJa III: 89)
'Ehkä Raja itse kirjoittaa vielä, jos hän muistaa minut.'
- (13) U *Валэдлы мешокен кисьтӧд ке, соку уд ветлы ни пыдын.* (GSUJa III: 89–90)
'Jos kaadat hevosellesi säkillä, sitten et kävele enää.'
- (14) U «*Семен Ильич, кутсаськомы ке, мон эжог гинэ тракторист доры ветло*», – *шуиз Натӧ.* (GSUJa III: 92) "'Semjon Iljitš, jos puimme (fut.), käyn vain nopeasti traktorin luona", sanoi Nati.'
- (15) U *Куно лыктӧз бере, сое утялтыны кулэ ини.* (GSUJa III: 91)
'Jos vieras tulee, häntä täytyy kestitä.'
- (16) K *Мортлӧн кө сӧлӧмыс ӧзъяс, гӧра бергӧдас.* (SKJa II: 229)
'Jos ihmisen sydän syttyy, (hän) siirtää vuoria.'

Irreaalisen ehtolauseen predikaatti ilmaisee arvioitua tai toivottua asiaintilaa, joka toimii ehtona sitä seuraavalle toiminnalle, jota päälauseen predikaatti ilmaisee. Irreaalinen ehtolause ilmaisee toimintaa, joka ei tapahdu todellisuudessa. Udmurtissa irreaalisen ehtolauseen sekä siihen liittyvän päälauseen predikaatit ovat konditionaalissa (17) (GSUJa III: 93). Komissa, jossa ei ole morfologista konditionaalialia, käytetään irreaalisessa ehtolauseessa partikkelia *эськӧ* (18), jonka voi jättää pois siinä tapauksessa, että se esiintyy irreaalisen ehtolauseen yhteydessä olevassa päälauseessa (19). Joskus *эськӧ* voi jäädä pois sivulauseesta muussakin tapauksessa (20) (SKJa II: 229–230).

- (17) U *Тон ке мынысалыд, чорыг но луысал.* (GSUJa III: 91)
'Jos menisit, olisit kala.'

- (18) *К И, колӧкӧ, ставыс лои лючки-ладнӧ, эз кӧ эськӧ друг кыськӧ понӧльяс сайысь вӧв кок улӧ чепӧсьы ыджыд сьӧд пон.* (SKJa II: 229) 'Ja ehkä kaikki olisi mennyt niin kuin pitääkin, jos yhtäkkiä jostain pensaiden takaa ei olisi iso musta koira rynnännyt hevosen jalkojen juureen.'
- (19) *К Неуна кӧ воддэжык локтін, тиӧтш эськӧ купайтчим.* (SKJa II: 229) 'Jos olisit tullut vähän aikaisemmin, olisimme kylpeneet yhdessä.'
- (20) *К Сулаліс кӧ посёлокыс Карскӧй губа таладорын, позис ветлыны ӧткӧн.* (SKJa II: 229–230) 'Jos kylä sijaitsisi Karsköj guban tällä puolella, voisi mennä yksin.'

Kiinnostavasti yhdistämättömiä lauseita käsittelevän GSUJa II:n (s. 108) mukaan udmurtissa menneen ajan verbimuoto (I preteriti) voi ilmaista tulevaa toimintaa yhdyslauseissa. Lähde ei mainitse mitään lauseen irreaalisuudesta, vaikka Bartensia (2000: 313) lukemalla voi saada sellaisen käsityksen. GSUJa II ei tosin anna mitään selitystä minkään aikamuodon valinnalle; sen sijaan GSUJa III (s. 92) ilmoittaa, että reaalisen ehtolauseen predikaatti voi infinitiivissä ollessansa olla missä aikamuodossa tahansa, joskaan futuurin ja II preteritin käytöstä ehtolauseessa teoksessa ei nähdäkseni ole esimerkkejä. Sen sijaan komissa I preteriti tosiaan näyttää voivan antaa ehtolauseelle irreaalisen ilmeen (SKJa II: 229–230; Bartens 2000: 314). Udmurtissa *ке*-konjunktiota voidaan käyttää myös temporaalisessa sivulauseessa *кыке* 'kun' -partikkelin sijasta (GSUJa III: 94), mutta raja-ajan partikkelin käytön selvissä temporaalisissa lauseissa tämän tutkimuksen ulkopuolelle. Udmurtissa *ке*-partikkeli toimii myös yhdyspartikkelien *ке но* 'vaikka' ja *малы ке шуоно* 'koska' osana (Bartens 2000: 318; GSUJa III: 79, 94), jotka myös jätän käsittelyn ulkopuolelle.

Vaikka kieliopit eivät sitä eksplisiittisesti ilmaise, niitten antamien esimerkkien valossa *ке/кӧ*-sivulause voi olla myös verbitön lause (21), sillä kopulaverbiä ei käytetä preesensmuodossa vaan se jätetään silloin pois, tai verbi voi olla muussakin infinitiivissä muodossa kuin infinitiivissä (22). (Esimerkit ovat udmurtista, mutta hyvin todennäköisesti sama koskee komiakin.) Kielioppien esimerkkien perusteella näyttää myös siltä, että ehtolauseena olevat eksistentiaalilauseet ovat preesensissä (23, 24).

- (21) *U Мылкыд ке капчи, уж но капчи.* (GSUJa III: 90) 'Jos mieli on keveä, työkin on kevyttä.' = (6)
- (22) *U Їош ужано ке, ваньзэ їош лэсьтоно.* (GSUJa III: 91) 'Jos pitää työskennellä yhdessä, kaikki pitää tehdä yhdessä.'

- (23) *U Визьмо семьялэн улон-вылоназ кыче ке езам инты вань ке, сое жоггес ляконо.* (GSUJa III: 90) 'Jos viisaan perheen elämässä on jokin re-peämä, se on ripeästi tilkittävä.'
- (24) *К Кокни овны свет вылад, эмось кӧ татиӧм бур другъяс.* (SKJa II: 228) 'Maailmassa on helppo elää, jos on näin hyviä ystäviä.' = (9)

Permiläisten kielten irreaalisesta kieltolauseesta ei tavallisesti voi nähdä, tapahtuisiko toiminta tulevaisuudessa vai nyt vai olisiko se tapahtunut men-neisyydessä. Ainakin udmurtissa näyttää kuitenkin olevan olemassa tapa ko-rostaa tapahtumien aikasuhteita preteritimuotoisen eksistentiaaliverbin *val* 'oli' avulla (25) (Winkler 2011: 104; GSUJa II: 121). Komista en ole löytänyt vas-taavaa kirjallista mainintaa, mutta ei ole mielestäni poissuljettua, että *эськӧ*-partikkelin yhteydessä olevan verbin aikamuodosta voisi päätellä jotain.

- (25) *U Мон соку чорыгасал вал, нош висъыны уси.* (GSUJa II: 121)
'Olin silloin kalastanut, mutta sairastuin.'

Udmurtin kielioppi kertoo, että puhekielen ehtolauseissa käytetään usein venäläisiä konjunktioita *если, ежели, раз* 'jos (kerran)' yhdessä permiläisen konjunktion kanssa: *U если (ежели) ... ке* (26) tai *раз ... бере*. Tällöin venä-läinen konjunktio aloittaa lauseen. (GSUJa III: 90.) Komin kielioppi ei täl-laista nähdäkseen mainitse, mutta luultavasti sama käytäntö on mahdollinen komissakin. Tämän tutkimuksen kannalta sillä ei liene juuri merkitystä, sillä aineistoni on kirjakielistä.

- (26) *Нош ежели тон кӧлыкуд но аслэсьтыд ошъёстэ ке адзиськод, соку тыныд партие пырыны уг лу.* (GSUJa III: 90) 'Jos näet nukkuessasikin omat härkäsi, niin et voi liittyä puolueeseen.'

Joskus udmurtin reaalisen ehtolauseen predikaatti ei ole indikatiivissa vaan infinitiivissä. Tällöin sivulause edeltää päälausetta (27). Irreaalisen eh-tolauseen predikaatti voi olla myös ainakin nesessiivisessä partisiipissa (28). Sivulause voidaan myös korvata infiniittisellä rakenteella (29) (GSUJa III: 93–94). Komin kielioppi ei mainitse vastaavia tapauksia.

- (27) *Вылазы дйсяны ке, адямиос азе потымон дйськутсы но вань.* (GSUJa III: 93) 'Jos puhumme vaatteista, on mihin pukeutua.'
- (28) *Институтэз одӧг аре ке быдтоно, оло, озьы ик луысал но...* (GSUJa III: 94) 'Jos instituutista pitäisi valmistua samana vuonna, ehkä niin kävisi...'

- (29a) *Мугорыз шоры учконо ке, арлыдылэсь тросгес сѣмод.* (GSUJa III: 94)
 (29b) *Мугорыз шоры учкыса, арлыдылэсь тросгес сѣмод.* (GSUJa III: 94)
 'Jos katsoo hänen vartaloansa, häntä luulee vanhemmaksi.'

Udmurtin kielioppi GSUJa III tarjoaa ehtolauseista paljon enemmän tietoa kuin komin kielioppi SKJa II. Vaikuttaakin siltä, että ehtolauseita voidaan udmurtissa muodostaa paljon useammalla eri tavalla kuin komissa. Komi vaikuttaa tukeutuvan ehtolauseissa pelkästään kantapermiläiseen *кө*-konjunktioonsa, kun taas udmurtissa ehtolauseen konjunktioitten kirjo on laajempi, minkä lisäksi udmurtti suosii yleisestikin enemmän infiniittisiä muotoja kuin komi. Luultavasti kyseessä on kielikontaktin vaikutus: komin ehtolause muistuttaa morfosyntaktisesti enemmän venäjän ehtolauseita, mutta udmurtissa näkyy turkkilaiskielten infiniittisten rakenteitten vaikutus.

Komipermjakin kaiketi tänäkin päivänä kattavimmassa kieliopissa (GKPJa 1940) ei käsitellä lauseoppia käytännössä lainkaan. Konjunktioista ja partikkeleista siinä kirjoitetaan kuitenkin noin sivun verran (mts. 79–80). Pykälästä 108: ”Partikkelien oikeinkirjoitus” saamme tietää, että *кө*-partikkeli kirjoitetaan muista sanoista erikseen, kun se toimii ”ehdollisessa merkityksessä”. Seuraaviin esimerkkeihin sisällytän lähteessä esiintyvän venäjänkielisenkin käännöksen selvyuden vuoksi.

- (30) Кр мунан кө 'если пойдешь' (= 'jos menet') (GKPJa 1940: 79)
 (31) Кр локтан кө 'если придешь' (= 'jos tulet') (GKPJa 1940: 79)
 (32) Кр вурін [sic!] кө 'если бы сшил' (= 'jos ompelisit') (GKPJa 1940: 79)

Vaikka asiaa ei kieliopissa enempää selvitetä, tämän suppean otoksen perusteella vaikuttaa siltä, että esimerkkien (30) ja (31) predikaattien preesensmuoto viittaa reaaliseen ja esimerkin (32) predikaatin I preteriti irreaaliseen ehtolauseeseen.

GKPJa (1940: 67) esittää myös, että ehtoa ilmaistaan komipermjakissa partikkeleilla *кө*, *бы* ja *көбы*, jotka voivat esiintyä sekä predikaatin edellä että sen jäljessä. Yhdistelmä *көбы* on muodostettu samoin kuin venäjän ehtolauseen aloittava *если бы* eli ”jos + konditionaalinen partikkeli”. Kiinnostavasti komipermjakissa sanat on kirjoitettu yhteen. Esimerkeissä partikkeli esiintyy predikaatin edellä. Esimerkeistä voi myös saada sen käsityksen, että muitten permiläisten kielten tavoin komipermjakissakin *кө* on ehtolauseen konjunktio eikä varsinaisesti konditionaalinen partikkeli niin kuin ilmeisen venäläisperäinen *бы*. Huomiota herättää esimerkin (33) predikaatin preesensmuoto myös komipermjakissa mutta etenkin venäjässä: venäjäksi ei yleensä

käytetä toistensa yhteydessä *бы*-partikkelia ja verbin preesensmuotoa vaan aina preteritiä.⁵ Esimerkissä (34) predikaatti on *бы*-partikkelin yhteydessä preteritissä sekä komissa että venäjässä. Tällöin ne muodostavat yhdessä irreaalisen ehtolauseen. Esimerkin (35) perusteella irreaalinen ehtolause on mahdollinen tulkinta myös silloin, kun lauseessa on *ко*-konjunktio mutta ei konditionaalista partikkelia. Huomattavaa on se, että lauseen predikaatti on preesensissä.

- (33) Кр *ме бы муна* 'я бы иду' (= (?) 'minä menisin') (GKPJa: 67)
 (34) Кр *сія бы муніс* 'он бы пошел' (= 'hän menisi') (GKPJa: 67)
 (35) Кр *тіўё ко гижат* 'если бы вы написали' (= 'jos te kirjoittaisitte') (GKPJa: 67)

Jos ehtolause edeltää päälausetta, ehtolauseitten yhteydessä esiintyvien päälauseitten alut merkitään usein tietyllä sanalla, vrt. suomen *jos... niin...* Udmurtissa *niin*-sanaa vastaa usein *соку* 'sitten' (esim. GSUJa III: 90) ja komissa samaa merkitsevä *сэки* (SKJa II: 229). Myös tuoreehkoja venäläisiä lainasanoja esiintyy samassa funktiossa. Tällaisten sanojen käyttö ei kuitenkaan ole välttämätöntä.

4. Korpusaineiston erittelyä

Seuraavaksi analysoin paralleelikorpuksista käyttämälläni metodilla löytämäni osumat. Viitataan korpuslöytöihin virkkeen numerolla, joka on peräisin korpusaineistosta ja joka näkyy kunkin virkkeen alussa. Olen korostanut esimerkkien ehtolauseet ja ehtolauseetta vastaavat osat (jos sellaisia on) selvyysden vuoksi; korostukset eivät siis ole peräisin itse paralleelikorpuksista. Vaikka tutkimus on pääasiassa laadullinen, esitän luvun 4 lopussa taulukon ehtolauseitten ominaispiirteitten määristä kielittäin.

4.1. Pavlik Morozov -korpus

Pavlik Morozov -korpuksen virkkeistä ylimpänä on venäjänkielinen (V), toisena udmurtinkielinen (U), kolmantena komisyrjääninkielinen (Ks), neljäntenä komipermjakinkielinen (Kp) ja alimpana suomenkielinen (S).

- (4)
 – Ёжась, шагал он по лесной тропинке следом за Павлом и тревожно поглядывал по сторонам: что, *если волк?* (V)
 – Павел съёры со нюлэскысь пичи сюрес кузя шымырскыса вamyшгья но кышкаменыз котыр утчаськылэ: *кион ке помііз?* (U)

⁵ Käsitykseni vahvistavat eräät äidinkielen tasoista venäjää puhuvat kontaktini.

- Бөрса векньыдик туй кузя сйö йöжгыльтчöмөн восьлаліс Павел бөрся да полігтыр видзöдлывліс öтарö-мöдарö: *а кöин кö, сэки мый?* (Ks)
- Юрсö пельпоннэзас кыскöмөн, оськаліс сія Павел бөрсянь вөр туёк кузя и полöмөн видзöтліс öтмöдöрö: *мый лоас, кыдзи пантасяс кöин?* (Kp)
- Väristen hän asteli metsäpolkua Pavelin jäljessä vilkuillen levottomasti ympärilleen: *mitä, jos vastaan tulee susi.* (S)

Pavlik Morozov -korpuksen ensimmäinen ehtolause virkkeessä 4 on lyhyt. Huomataan, että udmurtti ilmaisee asian ainoastaan ehtolauseella, kun taas komin varieteeteissa käytetään sen lisäksi muutakin. Komipermjakki on kuitenkin tämän otteen ainoa kieli, jossa ehtolauseeseen liittyvä päälause on lyhydestänsä huolimatta täydellinen *мый лоас* 'mitä tapahtuu', jonka predikaatti on futurissa. Ehtolauseen konjunktio on udmurtissa ja komisyrjäänissä ensimmäisen lausekkeen perässä. Komipermjakin lauseessa taas ei käytetä samaa konjunktia vaan jostain syystä adverbia *кыдзи* 'miten'. Lause hahmottuneen pikemmin reaalisesti kuin irreaalisesti ehtolauseeksi.

(25)

- Так тихо сейчас в тайге, что кажется: *если крикнешь* – на тысячу километров пойдёт скакать эхо по чёрным верхушкам сосен и елей. (V)
- Тайгаын туж шыпыт: *кеськид ке, чузьяськем куараез пужымёслэн но кызьёслэн пеймытэсь йыльёссы вылтй сюрс километр кеме кошкоз кадь.* (U)
- Сэтшöм лöнь öнi тайгаас, мый кажитчö: *горöдан кö* – тысяча километр сайö мöдас чеччавны йöлöгаыс сьöд пожöм да коз йывьяс кузя. (Ks)
- Тайгаын часöт сэтшöм лöнь, нельки кажитчö: *горöтан кö* – тысяча километр ылына пондас чеччавны говкыс по-жуммезлөн да көззззлөн сьöд йыввез кузя. (Kp)
- Taigassa oli niin hiljaista, että huudahdus tuntui voivan kiiriä tuhannen kilometrin päähän mäntyjen ja kuusten mustia latvoja pitkin. (S)

Yllä olevassa virkkeessä 25 permiläiset kielet seuraavat alkuperäisen tekstin rakennetta ja käyttävät ehtolauseita, vaikka se ei suomenkielisestä käännöksestä näy: 'jos huudat, tuhannen kilometrin päähän kulkee kaiku mäntyjen ja kuusten mustia latvoja pitkin'. Kyseessä on reaalin ehtolause, jossa udmurtti käyttää I preteritiä ja komin varieteetit preesensiä. Kaikissa permiläisissä kielissä konjunktio on odotuksenmukaisesti sivulauseen lopussa, sillä lauseissa on sen lisäksi vain yksi sana. Käytetty konjunktio myös on kanta-permiläinen *ке/кö*. Ehtolauseet tulevat ennen päälausetta.

(274)

- Павел ногой нащупал под столом планку, соображая, будет ли она мешать, *если понадобится бежать*. (V)
- Павел пыдыныз жöклэсь вамен пузэ эскериз, *пегзоно луиз ке, со уз люкеты-а меда шуыса*. (U)
- Павел кокнас инмöдчыліс пызан тасьясö, думайтіс, – оз-ö кутны мешайтны найö, *ковмас кө пыийыны*. (Ks)
- Пызан увтсис кокнас Павел адззис тас и эта дырни думайтыштіс, пондас я тасыс мешайтны, *ковяс кө Павеллö пышыны*. (Kp)
- Pavel tunnusteli jalallaan poikkipuuta pöydän alla arvioiden, häiritsisikö se, *jos täytyy paeta*. (S)

Virkkeessä 274 udmurtinkielisessä ehtolauseessa käytetään nesessiivistä partitiippia ja sen yhteydessä apuverbiä, joka on I preteritissä. Lausetta on kuitenkin vaikea nähdä irreaalisena, koska sitä seuraava päälause on reaalin ja futuurissa. Udmurti on otoksen ainoa kieli, jossa tendenssin mukaisesti ehtolause edeltää päälausetta. Komin varieteeteissa ehtolauseen predikaattiverbi on futuurissa ja semanttinen verbi infinitiivissä. Kaikissa permiläisissä kielissä käytetään *ke/kö*-konjunktia. Udmurtissa se päättää lauseen, komeissa se tulee ensimmäisen sanan jälkeen, mikä sopii hyvin yhteen kielioppien kuvausten kanssa.

(413)

- Били в классе окна, *если там собирались пионеры*, швыряли в них дохлых мышей. (V)
- *Пионеръёс классэ люкасько ке*, соос класслэсь укнуоссэ сöрыло, соос шоры кулэм шырьёсты лэзяло. (U)
- Классысь жуглісны öшиньяс, *школаö кө чукöртчылісны пионеръяс*, шыблалісны сэтчö кулöм шырьясöс. (Ks)
- *Если пионеррез öксьылісö классын*, ния жугдалісö стеклоэз, чапкалисö пионеррез вылö кулöм шырьезöс. (Kp)
- He rikkoivat luokan ikkunoita, *jos pioneerit kokoontuivat siellä*, viskelivät sinne kuolleita hiiriä. (S)

Virkkeen 413 udmurtinkielisessä versiossa sivulause aloittaa kolmen lauseen kokonaisuuden. Alkuperäistekstissä ja muissa tähän valituissa käännöksissä sivulause on hieman omituisesti kahden päälauseen välissä, joten udmurtinkieliseen käännökseen tehty ratkaisu on ymmärrettävä ja sitä paitsi noudattaa tendenssiä. Udmurtin predikaattiverbi on preesensissä ja *ke*-konjunktio ehtolauseen lopussa. Komisyryjänin virkkeessä ehtolause on kahden päälauseen välissä niin kuin alkuperäiskielelläkin. Konjunktio *kö* on sivulauseen ensimmäisen sanan perässä ja predikaatti I preteritissä, mikä myös nou-

dattaa alkuperäiskielen mallia. Sen sijaan udmurtin tavoin myös komipermjakki aloittaa virkkeen ehtolauseella, ja huomio kiinnittyy eritoten siihen, että lauseen aloittaa venäläisperäinen konjunktio *если*. Predikaatti on komipermjakissakin I preteritissä. Lauseitten vaihtuvan järjestyksen takia komisyrjäänin lauseessa on eri sanoja kuin muitten permiläisten kielten sanoissa ja yhteiset sanat ovat eri järjestyksessä, mutta udmurtin ja komisyrjäänin konjunktionsijoitustendenssi säilyy. Komipermjakissa taas käytetään venäläistä konjunktia, jonka paikka on venäjässäkin lauseen alussa. Näyttää siltä, että komipermjakki noudattaa venäläistä konjunktia käyttäessään venäjän sanajärjestystä; samaan kohtaan venäläisen konjunktin sijoittaisi myös udmurtti kieliopinkin mukaan. Ehtolause on reaalinen.

(967)

- Иногда старуха останавливалась у каких-нибудь ворот, стучала клюкой в доски и долго крестилась, *если ей подавали кусок хлеба*. (V)
- Со пересь кышномурт куддырья жезы азьёсы дугдылйз, конгылэ бодыненыз жезы пул борды йыга но, *нянь юдэс сёто ке*, кема вёсяське. (U)
- Мукöд дырйиыс старука сувтыштавліс кутшöмсьорö воротаяс дорö, кучкаліс коколюкаөн пöвьясö да дыр юрбитіс, *сетлісны кө сылы нянь кусöк*. (Ks)
- Мукöд кадас старуха сувтчыліс кытшöм-нибудь ворота одзын, коколюканас ёркötіс пöввез кузя и унаись пернапасасьліс, *сетлісö кө сылö нянь кусöк*. (Kp)
- Joskus eukko pysähtyi joidenkin porttien luona, kolkutti koukkusauvallaan lautoihin ja teki kauan ristinmerkkejä, *jos hänelle annettiin pala leipää*. (S)

Virkkeen 967 udmurtinkielinen käännös poikkeaa taas alkuperäistekstistä kielelle ominaisemman lausejärjestyksen osalta. Udmurttilaisen ehtolauseen predikaatti on preesensissä ja *ке*-konjunktio sen lopussa. Komilaiset ehtolauseet sen sijaan ovat keskenänsä lähes identtiset ja kaikki niitten sanat ovat samassa järjestyksessä ja muodossa. Konjunktio *кө* on lauseen toinen sana ja predikaatti I preteritissä. Ehtolause on reaalinen.

(968)

- Никто не обратил бы внимания на появление в деревне незнакомой нищенки, *если бы с её приходом не начали твориться очень странные вещи*. (V)
- Гуртын со вуэм бере паймоно кадь ужъёс öй ке луысалзы, тодмотэм кураськисълэн гуртэ вуэмез нокинлэн ик син шораз öй йöтысал, дыр. (U)
- Некод эськö эз и видзöдлы тöдтöм пöрысь старукалөн сиктö воöм вылö, *сійö во öмкöд кө эз кутны лаавны гöгöрвотöмторьяс*. (Ks)
- Некин бы, натътö, эз видзöt деревняын тöдтöм нишöй старухаыс вылö, *кö бы сы локтöм бöрын эз понды керсьыны мыйкö öддьөн страннöй*. (Kp)

- Kukaan ei olisi kiinnittänyt huomiota tuntemattoman kerjäläiseuron ilmaantumiseen kylässä, *ellei hänen saapumisensa yhteydessä olisi alkanut tapahtua erittäin kummallisia asioita.* (S)

Virkkeessä 968 on irreaalinen ehtolause, ja se on suoraa jatkoa edelliselle virkkeelle 967. Udmurtinkielisessä käännöksessä sivulause edeltää taas päälausetta alkuperäiskielisen virkkeen vastaisesti. Siinä konjunktio *ke* on kieltoverbin ja konnegatiivimuodon välissä, niin kuin havaintojeni mukaan on erittäin yleisesti asian laita. Tämä on ehkä ainoita tapauksia, joissa udmurtin *ke*-konjunktio on tendenssinomaisesti jossain muualla kuin lauseen viimeisen sanan paikalla. Predikaatti on konditionaalin monikon kolmannessa persoonassa, mikä lienee alkuperäiskielisen rakenteen tavallisin käännösvastine. Komisyryjänin ehtolause menee virkkeen loppuun venäjänkielisen alkutekstin mukaisesti. Siinä predikaatti on I preteritissä mutta mitään konditionaalista konjunktia ei käytetä. Konjunktio *кө* on lauseen ensimmäisen lausekkeen jäljessä. Komipermjakki sen sijaan käyttää kiinnostavaa konjunktin ja konditionaalisen partikkelin yhdistelmää *көбы* sekä I preteritiä predikaatin muotona. Komipermjakissa käytetty konditionaalinen partikkeli on lainattu suoraan venäjältä.

(1020)

- Мать прочитала и давай плакать, – говорил Яков, – а мне сказала, что *если из пионеров не выпишусь*, так голову оторвёт. (V)
 – Анае лыдзиз но бөрдны кутскиз ук, – шуэ Яков, – нош мынэсьтым, *пионерысь ой ке куштыськы*, йырге ишкалто, пе. (U)
 – Мамö лыддис да заводитіс бөрдны, – висьталіс Яков, – а меным шуис, *он кө пö пионерысь киритчы*, то юртö пö орöда. (Ks)
 – Мамö лыддьотіс и пондіс горзыны, – байтіс Яков, – а меным висьталіс, что *если ме ог чапкись пионеррезісь*, то юрöс орötас. (Kp)
 – Äiti luki sen ja alkoi itkeä, – puhui Jakov, – ja sanoi minulle, että *ellen eroa pioneerosastosta*, niin katkaisee niskani. (U)

Virkkeessä 1020 on taas reaalin ehtolause. Udmurtin ehtolause on sijoitettu päälauseen keskelle niin, että päälause alkaa ennen ehtolausea ja päättyy sen jälkeen. Sanapari *мынэсьтым йырге* voitaneen tulkita yhdeksi lausekkeeksi, mikä tekee lauserakenteesta erityisen kiinnostavan, sillä *ke*-lause sijaitsee lausekkeen keskellä. Ehtolauseessa *ke* sijaitsee taas kieltoverbin ja konnegatiivimuodon välissä. Komisyryjänissä ehtolause edeltää päälausetta, josta huomattakoon sen alkavan *mo*-sanalla, joka on myös venäjässä mahdollinen päälauseen aloitussana silloin, kun sivulause edeltää sitä. Konjunktio *кө* on taas ehtolauseen ensimmäisen sanan jäljessä, ja udmurtin tavoin

kieltosanan ja konnegatiivin välissä. Komipermjakissa käytetään jälleen venäläistä *если*-konjunktia. Huomiota kiinnittää se, että myös sitä edeltävä konjunktio *что* 'että' on venäjää. Konjunktio on venäjänmukaisilla paikoillaan, mutta muuten ehtolauseen sanajärjestys ei vastaa alkutekstin sanajärjestystä. Predikaatti on preesensissä. Komipermjakissakin ehtolauseeseen liittyvä päälause alkaa venäläislähtöisellä *мо*-sanalla, vrt. suomenkielisen käännöksen päälauseen aloittavaan *niin*-sanaan.

(1026)

- *А если ... правда?* (V)
- *Нош ... зэм ке?* (U)
- *А збыль кө?* (Ks)
- *А если ... правда?* (Kp)
- Mutta *jos se onkin ... totta?* (S)

Virke 1026 on kaikin puolin vähäverbinen, sillä yllä olevan otteen ainoa verbi on suomenkielisen lauseen predikaatti *onkin*. Tapaus selittyy muun kielivalikoiman kopulaverbittömyydellä preesensissä. Udmurtissa ja komisyryjäänissä konjunktio *ке/кө* päättää verbittömän lauseen ollen lauseen ensimmäisen ja ainoan konstituentin jäljessä, mutta komipermjakissa on nähtävissä venäjän vaikutusta.

(1059)

- *Если что, я подмогну...* (V)
- *Марысь мар ке, мон юртто...* (U)
- *Мыйкө кө, ме отсала...* (Ks)
- *Мыйись мый, дак ме отсала...* (Kp)
- *Jos tulee tarvis, niin minä autan.* (S)

Virkkeen 1059 alkukielinen virke sisältää kaiketi jonkinlaiseksi kivettyneeksi fraasiksi tulkittavan *если что* ”jos mitä” -ilmauksen. Se on käännetty keskenänsä hyvin samantapaisesti udmurtiksi ja komipermjakiksi: *марысь мар / мыйысь мый* (mikä.ELATIIVI mikä) ”mistä mikä/mitä”. Nämäkin lauseet eroavat siinä, että udmurtissa käytetään lisäksi *ке*-konjunktia mutta komipermjakissa ei. Udmurtin konjunktio on ehtolauseen lopussa, samoin kuin komisyryjäänin *кө*-konjunktio, vaikka fraasin komisyryjääniläisen käännöksen rakenne poikkeaa muista permiläisistä kielistä. Se on nimittäin käännetty venäjältä sanasta sanaan. (Suomessa mitään osuvaa vakiintunutta käännösvastinetta ei taida olla, joten suomenkieliseen versioon on muodostettu täydellinen reaalinen ehtolause.) Komipermjakin ehtolauseen seuraavan päälauseen alku merkitään venäläisperäisellä *дак*-sanalla.

(1132)

- *Если всмотреться*, можно увидеть илистое дно, зелёные лапчатые водоросли, мелких рыбёшек, которые сверкают под лодкой, как короткая молния. (V)
- *Бу пыдсы учконо ке*, отысь адзыны луэ сумедзэ, лапырес вож турыньёсты, лодка ултй чилектэм кадь ортчись векчи чорыгъёсты. (U)
- *Видзöдны кө бура*, позьö адзыны тылысь илöсь пыдöссö, веж туруньяс, посни черипиянöс, кодыяс чардби моз югнитласны пыж улын. (Ks)
- *Видзöтны кө дыржык*, позьö казавны тылісь нювтöн вевттисьöм пыдöссö, зелёной лапчатой водорослез, поснитик чериоккезöс, көдна чарньöв моз свиттялöны пыж увтас. (Kp)
- *Tarkasti katsoen* saattoi nähdä mutaisen pohjan, vihreitä latteita leväkasveja ja pieniä kaloja, jotka välkähtelivät veneen alla lyhyen salaman tavoin. (S)

Virke 1132 alkaa kaikilla kielillä ehtolauseella. Alkukielinen ehtolause on muodostettu käyttämällä vain ehtolauseen *если*-konjunktia ja verbin infinitiivimuotoa *всмотреться* 'katsoa tarkkaan'. Udmurtiksi sama ilmaistaan tässä tapauksessa nesessiivisellä partisiipilla *учконо* 'on katsottava' ja lauseen päättävällä *ке*-konjunktilla. Udmurtin virke on muodostettu hieman toisin, minkä takia ehtolauseessa on muitakin sanoja. Komin varieteettien ehtolauseet seuraavat venäjän mallia ja sisältävät verbin infinitiivimuodon ja sitä seuraavan *кө*-konjunktion. Lauseet sisältävät näitten lisäksi adverbit *быра* 'hyvin' ja *дыржык* 'kauemmas', joitten avulla pyritään välittämään venäjän verbimuodon prefiksin ja postfiksin avulla tuottamaa lisäinformaatiota. Ehtolause on reaalin.

(1352)

- *Если какого уполномоченного из района присылают*, не страшно: уедет сам. (V)
- *Кыче ке уполномоченноез районысь ысто ке*, кышкыт öвöл: со ачиз кош-коз. (U)
- *Мöдöдасны кө районысь кутшöмкө уполномоченнöйöс*, абу страшно: ачыс бөр мунас. (Ks)
- *Иньдöлöны кө районись кытшöм-либо уполно-моченнöйöс*, то повны оз ков: локтас и мунас. (Kp)
- *Jos lähettävät vaikka minkälaisen valtuutetun piiristä*, niin se ei peloita, hän matkustaa pois. (S)

Virkkeessä 1352 on varsin tavallinen reaalin ehtolause. Udmurtissa predikaatti on preesensissä ja *ке*-konjunktio lauseen lopussa. Komisyrjäänissä predikaatti on futurissa ja *кө*-konjunktio ensimmäisen lausekkeen jäljessä. Komipermjakissa predikaatti on preesensissä ja *кө*-konjunktio samoin ensimmäisen

mäisen lausekkeen jäljessä. Udmurtin *кыће ке* 'jokin' -sanaliiton *ке* on eri funktiossa, vrt. komisyryjäniin *кытишöмкö* id., jossa se on kirjoitettu yhteen edeltävän sanan kanssa. Tällä tavalla muodostetaan indefiniittipronomineja.

(1566)

- Я крикнул своим ребятам, чтобы они на всякий случай разделились, *если придётся вплавь добираться до суши*. (V)
- *Марысь мар луоно ке*, мон эшгёсылы кеськи мед люкиськозы шуыса, *оло ярдуре уяса потоно луоз*. (U)
- Ме горöдi аслам ёртгяслы, медым найö пöрччысисны, *гашкö ковмас вартчöмön воöдчыны берегöдзыс*. (Ks)
- Ме горöтi аслам солдаттэзлö, медбы нiя назапас рознитчисö, *колас кö уйöмön мунны берегöдз*. (Kp)
- Huusin pojille, että he kaiken varalta jakautuisivat, *jos on pyrittävä maihin uimalla*. (S)

Pavlik Morozov -korpuksen viimeisen ehtolauseen käännöksissä esiintyy vaihtelua. Olen korostanut udmurtista kaksi kohtaa: kursivoinnilla alkukielisen ehtolauseen vastineen, jossa ei ole ehtolauseita udmurtissa, sekä alleviivaamalla ehtolauseen, jota ei ole alkukielisessä virkkeessä. Udmurtin ylimääräisessä ehtolauseessa esiintyy taas jo ylempänä käsitelty *марысь мар* ja sen yhteydessä nesessiivinen partisiippi *луоно* 'oltava'. Ehtolause taas on käännetty *оло* 'ehkä' -sanaan tukeutuen: 'ehkä rannalle täytyy mennä uiden'. Sana tuo ehkä irreaalista sävyä lauseeseen. Komisyryjäni toimii udmurtin tavoin ehtolauseen käännöksen osalta käyttäen *гашкö* 'ehkä' -sanaa. Komipermjakissa kuitenkin on ehta ehtolause, joka alkaa futurimuotoisella nesessiivisellä verbillä *колас*, jota seuraa konjunktio *кö*. Ehtolause tulee päälauseen jälkeen, niin kuin alkukielisessäkin lausejärjestyksessä.

4.2. Suomi-kirja -korpus

Suomi-kirjan kieliversioista olen valinnut suomenkielisen vertailutekstiksi. Korpus sisältää udmurtin ja komisyryjäniin mutta ei komipermjakkia. Olen jättänyt pois kolme korpuslöytöä, joissa kummastakin kielestä puuttuu ehtolause.

(27)

- *Jos kaikki peruskarttaan merkityt, vähintään viiden aarin kokoiset vesistöt lasketaan järviksi*, summa on 187 888. (S)
- Нош карта вылысь вить арлэсь бадзымесьгес тыюсты но лыдъяно ке, соос 187 888 лыдъясько. (U)
- *Стöча артавны кö*, мый ты – сйö 500 квадрата метраысь паськыджык сулалан ва, то стöч ты лыдыс сэки лоö 187 888. (Ks)

Suomi-kirja-korpuksen virkkeessä 27 on reaalinen ehtolause. Udmurtissa käytetään jälleen *ke*-konjunktia, joka on tutulla paikallansa lauseen lopussa. Udmurtin ehtolauseen predikaatti on nesessiivisessä partisiipissa, joka melko usein tuntuu teksteissä vastaavan suomen passiivia. Komissakin käytetään odotuksenmukaista *kö*-konjunktia, mutta tässä tapauksessa sen odotuksenmukaisin sijainti olisi nähdäkseni *смӧча* 'ankarasti' -sananjäljessä. Se onkin verbin jäljessä lauseen lopussa. Komin ehtolauseen predikaatti on infinitiivissä. Komilaisen käännöksen päälause alkaa venäjältä tutulla *мо*-sanalla, niin kuin usein ehtolauseeseen edeltäessä päälauseetta.

(93)

- *Jos esimerkiksi ruukuissa on kamman painallusta muistuttavia koristekuvioita, ne edustavat kampakeramiikkaa, jos niissä on ikään kuin nuoran painanteita, puhutaan nuorakeramiikasta.* (S)
- Кылсярысь, горшоклэн чеберъямез сынэн зйбылыса лэсьтэм пужыослы укиа *ке*, соку та керамика сынэн пужыятэм керамика (гребенчатая керамика) пӧлы пыре, пужыятэмез векчи пунэм гозыез зйбылыса кадь кылдытэмын *ке*, соку векчи гозы керамика (шнуровая керамика) лыдъяське. (U)
- Шуам, *гырничсӧ кӧ мичмӧдӧма вӧлі юрси сынап пиньӧн*, сійӧ ”сынап туя керамика”, а *гырнич дорышас кӧ гартӧм кӧв кодъ сер*, то нимтӧны татшӧм керамикасӧ ”путшкӧм кӧвъя керамикаӧн”. (Ks)

Virkkeessä 93 on kaksi reaalista ehtolauseetta kaikilla otoksen kielillä. Molemmissa udmurtinkielisissä ehtolauseissa käytetään *ke*-konjunktia, joka on lauseen lopussa. Udmurtin ensimmäisen ehtolauseen predikaatti on preesensissä ja toisen lauseen predikaatti päättynyttä tekemistä ilmaisevassa (*e*)*мын*-partisiipissa (ks. Bartens 2000: 238–240). Komin ehtolauseissa käytetään *kö*-konjunktia, joka on tavallisella paikallansa lauseitten ensimmäisten konstituenttien jäljessä. Komin ensimmäisen ehtolauseen predikaatti on perifrastisessa menneen ajan muodossa. Rakenteen pääverbi on I preteritissä, ja se myös viittaa selvästi menneeseen aikaan. Jälkimmäisessä ehtolauseessa ei nykyaikaan viittaavana kopulalauseena ole predikaattiverbiä. Kumpikin kieliversio käyttää jälkimmäisen ehtolauseen jälkeen päälauseen alkamista korostavaa sanaa, udmurtti *соку*- ja komi *мо*-sanaa. Ehtolauseet edeltävät päälauseita.

(94)

- *Jos ruukkujen saveen on lisätty rakennetta lujittavia asbestikuituja, on kysymys asbestikeramiikasta.* (S)
- Лэсьтэм горшокез юн карон понна лызалэс-пурьсь сӧй асбест нюжаосын *ке* сурамын, соку вераськон мынэ асбесто керамика сярысь. (U)

- *А гырнич вѳчигас кѳ сѳяс ѳнмѳдѳм могысь содтывлѳмны асбест, то сѳр-ниыс мунѳ ”асбеста керамика” йылысь.* (Ks)

Virkkeen 94 udmurtinkielisessä käännöksessä käytetään *ke*-konjunktia, joka sijaitsee lauseen viimeisen sanan edellä. Sana on lauseen predikaatti, joka on samassa (*e*)*мун*-muodossa kuin virkkeessä 93. Kominkielisessä ehtolauseessa konjunktio *кѳ* on vasta lauseen toisen konstituentin jäljessä. Komin predikaatti on aiemmasta poiketen II preteritissä, mutta se myös viittaa menneeseen. Näissäkin lauseissa päälauseen alkaminen merkitään *U соку / K мо*-sanalla, sillä ehtolause edeltää päälausetta.

(446–447)

- Keskiaikaisten maakuntalakien mukaan tuomarit ja häntä avustavan lautakunnan jäsenet piti valita paikkakunnan omien ehdokkaiden joukosta, ja *jos näin todella tapahtui*, asioiden käsittelyssä saatettiin hyvinkin käyttää suomen kieltä. (S)
- Улосвыльѳс сярыйс катъя, судьяосты но соослѳсь юрттйсьѳсѳс интыысь калык пѳлысь бырйылйзы. (U)
- Судын ужѳсты эскерыку, кулѳ дырѳяз финн кылѳз но кутылйзы. (U)
- Провинцияс йылысь сѳкся оланпас серти, ѳрдысьѳс (судьясѳс) да налы отсѳсьсѳсѳс колѳ вѳлі бѳрйыны сѳтчѳс йѳзысь. (Ks)
- *Тадзи кѳ ставыс и вѳлі*, то делѳсѳ видлалйгѳн сѳрнитлісны, дерт жѳ, финн кывйѳн. (Ks)

Virke 446–447 on suomenkielisessä versiossa yhtenä virkkeenä, mutta permiläisissä kielissä se on jaettu kahdeksi virkkeeksi. Udmurtin virkkeissä ei ole ehtolauseita ollenkaan. Komin ehtolauseessa konjunktio *кѳ* on lauseen ensimmäisen konstituentin jäljessä ja predikaatti I preteritissä. Lause myös viittaa menneeseen aikaan. Päälause alkaa taas *мо*-sanalla ja seuraa ehtolauseita.

(453)

- *Jos kirjakieltä ei ennestään ollut*, se oli nyt luotava. (S)
- *Кыѳе ке калыклѳн литературной кылыз ѳй вал*, сое кужмысь кылдытыны косйзы. (U)
- *Кутиѳмкѳ войтырлѳн кѳ гижан кывйыс эз вѳв*, сйѳс коліс лѳсьѳдны. (Ks)

Virkkeessä 453 kiinnostavaa on se, että udmurtinkielisessä ehtolauseessa ei ole konjunktia.⁶ Udmurtin virkkeen aloittava lause kuitenkin vaikuttaa

⁶ Alun *кыѳе ке* ’jokin’ on kiinteä kokonaisuus, jossa *ке* ei ole konjunktio vaan indefiniittipronominin muodostamiseen käytettävä partikkeli, vrt. Pavlik Morozov -korpuksen virkkeeseen 1352.

semanttisesti ehtolauseelta, ja sen predikaatti on I preteritissä. Komissa *кө*-konjunktio on taas ensimmäisen konstituentin jäljessä, predikaatti tällä kertaa I preteritissä. Aikamuoto on kaikin puolin luonteva, koska se viittaa menneeseen aikaan. Permiläisten kielten ehtolauseet aloittavat virkkeen.

(562)

- Myös suomenkielisen kirjallisuuden ja sanomalehdistön kehittäminen katsottiin hyödyttömäksi, *jos ei samalla kasvatettu opinhaluista suomenkielistä lukijakuntaa.* (S)
- Озы ик чеберлыко литератураез но газетъёсты финн кылын поттон токма уж луоз, *финн сямен лыдзисьёс азьло кадь ик öжым кылызы ке.* (U)
- Чайтисны тóтш, мый художествоа литература да газет лэдзöмысь тóлкыс оз пет, *оз кө кут содны финн кыв вылын велöдчыны век көсьысь да лыд-дысьысь войтыр.* (Ks)

Virkkeen 562 udmurtinkielisessä käännöksessä konjunktio *ke* on reaalisen ehtolauseen lopussa ja ehtolauseen predikaatti I preteritissä. Komin reaalisen ehtolauseen *кө*-konjunktio on preesensissä olevan kielteisen predikaatin kieltoisanan ja konnegatiivin välissä lauseen alussa. Permiläisten kielten ehtolauseet seuraavat päälausetta.

	udmurtti	komi-syrjäni	komi-permjakki
<i>ke/кө(бы)</i> -konjunktio	17	18	7
<i>если</i> -konjunktio	–	–	3
selvä reaalinen ehtolause	11	14	7
irreaalinen ehtolause	1	1	1
pred: konditionaali	1	–	–
pred.: futuuri	–	3	3
pred.: preesens	4	3	3
pred.: I preteriti	6	5	3
pred.: II preteriti	–	1	–
pred.: perifrastinen tempus	–	1	–
pred.: ei finiittiverbiä	7	6	3

Taulukko 1.

Esimerkkien ehtolauseitten ominaispiirteitten reaalistumien kappalemäärät kielittäin. Aineistossani udmurtin- ja komisyryääninkielisiä esimerkkejä on 18 kpl, komipermjakinkielisiä 12 kpl. Koska komissa vain futuurin kolmannen persoonan myönteinen muoto eroaa preesensistä, vain kolmansien persoonien myönteiset futuurit on laskettu taulukkoon erikseen.

5. Johtopäätökset

Paralleelikorpusaineiston ja kielioppikuvausten perusteella vaikuttaa siltä, että eräät laajalle levinneet väitteet permiläisten kielten ehtolauseitten ominaispiirteistä eivät pidä paikkaansa, etenkin niitten predikaatin muodon osalta. Udmurtin reaalisen ehtolauseen predikaatti voi olla I preteritin lisäksi myös ainakin preesensissä, futuurissa tai jossakin infiniittisessä muodossa. Etenkin eksistentiaaliset lauseet ovat yleensä preesensissä, ja varsinkaan kopulalauseissa ei usein ole verbiä ollenkaan. Aineiston pohjalta näyttää vahvasti myös siltä, että I preteriti eli ”imperfekti” ei tee udmurtin ehtolauseista irreaalisia vaan irreaalisessa ehtolauseessa käytetään konditionaalitapaluokkaa (vrt. Bartens 2000: 313–314). Komissakin reaalisen ehtolauseen predikaatin muoto voi olla hyvin moninainen: aineiston perusteella ainakin preesens, futuuri, I preteriti, II preteriti, jokin perifrastinen menneen ajan muoto tai infiniittinen muoto. Samoin kuin udmurtissa, kopulalause ei sisällä verbiä preesensissä, ei myöskään ehtolauseessa. Komin irreaalisessa ehtolauseessa vaikuttaa käytettävän ennen kaikkea I preteritiä ilman erityistä irrealisuuden tunnusta, sillä koko yhdyslauseen irrealisuus ilmaistaan päälauseessa *эскө*-partikkelin avulla. Aineistossani irreaalisia ehtolauseita on kuitenkin erittäin pieni osuus, vain yksi kappale. Siinä *эскө*-partikkelin yhteydessä käytetään I preteritiä, mutta sen perusteella ei voida tehdä kovin vakuuttavia johtopäätöksiä partikkelin kanssa käytettävän verbin muotorajoituksista. Ehtolauseessa *эскө*-partikkelia ei ole tullut vastaan korpusaineistossa eikä myöskään kieliopeissa, vaikka se voisi esiintyä ehtolauseessakin. Huomiota herättää se, että kaikissa lauseissa permiläisten kielten ehtolauseitten predikaattien muodot eivät vastaa toisiansa. Valintojen hienosyisempien motivaatioitten selvittäminen jää tulevan tutkimuksen tehtäväksi.

Aineiston perusteella voidaan todeta, että udmurtissa todella on tendenssi sijoittaa ehtolause ennen päälauseetta, mutta millään tavalla ehdoton vaatimus se ei ole. Komissa kumpikin järjestys vaikuttaa suunnilleen yhtä käytetyltä, ja käännöksen lausejärjestys valitaan hyvin usein alkukielen mallia seuraten. Käyttämässäni aineistossa udmurtin ehtolauseissa käytetään miltei aina konjunktiota *ke* ja komisyrjäänissä aina konjunktiota *кө*, sikäli kun käännöksessä on päädytty alkukieltä jäljittelevään ehtolauseeseen. Udmurtissa esiintyviä muita ehtolauseen konjunktioita (esim. kieliopeissa mainitut *бере*, *дыръя*) ei esiinny käyttämässäni aineistossa, komisyrjäänissä taas ei muita ehtolauseen konjunktioita pitäisi ollakaan. Komipermjakissa sen sijaan käytetään komilaisen *кө*-konjunktion rinnalla venäläistä *если*-konjunktiota jopa kirjakielisisä yhteyksissä. Komipermjakin konditionaalin merkitsin näyttää olevan venäjältä lainattu *бы*, jota käytetään myös ehtolauseessa, jossa siitä yhdessä eh-

tolauseen *kö*-konjunktion kanssa muodostuu *köбы*, joka muistuttaa kovasti venäjän *если бы* ”jos KONDITIONAALIPARTIKKELI” -sanaliittoa. Udmurtin tendenssi sijoittaa ehtolauseen konjunktio lauseen loppuun ja komin tendenssi sijoittaa se lauseen ensimmäisen konstituentin jälkeen vaikuttaa vahvalta. Jos lauseessa on kielteinen verbimuoto, konjunktio sijoitetaan kuitenkin hyvin usein kieltomuodon osien väliin.

Tämä tutkimus ei käsittele yksityiskohtaisesti kaikkia permiläisten kielten ehtolauseitten ominaispiirteitä vaan pyrkii antamaan ehtolauseista yleisemmän tason kontrastiivisen kuvauksen, joka saattaa toimia jollekulle tulevan tutkimuksen innoittajana. Kovin varmoja johtopäätöksiä käyttämäni aineiston pohjalta ei voida vetää, mutta vähintään tendenssejä on nähtävissä runsaasti. Tulevan tutkimuksen selvitettäväksi jäävät esimerkiksi ehtolauseitten predikaattien aikamuotojen käytön motivaation yksityiskohtaisempi selvittäminen, muitten kuin *ke/kö*-konjunktion avulla muodostettavien ehtolauseitten tarkastelu, permiläisten ja venäläisten konjunktioitten ja partikkelien käyttöön liittyvät yksityiskohdat, ehtolauseitten sanajärjestys ja monet muut seikat.

Aineisto

Pavlik Morozov -korpus (Turun yliopiston Volgan alueen kielten tutkimusyksikkö)
Suomi-kirja -korpus (Turun yliopiston Volgan alueen kielten tutkimusyksikkö)

Kirjallisuus

- BARTENS, RAJA 2000: Permiläisten kielten rakenne ja kehitys. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 238. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- GKPJa = Майшев, И. И. 1940: Грамматика коми-пермяцкого языка. Серия Fenno-ugrica. Издательство Академии наук СССР, Москва – Ленинград.
- GSUJa I = Грамматика современного удмуртского языка. Фонетика и морфология. Удмуртский научно-исследовательский институт истории, экономики, языка и литературы. Удмуртское книжное издательство, Ижевск, 1962.
- GSUJa II = Грамматика современного удмуртского языка. Синтаксис простого предложения. Удмуртский научно-исследовательский институт истории, экономики, литературы и языка при совете министров Удмуртской АССР. Издательство Удмуртия, Ижевск, 1970.
- GSUJa III = Грамматика современного удмуртского языка. Синтаксис сложного предложения. Удмуртский научно-исследовательский институт истории, экономики, литературы и языка при совете министров Удмуртской АССР. Издательство Удмуртия, Ижевск, 1974.

- SKJa I = Лыткин, В. И. (ред.) 1955: Современный коми язык. Учебник для высших учебных заведений. Часть первая. Фонетика, лексика, морфология. Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- SKJa II = Селькова, Н. Н. (ред.) 1967: Современный коми язык. Учебное пособие для высших учебных заведений. Часть вторая. Синтаксис. Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- WINKLER, EBERHARD 2011: Udmurtische Grammatik. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Göttingen.

*

Comparison of conditional sentences in Permic languages using parallel corpora

In this article, conditional sentences of three Permic language forms are compared in the light of a parallel corpus. The interest to write such an article was initially piqued by the fact that both native and non-native researchers and teachers of the Permic languages have different ideas about the form of the predicate of the conditional sentence. The presence of the predicate in the past tense form has been considered, at least among some native-speaker researchers, as a hallmark of a "pure language". However, it seems that the conditional sentences of the Permic languages have used a range of tenses for quite a long time. Similarly, it has been suggested that the verb form of the past tense would indicate the irreality of the conditional sentence, which is not entirely true in the light of the material. In the conditional sentences of the Permic languages, there is also other variation, for example, regarding the conjunctions used in them and their location, as well as sentence order. In this article, the mentioned variables are described and compared on a general level.

Keywords: conditional sentences, Permic languages, corpus

TOMI KOIVUNEN

A hét napjainak elnevezése a dél-észti vöruban és szetuban

KORMOS Erik

Debreceni Egyetem, Nyelvtudományok Doktori Iskola
kormoserik16@gmail.com

1. Bevezetés

Tanulmányomban a dél-észtiországi vörü, és a hozzá legközelebb álló szetu nyelvváltozat napneveit vizsgálom. Munkám során felhasználtam a különféle szótárak és szójegyzékek adatait. A szetu napnevek azonosításában elsősorban az iskolai szójegyzék (Hagu – Pajusalu 2021: 59–81, a továbbiakban HP) és Pusztay János szetu–magyar szótára (Pusztay 2017), valamint az internetes szetu szótár¹ volt a segítségemre. A vörü adatokhoz elsődlegesen a 2014-ben napvilágot látott észti–vörü szótár² anyagát dolgoztam fel, de mellette haszonnal forgattam a 2011-es *Vanapäräse vörü murde sõnaraamat* [A régies vörü nyelvjárás szótára] c. kiadványt, mivel annak szóanyagát a vörü nyelvterület keleti feléből (Rõuge, Vatseliina) és Szetuföld egészéről gyűjtötték. A szombat egyedi elnevezésének értelmezésében Julius Mägistének az 1930-as években összeállított, de csak 2007-ben megjelent szetu szójegyzéke [Seto sõnastik] szolgáltatott magyarázatot.³

A balti finn adatokhoz – a lív kivételével – Say István szójegyzékei adták a nyelvi adatokat. A lív napneveket a 2012-ben megjelent lív–észti–lett háromnyelvű szótár internetes változata,⁴ valamint Kettunen 1938-as szótára szerint adom meg.

Vizsgálatom arra irányul, hogy a hét napjainak dél-észti megnevezése elkülönül-e az irodalmi (észak)-észti-től vagy megegyezik-e azzal, ill. fel-

¹ <https://www.eki.ee/dict/setosonastik/>

² A szótár előzményéül szolgál a 2002-ben megjelent vörü–észti szótár. A szótár teljes egészében elérhető internetes változatban is: <https://synaq.org/index.php>

³ Mägiste szetu szójegyzékéről ld. Kormos 2021: 520–521.

⁴ <https://keeleeveeb.ee/dict/translate/lietlv/index.html>. A szótárról bővebben Tóth 2014: 179–180.

fedezhető-e valamilyen lokális kulturális eltérés a lutheránus võru és a hozzá közel álló, ám ortodox szetuk nyelvváltozata között.

Tanulmányom elején dióhéjban felvázolom a napnevek különféle rendszereit, majd pedig bemutatom a vizsgálat középpontjában álló nyelvváltozatok megnevezéseit.

2. A napnevek rendszerei

2.1. A napnevek a vándorszavaknak olyan csoportját képezik a különböző nyelvekben, amelyek a legkülönbélebb, évszázadokon átívelő társadalmi-kulturális érintkezéseknek köszönhetően alakultak ki. A napnevek rendszere(i) eltérő motivációk alapján jöttek létre. Az egyik nagy csoportot az ún. asztrológikus-mitológikus nevek alkotják. Ennek alapja az ókori istenek és a csillagászat közötti kapcsolatban rejlik. Az ógörögben és a klasszikus latinban az akkor ismeretes bolygók neveit viselték a hét napjai. A latinban a hétfő a Hold napja, a kedd Marsé, a szerda Merkúr napja, a csütörtök Jupiteré, míg a péntek Vénuszé, a szombat Szaturnusz napja, a vasárnap pedig a Nap napja. Ez a rendszer ma is él – a portugál kivételével – az újlatin nyelvekben, ld. pl. a francia és az olasz neveket hétfőtől péntekig: *lundi, mardi, mercredi, jeudi, vendredi*, ill. *lunedì, martedì, mercoledì, giovedì, venerdì*. A latin *dies* 'nap' szó háromféleképpen él tovább. A katalánban összeolvadt a következő szóval (pl. *dilluns* 'hétfő'); az olaszban és a franciában hátrakerült (*lundi, lunedì*), míg a harmadik csoportban ez a szó teljesen eltűnt (ld. spanyol *lunes* 'hétfő', *martes* 'kedd', *miércoles* 'szerda') (Hahn 1998: 82–83; Maticsák 2006: 61–65).

Az újlatin nyelvek mellett a skandináv – kivéve az izlandit – és a nyugati germán nyelvekben is ez a rendszer dominál. Ők a latin mintát követve a saját isteneik neveit (*Ódin/Wotan, Thór/Donar, Tyr/Tiu, Frigg/Frija*) használták fel. De a Hold és a Nap napja több nyelvben is megmaradt, pl. ang. *Monday*, ném. *Montag*, sv. *måndag* 'hétfő', ang. *Sunday*, ném. *Sonntag*, sv. *söndag* 'vasárnap'. Ezt azzal lehet magyarázni, hogy a germánoknak nem volt sem Nap-, sem pedig saját Holdistenük. A szombatot a skandináv nyelvekben a „mosakodás napjának” nevezik (dán, no. *lørdag*, sv. *lördag*, izl. *laugardagur*). A történelem évszázadai alatt végbemenő érintkezések következtében a skandináv eredetű elnevezések átkerültek a finnbe is (Hahn 1980: 169–171, 230–231; 1998: 83; Hasala 2017: 124–125; Maticsák 2006: 65–71; 2007b: 351–359; Vilkuna 1958: 185).

2.2. A másik jól elkülöníthető rendszer az ún. sorszámnévi, ahol a hét napjait (vagy több napját) sorszámozással nevezik meg. Ennek gyökere a zsidó kultúrában keresendő. Alapja a *šabbath* (a héber szó jelentése: 'pihenni'),

amelynek megünneplése vallásuk egyik sarkalatos pontja. A hétnaponta periodikusan ismétlődő ünnep alapján alakult ki a hét, amelyben eleinte csak a szombatnak volt külön szakrális elnevezése, a többi nap sorszámmal lett elkülönítve egymástól (pl. *yōm šēnī* 'második nap = hétfő'). Ugyanezt a hagyományt vette át az arab is (*yaum al-ithnain* 'ua.'). s ez a rendszer honosodott meg a perzsában, majd terjedt el a közép-ázsiai nyelvekben is (pl. perzsa *dōšambe*, türkmén *düşenbe*, üzbég *düşänbä* 'ua').

Az európai nyelvekben is megfigyelhető a sorszámnév alapú névadás. A latinban a fentebb említett asztrológikus elv mellett a sorszámnévi is létezett, pl. *dies prima* 'első nap = vasárnap' (ennek emlékét őrzik a portugál napnevek hétfőtől péntekig: *segunda-feira* 'hétfő', *terça-feira* 'kedd', *quarta-feira* 'szerda', *quinta-feira* 'csütörtök', *sexta-feira* 'péntek'). A litván mind a hét napot így nevezi meg: *pirmadienis* 'első nap = hétfő', *sekmadienis* 'hetedik nap = vasárnap'. A lett a vasárnapot kivéve hat napot nevez meg így, pl. *otrdiena* 'második nap = kedd', *trešdiena* 'harmadik nap = szerda' (Maticsák 2006: 29–42; Vilks 1958: 188).

A héber *šabbath* az eurázsiai kultúrkör számos nyelvén meghonosodott, ld. pl. blg. *субота*, sz-h. *subota*, ukr. *субота*, or. *суббота*; cseh, szlk., le. *sobota*; magy. *szombat*; ném. *Samstag*; port. *sabado*, sp. *sábado*, fr. *samedi*, ol. *sabato*; grúz *šabat'i*, örm. *šabat'*; azeri *šanbä*, perzsa *šambe*, türkmén *šenbe*, üzbég *šanbä* stb.

2.3. Néhány nyelvben találkozhatunk ún. helyzetviszonyító napnevekkel. Ilyen például az orosz *понеделник* 'vasárnap utáni nap = hétfő', *среда* 'közép [a hét közepe]' (ez a magyarban szláv jövevényszó, *szerda* alakban honosodott meg). A szerda megnevezése több más nyelvben is 'a hét közepe', vö. fi. *keskiviikko*, ném. *Mittwoch*. Ezekben a nyelvekben a hét kezdőnapja valaha a vasárnap volt, ez magyarázza a szerda hétközepi pozícióját. A zsidó kultúrkör ünnepe a szombat volt, a keresztény egyház a 4. században az ünnepnapot vasárnapra tette át (Hahn 1998: 84–86).

2.4. Több nyelvben vallási eredetű a vasárnap megnevezése, vö. az észti *pühapäev*, lett *svētdiena* 'szent nap', orosz *воскресенье* 'feltámadás'.

2.5. A napnévmegnevezések az egyes nyelvekben általában kevert rendszert alkotnak, ennek ékes példája az izlandi. A vasárnap és a hétfő asztrológikus-mitológikus név (*sunnudagur* 'a Nap napja' és *mánudagur* 'a Hold napja'). Sorszámnévi a kedd (*þriðjudagur* 'harmadik nap') és a csütörtök (*fimtudagur* 'ötödik nap'). Helyzetviszonyító a szerda (*miðvikudagur* 'a hét közepe'). Vallási eredetű a péntek megnevezése (*föstudagur* 'böjtnap'). A

’szombat’ neve ún. jeles nap (*laugardagur* ’a mosakodás napja’) (Sanders et al. 2012: 219, 214, 414, 85, 106, 193, 335).

A fentiekben felvázolt rendszerek jól szemléltetik az európai napnévrendszerek kulturális-nyelvi sokszínűségét.

3. A ’nap’ és a ’hét’ megnevezése a võruban és a szetuban

A **nap** mint időegység megnevezése a võruban és a szetuban egyaránt *päiv* (EVS 456, Pusztay 2017: 136, VVMS 587). Ennek rokon nyelvi megfelelője megvan a lappban és a többi balti finn nyelvben is (finn, vót, izzsór, viana-karjalai *päivä*, észak-észti *päev*, északi lapp *beaivi*, lív *pāva*, vepsze, dél-észti *päiv*). Finnugor alapnyelvi alakja: **päjwä* ’tűz’ (EES 403, UEW 360, SSA 2: 456).

Emellett a võruban és a szetuban él az *äri(päiv)* ’hétköznapi’ lexéma is, vö. fi. *arki*, észti *argi* (EES 52–53, EVS 29, SSA 1: 81, VVMS 895). A Hold járása alapján már a régmúltban, a kereszténység felvétele előtt elkülönítették az ún. szabad napokat egy ún. „szent naptól”, amikor bizonyos dolgokat tiltottak, tabusítottak. Ez utóbbi a balti finneknél a *pyhä/pühä/püha* volt, amely eredetileg ’veszélyes, tilalommal teli (ünne)pnap’ jelentéssel rendelkezett, míg az *arki/argi* ennek az ellentéte, ’kötetlen, tilalmaktól mentes (hétköz)nap’ volt, és elsősorban a hétfőre és a keddre utalt. Az *arki/argi* jelentése az idők folyamán megváltozott, és ’hétköznapi’ értelemben rögzült, míg a *pyhä/pühä/püha* ’szent’ jelentésű ünnepnappá alakult át, vö. észti *pühapäev* ’vasárnap’ (Vilkuna 1958: 185–189; 1973: 356–358, VVMS 598–599).

A **hét** mint mesterséges, hétnapos időegység megnevezése a võruban és a szetuban is egyaránt *nätäl* (EVS 361, Pusztay 2017: 114, VVMS 476). Ez orosz eredetű szó (*неделя*). Jelentése a szláv nyelvekben valaha a ’pihenés napja’ volt (ószláv *ne* tagadószó és *dělo* ’munka’). Eredetileg ez a szombatot, majd aztán a vasárnapot nevezte meg, de görög mintára a későbbiekben már a hét megnevezésére is használták. Az orosz jövevényszó a baltikumi area más nyelveibe is eljutott, vö. pl. lett *nedēļa*, észti *nädal*, lív *nādīl*, vót *näteli*, vepsze *nedal* (EES 326, EKSS 740).

4. A hét napjainak megnevezése a vöruban és a szetuban

4.1. Hétfő

Szetu *iispäiv* (HP 60), *iispä* (VVMS 120), vöru *ijspäiv*, *iispä* (EVS 63, VVMS 120). Sorszámnévi megnevezés, vö. *iis-*, *iist-* 'első, elő'⁵ (Pusztay 2017: 29, VVMS 120, EVS 62) + *päiv* 'nap'. A név jelentése tehát 'első nap', vö. észet *esmaspäev* (EEW 213). Ez a napnévtípus a baltikumi area nyelveire nagymértékben jellemző, ez a névrendszer alapja a lettben, a litvánban és az oroszban is. Átadó nyelvként leginkább a lett jöhet szóba, vö. lett *pirmdiena* 'első nap = hétfő'. A térség balti finn nyelvei is ezt a névadási módot használják: izsór *enziarki* (Say 2018: 86, 179), vepsze *ezmärg* (Say 2019a: 82, 205), vót *esimeizpäivä* (Say 2019b: 65, 100), lív *ežžimpäva* (Kettunen 1938: 47, 326).

4.2. Kedd

Szetu *tõõsõpäiv* (HP 75, VVMS 794), vöru *t(õ)õsõpäiv* (EVS 606, VVMS 794). Sorszámnévi megnevezés, vö. *tõõnõ* (Nom), *tõ(õ)sõ* (Gen) 'második' + *päiv*, *päev* 'nap', vö. észet *teisipäev* (EEW 3117). Feltehetőleg itt is areális kölcsönzésről beszélhetünk. Az átadó nyelv az észten keresztül a lett vagy az orosz lehetett, vö. lett *otrdiena*, or. *вторник* 'második nap = kedd'. A térség balti finn nyelvei ugyanezt tükrözik vissza: izsór *toissarki* (Say 2018: 139, 183), vepsze *tožnarg* (Say 2019a: 161, 210), vót *tõispäivä* (Say 2019b: 83, 101), lív *tùqžnapäva* (Kettunen 1938: 326, 441, 444).

4.3. Szerda

Szetu, vöru *kolmapäiv* (HP 64, Pusztay 2017: 62, EVS 190, VVMS 240). Sorszámnévi megnevezés, vö. *kolmas* (Nom), *kolma(nda)* (Gen) 'harmadik' + *päiv* 'nap', vö. észet *kolmapäev* (EEW 920). Valószínűleg itt is areális kölcsönzésről beszélhetünk, vö. lett *trešdiena* 'harmadik nap = szerda'. A balti finn nyelvekben: vepsze *koumanz'päiv* (Say 2019a: 102, 241), vót *kõlmõz-päivä* (Say 2019b: 71, 109), lív *kuolmispäva* (Kettunen 1938: 173, 326). A térségben egyedülként az izsór tér el a többi nyelvtől, ők az orosz eredetű, helyzetviszonyító elnevezésű *sereta* napnevet használják (Say 2018: 132, 201), vö. orosz *среда* 'szerda [tkp. a hét közepe]'. Vilkuna megemlíti, hogy helyzetviszonyító elnevezés létezett az észet délnyugati és nyugati dialektusaiban is: *kesiku*, *kesikupäev* (< *kesik* 'közép') (Vilkuna 1958: 190; 1973: 363).

⁵ De sorszámnévként *edimäne*, vö. észak-észet *esimene*.

4.4. Csütörtök

Szetu *neläpäiv* (HP 69, Pusztay 2017: 110, VVMS 454), võru *nel(l)äpäiv* (EVS 344, VVMS 454). Sorszámnévi megnevezés, vö. *ne(l)läss* (Nom) 'negyedik', *nellä(ndä)* (Gen) + *päiv* 'nap', vö. észt *neljapäev* (EEW 1684). Valószínűleg areális kölcsönzésről beszélhetünk, az átadó nyelv az észten keresztül itt is valószínűleg a lett vagy az orosz volt, vö. lett *ceturtdiena*, or. *четверг* 'negyedik nap = csütörtök'. A térség balti finn adatai: izzsór *neljäpäivä* (Say 2018: 113, 168), vepsze *nellänz'päiv* (Say 2019a: 124, 187), vót *nelläzpäivä* (Say 2019b: 75, 95), liv *nēl'antpāva* (Kettunen 1938: 244, 326).

4.5. Péntek

Szetu *riidi*, *.riide*⁶ (HP 2021: 72, Pusztay 2017: 141, VVMS 620), võru *riidi*, *riide* (EVS 475, VVMS 620). Az (észak-)észthez hasonlóan a võruban és a szetuban is megszakad a sorszámnévi rendszer, a péntek megnevezése ugyanis asztrológikus-mitológikus rendszerű napnév, vö. észt *reede* (EES 422, EEW 2439). Ez a germán nyelvek 'péntek' jelentésű szavára vezethető vissza. Névadója a germán mitológia istennője (ny. germ. *Frigg*, skand. *Frija*, azaz Vénusz), vö. ang. *Friday*, sv. *fredag*, német *Freitag*. A balti térségben valószínűleg a felnémet *vrītac* honosodott meg (< ófn. *frī(j)atag*). Ugyanez a jövevényszó van meg a livben: *brēd'iG* (Kettunen 1938: 28, 336). A térség nyelvei közül több is sorszámnévi megnevezést alkalmaz, vö. lett *piektdiena*, vót *vid'dezpäivä* (Say 2019b: 87, 107), vepsze *pätņiņ*, inkeri finn *vijespäivä* (Nirvi 1971: 450a, 672b).⁷

Paul Hagu⁸ a szetu jeles napok, ünnepek sorában adatolja július utolsó, Jakab napja előtti péntekjének a megnevezésére a *päätnitsapäiv*⁹ kifejezést (Hagu 2018: 104; 2019: 63). A *päätnitsa* orosz jövevényszó (*пятница* 'ötödik nap = péntek').

⁶ A szó előtti pont a 3. hosszúsági fok jele. Az észt mellett a võruban és a szetuban is három hosszúsági fok van, azaz a rövid – hosszú – igen hosszú kvantitás. A szetuban ez kiterjedtebb jelenség, mint az irodalmi (észak-)észben (Hagu – Pajusalu 2021: 18).

⁷ Az inkeriben emellett jelen van a skandináv eredetű *perentak* elnevezés is (Nirvi 1971: 398b), vö. fi. *perjantai*.

⁸ Paul Hagu (szetuul Hao Paali) (1946–) szetu származású folklorista, a Tartui Egyetem Irodalom és Folklór Tanszékének emeritus professzora. Kulcsszerepe van a jelenkori szetu identitás őrzésében, feltárásában és továbbadásában.

⁹ Szent Paraszkiva emlékűnepe Saatse községben. Körmenetet járnak Paraszkiva ikonjával és a csodatévő kőkeresztel, amelyet a templomban őriznek. A körmenet a jó egészség jegyében zajlik, és valaha annyi tejterméket vittek a templomba, hogy végül Saatse templomát tréfásan a túró templomának keresztelték el (Hagu 2019: 63).

4.6. Szombat

Szetu *puul'pühä* (HP 2021: 66, Mägiste 2007: 74, Pusztay 2017: 135, VVMS 578), vöru *puul'päiv*, *puul'pühä*, *puul'pühi* (EVS 252), *puul'bä* (VVMS 578). A szó előtagja mindkét nyelvváltozatban a 'fél' jelentésű *puul'*. Utótagja egyrészt a *päiv* 'nap' (ugyanilyen szerkezetű a lív *pùolpāva*, ld. Kettunen 1938: 316, 326), másrészt a *pühä*, *pühi* 'szent, szentség; szokványos ünnepnap' (Mägiste 2007: 76, VVMS 598). Utóbbi összetétel jelentése tkp. 'félünnep'. Mägiste a szójegyzékében ehhez azt a magyarázatot adja, hogy az ünnepet (vasárnapot) megelőző napon, azaz szombaton van a szentek előestéje (ld. a 3. pontban a *pühä* szóról írottakat) (Mägiste 2007: 74, 76, Vilks 1958: 186).

A baltikumi areában a szombat megnevezésére több lexéma használatos. Az irodalmi (észak-)észt a *laupäev* 'a mosakodás napja' megnevezéssel illeti ezt a napot (EES 230, EEW 1250), akárcsak a vót: *laukopäivä* (Say 2019b: 72, 109). Ez skandináv jövevényszó, vö. sv. *lördag* (> fi. *lauantai*). A lett *sestdiena* sorszámnevi elnevezésű ('hatodik nap'), míg az izsór (*suuvotta*, Say 2018: 134, 202) és a vepsze (*sobat*, Say 2019a: 150, 242) az orosz *cyб-бoма* nevet vette át.

A szombatnak vannak szakrális elnevezései is. A négy evangélium szetu fordítása először 1926-ban¹⁰ látott napvilágot, revideált változata 2013-ban¹¹ jelent meg. A Máté evangélium első fordításában (28:1) a szombat megnevezésére a *hingämise päiv* 'nyugalom vagy pihenés napja (genitivusi szerkezet)' kifejezés szerepel (Voolaine – Puusepp 1926: 91), vö. az 1739-es észak-észt bibliafordítás *hingamisse päwa* alakját. A revideált változatban a *hingämispäiv* forma áll a párhuzamos szetu szöveghelyen (Hagu – Leppik 2013: 84), vö. az 1968-as és 1997-es észak-észt fordítás *hingamispäev* alakját (EKSS 492). Ezekben az esetben tehát az észak-észt mintát követi a szetu.

A vöruk egyelőre nem rendelkeznek saját bibliafordítással, így egyik vöru szótár sem adatol ilyen vagy ehhez hasonló terminust.

¹⁰ Ennek teljes címe: *Mii' Issändä Jeesusõ Kristusõ pühä Evangeelium: Matteusõ, Markusõ, Luukasõ ja Johannõsõ kirotõt* [A mi Urunk Jézus Krisztus szent Evangéliuma: Máté, Márk, Lukács és János szerint]. Az irodalmi észt alapján készítette el Paulopriit Voolaine tankönyvíró és Ernst Puusepp 1926-ban. A négy szetu evangéliumfordítás elérhetősége: <https://www.emakeeleselts.ee/valjaanne/mii-issanda-jeesuso-kristuso-puha-evangeelium/>.

¹¹ Ennek címe: *Mi' Issändä Jeesusõ Kristusõ pühä Evangeelium: Matvei, Marki, Luka ni Joanni kirotõt* [A mi Urunk Jézus Krisztus szent Evangéliuma: Máté, Márk, Lukács és János szerint]. Lényegi eltérés, hogy a revideált változatot az eredeti görög szöveg alapján készítették el. A szetu bibliafordításokról ld. Kormos 2022: 99–114, Kubinyi 2019: 86 – 87.

4.7. Vasárnap

Szetu és vöru *pühapäiv* (HP 72, Pusztay 2017: 138, EVS 461, VVMS 599). A vasárnap neve vallási eredetű, *püha* 'szent' + *päiv* 'nap', vö. észt *pühapäev* (EEW 2341). Ez is areális kölcsönzés, vö. lett *svētdiena*. A térség nyelvei közül több is ugyanezt a névtípust használja: izzór *pyhäpäivä* (Say 2018: 124, 206), vepsze *pühapäiv* (Say 2019a: 138, 251), lív *pivàpäva* (Kettunen 1938: 295, 296, 326).

5. Összegzés

Írásomban megkíséreltem röviden összefoglalni a hét napjainak szetu és vöru rendszerét. Az általam megvizsgált nyelvi adatokból az alábbi következtetéseket lehet levonni.

A szetu napelnevezések megegyeznek a vöruval, nem fedezhető fel semmilyen lokális, kulturális eltérés, annak ellenére sem, hogy a szetuk ortodox vallásúak. A vöru és szetu napnevek egybecsengenek az irodalmi (észak)-észttel is, a szombat kivételével.

Összességében a vöru, a szetu és az (észak)-észt kevert napnévi rendszert használ. Hétfőtől csütörtökig sorszámnevi eredetű napnevek szerepelnek a rendszerben. A péntek germán eredetű, asztrológikus-mitológikus motivációjú jövevénynév. A szombat vöru és szetu elnevezése ugyanolyan, mint a lívben. A vasárnap neve vallási eredetű.

A baltikumi area számos nyelvében ugyanaz a szisztéma él. Az észt nyelvváltozatok esetében a lett vagy kisebb mértékben esetleg az orosz lehett az átadó nyelv (vö. a finn napneveket ért hatásról Hasala 2017, a karjalairól Maticsák 2007a, a lappról Maticsák 2004).

A vöru és szetu, valamint a térség más nyelveinek napelnevezéseit az alábbi táblázatban foglalom össze:

	szetu	vöru		észt	lett	orosz
H	<i>iispäiv</i>	<i>iispäiv</i>	'első nap'	<i>esmaspäev</i>	<i>pirmidiena</i>	понеделник
K	<i>tõðsõpäiv</i>	<i>t(õ)ðsõpäiv</i>	'második nap'	<i>teisipäev</i>	<i>otrdiena</i>	вторник
Sze	<i>kolmapäiv</i>	<i>kolmapäiv</i>	'harmadik nap'	<i>kolmapäev</i>	<i>trešdiena</i>	среда
Cs	<i>neläpäiv</i>	<i>nel(l)äpäiv</i>	'negyedik nap'	<i>neljapäev</i>	<i>ceturtdiena</i>	четверг
P	<i>.riide</i>	<i>riide</i>	'Frigg napja'	<i>reede</i>	<i>piektdiena</i>	пятница
Szo	<i>puul'pühä</i>	<i>puul'pühä</i>	'félünnep'	<i>laupäev</i>	<i>sestdiena</i>	суббота
V	<i>pühapäiv</i>	<i>pühapäiv</i>	'szent nap'	<i>pühapäev</i>	<i>svētdiena</i>	неделя

Irodalom

- EES = METSMÄGI, IRIS – SEDRIK, MEELI – SOOSAAR, SVEN-ERIK (toim.), Eesti etümo-
loogiasõnaraamat. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2012.
- EEW = MÄGISTE, JULIUS: Estnisches etimologisches Wörterbuch I–XII. Finnisch-ugri-
sche Gesellschaft, Helsinki, 1982–83.
- EKSS = LANGEMETS, MARGIT – TIITS, MAI – VALDRE, TIIA – VESKIS, LEIDI – VIKS, ÜLLE
– VOLL, PIRET (toim.), Eesti keele seletav sõnaraamat 1–6. Eesti Keele Sihtasutus.
Tallinn, 2009.
- EVS = FASTER, MARIKO – IVA, SULEV – KALLA, URMAS – IVA, TRIIN – ORG, LAIVI
(koost.), Eesti-võru sõnaraamat. Võro Instituut, Võru, 2014.
- HAGU, PAUL 2018: Rahvakalender. In: Külvik, Helen (toim.), Ehe Setomaa. Seto Insti-
tuut ja Setomaa Turism, Värska. 92–111.
- HAGU, PAUL 2019: Setode pühad ja tähtpäevad. In: Külvik, Helen (toim.), Igal kandil
omad kombed. Kihnlaste, setode suitide ja liivlaste pühad ja tähtpäevad. Seto Ins-
tituut, Värska. 43–80.
- HAGU, PAUL – LEPPIK, SAKARIAS 2013: Mi’ Issändä Jeesusõ Kristusõ pühä Evangee-
lium: Marki, Matvei, Luka ni Joanni kirotõt. Seto kirjavara 1. Seto Instituut, Värska.
- HAGU, PAUL – PAJUSALU, KARL 2021: Seto keele teejuht. Seto Instituut, Värska. [= HP]
- HAHN ISTVÁN 1980: Istenek és népek. Minerva, Budapest.
- HAHN ISTVÁN 1998: Naptári rendszerek és időszámítás. Filum, Budapest.
- HASALA, KASPERI 2017: The first workday or the Moon’s day? Germanic and Slavic tra-
ditions in naming the days of the week in the Finnic languages. In: Szeverényi Sándor
– Bayarma Khabtagaeva (eds), Uralic and Siberian lexicology and lexicography.
Studia uralo-altaica 51. Szeged. 123–130.
- HP = HAGU – PAJUSALU 2021.
- KETTUNEN, LAURI 1938: Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Lexica
Societatis Fenno-Ugricae V. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- KORMOS ERIK 2021: Híradás szetu szótárakról. Folia Uralica Debreceniensia 28: 520–
526.
- KORMOS ERIK 2022: A szetu Miatyánk-fordítások. Folia Uralica Debreceniensia 29: 99–
114.
- KUBÍNYI KATA 2019: Bibliafordítások a kis balti finn nyelveken. In: Pusztay János
(szerk.), A Biblia finnugor nyelveken. Budapest. 63–102.
- MATICSÁK SÁNDOR 2004: A hét napjainak megnevezése a lappban. Folia Uralica Debre-
ceniensia 11: 87–101.
- MATICSÁK SÁNDOR 2006: Vándorló napok. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- MATICSÁK SÁNDOR 2007a: Milyen hatást mutatnak a karjalai napnevek? Folia Uralica
Debreceniensia 14: 79–86.

- MATICSÁK SÁNDOR 2007b: Tiu, Wotan, Donar és Frija napja – a hét napjainak elnevezése az angolban. In: *A when grammar minds language and literature*. Ünnepi kötet Korponay Béla tiszteletére. Debrecen. 351–359.
- MÄGISTE, JULIUS 2007: Seto sõnastik. Võro Instituudi Toimõndusõq 19. Võru.
- NIRVI, R. E. 1971: Inkerikoismurteiden sanakirja. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* XVIII. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- PAJUSALU, KARL 2018: Lõunaeesti murded. In: *Hennoste, Tiit (toim.), Eesti murded ja kohanimed*. Emakeele Selts, Tartu. 173–202.
- PUSZTAY JÁNOS 2017: *Szetu–magyar (Vabarna) szótár*. Nap Kiadó, Budapest.
- SANDERS, CHRISTOPHER – HOLMARSSON, SVERRIR – TUCKER, JOHN 2012: Íslensk–ensk, ensk–íslensk vasaordabók. Forlagið, Reykjavík.
- SAY ISTVÁN 2018: Bevezetés az izsor nyelv ismereteibe. Sióagárd – Kaposvár.
- SAY ISTVÁN 2019a: Bevezetés a vepsze nyelv ismereteibe. Sióagárd – Kaposvár.
- SAY ISTVÁN 2019b: Bevezetés a vót nyelv ismereteibe. Sióagárd – Kaposvár.
- SSA = ITKONEN, ERKKI – KULONEN, ULLA-MAIJA (toim.), *Suomen sanojen alkuperä I–III*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki, 1992–2000.
- TÓTH ANIKÓ NIKOLETT 2014: A kisebb balti finn nyelvek szótárai. In: *Maticsák Sándor (szerk.), Rokon nyelveink szótárai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 159–180.
- UEW = RÉDEI, KÁROLY (Hrsg.): *Uralisches etymologisches Wörterbuch I–III*. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. 1986–1991.
- VILKUNA, KUSTAA 1958: A hét és napjai. *Ethnographia* 69: 185–206.
- VILKUNA, KUSTAA 1973: *Vuotuinen ajantieto*. Otava, Helsinki.
- VOOLAINEN, PAULO PRIIT – PUUSEPP, ERNST 1926: *Mii' Issändä Jeesusõ Kristusõ püha Evangeelium: Matteusõ, Markusõ, Luukasõ ja Johannõsõ kirotõt*. Akadeemilise Emakeele Seltsi Toimetused XVI. Tartu.
- VVMS = KÄSI, INGE (koost.) – NEETAR, HELMI (toim.): *Vanapärane Võru murde sõnaraamat*. Rõuge, Vatseliina, Setu. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn. 2011.

Internetes források

- <https://www.eki.ee/dict/setosonastik>
- <https://synaq.org/index.php>
- <https://m.nyest.hu/hirek/miert-mondunk-csutortokot>
- <http://www.morphologic.hu/litvan/index.php>
- <https://keeleveeb.ee/dict/translate/lietlv/index.html>
- <https://www.err.ee/1608881168/jaak-prozes-uurali-rahvad-ja-venemaa-2020-aasta-rahvaloendus>.

**The names of the days of the week
in the Southern-Estonian Võro and Seto**

The names of the days of the week in European languages show a high rate of diversity due to different kinds of cultural and linguistic influence and borrowings. Besides the systems based on astrology and mythology, ordinal numbers, and spatial relations, we also find some mixed systems.

In my work, I compare the names of the days in the closely related southern Estonian varieties Võro and Seto, as well as in northern Estonian. Areal influences of the Baltic region played a role in the emergence of the names of the days in these varieties. These varieties possibly borrowed from Latvian, Estonian or Russian. The other smaller Finnic languages of the Baltic region are similar in this respect.

Apart from the special name for Saturday, the names of the days both in Võro and Seto correspond to those found in northern Estonian. Despite their different religions (the Võros being Lutherans and the Setos being Orthodox), the names of the days are the same in the two varieties. The names of Monday, Tuesday, Wednesday and Thursday are based on ordinal numbers, the name of Friday is of astrological-mythological origin, and the name of Sunday has religious roots. Only the neighboring Livonian language has the same name for Saturday as Võro and Seto.

The last chapter of the Seto translation of the Gospel of Matthew discusses the sacred names of Saturday, which emerged in Seto due to influence from northern Estonian. Because of the lack of Bible translations, this is missing from Võro. As an effect of Russian orthodox culture, the last Friday of July, the day of Saint Paraskeva, bears the name *päätnitsapäiv* in Seto. This name is based on an ordinal number, cf. Russian *пятница* (< *пять* ‘five’).

Keywords: Estonian language, South-Estonia, dialect, Seto dialect, Võro language, week days, calendar

ERIK KORMOS

A norvégiai számi írásbeliség hajnalán: Isaac Olsen élete és munkássága

LUDVIG Ádám

Debreceni Egyetem
ludvigadam7@gmail.com

Bevezetés

A 17–18. század a számi írásbeliség kialakulásának kora. Az első számi nyelvű leírásokat a nyelvet (többé-kevésbé) ismerő misszionáriusok vagy prédikátorok készítették, akik eltökélten igyekeztek megtéríteni a számikat. Ehhez kulcsfontosságú volt az anyanyelvű prédikáció, valamint a vallásos szövegek számi nyelvű fordítása. Az anyaországok nyelveitől mind genealógiáját, mind tipológiáját tekintve teljesen eltérő nyelv megtanulása komoly erőfeszítéseket jelenthetett a számik közé induló misszionáriusok számára, különösen a legelső időszakban, amikor még semmilyen írott anyag nem segített a számi nyelvű tanulmányaikat.

Dán-Norvégiában¹ az északi számik közé érkező egyik legelső ilyen prédikátor Isaac Olsen volt. Tanulmányomban az ő életét és munkásságát mutatom be vázlatosan. Olsen tevékenysége révén az északi számi oktatás-, kultúr- és nyelvtörténet egyik kiemelkedő alakjává vált. Az első számi nyelvű lejegyzések valószínűleg Olsen nevéhez köthetők, ez kevésbé kap hangsúlyt a róla szóló szakirodalomban.

1. A Missziós Főiskola és Thomas von Westen

1714-ben Koppenhágában jött létre a Missziós Főiskola, amelynek feladata Számiföldön és Grönlandon az őslakosok megtérítése, ill. a koppenhágai árvaház megalapítása volt. Első vezetőjévé Johan Georg Holstein titkos tanácsost (1662–1730) nevezték ki, a Számiföldre irányuló misszió élére pedig a tehetséges és elhivatott Thomas von Westent (1682–1727) állították (róla rész-

¹ Dánia és Norvégia 1524 és 1533 között perszonálunióban, 1537 és 1814 között reálunióban állt.

letesen ld. Kelemen 2020). A misszió a később már északi számiul is jól tudó von Westen vezetésével 1716-ban vette kezdetét.

1717-ben Trondheimben von Westen szemináriumot hozott létre *Seminarium Scholasticum* néven, melynek célja a számi misszionáriusok és tanárok oktatása volt. Emellett megalapította a *Seminarium Domesticum*-ot, amely Westen saját házában működött. Itt számi fiúkat készítettek fel a tanári pályára (Kelemen 2020: 144).

Von Westen Trondheimből 1716 és 1723 között három alkalommal indult el északra a misszió keretein belül. Első útja 1716-ban volt, ekkor azt észlelte, hogy a számik ugyan meg vannak keresztelve, de továbbra is követik a sámánhitet. Emellett azt is kutatta, hogy hol alkalmas templomokat és iskolákat építeni. Finnmarkot két missziós körzetre osztották: a keletire és a nyugatira.

Az 1718–1719-es második missziós úton egy harmadik körzetet is létrehozta, majd az 1722–1723-as harmadik út során Tromsøtől dél felé vették az irányt. Von Westen azt a következtetést vonta le útja során, hogy minél délebbre mennek, annál erősebb a sámánhit.

Amikor von Westen 1727-ben elhunyt, akkor a szemináriuma is bezárta kapuit.² Hatalmas szellemi örökséget hagyott maga után, egy olyan nagy szervezetet hozott létre, amely Trondheimtől Varangerig terjedt.

Első vizitációs útja során találkozott Isaac Olsennel, akiben felismerte a lehetőséget és magával vitte Trondheimbe, ahol Olsen aktív részt vállalt mind az oktatásban, mind a számi fordítási munkálatokban (Bergsland 1950: 79; Kelemen 2018; Skjelmo – Willumsen 2017a: 80; 2017b: 303, 311).

2. Isaac Olsen élete és munkássága

Isaac Olsen (kb. 1680–1730) fiatalkoráról keveset tudunk. Talán a norvégiai Trøndelag régióban született. A trondheimi Katedrális Iskolában tanult, de nem fejezte be tanulmányait. 1700 után egy plébániára ment dolgozni, és 1703-ban a Magerøy-szigeti Kjelvikben volt házi tanító³ Trude Nitter (1699–1719) plébános gyermekeinél. Nitter 1705-ben Nyugat-Finnmarkban lett

² 1752-ben – tulajdonképpen a *Seminarium Scholasticum* jogutódjaként – újra lehetőség nyílt a számi tanulmányokra, immár a *Seminarium Lapponicum Fredericianum*-ban. Ennek az intézménynek a feje Knud Leem (1697?–1774) norvég nyelvészprofesszor volt, aki Isaac Olsentől tanulta az északi számi nyelvet. (Leem életéről és munkásságáról ld. Kelemen 2018.)

³ Abban az időben még nem voltak iskolák Észak-Norvégiában, így az oktatás csupán a magasabb rangú köztisztviselők fiainak kiváltsága volt. A magántanár feladata volt a fiataloknak a trondheimi Katedrális Iskola (Katedralskole) külső vizsgáira való felkészítése (Willumsen 2019: 144).

lelkész, Olsen pedig 1706-ban Kelet-Finnmarkba utazott,⁴ ahol vándortanító és prédikátor lett az északi számik között. Településenként egy-egy hónapot töltött el, közben pedig szorgalmasan tanulta a számik nyelvét, kultúráját és ismerkedett a terület földrajzi adottságaival.⁵

1708-ban Nidaros (a mai Trondheim) akkori püspöke, Peder Krog (1654–1731) hivatalosan is utasította, hogy tanítóként szolgáljon Kelet-Finnmarkban. A püspök egy tízpontos instrukciót adott át Olsennek, amely tartalmazta, hogy tevékenysége mit is foglaljon magába. Ezáltal jelentősebb szerephez jutott ugyan, de tulajdonképpen ugyanazokat a feladatokat látta el, mint addig: tanított és katekizált. Az instrukció tanúbizonysága alapján a vezető papok pontosan informálva voltak Olsen tevékenységéről. Finnmarkban nem csak Varanger, hanem Tana, Laksefjord és Porsanger települések is tevékenységi területének számítottak. Annyi embert kellett oktatnia (írni, olvasni, imádkozni), amennyit csak tudott. Javarészt számi nyelven kellett prédikálnia, de elvárták a norvég nyelv tanítását is, hogy a számik az anyaország nyelvével is tisztában legyenek.

Két évvel az instrukciók átadása után Olsen kétségbeesett levelet küldött a finnmarki hatóságoknak. Korábban ugyanis elárulta Ludvig Paus (1674–1745) prépostnak⁶ a számi áldozati és imahelyek és az istenek neveit, szolt a számik bálványimádatáról, amiért azok halálosan megfenyegették (1710-től egyre intenzívebben), ezért többször is őrizetet kért. Paus írásaiban Olsent nevezi az első szerzőnek, aki a számik „titkát” több ízben is közzétette: 1709-ben, 1710-ben és 1711-ben (Skjelmo – Willumsen 2017a: 75–78).

Olsen nehéz helyzete miatt 1710-től folyamatosan kérte a hatóságok segítségét. 1713-ban és 1714-ben imaleveleket is írt, amelyben összefoglalta Finnmark megyében végzett munkáját. Leírta a körülményeket, részletesen taglalta, milyen megpróbáltatásokon ment keresztül vándortanítósa tíz évében. Panaszkodott, hogy az ő tanításait a számik jelentéktelenebbnek tartották a sámánok tanításainál, rossz ruhákat és gyenge ellátást kapott, állandóan féltette életét az őslakosoktól. Úgy tűnt, hogy a számi hitvilág melletti ki-

⁴ Erich Lorch (1647–1717) tartományi kormányzó vitte magával Nessebybe, akivel 1703-ban találkozott Kjelvikben (Rasmussen 2016: 159).

⁵ Hans Soelgaard bírósági végrehajtót kísérte el hivatalos útjára idegenvezetőként és tolmácsként a határon át Oroszországba (Willumsen 2019: 144).

⁶ Ludvig Paus Kelet-Finnmarkban szolgált prépostként. Aktív szerepet vállalt a számi-földi misszióban. Ő avatta fel az első templomot Varangerben 1719-ben, amelyet a misszió keretein belül építettek. Olsen az ő „informátora” volt.

tartás erősebb volt a kereszténységnél, pedig Olsen folyamatosan azt közvetítette feléjük, hogy a régi tanokat ki kell irtani a közgondolkodásból.

1714 nyarán, a Missziós Főiskola alapításának évében írta az utolsó kérést a hatóságokhoz. Pénzt kért utazásaira, íróeszközökre, szegényes ruháinak megújítására. Mindezekre pozitív választ kapott (Skjelmo – Willumsen 2017b: 321).

Olsen a nehéz körülmények ellenére kiválóan végezte munkáját. Ezt bizonyítja Povel Resen teológusnak a varangeri számikról szóló írása, melyben kiemelte, hogy azért voltak olyan iskolázottak az ott élők, mert olyan kiváló tanítójuk volt, mint Isaac Olsen (Skjelmo – Willumsen 2017b: 313).

1716-ban Varangerben találkozott Thomas von Westennel, aki első missziós útján tartózkodott északon (vö. Kelemen 2020: 145–146). Ugyanebben az évben Olsen elkísérte von Westent Vedøy szigetére, majd onnan Trondheimbe utaztak, ahol Olsen aktívan bekapcsolódott a von Westen-féle szeminarium oktatási tevékenységébe, s mindeközben északi számi vallási témájú fordításokat (pl. a Miatyánk) is készített (Skjelmo – Willumsen 2017a: 62; 2017b: 303; az északi számi Miatyánk-fordításokról ld. Kelemen 2021).

Néhány év múlva a Missziós Főiskola Koppenhágába hívta, hogy referáljon a finmarki számik helyzetéről, és hogy megbízást adjanak neki további szövegek számira fordítására. Utolsó éveiben a trondheimi Miasszonyunk Székesegyházban dolgozott.

3. A másolati könyvről

Mivel Olsen igen nagy tudással rendelkezett a számik nyelvéről és kultúrájáról, így nagyon hasznos és fontos szereplője lett a misszionának (Skjelmo – Willumsen 2017b: 304). Nyugati és keleti területeken egyaránt tevékenykedett, gyakorlatilag együtt élt a számikkal, így alaposan megismerte az életmódjukat. Ő volt az első, aki leírta a számi kultúra, a számi életforma jellemző jegyeit, vagyis oktatási és nevelési munkássága mellett néprajzi, művelődéstörténeti jelentősége sem elhanyagolható.

E témában íródott 1717-es műve, az *Om Lappernes Vildfarelser og Overtro* [A lapp téveszmékről és babonákról], amely a számik hitvilágáról és etnográfijáról szól. Azért tudott részletes és hiteles képet adni a számikról, mert, ahogy korábban is említettem, a partvidéken és a hegyekben élő számikat is tanította, széleskörű ismerete innen származott. Ez a jelentés Knud Leem norvég nyelvprofesszornak a Finnmark megye számijairól írt 1767-es munkájához szolgált alapul⁷ (Skjelmo – Willumsen 2017a: 63).

⁷ *Beskrivelse Over Finnmarkens Lapper* [A finmarki lappok leírása].

Isaac Olsen hátrahagyott egy közel ezer oldalas, ún. másolati könyvet (norvégul *kopibog*),⁸ amely a norvég Kultúrtörténeti Múzeumban található. A munka nagy része 1703 és 1717 között, vagyis misszionáriusi tevékenységének korai szakaszában íródott. A kézirat többfajta szövegből áll, melyeket főleg Olsen írt, ám más személyek (pl. köztisztviselők) kézírása is azonosítható benne (a legrégebbi szövegek 1683-ból származnak). A szövegek között találunk utasításokat a trondheimi püspöktől, kultúrtörténeti lejegyzéseket, izlandi szövegeket, rúnairásos ábécét számi és norvég nyelven, saját leveleinek másolatát a hatóságokhoz, himnuszok és a Miatyánk számi fordításait (Wilumsen 2019: 145).

A szövegek tartalma alapján a másolati könyv három részre osztható.

3.1. Az első részből

A másolati könyv első része talán 1706 előtt keletkezett. A főleg Olsen kézírásával íródott szövegek azt tükrözik, hogy szerzőjük igen művelt ember volt.

a) Történelmi szövegek. Ez a rész egyértelműen Olsen műve, írása jól felismerhető, következetes mind tartalmi, mind formai szempontból, célközönsége vélhetően a gyermekek voltak. Itt Olsen főleg a skandináv kultúrához, mitológiához, mitologikus alakokhoz, istenekhez és királyokhoz kapcsolódó történeti korszakokról ír, de a skandináv régiókon kívül *Schyttiá*-t is említi, ahol elmondása szerint sokféle ember és állat él (Szkítia valószínűleg – mint a magyar hagyományban is – gyűjtőfogalom volt, Tatárfölddel azonosítható). A könyvben a királyok kronológiai rendben sorjáznak. Központi szerepet kapnak a vallási szokások és a képzelte világok, világképek. A mágikus erővel rendelkező, csatákban legyőzhetetlen, hős főistennek, Odinnak kiüntetett szerepe van a munkában.

Olsen az áldozati szertartások leírása kapcsán utal először a számikra. Az ördögtől való szokást párhuzamba hozza a számik hitvilágával, amely ellen minden erővel küzdeni kell. A kereszténységet megelőző eszmék veszélyesek és károsak, meg kell tőlük szabadulni. Ezt nem csak Olsen vallotta így, a misszionáriusok között is ez volt az általános vélekedés. A szöveg hang-

⁸ Nincs pontosan tisztázva, hogy miért nevezik másolati könyvnek, de nem keverendő össze a levéltári szakirodalomban használatos kifejezéssel, amely valamilyen szöveg könyvben vezetett, kézzel írt másolatát tartalmazza. Olsen könyve saját használatra készült, egyfajta „jegyzetfüzetnek” tekinthető, amelybe minden, a munkájához szükséges információt összegyűjtött.

neme jól tükrözi Olsen motiváltságát, elkötelezettségét (Skjelmo – Willumsen 2017b: 308–310).

Olsen történelmi ismeretei feltehetőleg a korábban említett Trude Nitter plébánostól származtak. Házitanítói éveiben minden bizonnyal betekintést nyerhetett Nitter munkáiba. Nitter kapcsolatban állt Þormóður Torfason (1636–1719) királyi történésszel. Torfason (Torfæus) középkori norvég kéziratokat mentett, illetve régebbi izlandi szövegeket fordított dánra. Mielőtt Kjelvikbe került, Nitter Torfason írnoka volt. Ő maga latinból fordított néhány középkori skandináv szent szöveget, illetve Egil sagájának⁹ egy részét (Willumsen 2019: 145).

Felmerül a kérdés, hogy mennyiben hathatott Nitter munkássága Olsen történelemszemléletére? A norvég Liv Hellen Willumsen professzor, Olsen munkásságának szakértője szerint Egil sagája nem kap szerepet Olsen írásának kérdéses egységében, így véleménye szerint nem feltételezhetünk erőteljes befolyást Nitter részéről. Az viszont elképzelhető, hogy Nitter mutatott olyan történelmi szövegeket Olsennek, amit az aztán be is épített oktatási anyagába (Willumsen 2019: 145).

b) Etikai, erkölcsi szövegek. Olsen a történelmi mellett etikai kérdéseket is taglal a könyv első nagyobb egységében. Vélhetően az akkoriban csupán szájhagyomány útján terjedő, erkölcsi tanulságokat közvetítő történetek, mint az *Engedetlen fiú* vagy *A lenyelt tű* kaptak itt helyet. A célközönség bővült, ezek a történetek már a felnőtt hallgatóknak is tanulságot kívántak szolgáltatni.

c) Szórakoztató szövegek. A már sokkal inkább felnőtteknek szánt egységben a találós kérdések, matematikai rejtvények, népi gyógy módok mellett információt kapunk a dohányosodrás helyes technikájáról, a gyógyszerek szükséges hozzávalóinak beszerzési lehetőségeiről és árairól, továbbá arról, hogyan lehet az állott sört újra frissé tenni (Willumsen 2019: 151).

d) „Nyelvészeti” szövegek. Olsen idegennyelv-tudása (az északi számin túl) vélhetően nem volt kiemelkedő, de igencsak érdeklődött más nyelvek iránt. Erről könyve első része tanúskodik, itt különböző ábécéket, rúnairásokat mutatott be. Nyelvészeti szempontból különösen izgalmas, hogy itt található először izlandi, majd pedig északi számi nyelven egy-egy Miatyánk-fordítás is. Tulajdonképpen saját nyelvtanulásához használta fel az általa jól is-

⁹ Ismeretlen izlandi szerző 13. századi sagája, melynek főszereplője Egil, 10. századi viking harcos.

mert Miatyánk szövegét, megpróbálta átlátni az északi számi nyelv struktúráját. (Sikerült is neki igen magas szintű északi számi nyelvtudásra szert tennie.) Nyelvtanulási készsége és ambíciója a számi nyelv elsajátítására egyértelműen kiviláglik az ebben a témában íródott szövegekből (Willumsen 2019: 152).

5.2. A második részből

Legfontosabb tartalma a Peder Krog által közölt 1708. évi instrukció, amelyben a püspök rendelkezik többek között Olsen fizetéséről is.¹⁰ Ezt személyesen is közölte vele a találkozásuk alkalmával. Ez a találkozó meghatározó lehetett, mivel a püspök biztatta a tehetséges prédikátort munkája folytatására és kiterjesztésére a Varangeren kívüli területekre is. Krog imák és dalok, az olvasás és írás megtanítására kéri őt, de nem csak számiul, hanem norvégul is. A kereskedelmi kapcsolatok révén már lehetett norvég szókincsük a számiknak, így ez a feladat talán nem volt olyan nagy kihívás Olsennek. Tanítani kellett ezen felül az apostolokról, Krisztus szenvedéséről és a királyokról, valamint egyéb bibliai történetekről. Ezeket Olsen először a számi anyanyelvén, majd később lassanként norvégul adta elő.

A püspök a tehetséges fiatal számik között is kerestetett missziós résztvevőket. Olsennek példát kellett mutatnia és dokumentálnia is kellett, hogy hol és meddig tanított, hány ifjú és idős tanult egy faluban, akiknek a pontos korát is adatolnia kellett. Nyilvánvaló céljuknak tekintették, hogy kiszabadítsák őket a nyomorból, és a királyság hasznára váló tehetséges embereknek előrelépést biztosítsanak. Nagy problémát jelentett azonban, hogy ellenálltak a kereszténység felvételének, sámándobokkal zenéltek és jojkáltak, tehát a gondolkodásukat kellett megváltoztatni.

Olsen korábban említett kérvényei is szerepelnek a másolati könyvben, amelyben rossz anyagi helyzete javítását kérte, és arról panaszkodott, hogy gyilkossággal fenyegették. Sokszor papírra írta le a tananyagot és azt adta oda a számiknak, mivel nem voltak könyvei (Skjelmo – Willumsen 2017a: 76–77, 84; 2017b: 313–319).

Ugyancsak ebben az egységben kapnak helyet a néprajzi, kultúrtörténeti szempontból legrelevánsabb információk: az északi számi áldozati helyek és

¹⁰ Ez 20 *rigsdaler* volt. Ez a dán–norvég perszónálunió pénze volt, 1625-től Norvégiában 1814-ig, Dániában 1875-ig. Kezdetben hat márkának vagy 96 skillingnek felelt meg. Jelentése 'állami tallér' (Maticsák 2018: 156).

a számi „varázslásról” szóló gondolatok.¹¹ Ez a fejezet nyelvészeti szempontból is igen érdekes anyagot szolgáltat: 40 különböző „démon” neve (pl. *Noide*, *Noide gadze*, *Julle gadze*, *Toento*, *Wuocko*, *Passe alma*) és több mint száz áldozati hely neve szerepel benne (a számi istennevekről ld. Kelemen 2022). Az északi számi adatokat természetesen fonetikusan írta át.

A harmadik részből

A harmadik résznek nincs egységes tematikája, itt változatos tartalmak jelennek meg. Egyrészt megismétli a démonok és áldozati helyek listáját, másrészt vallásos témájú imák és könyörgések kapnak itt helyet. Többek között olvasható a reformáció 1717-es évfordulójának emlékére Koppenhágában kiadott dokumentum másolata („Gyűjteni” címszó alatt), könyörgések a királyi családtagokért és a jubileumi istentiszteletek imái, zsoltárai, énekei.

Az egyik jellegzetes dokumentum, amely a másolati könyvbe került, egy úgynevezett *Himmelbrev* ’mennyei levél’. Ez az a levél, amelyet a hiedelem szerint Jézus maga írt, és Mihály arkangyal küldött el, s csak azok kaphatják meg, akik hisznek benne. A levél eredetileg németül íródott, dánra később fordították le. A levél figyelmeztetéseket tartalmaz (pl. tilos a trágárság, a bálványimádás és a gőg), védőhatása van („Akinek ez a levél a házában vagy magánál van, annak nem árthat sem vihar sem villámlás, és a tűztől és a víztől, a naptól és a vastól, és minden más fenyegető csapástól biztonságban és mentes lesz”).¹² A levél intelmeinek be nem tartása szintén következményekkel járhatott: dögvész, háború, éhség, szegénység és nyomor érkezett a Földre megtorlásul (Willumsen 2017: 63; 2019: 157).

Összegzés

Isaac Olsen példája egyértelműen megmutatja, hogy miért volt érdemes keresni a tehetséggel megáldott embereket Dán-Norvégiában a 17–18. században. Példás munkájával és helytállásával a királyi udvart szolgálta, és a mai napig fontos eredményeket ért el.

Másolati könyve számos tudomány képviselőinek szolgál hasznos forrással. A közeljövőben a nyelvészek feladata lesz Olsen könyvének számi anyagát feltárni, értelmezni.

¹¹ A témáról részletesen ld. Christiansen 1950; Kerecsi 2009: 274–283; Reuterskiöld 1980; Pentikäinen 1995; Kulonen et al. 2005.

¹² „Hvo dette bref haver i sit huus eller hos sig bær, den skal ingen skade Vederfares Ingen torden sky heller liun Jld Naar den overgaar skal giøre hannem skade, han skal og for Jld Vand soel og Jærn og alle andre over hengende onde ulycker Være sicker og frie” (Willumsen 2019: 157).

Irodalom

- BERGSLAND, KNUT 1950: Norwegian research on the language and folklore of the Lapps I. Language. The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland 80/1–2: 79–88. <https://www.jstor.org/stable/2844489>
- CHRISTIANSEN, REIDAR TH. 1950: Norwegian research on the language and folklore of the Lapps. Part II. Mythology and folklore. The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland 80/1–2: 89–95.
- KELEMEN IVETT 2018: Knud Leem, a 18. századi számi lexikográfia úttörője. Vázlatok a Lexicon Lapponicum Bipartitum történetéről. Folia Uralica Debreceniensia 25: 99–108.
- KELEMEN IVETT 2020: „A számik apostola.” Thomas von Westen élete és munkássága. Folia Uralica Debreceniensia 27: 139–150.
- KELEMEN IVETT 2021: Északi számi Miatyánk-fordítások összehasonlító vizsgálata. Folia Uralica Debreceniensia 28: 195–208.
- KELEMEN IVETT 2022: Saami god names in Johann Gottlieb Georgi’s ethnographical description. Folia Uralica Debreceniensia 29: 67–82.
- KEREZSI ÁGNES 2009: Az uráli népek néprajza. Fenno-Ugrica Pázmániensia II. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK Piliscsaba.
- KULONEN, ULLA-MAIJA – SEURUJÄRVI-KARI, IRJA – PULKKINEN RISTO 2005: The Saami. A cultural encyclopedia. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 925. Helsinki.
- MATICSÁK SÁNDOR 2018: A mókusbörtől az euróig. Pénznevek etimológiai szótára. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- PENTIKÄINEN, JUHA 1995: Saamelaiset. Pohjoisen kansan mytologia. Suomalais-ugrilaisen Seura. Helsinki.
- REUTERSKIÖLD, EDGAR 1980: A lappok mitológiája. In: Hoppál Mihály (szerk.), A Tejút fia. Tanulmányok a finnugor népek hitvilágáról. Európa Könyvkiadó, Budapest. 231–246.
- RASMUSSEN, SIV 2016: Churches in Finnmark county and Torne region in the early modern period. Wehrhahn Verlag. 151–183. https://munin.uit.no/bitstream/handle/10037/9755/paper_4.pdf?sequence=10&isAllowed=y
- SKJELMO, RANDI HEGE – WILLUMSEN, LIV HELENE 2017a: Isaac Olsen – lærer og forkynt. Heimen 54/1: 62–85. Universitetsforlaget, Oslo. <https://doi.org/10.18261/issn.1894-3195-2017-01-05>
- SKJELMO, RANDI HEGE – WILLUMSEN, LIV HELENE 2017b: Preludium til misjonen i Finnmark. Teologisk Tidsskrift 6/4: 301–321. Universitetsforlaget, Oslo. <https://doi.org/10.18261/issn.1893-0271-2017-04-03>
- WILLUMSEN, LIV HELENE 2017: Isaac Olsens kopibok som kulturuttrykk på tidlig 1700-tall. Sjuttonhundretal 14: 58–82. Septentrio Academic Publishing, Tromsø.
- WILLUMSEN, LIV HELENE 2019: Isaac Olsen – the first missionary among the Sami people in Finnmark? Nordlit 43: 142–160.

**At the beginning of North Saami literacy in Norway:
the life and work of Isaac Olsen**

Isaac Olsen (1680–1739) was a traveling teacher of the Finnmark Saamis since 1703, and then (1716–1720) a teacher in the seminaries (Seminarium Scholasticum, Seminarium Domesticum) founded by Thomas von Westen (1682–1727), who was the leader of the Saami Mission. In addition to his teaching activities, he also translated religious texts and wrote the first ethnographic and cultural-historical descriptions of the Saamis. His manuscript of about 1000 pages, which is regarded in the literature as a "copybook", is a faithful illustration of his wide-ranging activities, but it is far from being a mere copy. Based on the themes of the writings the manuscript is divided into three parts: the first part contains texts on historical and moral topics, mainly used in his teaching work, and the second part contains copies of official documents and a glossary of words (names of holy places and gods in North Saami) relating to traditional beliefs in the Saami world. The final, third section contains translations of religious texts (prayers, psalms, the Lord's Prayer) and other writings on religious themes. In my study, I describe Olsen's life and work, with special reference to the copybook.

Keywords: North Saami, Isaac Olsen, copybook, 18th century, Danish-Norway, North Saami writing

ÁDÁM LUDVIG

A mordvin sör

MATICSÁK Sándor

Debreceni Egyetem
maticsak.sandor@arts.unideb.hu

A sör nagyon rövid története

A sör – a Magyar Élelmiszerkönyv meghatározása alapján – „malátából, valamint pótanyagokból vízzel cefrézett, komlóval ízesített, sörélesztővel erjesztett, szén-dioxidban dús, általában alkoholtartalmú ital” (2013: 2). A sör sok ezer éves múltra tekint vissza. Afrikában hét-, Kínában kilencezer éves, sörmaradványokat tartalmazó régészeti leleteket hoztak felszínre. Egyiptomban már az i. e. 5. évezredben készítettek sört, amit Ozirisz isten ajándékának tartottak. A sörkészítés Mezopotámiában is nagyon régi időkre nyúlik vissza. A sumérok az isteneiknek sört áldoztak, sőt, a sörfőzésnek saját istennője is volt. Az ókori italok voltaképpen árpalék voltak, mert a komlót még nem ismerték. A sört datolyával vagy más gyümölcsökkel, esetleg mézzel ízesítették. Ekkor még nem főzték a sört, csak élesztőgombákkal szobahőmérsékleten erjesztették. A babiloniak többféle sört főztek, az árpa mellett tönkebúzát is felhasználtak, főztek vörös és fekete sört is. A sör annál finomabb és értékesebb volt, minél több tönkebúza volt benne. Már Egyiptomban és Mezopotámiában is létesítettek ivócsarnokokat, kocsmákat.

Az ókori görögök és a rómaiak a sörfogyasztást barbár szokásnak tartották, és a bort részesítették előnyben. Azokon a területeken azonban, ahol a szőlő nem termett meg, a sörkultúra felvirágzott. A sört isteni italnak tartó germánok és a kelták kifejezetten nagy sörivók voltak. A germánok azt tartották, hogy a túlvilági Walhallában patakokban folyik a nemes nedű.

A germánok voltak az elsők, akik már főzték a sört, a mai Anglia és Írország területén már a 6. században így készült ez az ital. Egy, a 7. században elhunyt katona sírjában söröskorsót találtak. A sör ízesítésére különféle bogyókat és fűszereket (borókát, gyömbért, köményt, ánizst, sáfrányt) használ-

tak. A germán alapnyelvben két szó is létezett a sör megnevezésére (a mai *ale*¹ és *beer*² elődje).³

A középkori sörfőzés központjai a kolostorok voltak: a sörivás meg volt engedve a böjt idején is, emiatt a szerzetesek élen jártak a minél finomabb, minél táplálóbb nedű kikísérletezésében. A kereszténység terjedésével a sörfőzés az egyház előjoga lett. A 12. századtól a városok is sörfőzési jogokat kaptak, s ezzel sokfelé éltek is, a kereskedelem egyre nagyobb hányadát tette ki a sör. Létrejötték a sörfőző céhek, kidolgozták a sörkészítés receptjeit.

A sörfőzésben a legnagyobb változást a komló alkalmazása jelentette. A komló a 13. századtól kezdve hamar egyeduralgódóvá vált, felhasználásával a sör eltarthatósága is megnőtt, ez nagymértékben hozzájárult a sörkereskedelem fellendüléséhez. A tömegtermelés a 19. század közepén indult be Európában, majd pár évtized múlva Amerikában. Ezt jelentősen segítette a technika fejlődése (a gőzgép, majd a hűtőgép feltalálása) és a pasztörizálás.

A sör szerepe a Volga–Káma-vidéki népek életében

A sör nemcsak a hétköznapi népszerű itala volt, hanem fontos szerepet töltött be az áldozati ünnepeken is. A korábbi évszázadok Volga–Káma-vidéki népei animisták voltak, hitük szerint életüket sokféle túl- és alvilági isten és szellem irányította. Külön szelleme volt a háznak, a csűrnek, a gabonának, az erdőnek, a szántóföldnek, szellemek őrizték az emberek és állatok egészségét és hoztak rá betegségeket, rontásokat. Ezeknek a felsőbb lényeknek gyakran kellett áldozni, a kis, névleges ünnepségektől az állatok szakrális leöléséig.

¹ Indoeurópai eredetű szó, vagy a **h₂elu-* 'keserű' vagy az **alu-t* 'varázslat, mágia; mérgezés' gyökre megy vissza. Ebből alakult a protogermán **aluh₂*, majd ószász *alo*, óang. *ealu*, ónorv. *öl*. A mai nyelvek adatai: ang. *ale*; dán *øl*, no. *øl*, sv. *öl*, färdi *øl*, izl. *öl*; lett *alus*, lit. *alūs*. Ez a szó bekerült a balti-finn nyelvekbe is, vö. fi. *olut* (> lpN *vuolâ*, Lu *älut*), ink. *olut*, karj. *olut*, ve. *olud*, vót *glud*, é. *ölu*, liv *vuol*, vo *l*. A balti finnben balti vagy germán átvétel (SSA 2: 264; Kytstra 1996: 310).

² Vagy indoeurópai (**po(i)-* 'iszik') vagy protogermán (**beuwoz-* 'árpa'). Folytatásai: óang. *beor* 'erős ital, sör, mézsör', ófríz *biar*, kholl. *bier*, ófn. *bior*. Vándorszó, a germán és kelta nyelvektől az újlatin nyelveken át egészen a bolgárig, görögig, törökig, kurdig, sőt az arabig, héberig megvan. Vö. pl. skót *beoir*, ír *beoir*; izlandi *bjór*, färdi *bjór*; provanszál *bièra*, rétoromán *biera*, bolgár *öupa*, albán *birrë*, görög *μπύρα*, török *bira*, kurd *bîra*, arab *beereh*, máltai *birra*, héber *beera*.

³ Az *ale* felső erjesztésű, leginkább szobahőmérsékleten, 16–24 fok között erjed. Nevét onnan kapta, hogy az erjedés során az élesztő a sörlé tetején úszik. Ezzel szemben a *beer*-típusú, alsó erjesztésű sörök készítéséhez 10 fok alatti hőmérsékletre van szükség. Az élesztő itt a sör aljára kerül.

Ezek az ünnepségeken a sörnek is megvolt a maga szerepe.⁴ Az esküvői szertartáson sóval meghintett, megáldott kenyeret és egy kupa megszentelt sört adtak az újdonsült házaspárnak.⁵ A halotti toron sört és mézet főztek, pirogot és palacsintát sütöttek, és ezeket kivitték a sírhoz, a sörből mindenki locsolt egy keveset a sírra. A Volga-vidéki mítoszok érdekes vonása, hogy a főisten bukott ellenfelének, *Šajtan*-nak tulajdonítják a sörfőzés feltalálását és az italozás elterjesztését. A *vel'eh ozks* ('falusi ima, áldozat') nevű, egykori háromnapos mordvin ünnep Péter napján kezdődött, első nap egy bikát, második nap egy üszőt áldoztak, sört készítettek, kását főztek. A falusiak egészségéért és a jó termésért imádkoztak. (A mordvin istenekről, szellemekről, ünnepekről: Gjevjatkina 2005: 46–69, 89–109; Harva 1942: 91–189, 205–231; Kerezsi 2009: 195–201; Moxsin – Moxsina 2005: 49–111, 127–141.)

A cseremisiz esküvők söre volt a *püraš*. Ezt a cseremisiz szótár így definiálja: 'das Bier, das im Haus des Bräutigams die Boten bekommen, die der Bräutigam auf dem Heimweg ausgeschickt hat, um mitzuteilen, „jetzt bringt der Junge die Braut in sein Haus; das Bier, das derjenige (*püraš mari*), der auf der Hochzeit das Bier ausschenkt, zuerst probiert und das zu trinken er dann auch die anderen auffordert; das Bier, das im Haus der Braut (im Hochzeitshaus) geopfert wird und das aus vom Bräutigam gebrachtem Malz gebraut wurde'⁶ (TschWb 573).

⁴ Az Oroszország déli és keleti területeire irányuló, ún. orenburgi expedíció (1768–74) egyik részlegének vezetője, a német Johann Gottlieb Georgi a következőket jegyezte fel a votjokoknál: *Sie opfern Pferde, Rinder, Schaaf, Ziegen, Gänse, Enten, Spechte, Meeth, Bier, Honig und mancherley Kuchen theils im Keremet oder Lun, theils zu Hause* (Georgi 1776: 59). 'Áldoznak lovakat, szarvasmarhákat, juhokat, kecskéket, libákat, kacsákat, harkályokat, méhsört, sört, mézet és különféle süteményeket, részben a *Keremet*-ben vagy *Lun*-ban, részben otthon.'

⁵ *An der Stubenthüre bleibt sie [Braut] auf einem ausgebreiteten Tuche stehen, bis der Geistliche (Tor Kart) einen Becher Bier geopfert...* (Georgi 1776: 55). '[A menyasszony] a ház ajtajánál marad egy leterített kendőn állva, amíg a pap (*Tor Kart*) egy pohár sört megáld...'. – Egy másik részlegvezető, a svéd Johann Peter Falck ezt örököltte meg: *Bey heidnischen Brautleuten läßt der Geistliche (Tar Kart, auch Abys) dem neuen Paar ein gesegnet Brod mit Salz bestreuet und einem Becher mit geweihten Bier unter einer gewissen Gebetsformel nehmen, worin die Trauung besteht* (Falck 1786: 460). 'A pogány menyasszony és vőlegény esetében a pap (*Tar Kart* vagy *Abys*) az új párnak megengedi, hogy sóval megszórta megáldott kenyeret és egy bögre megszentelt sört vegyenek magukhoz egy bizonyos imaforma alatt, ebből áll az esküvői szertartás.'

⁶ 'A sör, amit a vőlegény házában a hírnököknek adnak, akiket a vőlegény hazaküldött, hogy azt mondják: „most a fiú hozza a menyasszonyt a házába”; az a sör, amit az

A votjákok a vízi szellemnek, *Vu-murt*-nak áldozva tavasszal sört öntöttek a folyó vizébe. A régi votják téli ünnepek egyike volt a *tolsur*,⁷ ez a kereszténység felvétele után a karácsony megnevezésére vonódott át. A kifejezés szó szerinti jelentése: 'téli sör [ünnep]'. A december megnevezése ennek alapján született: *толсур толэзь* (Vahr. 419, Kozmács 414), szó szerint 'téli sör hónap'. A *sur* egyfajta jelentésváltozáson eshetett át, s felvette az 'ünnep' jelentést is, ld. *tulis-sur* 'tavaszi ünnep / frühlingsfest' (Munkácsi 435) (*tulis* 'tavasz').

Sörnevek a mordvinban

A különféle mordvin szótárakban 14 lexémát találtam a sör, a kvasz és a méhsör megnevezésére. Ezek némelyike általános 'sör' jelentésben él, de több lexéma utal a sör gyenge mivoltára, a másodfőzésre, „sör elejére” és „sör végére”.

Az adatok forrása: Paasonen nagyszótára (MdWb 1990–96),⁸ erza–orosz szótár (ERS 1949), erza–orosz nagyszótár (ERV 1993), orosz–erza szótár (RES 2012), erza–finn szótár (ESS 1995), finn–erza szótár (SES 1999), erza–magyar szótár (EMSz 2003), magyar–erza nagyszótár (MESz 2008); moksa–orosz szótár (MRS 1949), moksa–orosz nagyszótár (MRV 1998), orosz–moksa szótár (RMS 1951), moksa–finn szótár (MSS 1995), moksa–magyar szótár (JJ 1961). A *pivo* és a *pure* szavakat régi források is említik: Witsen 1692-es holland–mordvin szójegyzéke, Müller 1791-es orosz–mordvin szójegyzéke és Fischer kéziratos (1747-es) szótára. A könyvészeti adatokat ld. az irodalomjegyzékben.

1. Ahogy több oroszországi nyelvbe,⁹ a mordvinba is bekerült a sör általános megnevezésére az orosz *nuvo* szó, vö. ***piva*** 'Bier' (Witsen 626), Fischer *píwo*, Müller *нуво* 'пиво' (214); E *piva*, *píja*, M *piva* 'пиво / Bier' (MdWb 1690); E *нува* 'пиво' (ERV 476, RES 404), 'oluf' (ESS 120), *пия*, *нува* 'sör'

esküvőn a sört felszolgáló személy (*püraš mari*) először megkóstol, majd megkéri a többieket, hogy igyák meg; a menyasszony házában (az esküvői házban) kínált sör, amit a vőlegény által hozott malátából főztek'.

⁷ Vö. *tol-sur* 'téli ünnep karácsony és újév között / winterfest zwischen weihnachten und dem neujahrstage' (Munkácsi 364).

⁸ Heikki Paasonen 1889 és 1902 között háromszor járt gyűjtőúton a mordvinoknál. Gyűjtése csak egy évszázaddal később jelent meg, négy kötetben.

⁹ Ld. például azeri *pivə*, kirgiz *pivo*, tadzsik *нуво*, türkmén *нуво*, üzbég *pivo*; komi-permják *нуво*.

(EMSz 288); *M nuva* 'пиво' (MRV 482), 'olut' (MSS 139), *piva* 'sör' (JJ 125).

Keresztes László szerint a szóvégi hangsúlyos *o*-t a mordvinok valószínűleg azért adaptálták *a*-val, mert a genitivusi vagy a többes számú formát vehették alapul (ld. még *E krila* 'szárny' < or. *крыло*, *E žorna* 'mag' < or. *зерно*, *E žerkala* 'tükör' < or. *зеркало*) (Keresztes 2011: 116).

Az orosz *нуво*¹⁰ (Dal' 3: 116) a protoszláv **pivo* 'ital, sör',¹¹ majd az ószláv *nuvo* szóra megy vissza (Vasmer 2: 354). Ez a névfajta Kelet-Európa szláv nyelveit jellemzi: vö. ukrán *нуво*, orosz *нуво*; lengyel, szorb *piwo*, cseh, szlovák *pivo*, szorb *piwo*; szlovén, horvát *pivo*, szerb, macedón *нуво*.

Paasonen nagyszótárában adatol két erza ünnepnevet, amelyek a sörfogyasztáshoz kapcsolódnak. Az egyik kifejezés a *t'ejt'erén pija, t'äjt'irín piva* '„девичье пиво”, пивной праздник девушек / „Mädchen-Bier”, Bierfest der Mädchen in der ersten Woche des Oktobers, etwa acht Tage nach dem Beenden der Feldarbeiten'¹² (MdWb 1691, 2385) < *E t'ejt'er* 'дочь; девушка / Tochter; Mädchen' (MdWb 2384). Az összetétel jelentése: 'lány sör'. – A másik kifejezés a *vel'én pija, vāl'in piva* '„сельское пиво”, пивной праздник села / „Dorfbier”, od. Bierfest des Dorfes, ein Fest, das am Pfingsttage u. an der zwei folg. Tagen auf dem Hofe irgendeines Hauses ohne Opfer begangen wurde'¹³ (MdWb 2615) < *E vel'e* 'деревня, село / Dorf' (MdWb 2613), az *-n* a genitivus ragja. Az összetétel jelentése: 'falusi sör'.

2. azoka *M* 'сорт слабого пива / ein aus Kräutern (ohne Hopfen) gekochtes Dünnbier (*poza*), wozu u.a. *karu-prä*¹⁴ u. *lapas-prä*-Kräuter gebraucht werden'¹⁵ (MdWb 98). Versinyin ezt az italfajtát a következőképpen definiál-

¹⁰ Eleinte általában 'innivalót' jelentett, a Kijevi Rusz forrásaiban a 14. századra vált az alkoholos italok nevévé. A sörfőzés a 9. században a Kijevi Ruszban, Novgorodban, a Pszkovi és a Polocki fejedelemségben már széles körben el volt terjedve.

¹¹ Az ieur. **ph₃iwom* gyökre megy vissza.

¹² 'a lányok sörfesztiválját október első hetében, mintegy nyolc nappal a mezei munkák befejezése után tartják'

¹³ 'falusi sörfesztivál, amelyet pünkösd napján és az azt követő két napon valamelyik ház udvarán áldozás nélkül ünnepeltek'

¹⁴ *M karu* 'муха / Fliege' (MdWb 628); *кару* 'муха' (MRV 232), 'kärpänen' (MSS 61), 'légy' (JJ 54); *M karu-tiše* 'душица / Dosten (*Origanum vulgare*)' (MdWb 628) | Az orenburgi expedíció (ld. a 4. lábjegyzetben) vezetője, P. S. Pallas adatolt egy moksa *Karu-tifche* alakot *Origanum* 'szurokfű' jelentésben (Pallas 1771: 72) | *prä* 'голова; fej', ld. a (10) szócikket.

¹⁵ 'gyógynövényekből (komló nélkül) készült gyenge sör (*poza*), amelyhez többek között *karu-prä* és *lapas-prä* fűszernövényeket használnak'

ja: 'сорт слабого пива с настоем зверобоя',¹⁶ s összekapcsolja a М азяка 'примула [primula]' növénynevvel (az orbáncfű moksa neve *вердише*) (Versinyin 1: 9), vö. азяка 'примула' (MRV 29), *вердише* 'зверобой' (MRV 112).

3. braga E 'слабое пиво, брага / Tafelbier, Halbbier, Dünnbier' (MdWb 141); *брага* 'брага (домашний напиток, изготавливаемый из ржаного солода, свёклы, картошки, дрожжей и хмеля в определённых пропорциях',¹⁷ (ERV 89), 'брага' (RES 50), 'kalja' (ESS 19, SES 97).

Grosz jövevényszó, vö. *брага* 'домашнее, крестьянское, корчажное пиво; хлбный напиток, иногда болѣе похожий на квас',¹⁸ (Dal' 1: 124); 'отходы, получаемые при приготовлении домашнего хмельного напитка, барда; перебродившая смесь муки, воды, солода и дрожжей, из которой путем перегонки получается спирт; хмельной напиток из проса солодом и хмелем, род домашнего пива',¹⁹ (Anyikin 140). A szó megvan az ukránban és a fehéroroszbán is (*брага*); a keleti szlávba a volgai bolgárból kerülhetett (Agyagási 2002: 1–5; 2010: 212–213; Anyikin 140; WOT 1: 165).

A szó az oroszról átkerült a cseremiszbbe is: *braya* 'Starkbier' (TschWb 55). Megvan a magyarban is, ahol valószínűleg ukrán átvétel, vö. *braha* 'a sörfőzés után maradt moslék; pálinkaseprő; a legsilányabb fajta pálinka' (TESz 1: 366).

4. čapamo ved' E 'слабое пиво / Dünnbier (eig.: Bitterwasser, Geheimw., = *poza*)' (MdWb 211, 2585); *чапamo ведь* 'квас' (ERV 738, RES 212), nyelvjárási alakja *ченеведь* 'квас' (RES 212, Versinyin 5: 486), *ченедь* 'квас' (RES 149).

Az összetétel jelentése: 'savanyú víz', vö. E *čapamo* 'кислый; горький, едкий / sauer; bitter, scharf (von Geschmack)' (MdWb 210); *чапamo* 'кислый; горький' (ERV 738), 'happamuus, hapán' (ESS 189), 'savanyú; keserű' (EMSz 420) | E *ved'* 'вода / Wasser' (MdWb 2585), *ведь* 'вода' (ERV 116), 'vesi, neste, mehu' (ESS 26), 'víz' (EMSz 78).

¹⁶ 'egyfajta gyenge sör orbáncfű főzettel'

¹⁷ 'házi készítésű ital rozsmalátából, céklából, burgonyából, élesztőből és komlóból meghatározott arányban'

¹⁸ 'házi, paraszti sör; gabonából készült ital, néha jobban hasonlít a kvaszhoz'

¹⁹ 'szesztes ital házi készítése során keletkezett maradvány; liszt, víz, maláta és élesztő erjesztett keveréke, amelyből lepárlással alkoholt nyernek; szesztes ital kölesből malátával és komlóval, egyfajta házi sör'

5. *čāvarda, čārvada* М 'слабое (плохое) пиво / schwaches (schlechtes) Dünnbier od. Bier' (MdWb 249). A mai szótárak nem adatolják. Paasonen ?*Türk.* minősítést ad a szónak.

6. *kajaš* ЕМ 'плохое пиво; остаток пива зимой / schlechtes Bier; Bier-rest, der im Winter beim Wiederauftauen des Getränk entsteht (der beste Teil des Biers, *zem*, gefriert nicht)²⁰ (MdWb 571). A mai szótárak nem adatolják.

Csuvas eredetű szó, vö. csuv. *каши* 'отходы, остатки; охвостье, отходы (при веянии зерна); слабый, некрепкий: *каши сәра* 'слабое пиво' (приготовленное из последнего жидкого сусла)²¹ (Szkvorcov 155). A mordvinok Paasonen adata szerint csak a jelzős szerkezet első elemét vették át.

7. *mejel'ks* Е 'послед; плохой квас, плохое слабое пиво второго настоя / die Nachgeburt; schlechter Kwas, schlechtes Dünnbier vom zweiten Aufguss²² (MdWb 1225); *меелькс* 'послед' (ERV 371), 'kuopus; jälkeiset' (ESS 92), 'méhlepény; utolsó gyermek; utód' (EMSz 222). A mai szótárak a 'sör' jelentést nem adatolják. A sörnév jelentése tkp. 'maradvány, maradék, visszamaradt anyag'.

A *mej-, mejel'* többől származik, vö. *меельце* 'последний; utolsó', *мейле* 'потом, после; utána, azután', *мельга* 'вслед, позади; utána, mögött' (a *-ks* denominális névszóképző). Ez a finnugor **miṇä* 'Raum hinter etwas; vmi mögötti terület' szóra megy vissza, vö. magyar *mögött*, finn *myöten* 'vmi mentén' (UEW 276).

8. *olgaks* М 'пиво / Bier', ***olgo-ved'*** Е 'пиво (тайное слово) / Bier (Geheimw.)' (MdWb 1444); *олговедь* 'пиво' (RES 404).

Alapszava az Е *olgo* 'солома, соломинка / Stroh, Strohalm' (MdWb 1444); *олго* 'солома' (ERV 436), 'olki' (ESS 109), 'szalma' (EMSz 259). Az *olgaks* adatban a *-ks* denominális nomenképző; az *olgo-ved'* 'szalma víz' összetett alak (*ved'* 'víz', vö. *čapamo ved'*). Ld. még Е *šužer-ved'* (14. szócikk).

²⁰ 'rossz sör; sörmaradvány, amely télen keletkezik az ital felolvasztásakor (a sör legjobb része, a *zem* nem fagy meg)'. Vö. *zem* Е 'самый сильный сок у пива и браги, который зимою не замерзнет / der stärkste Teil von Bier und Dünnbier, der im Winter nicht friert (Gegens.: *kajaš*)' (MdWb 2685). Csuvas eredetű szó, vö. csuv. *сим* 'стоялый мёд (напиток), медовая брага' (Szkvorcov 366).

²¹ 'gyenge sör az utolsó folyékony sörcefréből készítve'

²² 'méhlepény; rossz kvasz, rossz híg sör a második főzetből'

9. *poza*, *boza* E, *boza* M 'сорт пива; квас; брага / eine Art Bier; Halbbier; Dünnbier' (MdWb 141); *noza* 'квас' (ERV 491, RES 212), 'kalja' (ESS 124, SES 97), 'kvász (savanykás, erjesztett ital)' (EMSz 289); *noza* 'брага' (MRV 503, RMS 36), 'kalja' (MSS 143), *poza* 'mézsör' (JJ 128), *боза* 'брага' (MRS 33).

Tatár eredetű szó, vö. tat. *буза* (vö. TRSl 122). Ez a szó bekerült az oroszba is, vö. *буза* 'сусло, молодое пиво или брага, неуходившаяся, солодковатая' (Dal' 1: 139).²³ A vogulban is tatár átvétel: *pusä*, *pusa*, *pose*, *pusä* 'sűrű sör' (MK 484). (Vö. még Keresztes 2011: 114; Versinyin 4: 371; Zaicz 2002: 153.) Számos más törökségi nyelvben is megvan (ld. pl. kurg. *bozo*, kazah, karakalpak, krími tatár, nogaj, karacsáj-balkár, ujjgur, török *boza*. A török révén terjedt el a Balkánon, vö. szerb-horv. *boza*, alb. *bozë*, rom. *boza* (TESz 1: 356, WOT 1: 164–165). A magyar *boza* kun jövevényszó („a kunok nemzeti itala volt”, TESz 1: 356).

Paasonen még két sörféle nevét adatolja: *äxär/jähär poza* M 'несмешанное слабое пиво / ungemischtes (unverdünntes) Dünnbier'²⁴ < M *jäxär* 'драгоценный камень; чистый, без примеси / ein Edelstein; rein, lauter, ungemischt' (MdWb 479), *эхярь* 'oikea, aito' (MSS 217), *эхер* 'igazi' (JJ 33) | *zoladu boza* M 'солодовое пиво / Malzbier' < *solad* 'солод / Malz' (MdWb 2010), *солод* 'солод' (MRV 651).

10. *prāvks* E, *prāfks* M 'первое, лучшее слабое пиво / das erste, gute Dünnbier, das aus dem Bierwürzkübel ausgelassen wird'²⁵ (MdWb 1813), M *prāfks* 'első minőségű) pálinka' (JJ 131). A szó eredeti jelentése 'верхушка / Haupt, Spitze, der beste Teil von etw.' < *pra* / *prē* 'голова; вершина / Kopf, Haupt; Gipfel' (MdWb 1796); *пря* 'голова; вершина; кончик' (ERV 521), 'pää; latva; huippu' (ESS 133), 'fej, fő; teteje vminek; csúcs' (EMSz 302); *пря* 'голова; вершина' (MRV 539), 'pää; yläosa; laki, huippu, latva' (MSS 149), *prē* 'fej' (JJ 131).

11. *puře* E, *puře*, *puřāñä* M 'медовый напиток / Met, Honigbier' (MdWb 1852); *nupe* 'медовуха (медовый напиток)' (ERV 528), 'медовый квас, медовка' (ERS 180), 'hunajakalja, sima' (ESS 135, SES 59, 377), 'méhsör' (EMSz 308); *nupe* 'медовый квас' (MRV 549), 'hunajaolut; oluen

²³ 'cefre, fiatal sör, braga, nem erjesztett, kissé malátás'

²⁴ 'keveretlen (hígítatlan) gyenge sör'

²⁵ 'jó minőségű sör, amit elsőként engednek ki a sörösvödörből'

valmistukseen käytetty hunaja’ (MSS 152), *puřě* ’sör készítésére alkalmas méz; méz-sör’ (JJ 134).

A szó megvan a cseremiszbén is: *pura* ’sör / Bier’ (Beke 2012); ’Bier; (nicht berauschendes) Hausbier’ (TschWb 558), ez a volgai bolgár **bora* (> **bura*) átvétele (ami az őstörök **boza* folytatása, tehát összefügg a *poza*, *boza* szóval is) (Agyagási 2002: 1–5; 2010: 214–218; WOT 1: 165).

Paasonen adatol egy ünnepnevet: *inėčiń puře* E ’пасхальный праздник мужчин / „Ostermet, Osterbier”, eine von Männern am Ostertage begangene Feier, worin Met (*puře*) getrunken wurde²⁶ (MdWb 1852) < E *inėči* ’пасха / Ostern’ (MdWb 463) | E *inė* ’большой / gross’ (MdWb 463); *či* ’солнце; день / Sonne; Tag’ (MdWb 249). Az *inė-či* ’nagy-nap = ünnepnap’ a keresztény kultúrkörben vette fel a ’húsvét’ jelentést.

12. *sānok* M ’сынок; плохое пиво / das später aus dem Bierwürzkübel (*spuska*) herausgelassene Bier (*poza*); schlechtes Bier; Bierrest, der im Winter durch Schmelzen des gefrorenen Getränkes entsteht (der beste Teil, *zem*, friert nicht) = *kajaš* E²⁷ (MdWb 1978), *сынок* ’второй слив сусла с добавлением кипячёной воды при изготовлении браги; остаток, последний слив сусла²⁸ (MRV 685).

Grosz jövenényszó, vö. *сынок* ’квасъ, пивцо, или брага второго налива²⁹ (Dal’ 4: 385).

13. *šuž-ved’* E ’sör’ (MESz 802), ’olut’ (SES 272) < *čuž*, *šuž* ’ячмень / Gerste’ (MdWb 312), *ууж* ’ячмень’ (ERV 767), ’ohra’ (ESS 196), ’árpa’ (EMSz 445) | EM *ved’* ’вода / Wasser’ (ld. a 4. szócikket). Az összetétel jelentése: ’árpa-víz’. A *šuž* finn-permi eredetű szó: FP **čoše* ’Gerste’ > cser. *šož*, vtj. *čužjem*, zřj. *čuž*, *čuž* (UEW 622).

14. *šužer-ved’* M ’пиво / Bier’ < *šužär*, *šužer* M ’соломинка; солома / Strohalm, Stroh’ (MdWb 2253). Az összetétel jelentése: ’szalma víz’: *уужяръ* ’солома’ (MRV 84), ’olki’ (210), *šužer* ’szalma’ (JJ 174) | EM *ved’* ’вода / Wasser’ (ld. a 4. szócikket). Ld. még E *olgo-ved’* (8. szócikk).

²⁶ ’„húsvéti méhsör, húsvéti sör”, a férfiak által húsvét napján tartott ünnep, amelyen mézsört (*puře*) ittak’

²⁷ ’az a sör (*poza*), amelyet később engednek ki a sörösvödörből (*spuska*); rossz sör; sör-maradvány, amely télen a fagyasztott ital olvasztásával keletkezik (a legjobb része, a *zem* nem fagy meg)’

²⁸ ’a sörcefre második leeresztése forralt víz hozzáadásával a *braga* készítésekor; maradék; utolsó sörleeresztés’

²⁹ ’kvász; a második főzet söre’

A 14 sör(féleség) megnevezése **eredet szerint** három csoportba sorolható:

- a) Belső keletkezésű nevek (jelentésátvitellel): *čapamo ved'* 'savanyú víz', *olgo-ved'/olgaks* és *šužer'-ved'* 'szalma víz', *šuž-ved'* 'árpa víz'; *azoka* 'primula', *mejel'ks* 'maradvány', *pravks* 'fej' > 'kiváló sör az első főzetből'.
- b) Orosz eredetű nevek: *braga* (< or. *бѣра* 'házi sör'), *piva* (< or. *пиво* 'sör'), *sĕnok* (< or. *сынок* 'rossz sör').
- c) Törökségi eredetű nevek: *kajaš* 'rossz sör' (< csuv. *kajaš* 'gyenge'), *poza* 'kvász' (< *бѣза* 'köles- vagy hajdinasör'), *pu'e* 'mézsör' (< volgai bolgár *pura*), *čĕvarda* 'gyenge, rossz sör'.

Érdekes, hogy a Volga-vidék nyelveinek 'sör' jelentésű vándorszava nem került be a mordvinba, vö. cser. *sĕra* 'Bier; nicht berauschendes, Dünnbier' (TschWb 651), vtj. *sur* 'sör (saját gyártmányú, igen győnge fajta / bier' (Munkácsi 435), 'Bier' (Wichm. 227a); ld. még zrj. *sur* 'Bier' (Fokos-Fuchs 930). Ez megvan a térség törökségi nyelveiben is, vö. tat. *сыра* 'пиво' (TRSl 824), csuv. *căpa* (Szkvorcov 353; a törökségi adatokat ld. még Kannisto 1925: 174). A tatárból átkerült a cseremiszbbe és a vogulba, vö. vog. *sārā* 'sör / Bier' (MK 530ab). A zürjén etimológiai szótár a zürjén és votják adatokat egy protopermi **sur* alakra vezeti vissza, és indoiráni eredetűnek tartja, vö. óind *sūrā* 'пиво, хмельной напиток', avesztai *hurā-* 'алкогольный напиток' (ld. még Räsänen 1969: 418). Ez szintén bekerült a vogulba (*sor, sur* 'házisör / Hausbier', MK 562a) és az osztjákba (*sar* 'пиво') (Litkin – Guljajev 266). A törökségi nyelvek adatai végső soron szintén erre az óind lexémára mennek vissza, akárcsak a magyar *sör*, bár azt nem tudjuk, melyik kelet-európai nyelvből vettük át a honfoglalás előtt (EtSz 745, TESz 3: 581).

Összességében elmondható, hogy a mordvinok – akárcsak más Volga-vidéki népek – táplálkozásában fontos szerepet töltött be a sör. Sok sört fogyaszthattak, az ünnepeken sörrel áldoztak, de ezek a sörök valószínűleg eléggé rossz minőségű erjesztések, gyakran másodfőzetek lehettek.

Irodalom

- AGYAGÁSI KLÁRA 2002: Adalékok az or. *brága* 'házi sör' szó etimológiájához. In: Bibok Károly – Ferincz István – Kocsis Mihály (szerk.), Cirill és Metód példáját követve. Tanulmányok H. Tóth Imre 70. születésnapjára. Szeged. 1–5.
- AGYAGÁSI, KLÁRA 2010: Loanwords as data in historical linguistics. An areal linguistics study. In: Sprachtheorie und germanistische Linguistik 20/2: 197–222.
- ANYIKIN, A. JE. [АНИКИН, А. Е.] 2011: Русский этимологический словарь IV. Знак, Москва.

- BEKE ÖDÖN 1997–2001: Mari nyelvjárási szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch). Unter Mitarbeit von Zsófia M. Velenyák und József Erdődi. Neu redigiert von Gábor Bereczki. Bearbeitet von Margarita Kuznecova. Herausgegeben von János Pusztay. Bibliotheca Ceremissica. Tomus IV/1–9. Szombathely.
- DAE, V. I. [Даль, В. И.] 1863–1866: Толковый словарь живаго великорускаго языка I–IV. Издание общества любителей Російской словесности, учрежденнаго при Императорскомъ Московскомъ Университетѣ, Москва. <http://slovardalja.net/>
- EMSz = MÉSZÁROS EDIT – SIRMANKINA, RAISZA: Erza-mordvin–magyar szótár. Második, átdolgozott, bővített kiadás. Lexica Savariensia 6. Savaria University Press, Szombathely, 2003.
- ERS = КОЛЯДЕНКОВ, М. Н. – ЦЫГАНОВ, Н. Ф.: Эрзянско–русский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1949.
- ERV = СЕРЕБРЕННИКОВ, Б. А. – БУЗАКОВА, Р. Н. – МОСИН, М. В.: Эрзянь–рузонь валкс. Эрзянско–русский словарь. Русский язык, Дигора, Москва, 1993.
- ESS = NIEMI, JAANA – MOSIN, MIHAIL: Ersäläis–suomalainen sanakirja. Эрзянь–финнэнь валкс. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 48. Turku, 1995.
- ETSz = ZAICZ GÁBOR (főszerk.): Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Második kiadás. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2021.
- FALCK, JOHANN PETER 1786: Beiträge zur topographischen Kenntniss des Rußischen Reichs III. Sankt-Peterburg.
- FISCHER, JOHANN EBERHARD 1747: Vocabularium Sibiricum. Der etymologisch-vergleichende Anteil. Bearbeitet und herausgegeben von János Gulya. Frankfurt am Main etc., 1995. (Opuscula Fenno-Ugrica Gottingensia VII.)
- FOKOS-FUCHS, DÁVID 1959: Syrjänisches Wörterbuch I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GEORGI, JOHANN GOTTLIEB 1776: Beschreibung aller Nationen des Rußischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidung und übrigen Merkwürdigkeiten I. Sankt-Peterburg.
- GŲEVJATKINA, T. P. [ДЕВЯТКИНА, Т. П.] 2005: Мифология мордвы. Саранский кооперативный институт, Саранск.
- HARVA [HOLMBERG], UNO 1942: Mordvalaisten muinaisusko. WSOY, Helsinki.
- JJ = JUHÁSZ JENŐ – ERDÉLYI ISTVÁN: Moksa-mordvin szójegyzék. Gyűjtötte és kiadásra előkészítette Juhász Jenő. Sajtó alá rendezte Erdélyi István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.
- KANNISTO, ARTTURI 1925: Die tatarischen lehnwörter im wogulischen. Finnisch-Ugrische Forschungen 17: 1–264.
- KERESZTES LÁSZLÓ 2011: Bevezetés a mordvin nyelvészetbe. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KEREZSI ÁGNES 2009: Az uráli népek néprajza. Fenno-Ugrica Pázmániensia II. Piliscsaba.

- KOZMÁCS ISTVÁN 2002: Udmurt–magyar szótár. Lexica Savariensia 5. Savaria University Press, Szombathely.
- KYLSTRA, A. D. 1996: Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen 2. Begründet von A. D. Kyslstra, fortgeführt von Sirkka-Liisa Hahmo, Tette Hofstra, Osmo Nikkilä. Rodopi, Amsterdam – Atlanta.
- LITKIN, V. I. – GULJAJEV, JE. SZ. [Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. С.] 1970: Краткий этимологический словарь коми языка. Наука, Москва.
- Magyar élelmiszerkönyv. Codex Alimentarius Hungaricus. 2-702 számú irányelv. Sör (2013). <https://elelmiszerlanc.kormany.hu/download/d/4b/a2000/2-702.pdf>
- MdWb = PAASONEN, HEIKKI: Mordwinisches Wörterbuch. Zusammengestellt von Kaino Heikkilä. Bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla I–IV. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIII. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 1990–1996.
- MESz = MÉSZÁROS EDIT (szerk.) – MOTORKINA SVETLANA – KAZAEVA NINA – FELFÖLDI ÁGNES – ŠIRMANKINA RAISA: Magyar–erza-mordvin szótár. Венгрань–эрзянь валкс. Studia Uralo-Altaica. Supplementum 11. Szeged, 2008.
- MOXSIN, NY. F. – MOXSINA, JE. NY. [Мокшин, Н. Ф. – Мокшина, Е. Н.] 2005: Морд-ва и вера. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- MRS = ПОТАПКИН, С. Г. – ИМЯРЕКОВ, А. К.: Мокшанско–русский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1949.
- MRV = СЕРЕБРЕННИКОВ, Б. А. – ФЕОКТИСТОВ, А. П. – ПОЛЯКОВ, О. Е.: Мокшень–рузонь валкс. Мокшанско–русский словарь. Русский язык, Дигора, Москва, 1998.
- MSS = HERRALA, EEVA – FEOKTISTOV, ALEKSANDR: Mokšalais–suomalainen sanakirja. Мокшень–финнонь валкс. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 58. Turku, 1998.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1896: A votják nyelv szótára. A Röck Szilárd Alapítvány segítségével kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. [Reprint kiadás: Az Uralisztika Tanszék Kiadványai 1. Pécs, 1990.]
- MUNKÁCSI, BERNÁT – KÁLMÁN, BÉLA 1986: Wogulisches Wörterbuch. Gesammelt von Bernát Munkácsi. Geordnet, bearbeitet und herausgegeben von Béla Kálmán. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MÜLLER, GERHARD FRIEDRICH [Миллер, Г. Ф.] 1791: Описания живущих в Казанской губернии языческих народов. Санкт-Петербург, 1791.
- PALLAS, PETER SIMON 1771: Reise durch verschiedene Provinzen des Rußischen Reichs I. St. Petersburg.
- RÄSÄNEN, MARTTI 1969: Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- RES = БОРИСОВА, О. Г. – ЖИВАЕВА, М. Н. – КАЗАЕВА, Н. В. – КОЧЕВАТКИН, А. М. – МОСИН, М. В. (отв. ред.) – МОТОРКИНА, С. Г. – РЯБОВА, Г. В.: Русско–эрзянский словарь. Рузонь–эрзянь валкс. Красный Октябрь, Саранск, 2012.

- RMS = ПОТАПКИН, С. Г. – ИМЯРЕКОВ, А. К.: Русско–мокшанский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1951.
- SES = ALHONIEMI, ALHO – AGAFONOVA, NINA – MOSIN, MIHAIL: Suomalais–ersäläinen sanakirja. Финнэнь–эрзянь валкс. Красный Октябрь, Саранск, 2000.
- SSA = KULONEN, ULLA-MAIJA (päätoim.): Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja II. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus – Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1995.
- SZKVORCOV, M. I. [Скворцов, М. И.] 1985: Чувашско–русский словарь. Чăвашла–вырăсла словарь. Русский язык, Москва.
- TESz = BENKŐ LORÁND (főszerk.) 1967–76: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TRSl = Татарско–русский словарь. Советская энциклопедия, 1966.
- TschWb = MOISIO, ARTO – SAARINEN, SIRKKA: Tscheremissisches Wörterbuch. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 32. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 151. Suomalais-Ugrilainen Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki, 2008.
- UEW = RÉDEI, KÁROLY (Hrsg.): Uralisches etymologisches Wörterbuch I–III. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden, 1986–1991.
- Vahr. = ВАХРУШЕВ, В. М. (ред.) – БЕЛОВ, А. С. – СКОБЕЛЕВ, Н. А. – ТЕПЛЯШИНА, Т. И.: Удмуртско–русский словарь. Русский язык, Москва, 1983.
- VASMER, MAX 1955: Russisches etymologisches Wörterbuch II. Carl Winter Universitätsbuchhandlung, Heidelberg.
- VERSINYIN, V. I. [Вершинин, В. И.] 2004–11: Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков I–V. Стринг, Йошкар-Ола.
- Wichm. = WICHMANN, YRJÖ – UOTILA, T. E. – KORHONEN, MIKKO: Wotjakischer Wortschatz. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 21. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 1987.
- WITSEN, NICOLAES 1692: Noord en Oost Tartarÿe, ofte bondigh ontwerp van eenige dier landen, en volken, zo als voormaels bekend zyn geweest. Amsterdam.
- WOT = RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD: West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian I–II. Turcologica. Band 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2011.
- ZAICZ GÁBOR 2002: Adalékok a mordvin nyelv török jövevényszavaihoz. Paasonen jövevénymonográfiájának szövejtéseiről. Folia Uralica Debreceniensia 9: 145–158.
- ZAICZ GÁBOR 2002: A földművelés terminológiája a mordvinban III. Folia Uralica Debreceniensia 26: 293–328.

Mordvin beer

Beer played an important role in the lives of peoples living along the Volga and Kama. It was not only a popular drink in day-to-day life, but it also played a role in sacrificial celebrations. For example, during wedding ceremonies a cup of sanctified beer was given to the newlywed couple; during wakes they brewed beer and poured some of it on the grave; when offering a sacrifice to the water spirit, they poured some beer into the water.

I have collected 14 lexemes with the meaning of ‘beer, type of beer’ from various Mordvin dictionaries. The most well-known with the most general meaning is *nubo* which is of Russian origin. This word can be found in all Slavic languages and in several languages in Russia. Another word, *õpaza* ‘weak, home-made beer’ is also of Russian origin and it also exists in Eastern Slavic languages (Hungarian borrowed the Ukrainian *braha* word form).

Turkic languages had a major influence on the Finno-Ugric languages along the Volga. In Mordvin, *poza* is a Tartar loanword. It also exists in several Turkic languages. In Hungarian (*boza*) it is a Cuman loanword. It was also borrowed by many other Balkan languages from Turkish. *Pur̥e* was borrowed from Volga Bulgar into Mordvin, and also in the form *pura* into Mari.

There are, of course, some among the lexemes with the meaning ‘beer’ which developed language-internally through transfer of meaning. Examples for this are *čapamo ved* ‘sour water’, *olgo-ved* and *šuz̥er-ved* ‘straw water’, *šuz̥-ved* ‘barley water’.

It is interesting that a cognate of the Vedic Sanskrit *sūrā* never appeared in Mordvin, unlike in the other languages of the Volga region, cf. Mari *sōra*, Udmurt *sur*, Komi *sur*, Mansi *sārā*, *sor*, *sur*. This word first appeared in Hungarian in the form *sör* before the conquest of the Carpathian Basin through influence from an Eastern European language.

Keywords: Mordvin, Wanderwort, Russian and Turkish loanwords

SÁNDOR MATICSÁK

PermCorp: egy komi-permják korpusz létrehozása

NÉMETH Szilvia – SZABÓ Ditta – F. GULYÁS Nikolett

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest – nemeth.szilvia.viktoria@gmail.com
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest – szabo.ditta@nytud.hun-ren.hu
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest – nikolett.fgulyas@btk.elte.hu

1. Bevezetés

Jelen tanulmányban egy új komi-permják korpusz (PermCorp) létrehozásának első fázisát mutatjuk be.¹ Számos más finnugor nyelvvel összevetve a komi-permják nyelv dokumentáltsága alacsonynak tekinthető, ezen belül pedig az angol nyelven elérhető, így a nemzetközi kutatásban jobban hozzáférhető anyagok száma még ennél is csekélyebb. Projektünk elsődleges célja tehát a nyelv láthatóságának növelése mind az uralisztikában, mind az általános nyelvészetben nyelvtechnológiai eszközök létrehozásával.

A komi-permják az uráli nyelvcsalád permi ágához tartozik, legközelebbi rokon nyelvei a komi-zürjén és az udmurt. A komi-permjákok Oroszország európai részén, az Urál-hegység nyugati oldalán élnek és az oroszországi finnugor nyelvek beszélői körében egyedülálló módon 2005-ig többséget alkottak a kudimkari központú Komi-Permják Autonóm Körzetben. Ezt a közigazgatási területet aztán beolvasztották a Permi Területbe, így ők is kisebbségbe kerültek. A 2020-as oroszországi népszámlálási adatok szerint a komi-permjákok lélekszáma 55 785 fő volt, ami 41%-os csökkenést jelent a 2010-es adatokhoz viszonyítva (Pusztay 2022: 131).

Az uralisztikában a nyelvváltozat státusával kapcsolatban nincs egyetértés. Noha történetileg a komi-zürjének és a komi-permjákok két elkülönült csoportot alkotnak, utóbbiak nyelvváltozatát általában a komi egy nyelvjárásának tartják (Rédei 1978: 37; Bartens 2000: 9). E szerint a megközelítés

¹ Jelen tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal Fiatal kutatói kiválósági program (NKFIH FK 143242) keretében készült. Köszönjük a tanulmány névtelen lektorainak hasznos észrevételeit. Minden esetleges hiba a szerzők kizárólagos felelőssége.

szerint a komi nyelv három fő nyelvjárása az északon beszélt tulajdonképeni komi (külső elnevezéssel zürjén), a délen használt permjék (komi-permjék), valamint a keleti, jazvai nyelvjárás (Hausenberg 1998: 305). A nem oroszországi kutatók általában ezt a megközelítést alkalmazzák (pl. Rédei 1978: 37–42; Bartens 2000: 9), mivel véleményük szerint a permjék és a zürjén közti különbségek nem számottevők, elsősorban lexikális, kisebb részben fonológiai és morfoszintaktikai jellegűek, így a kölcsönös érthetőséget elviekben nem befolyásolják. Hasonló felfogást tükröznek a legújabb uralisztikai kézikönyvek vonatkozó fejezetei is (vö. Klumpp 2022: 471–474; Blokland 2023: 614–615), bemutatva a komi nyelvváltozatok osztályozásával kapcsolatos problémákat. Ezzel szemben az oroszországi, sok esetben anyanyelvi kutatók (vö. Batalova 1975, 2002; Ponomareva 2002, 2010; Lobanova 2017) azzal érvelnek a komi-permjék önálló nyelvként való besorolása mellett, hogy a zürjének és permjékek egyrészt az orosz használatát a közös kommunikációban, másfelől az adott nyelvváltozatot annak beszélői is önálló nyelvenek tekintik. A komi-permjék változat további variánsokra (nyelvjárásokra) tagolódik, ezek az északi, a déli és a keleti (izsvai, ld. Batalova 1975: 3; Bartens 2000: 31–32). Fontos még megemlíteni, hogy mind a zürjén, mind a permjék változatnak létezik önálló irodalmi nyelve, utóbbi a Kudimkar környéki nyelvváltozaton alapul. A tanulmány további részében a komi-permjék változatra nyelvként fogunk hivatkozni.

A nyelvi vitalitást tekintve a komi-permjék 5-ös típusú, tehát fejlődő nyelv az EGIDS-skála szerint (Lewis et al. 2015). Ez azt jelenti, hogy hiába létezik sztenderdizált irodalmi nyelv, azt a többség nem használja, így a nyelv jövőbeni kilátásai is negatívak. A komi-permjéknek nincs hivatalos nyelvi státusa, ami tovább gyengíti a nyelvi vitalitást. Helimski (2003: 159) szerint a nyelv lazán kapcsolódik a Volga–Káma-vidéki nyelvi areához, ugyanakkor számottevő benne az orosz hatás is. Mindezeket túl fontos hangsúlyozni, hogy a nyelv dokumentáltsága még mindig nagyon alacsony például a komi-zürjénnel vagy az udmurttal összevetve. A WALS-ban (Dryer – Haspelmath 2013) például míg a komi-zürjénnel kapcsolatban 51, addig a komi-permjékre csak 24 szerkezeti jellemző szerepel, az ott található források egy része pedig már több mint 50 éves. Ezen túl a nyelvre vonatkozó, angol nyelven elérhető információk köre meglehetősen szűk.

Projektünk elsődleges motivációja tehát az volt, hogy nyelvtechnológiai eszközök segítségével hozzájáruljunk a komi-permjék nyelv dokumentáltságának, valamint a nemzetközi szakirodalomban való láthatóságának növeléséhez. A projekt munkálatai 2022 decemberében kezdődtek, a kutatócsoport három főből áll, emellett több külső munkatárs is segíti munkánkat. A pro-

jekttagok közül ketten elsősorban a komi-permják nyelvi anyagok gyűjtéséért és feldolgozásáért felelnek, a harmadik résztvevő fő feladata a korpusz nyelvtechnológiai elveinek kidolgozása és a korpusz implementációja.² Az első munkaévben a korpusz felépítésének, a feldolgozandó szövegek körének, az annotáció fajtáinak a meghatározása, valamint kérdőíves anyaggyűjtés a fő feladata. Mindezeket természetesen nemzetközi kooperációban, komi-permják anyanyelvi szakértők segítségével terveztük elvégezni. Az ukrajnai háború miatt azonban a munkatervet részben módosítanunk kellett, összességében azonban mind a korpusz nyelvtechnológiai, mind a tartalmi részére vonatkozó elveket sikerült meghatároznunk. A továbbiakban ezek egy részét fogjuk részletesebben bemutatni. A tanulmány második részében ismertetjük a korpusz különféle definícióit, valamint a komi-permjákra eddig létrehozott korpuszokat és egyéb digitális eszközöket, azok előnyeit és a velük kapcsolatos kritikai észrevételeinket. A harmadik részben bemutatjuk korpuszunk tervezési munkálatait, a már említett elveket, valamint a szövegek kiválasztása során felmerült kérdéseket és az erre adott válaszainkat. Emellett kitérünk az annotációval kapcsolatos kérdésekre is. Végezetül összegezzük eddigi eredményeinket és vázoljuk a kutatás lehetséges további irányait.

2. A korpusz definíciójának különböző megközelítései és a jelenleg elérhető komi-permják források

Annak ellenére, hogy a komi-permják egyike az uráli nyelvcsalád legkevésbé dokumentált nyelveinek, létezik néhány interneten elérhető, kutatható korpusz is, ezek bemutatása előtt azonban fontos tisztázni, hogy a korpusz egy többjelentésű terminus a szakirodalomban (Gatto 2014: 8), nyelvészeti megközelítéstől függően eltérő feltételei vannak arra vonatkozóan, hogy mely szöveggyűjteményre alkalmazható. A definíciós különbségek ellenére a korpusz célja minden esetben az, hogy az alapján ismétlődő mintázatokat lehessen feltárni.

Gyakran használatos a terminus azokra a nyelvészeti kutatás céljára összeválogatott, változó méretű szöveggyűjteményekre, amelyek alapján egy adott kérdésre választ kaphatnak a kutatók. A kiválasztott szövegek ebben az esetben többnyire autentikusak, vagyis anyanyelvi beszélőktől származnak és nem, vagy nem elsődlegesen nyelvészeti vizsgálat céljára készültek (vagyis nem elicált mondatok, hanem pl. folklórtörténetek, újságcikkek stb.). Ezek

² Vagyis a korpusz informatikai megvalósítása a közösen meghatározott elvek és specifikáció alapján.

a gyűjtemények többnyire kisebb méretűek, nem feltétlenül érhetők el digitális formátumban és annotációval sem rendelkeznek.³

A dokumentációs nyelvészek ennél szűkebben definiálják a korpusz fogalmát: digitális formátumú és valamilyen típusú annotációval ellátott autentikus szövegekből álló gyűjteményt értenek alatta, melyeken többféle kutatást is lehet végezni, vagyis nem egyetlen célra készülnek. Ezen korpuszok ritkán haladják meg a 150 000 tokenes terjedelmet és kis számú szövegtípus alkotja őket, mivel céljuk többnyire a nyelv vagy nyelvváltozat archaikus állapotának rögzítése. Azon nyelvek, melyek kisebbségi helyzetben és veszélyeztetett státuszban vannak, többnyire erősen forráshiányosak, így a korábban gyűjtött szövegek digitalizálása⁴ és kutathatóvá tétele fontos lépés (Blokland et al. 2015), csakúgy, mint a lejegyzett, de a hanganyaggal együttesen elérhető beszédkorpuszok⁵ létrehozása is.

A korpusznyelvészet ismét egy más megközelítésből határozza meg a korpusz fogalmát és jelentősen leszűkített jelentésben alkalmazza. Ebben az értelmezésben az autentikus szövegekből álló gyűjtemény célja, hogy egy nyelvet vagy nyelvváltozatot reprezentáljon (olyan precízen, ahogy csak lehet), ehhez pedig az alkotók súlyozzák (balanszolják) a különböző szövegtípusokat és a szövegek hosszának egységességére is figyelemmel vannak (Sinclair 1991: 171, McEnery – Wilson 2001: 29, Gatto 2014: 8). Az így létrejött korpuszok többnyire olyan nagy méretűek, hogy manuálisan nem dolgozhatók fel.⁶

Jelenleg komi-permják nyelven mindössze két szövegkorpusz létezik, melyek közül egy a dokumentációs nyelvészetre jellemző megközelítéssel készült, egy pedig vélhetően korpusznyelvészeti megközelítésből, de az aludokumentáltsága miatt ez nehezen megítélhető. Ezen felül azonban csupán néhány kisebb szöveggyűjtemény érhető el az interneten.

³ A korpusz ezen meghatározásának egy sor finnugor nyelveken történt kutatás megfelel, a komi-zürjént illetően pl. Baker (1986) és Klumpp (2009).

⁴ Komi-zürjén nyelven például 2021-ben digitális korpusz formájában is elérhetővé vált (Partanen 2021) Vaszilij Litkin 1952-ben publikált szöveggyűjtése (Litkin 1952).

⁵ Komi-zürjén nyelven például ebben a szellemben készült a Vászolyi Erik korábbi gyűjtéseit elérhetővé tevő korpusz (Blokland et al. 2021), az újabb keletű hangfelvételekből álló *IKDP* korpusz (Blokland – Chuprov 2019), valamint a média korpusz is, melyben az alkotók saját gyűjtései, illetve a médiában megjelent riportok hanganyagai is szerepelnek (Gerstenberger et al. 2016).

⁶ Magyarországon a legismertebb ilyen korpusz a *Magyar Nemzeti Szövegtár* (Oravecz et al. 2014), de létezik komi-zürjén nyelvű, nagyobb méretű korpusz is, egy sajtónyelvi anyagokat tartalmazó, 1,75 millió tokenes (szóalakos), illetve egy közösségi médiában megjelent szövegekből álló, 1,85 millió tokenes korpusz (Arkhangelskiy 2019).

2.1. A komi-permják nyelvű korpuszok és szöveggyűjtemények

Az egyik komi-permják szövegtörzs a *Korp* gyűjtemény alkorpusza-ként érhető el (Borin et al. 2012). A komi-permjákon kívül a *Korp* komi-zür-jén, udmurt, moksa, erza, hegyi mari és mezei mari alkorpuszokat egyaránt tartalmaz, melyek egy része további kisebb korpuszokra bontható. A komi-permják nyelv esetében nincsenek további alkorpuszok.

A permják főkorpusz kizárólag Wikipedia szövegeket tartalmaz (permják viszonylatban) rendkívül magas, 241 614 tokenszámmal.⁷ Az adatokat alaposabban kifejtő részben láthatjuk, hogy ez 23 153 mondatot jelent. Jelen alkorpuszt 2020. december 9-én frissítették legutóbb, ami azt jelenti, hogy az azóta keletkezett komi-permják nyelvű Wikipedia-szócikkek itt már nem lesznek megtalálhatók.

A korpuszban a keresés csak cirill betűvel lehetséges. Az általános keresés esetében megadhatjuk, hogy a morféma vagy szó egy nyelvi elemen belül helyezkedjen-e el, vagy annak végén álljon, vagy esetleg esettől függetlenül keresse a rendszer. A keresőmotor időnként hibázik, például a *põ* ('állítólag') partikula esetében nem mindig tudja megkülönböztetni a rendszert, hogy a morféma éppen egy nyelvi elem részeként vagy önálló szóként jelenik-e meg a mondatban. A keresés eredménye egy lista, mely 1-1 mondatot tartalmaz soronként, ezekben vastagon kiemelve látható az általunk keresett elem. Az egy oldalon megjelenő eredmények száma változtatható. Ugyancsak változtatható lenne az adott nyelvi elem kontextusának kiterjesztése jobbra vagy balra bővítéssel, ám a komi-permják esetén ez a funkció nem érhető el, pedig egyes nyelvtani elemek esetében elengedhetetlen lenne (például az evidencialitás vagy az aspektus vizsgálatában kimondottan permi nyelveknél, ahol egy grammatikai elem számos funkciót képes ellátni (Skribnik – Kehayov 2018: 539–543; Szabó 2022: 172). A keresés végrehajtása után lehetőségünk van a megjelenő mondatokban szereplő elemekről több információt megtudni. Egy-egy elemre kattintva a jobb oldalon felugró ablak tartalmazza például a szöveg keletkezésének dátumát és az adott nyelvi elem tulajdonságait, úgymint szófaj, grammatikai elemzés (az adott morféma lehetséges nyelvtani szerepének megadása), függőségi relációk és alapforma. A szófaj kategóriája nem mindig ismeri fel az adott elemet, ilyenkor 'unknown' (ismeretlen) lesz az érték. A *põ* konzekvensen határozóként szerepel, a grammatikai elemzésnél is adverbiumként (Adv) jelenik meg, pedig a széles körben elfogadott nézet szerint ez egy partikula (Siegl 2004: 102). A függőségi

⁷ A Korp rendszeren belül viszont ez a legkisebb tokenszámú alkorpusz, a mordvin és a mari alkorpuszok milliós nagyságrendűek.

viszonyokra vonatkozó adatok nem érhetők el minden esetben, azonban a mondat egy olyan eleménél, ahol a dependencia reláció X, vagyis ismeretlen, a dependencia-ábra megnyitásával (ahol a mondat teljes függőségi viszonyrendszerét láthatjuk) mégis megjelennek az információk. Az alapformák esetében is problémásak az eredmények: a rendszer általában vagy nem tudja meghatározni az alapformát, vagy meghatározza, de helytelenül, csupán az esetek kisebb részében tudja helyesen azonosítani az adott elem alapalakját. A kiterjesztett keresés során már nemcsak szóra, hanem szófajra, glosszára, alapalakra, vagy függőségi viszonyra is kereshetünk, de akár egynél több paramétert is beállíthatunk egy még összetettebb keresés érdekében. A keresőmotor ezen része jól működik, azonban a hibák, melyekkel az egyszerű keresés eredményeinél találkozunk, itt is előfordulnak. Tehát ha a szófaj kategóriájában a partikulákra keresünk rá, az eredmények ebben az esetben sem fogják tartalmazni a *pö* partikulát, mivel a rendszer azt adverbiumként ismeri. A korpusz egyik hasznos funkciója, hogy lehetőség van több keresést kombinálni, tehát rákereshetünk például két egymás után szereplő szóalakra, szófajra, vagy morfológiai elemre is. A keresési lehetőségek egy további fajtáját a haladóknak szánt CQP-val (corpus query processor)⁸ történő lekérdezés képezi, melyhez egy útmutatót is találunk az oldalon.

A fenti hibák abból fakadnak, hogy a szövegeket automatikusan annotálták és glosszázták. A korpusz egyértelmű előnye, hogy nagy tokenszámú,⁹ amivel nő a keresések sikerességének aránya. Hátránya viszont, hogy kizárólag az tudja használni, aki egyrészt ismeri a cirill betűket, másrészt, aki ért komi-permjákul, ugyanis angol (vagy bármely más nyelvű) fordítás nem érhető el egyik mondatnál sem. A grammatikai kategóriacímkek automatikusan történő megadása pedig sok esetben inkább félrevezető, semmint segítség a felhasználók számára.

A közelmúltban egy új komi-permják korpusz jelent meg a világhálón *Кому Кыл Корпус* [A komi nyelv korpusza]¹⁰ néven, amely összesen 6 196 963 tokenet tartalmaz. Több szövegműfaj is megtalálható a gyűjteményben, melyek alapján szűrhetők a találatok, vagyis a szövegműfajok alkorpuszokat alkotnak, de akár egyszerre az összesben is kereshetünk. Találunk szépirodalmat,

⁸ Ez a módszer úgynevezett reguláris kifejezésekkel működik, melyek segítségével definiálható, hogy a keresőmotor milyen szövegrészeket találjon meg úgy, hogy azt nem az annotációkban, hanem a korpuszt alkotó szövegek nyers változatában keresi.

⁹ A korpusznyelvészeten a token egy, a szövegben található szóalakot jelent, vagyis a tokenek összesített száma megadja, hogy hány szóból áll a korpusz.

¹⁰ Ld. <http://perem.komicorpora.ru/>

ismeretterjesztő irodalmat, drámát, bulvárt, tudományos irodalmat, költészetet, folklórt és egyéb más műfajokat is, de a korpuszépítés folyamata jelentősen aluldokumentált: nem találni információt arról, hogy milyen arányban szerepelnek benne az egyes szövegtípusok, illetve, hogy mi volt a szövegek kiválasztásának kritériumrendszere.

A keresési felület, mely maga a nyitóoldal is, átlátható. Itt elsősorban teljes szóra vagy szóalakra kereshetünk, ezúttal is csak cirill betűs írást alkalmazva, de a fejlesztők a cirill billentyűzet biztosításával segítik a munkát. Az adott elem pozícióját is kiválaszthatjuk: a megadott formára pontosan keresen a rendszer; vagy állhasson egy szó részeként (külön választható, hogy az elején, végén vagy a közepén); reguláris kifejezésként; az elem lehessen-e lemma vagy egy frázis része. Külön kereshetünk a korpuszban felhasznált források szerzőjére, a mű címére, a kiadás évére is. A keresés még tovább pontosítható a találatok rendszerezésének elvének megadásával és azok csökkenő vagy növekvő sorrendbe helyezésével. Az eddigieket összegezve, a Komi Kyv Korpus keresőmotorja elméletileg részletes és sokoldalú.

Maradva a *põ* partikulánál, egy egyszerű keresés esetén, mely során nem szűrtük a találatokat semmilyen paraméter szerint, a szöveggyűjteményben 1 662 találat van az általunk keresett elemre. A találatok itt is soronként jelennek meg. Minden egyes elem a rákattintás után tartalmaz(na) további információkat, úgymint morfológiai elemzést, lemma adatokat, valamint fordítást. De akár csak a *Korp* esetén, ezúttal is azt tapasztalhatjuk, hogy egyrészt nem minden elemnél érhető el további adat, másrészt ahol van, ott is gyakran hiányos. A korpusz állományáról csak a keresés eredményén keresztül tudunk meg adatokat. Eszerint a legkorábbi szöveg 1921-ből származik, a legújabb szövegek 2022-ből valók. A szöveggyűjteményt a FU-Lab (The Finno-Ugric Laboratory for Support of the Electronic Representation of Regional Languages) nevű kutatócsoport hozta létre 2021-ben.¹¹

Mindent összevetve ebben a korpuszban a keresés jól működik, akár szűrők használata mellett is. A keresőmotor nagyon részletes, azonban ezt elsőre nem tudja alkalmazni a felhasználó, hiszen keresés nélkül nem derül ki a korpusz szövegállománya sem a forrásokat, sem a számokat tekintve. Ezúttal is nagy hátránynak tekinthető, hogy a korpuszt csak a komi-permják nyelvet magas szinten ismerő kutatók tudják igazán használni, hiszen egyértelmű és hiánymentes glosszázás, valamint fordítás nem érhető el. További probléma, hogy a morfológiai elemekre való kereséskor nem lehet olyan lehetőséget megadni, ami jelezné az elem grammatikai kategóriáját, ezáltal a nagy elem-

¹¹ Elérhetősége: <https://fu-lab.ru/>

számú találatok közül manuálisan kell kiválogatni azokat az elemeket, amelyek ténylegesen toldalékmorfémák és azokat, amelyekben az elem az adott szó része. A kontextus jobbra és balra való kiterjesztése 1-1 mondattal funkció viszont tökéletesen alkalmazható.

Egy további ismert korpusz a Timofey Arkhangelskiy által 2018–2019-ben létrehozott *Corpora of Uralic Volga-Kama Languages* (Arkahgelskiy 2019), amely a szerkezetéből ítélve hét uráli nyelvű alkorpuszt tartalmazna, köztük komi-permják szövegekkel. A korpusz jelenleg öt nyelven (udmurt, komi-zürjén, erza, moksa, mezei mari) tartalmaz szövegeket, a komi-permják és a hegyi mari alkorpuszt eddig még nem publikálták, és a megjelenés várható idejéről nincs információnk.

A Niko Partanen és Jack Rueter által készített *Four Battles Corpus* négy nyelven (komi-zürjén, komi-permják, udmurt és hegyi mari) tartalmazza a (komi-permjákul) *Нель боевöü слычай* című történetet 1940-ből, mely a Finn Nemzeti Könyvtár Fenno-Ugrica nevű digitális gyűjteményében található nyers formában.¹² A korpusznak egyértelmű hátránya, hogy egy tömörített fájl letöltése után tekinthető csak meg a szöveggyűjtemény, így viszont informatikai ismeretek nélkül csak manuális keresés hajtható végre rajta. A szöveget mondatokra bontották, így például a komi-permják változatban 389 mondat található, melyek mindegyikében jelölt az elemszám. Az elemeknél külön számot kaptak a mondatban található írásjelek is. Minden egyes mondatához tartozik orosz fordítás, ez egyértelműen pozitívuma a korpusznak. Glossza szórványosan érhető el az egyes elemek esetében, inkább szintaktikai szerepük, úgy mint a mondat alanya vagy tárgya kerültek feltüntetésre. A projekt célja egyértelműen érdekes és értékes, arról viszont semmit sem tudunk, hogy a jövőben a korpusz további szövegekkel, esetleg további nyelvekkel bővülni fog-e.

Hasonló típusú a Turkui Egyetem Volgai nyelvek kutatócsoportja¹³ által a 2000-es években készített, párhuzamos szövegekből álló korpusz. A korpusz az interneten nem elérhető, használata engedélyköteles és regisztrációhoz kötött, de kutatási célokra bárki számára hozzáférhető.¹⁴ A nyelvi anyag két párhuzamos korpuszból áll. Ezek egyike egy eredetileg orosz nyelvű elbeszélést, az ún. Pavlik Morozov-szöveget tartalmazza, amelyről tizenegy finn-ugor – köztük komi-permják – és két törökségi nyelvre készített fordítást

¹² Lásd még: Bradley et al. (2018).

¹³ A kutatócsoportról ld. <https://www.utu.fi/en/university/faculty-of-humanities/finnish-and-finno-ugric-languages/volgaic-languages>

¹⁴ Felhasználására ld. például F. Gulyás (2016).

egy-egy anyanyelvi adatközlő. A szöveg a 20. század elejéről származik, típusa szerint szépirodalmi, prózai szöveg, de néhol beszélt nyelvi jegyeket is mutat. A történet egy erősen propagandisztikus tanmese a pionírok hősiességéről és helyes magatartásáról. A lefordított szövegek az adott nyelv helyesírásának megfelelően vannak lejegyezve és egy kiegészítő szoftver segítségével a szövegek egyszerre, párhuzamosan olvashatók. A mondatok ugyan nem annotáltak, de külön sorokra vannak bontva és meg vannak számozva, ami segíti a könnyebb összehasonlítást. A komi-permják fordítás 1 608 db számozott mondatból áll, a tokenek száma 13 089. A korpusz kis mérete miatt nem alkalmas statisztikai elemzésre és figyelembe kell venni, hogy fordítás, tehát az oroszhoz mint forrásnyelvnek lehet nyelvi hatása. A másik alkorpusz egy kicsivel hosszabb, Finnországról és a finn természetről szóló, ismeretterjesztő szöveg, mely kevesebb, hét nyelven érhető csak el, a komi-permják nem szerepel közöttük. Összességében minden hátránya ellenére fontos hangsúlyozni, hogy a párhuzamos korpusz hiánypótló forrásnak számít.

2.2. A komi-permják nyelv egyéb digitális, nem korpusznak minősülő forrásai

Permjak nyelvi anyagok a korpuszokon kívül is elérhetők digitális formában. Az előzőekben említett permjak nyelvű Wikipedia egy folyamatosan bővülő, és ezzel egy mindig megújuló forrást jelent a nyelvvel foglalkozóknak. A permjak Wikipedia 2009-ben indult (hivatalosan csak 2010-ben), mely ma már 3 461 szócikket tartalmaz, melyek között azonban vannak üresek, egy mondatot tartalmazók és 400 tokenesek is.

Kis számban, de léteznek komi-permják híroldalak, online publikált újságok, illetve találni VKontakte-oldalakat is, melyek elsősorban kulturális programokról számolnak be és amatőr költők műveit jelentetik meg. Két, mára már inaktív blog is elérhető. Sajnálatos módon internetes kommenteket alig találni.

Az ugyancsak említett Fenno-Ugrica digitális gyűjteményben nyelv szerint is tudunk keresést végezni, mely során láthatjuk, hogy komi-permják nyelven összesen 3 293 folyóirat-tétel érhető el, a könyv kategóriájából pedig 91. A szövegek szkennelve (esetleg .txt formátumban is) letölthetők, vagyis annotálás, nyelvtani elemzés nem része (de nem is célja) a Fenno-Ugrica szöveggyűjteményének. A nyelv szinkrón és diakrón vizsgálatához viszont egyaránt használhatók, ahogyan korpuszok forrásaiként is.

A Jack Rueter, Niko Partanen és Larisa Ponomareva által létrehozott *Comparative Permic Database* (Rueter et al. 2020) egy jó kezdeményezés, de jelen állapotában nem felhasználóbarát. Nincs online keresőfelülete, a .zip ki-

terjesztésű fájl letöltése és kicsomagolása után fér hozzá az érdeklődő az anyaghoz. Az adatbázis jelenleg 34 morfémát tartalmaz komi-zürjén és komi-permják nyelven, feltüntetve azok grammatikai jegyeit.

A nemrég megjelent Volga-vidéki finnugor nyelvek tipológiai adatbázisának (Havas et al. 2023) komi-permják adatai (vö. Asztalos et al. 2021) nem szövegforrásként, hanem a grammatikai elemek elemzésénél és a glosszázásnál segíthetik jelen korpusz kialakítását. Az adatbázis izolált példamondatokat tartalmaz, melyek mindegyike glosszázva és fordítással kerül publikálásra három nyelven: magyarul, angolul és oroszul.

3. A PermCorp

3.1. A PermCorp céljai és létrehozásának alapelvei

A fent ismertetett források alapján úgy véljük, hogy a komi-permják kutatathatóságát jelentősen megkönnyítené egy korpusznyelvészeti szempontok alapján felépített új korpusz, mely azzal, hogy különböző kommunikációs szándékkal készült szövegekből áll, manuálisan ellenőrzött angol nyelvű címkézéssel és fordítással van ellátva (vagyis gold sztenderd minőségű), lehetővé tenné, hogy:

- általános következtetések legyenek levonhatók a permják nyelvről, hiszen egyetlen helyen lehetne vizsgálni több nyelvváltozatot is,
- a kutatási kérdések megválaszolása gyorsabbá váljon a keresési eredmények magas fokú pontosságával,
- a felhasználók a szövegek metaadatai alapján a kutatási kérdéseknek megfelelően összeválogathassák, leszűkíthessék a saját vizsgálati korpuszukat,
- a kutatók angol nyelven is hozzáférjenek a nyelvi anyagokhoz, valamint, hogy
- a manuális annotáció segítségével kiértékelhetővé váljanak a már létező permják morfológiai elemzők teljesítményei, és így lehetővé váljon azok továbbfejlesztése.

Egy ilyen korpusz létrehozása számos problémába ütközik még egy olyan forrásbőségű világnyelv esetében is, mint pl. az angol, de egy kis írásbeliséggel rendelkező veszélyeztetett nyelvnél további kihívások is fennállnak. Mielőtt bemutatnánk, hogy a PermCorp tervezése során milyen megoldások mellett döntöttünk, fontos áttekinteni a korpusznyelvészetben alkalmazott alapelveket.

A korpusznyelvészet alapvető kiindulópontja, hogy a nyelvet nem a nyelvészeti kutatás céljára előállított szövegek vagy elicitált példák alapján, hanem természetes (autentikus) adatokon keresztül figyelni meg (Gatto 2014: 9). Autentikus szöveg ebben az értelmezésben lehet fordítás vagy kódváltásokkal tarkított produktum is, sőt ha ezek jellegzetes formái a reprezentálni kívánt nyelvváltozat használatának, akkor fontos is, hogy megjelenjenek a korpuszban.

A korpusz ebben az értelmezésben egy olyan szöveggyűjtemény, mely arra törekszik, hogy reprezentáljon egy nyelvet vagy nyelvváltozatot (Gatto 2014: 10), hiszen csak akkor lehetséges általános érvényű következtetéseket levonni az alapján, ha a legtöbb olyan szövegtípus megjelenik az anyagban, ami előfordul a természetben. Ha például egy magyar nyelvű korpusz csak osztálytársak egymásnak írt leveleiből és a saját maguknak készített jegyzetekből áll, akkor ez alapján nem fogalmazható meg az egész magyar nyelvre vonatkozó állítás, hiszen számtalan jelenség (pl. a magázás) meg sem jelenik bennük. De ez a szöveggyűjtés nem reprezentálja a magyar diákok nyelvezetét sem, mert nem tartalmaz egy sor gyakran előforduló szövegtípust (pl. szünetben történő beszélgetéseket, dolgozatokat, a tanárral való kommunikációt stb.), ami komplexebben megvilágítaná, hogy a diákok hogyan használják a nyelvet.

A reprezentativitás biztosítására nem létezik egy minden esetben alkalmazható, objektív módszer, így ez minden esetben a korpuszpépítő szubjektív becslésén alapul (Leech 2007: 143), de a tervezés során számos szempontot figyelembe kell venni. Először is, szükséges felmérni, hogy milyen szövegtípusok léteznek az adott nyelvváltozaton, ennek során azonban nem a szövegek tartalma, hanem azok kommunikációs funkciója a meghatározó (Wynne 2005). A kommunikáció témája sokkal szerteágazóbb, mint a funkciója, így lehetetlen feladat minden lehetséges téma szerepeltetése a korpuszban, az azonos funkciójú szövegek azonban sok szempontból hasonlítanak egymásra, még ha a szókincsük különbözik is. A téma ráadásul kevésbé meghatározó a nyelvi megformáltságban (a lexikont leszámítva), például a komi-permják nyelvtanról szóló általános iskolai tankönyv, Wikipedia-szócikk, illetve tudományos publikáció nyelvezete jobban eltér egymástól, mint pl. egy ugyanazon osztálynak szóló biológia és egy nyelvtan tankönyv nyelvezete.

Másodszor, a reprezentativitás biztosításához valamilyen módon szükséges megbecsülni a különböző szövegtípusok relatív gyakoriságát, és ehhez mérten kell meghatározni, hogy a korpusz darab- és tokenszámban mérve mennyit tartalmazzon az egyes szövegtípusokból, ez a balanszolás (Biber

1992: 174). Ez egy igen nehéz és szubjektív feladat, melynek a nyelvi helyzetet jól ismerő kutató intuíciónak kell alapulnia (Wynne 2005). Jelentősen könnyebb a helyzet, ha a korpuszépítők pontosan ismerik annak a kutatásnak a célját, amire a korpusz szolgálni fog, de ha ez ismeretlen (például mert többféle kutatásra is alkalmas korpuszt kívánnak készíteni), akkor fontos biztosítani, hogy a jövőbeli felhasználók a szövegek metaadatai segítségével leválogathassák, összeállíthassák a saját vizsgálati korpuszukat (Wynne 2005). A korpuszépítés során érdemes alkorpuszokat kialakítani, melyek szövegei jól elkülöníthetők a többi alkorpuszétól (pl. közvetlen, hivatalos, gyerekeknek szóló, tudományos stílusú stb.).

Harmadszor, egy nyelvváltozat reprezentálásánál nem hanyagolható el annak hatása sem, hogy a természetben előforduló szövegek hossza radikálisan különbözik, például a versek jelentősen rövidebbek, mint a regények. Ez problémát okoz a balanszolásban, mert választani kell, hogy a szövegek darabszámát (és szerzőinek számát) vagy a tokenjei számát tartja-e szem előtt a korpuszépítő. Ennek kiküszöbölésére használatos gyakori stratégia, az, hogy a korpuszépítők akkorára emelik a korpusz méretét, hogy ez ne jelentsen problémát, illetve hogy a hosszabb szövegekből csupán meghatározott hosszúságú részleteket emelnek be a korpuszba, így pl. több regény szövege is szerepelhet a korpuszban úgy, hogy tokenszerűen nem ez a szövegtípus fog dominálni. A részletek kiválasztásának (a mintavételnek) több módja is lehet, de szem előtt kell tartani, hogy a részlet vagy részletek minél jobban reprezentálják a szöveg egészét (Wynne 2005).

Számos kutatási célra (pl. szövegstatistika, frazémák kinyerése stb.) csupán több millió tokenes korpuszok alkalmasak, más kérdések azonban kisebb korpuszon is vizsgálhatók, emiatt a korpusznyelvészeti megközelítésben az alkotók többnyire igyekeznek minél nagyobb gyűjteményt létrehozni. Ezek azonban többnyire semmilyen vagy automatikusan létrehozott címkézéssel rendelkeznek, így a manuális annotáció nem korlátozza a méretet.

A továbbiakban bemutatjuk, hogy a PermCorp tervezése során milyen nehézségekkel szembesültünk, és milyen megoldások mellett döntöttünk, hiszen a fentebb ismertetettek fényében látható, hogy a számos szubjektív döntés miatt kiemelt fontosságú a folyamat alapos dokumentálása a jövőbeli felhasználás szempontjából.

3.2. A PermCorp felépítése

A korpuszépítés során elsődleges célunk, hogy a komi-permják nyelv minél tágabb változatát reprezentáljuk, amivel kapcsolatban rögtön egy jelentős akadállyal szembesülünk. Bár a nyelv használata napjainkban is inkább a

családi környezetre, mint a hivatali kommunikációra korlátozódott, ráadásul jellemzően inkább szóbeli, mint írásbeli formában, beszéd gyűjtésére nincs lehetőségünk. Azonban az elmúlt évszázad alatt több ezer oldalnyi szöveg került publikálásra, melyek hozzáférhetősége jelenleg erősen korlátozott, hiszen a kiadványok vagy eleve csak nyomtatásban (ráadásul kis példányszámban) jelentek meg, vagy nem kereshető formában vannak digitalizálva. Ezek többnyire irodalmi szövegek, folklórgyűjtések, újságcikkek, iskolai tankönyvek, de vannak szakszövegek és találni internetes műfajokat is. Közös bennük, hogy mindegyik a nyilvánosság számára készült (szemben pl. a magánlevelekkel, naplókkel, egyetemi vázlatokkal stb.), ezért azt a célt tűztük ki, hogy ezekből készítünk egy több alkorpuszból álló, szövegtípusonként súlyozott korpuszt, mely reprezentálni fogja a permják nyilvánosságnak szánt írott változatát.

Az alkorpuszok kialakításánál autentikusnak tartottuk a permják anyanyelvűek által készült szövegeket attól függetlenül, hogy milyen erős bennük az orosz hatás, azonban nem emeltünk be a korpuszba fordításokat, mivel ezek – elsősorban a korai időszakokban készültek – nem megfelelő minőségűek, kiforratlanságuk miatt még az orosz hatás milyenségéről sem informálnak.

Mivel a források mennyisége és a manuális annotáció erősen limitálta, hogy mekkora méretű korpuszt készíthetünk a projekt időszaka alatt, 300 000 tokennel terveztük. Ez a dokumentációs nyelvészeti megközelítés alapján egy nagy, a korpusznyelvészeti megközelítés alapján azonban egy kis méretű korpuszt jelent, ezért annak érdekében, hogy ritkább nyelvi jelenségek is kutathatóak legyenek, úgy döntöttünk, hogy egy kisebb alkorpuszban nem autentikus (vagyis nyelvészeti kutatás céljára készült) szövegeket is elérhetővé teszünk, melyeket a felhasználó igény szerint kizárhat majd a vizsgálati korpuszából.

3.2.1. Az alkorpuszok kijelölése és a korpusz szövegeinek kiválasztása

A korpuszépítés első lépéseként felmértük, hogy milyen források (és milyen mennyiségben) jelentek meg komi-permják nyelven. A munkában segítségünkre volt két, a Wikipédián elérhető lista, melyek a permják kiadványokat tartják számon 1921 és 2016 között (Wikipedia 1, Wikipedia 2). Az ezekben található 1 328 kiadvány alapján látható, hogy az 1930-as évek forrásbősége után egyre csökkent a megjelenések száma, a '70-es évektől pedig nem volt olyan évtized, amikor az új kiadványok száma elérte volna a 80-at (1. ábra).

1. ábra

Ahogy az a többi, Oroszország területén élő finnugor nyelv esetében is megfigyelhető, az 1920-as évek vége és a 30-as évek eleje felvirágzást hozott a komi-permják beszélőközösség kulturális fejlődésében. Ekkoriban indult meg a permják irodalmi norma kodifikálása a Kudimkar-Inyva környéki nyelvjárást alapul véve, ami később soha nem látott mennyiségű kiadvány megjelenésével járt. A korábbi, nem kodifikált cirill írásrendszert az 1920-as években először latin, majd ismét cirill betűs helyesírás létrehozása követte. Ebben az időszakban születtek az első általános iskolai tankönyvek (ábécés-könyvek, matematika, fizika, biológia, földrajz), az első ismeretterjesztő könyvek és füzetek (mezőgazdasági, háztartáshoz kapcsolódó, valamint néprajzi témákban), ekkortól léteztek folyóiratok, sőt megjelent már a permják szépirodalom képviselőinek első nemzedéke is, akik elsősorban lírai műfajokban alkottak (vö. Domokos 1985). A kezdeti évtizedekre jellemző volt egy többnyire fordításokat tartalmazó prózai szövegtípus, a propaganda célból készült tanmese, mely a későbbiek folyamán folytatás nélkül megszűnt.

A 30-as évek végén bekövetkező politikai megtorlások után 1945-től jelent meg a permják szépirodalom második nemzedéke, akik szintén verses műfajokban alkottak, bár publikáltak már néhány drámát is. E művek mellett folytatódtak a tankönyvkiadások, a propagandaszövegek, valamint a rendkívül gazdag permják folklór publikálása. Az 50-es években a korábbi szöveg-

típusokon kívül a permják szépirodalom harmadik generációjával egyre több regény, novella is kiadásra került. A 70-es évektől radikálisan csökkent az évente megjelenő kiadványok darabszáma, 1985-től (a peresztrojkával) pedig egyes szövegtípusok megszűntek. Ezt követően csupán az 2010-es évek törték meg az egyre ritkuló szövegközléseket, 2013-tól ugyanis számos, a permják nyelvet és kultúrát népszerűsítő VKontakte-oldal indult (melyeken a hosszabb-rövidebb posztok mellett igen gyakran amatőr szerzők versei is megjelennek), egyes folyóiratok online felületekre vándoroltak, a permják nyelvű tévéadásnak is lett saját weboldala, ahol a híreket tartalmazó videókat röviden írásban is összefoglalják, 2010-től pedig körvonalazódni kezdett a permják Wikipedia is. Csekély számú, jelenleg nem aktív blog¹⁵ is elérhető már az interneten.

A felsorolt szövegtípusok kommunikációs célját felmérve a PermCorp tervezése során négy nagyobb alkorpuszt különítettünk el: az irodalmi, az információ átadására szolgáló, a gyerekeknek szánt, valamint a tudományos szövegeket tartalmazót. Következő lépésként megbecsültük az őket alkotó szövegtípusok relatív méretét, és ez alapján meghatároztuk, hogy az egyes alkorpuszok mekkora tokenmértékűek lesznek (1. ábra).

Az irodalmi alkorpusz a szépirodalmi művek (lírai és prózai) mellett azokat a folklórszövegeket tartalmazza, melyek nem kimondottan gyerekeknek szólnak. Az információ átadására szolgáló alkorpuszba soroljuk az ismeretterjesztő szövegeket, a propagandaszövegeket, az újságcikkeket, hírösszefoglalókat, közösségi médiában megjelent tájékoztató jellegű bejegyzéseket, Wikipedia oldalakat. Speciális voltuk miatt külön alkorpuszba gyűjtjük a kisgyermekeknek készült szövegtípusokat (általános iskolai tankönyveket, meséket, mondókákat), illetve külön alkorpuszként határozzuk meg a tudományos szövegeket (szakkönyvek és egyetemi jegyzetek).

Mivel a korpusz mérete korpusznyelvészeti szempontból kicsi (300 000 token), úgy döntöttünk, hogy egy külön alkorpusz részeként elérhetővé tesszünk olyan speciális forrásokat is, melyek nyelvészeti kutatások céljára készültek, vagyis nem számítanak autentikusnak. Erre azért van szükség véleményünk szerint, mert elképzelhető, hogy egyes fontos, de kimerítő jelleggel eddig le nem írt nyelvi jelenségek (pl. a különféle modalitások kifejezése és a különböző múlt idők és azok funkciói stb.) olyan ritkán jelennek meg a fentebb felsorolt szövegtípusokban, ami miatt korpuszalapú vizsgálatuk nem lenne megoldható. Ez az alkorpusz részben F. Gulyás Nikolett (2013, 2016) személytelen szerkezetek kutatása során gyűjtött elicitált mondataiból, illetve

¹⁵ Például: <http://permjak.blogspot.fi/>

a projekt keretében permják anyanyelvű beszélőktől gyűjtött néhány oldalas irányított fogalmazásokból áll.

Mivel szándékunk szerint a korpusz a komi-permják teljes, nyilvánosság-nak szánt írott változatát fogja reprezentálni, a korpusz szövegeit az 1920-as évektől napjainkig terjedő száz év kiadványaiból válogatjuk össze és két kor-szakba soroljuk. Korai nyelvmutatványoknak tekintjük a jelentős társadalmi változást hozó peresztrojkát megelőző, vagyis 1985 előtt született szövegeket, az ezt követően megjelent forrásokat pedig napjaink nyelvhasználati for-májaként határozzuk meg.

A korai szövegek feldolgozásakor nehézséget jelent, hogy ezen kiadvá-nyok íráshagyománya sok esetben eltérő. Ez azt jelenti, hogy a ma is gyakor-latban lévő cirill írás mellett latin betűsre átírt szövegekkel is találkozhatunk, ezek viszont más és más átírási protokollt követnek. Nem ritka az sem, hogy a folklórműfajok esetén az azokat összegyűjtő kutató saját átírási rendszert alkalmazott. Érdemes itt megemlíteni, hogy az uráli nyelvek közül a magyar után a komi nyelvek rendelkeznek a legkorábbi nyelvemlékekkel. Írásbelisé-gük a 14. századra vezethető vissza, mely akkor még az úgynevezett abur ábécével történt. Az 1920-as években előfordult, hogy a latin és a cirill írást is alkalmazták párhuzamosan.

Az általunk tervezett korpuszban ezt a fajta akadályt egy egységesített transzliterálás alkalmazásával szeretnénk kiküszöbölni, így a korpuszban való keresés rendkívül egyszerűen és gördülékenyen történhet, a különböző írásrendszerű szövegek a korpuszban közösen lesznek kereshetőek, miután egységes változatba konvertáljuk őket.

A korpusz felépítését az 1. ábrán olvasható arányok szerint tervezzük.

	%	token (db)
1. irodalmi szövegek	40	120 000
regények, novellák	30	36 000
versek	25	30 000
folklórszövegek	45	54 000
2. gyerekeknek készült szövegek	30	90 000
általános iskolai tankönyvek	50	45 000
mesék	40	36 000
gyermekversek, mondókák	10	9 000

3. internetes / információátadásra szánt szövegek	20	60 000
újságcikkek	60	36 000
ismeretterjesztő írások	20	12 000
Wikipedia-szócikkek	7	4 200
blogbejegyzések	6	3 600
közösségi média posztok	7	4 200
4. tudományos szövegek	8	24 000
publikációk	40	9 600
egyetemi jegyzetek	60	4 400
5. speciális szövegek	2	6 000
izolált mondatok	20	1 200
rövid fogalmazások	80	4 800

3.2.2. A korpusz szövegeinek annotálása

A digitalizálás, tisztítás, valamint a közös írásrendszerre alakítás után a kiválasztott szövegeket a projekt időtartama alatt többszintű címkézéssel látjuk el. A morfémaszintű glosszákon kívül szófaji annotációt (POS-tagging) is készítünk, illetve a mondatokat ellátjuk angol nyelvű fordítással is. A munkát a FLEx (FieldWorks Language Explorer) szoftver használatával végezzük majd.

A FLEx számos egyéb, dokumentációs nyelvészeti programmal (pl. az ELAN, EXMARaLDA) ellentétben nem igényel hanganyagot, vagyis gond nélkül címkézhetők általa írott szövegek is. Rendelkezik egy morfológiai elemzővel, mely egy kezdeti szótár, illetve egy nyelvtani vázlat segítségével hatékonyan előannotálja a szövegeket, megkönnyítve a címkézést végző nyelvészek dolgát.

Mivel a címkézést többen fogják végezni, az annotációs kézikönyvek összeállítását követően tesztannotációt végzünk majd, vagyis a szövegek egy részét több nyelvész is fel fogja címkézni, így mérhetővé válik az egyetértési arány. Ez informálni fog arról, hogy a címkék fogalmai mennyire voltak pontosan, kimerítően definiálva, illetve láthatóvá válik majd az is, hogy mely kategóriák jelentenek problémát, melyek címkézése nehézkes. Amennyiben az egyetértési arány nem éri el az előzetesen meghatározott értéket, tovább pontosítjuk az annotációs sémát.

A komi-permják nyelvi helyzet ismeretében arra számítunk, hogy a szövegekben számos permják–orosz kódváltás fog megjelenni, a szövegek összeválogatásánál ezek kiküszöbölésére nem is törekszünk. A komik már a

11–13. században kereskedelmi kapcsolatban álltak a novgorodi fejedelemséggel, a 12. századtól területeik már Novgorodhoz tartoztak. A 14. századtól a Moszkvai Nagyfejedelemséghez csatolták a területet. Az azóta is fennálló szoros orosz kapcsolatok hatással voltak és vannak a permjások (és más kisebb finnugor nyelvű népek) nyelvére (Hajdú – Domokos 1978: 190, Kuznetsov 2005: 58). Számos orosz lexikai és grammatikai elem honosult meg a permi nyelvekben az elmúlt évszázadok során, melyek közül egyes elemek hangtani, morfológiai és szintaktikai jellemzőikben igazodtak a permják nyelv grammatikai rendszeréhez, míg mások továbbra is az orosz mintát követik e tekintetben. Ezek között természetesen diakrón sorrend is felállítható, vagyis a komi-permják nyelvtani tulajdonságokat hordozó, orosz eredetű elemek értelemszerűen korábban jelentek meg a nyelvben, mint azok az orosz szavak, amelyek még tükrözik eredeti formájukat. A korpusz szöveganyagának szerkesztése során csupán azokat az orosz elemeket glosszázuk majd, melyek fonetikai–fonológiai tulajdonságaik alapján ugyan orosz eredetűek, de a komi-permják nyelv hangtani tulajdonságaihoz már igazodtak, így például ragozásukat tekintve már komi-permják mintát mutatnak (*mijön bogatös* [gazdag.pl], *sijön i radös* 'minél gazdagabbak vagyunk, annál boldogabbak vagyunk'). Ugyanakkor nem glosszázuk azokat az egyértelműen orosz elemeket és kódváltásszigeteket, melyek sem fonetikailag, sem morfológiailag nem igazodtak (még) a komi-permják nyelv struktúrájához.

4. Összefoglalás

Tanulmányunkban áttekintettük a PermCorp nevű komi-permják korpusz létrehozásának első fázisát, a munka során felmerült kérdéseket és az arra adott válaszainkat. Ismertettük, hogy a projekt létrehozását egyrészt a veszélyeztetett komi-permják nyelv alacsony dokumentáltsága, másfelől a nyelvre elérhető nyelvtechnológiai eszközök kis száma motiválta. Bemutattuk, hogy milyen korpuszok és egyéb digitális források, eszközök állnak most rendelkezésre a komi-permjákra vonatkozóan. Hangsúlyoztuk, hogy a jelenleg elérhető eszközökkel ellentétben a PermCorp egy manuálisan annotált, ún. gold sztenderd korpusz lesz, amelyet a különféle annotációkon (pl. interlineáris glosszák, POS-tagging) kívül angol nyelvű fordítással is ellátunk. A projekt jelenlegi szakaszában a korpuszba beépítendő szövegek körének kijelölése, valamint az annotálási elvek pontos meghatározása zajlik. Részletesen ismertettük a balanszálás kritériumait, valamint a felgyűjtött szövegek különféle típusait és azok arányát a korpuszon belül. Röviden kitértünk az annotáláshoz használni tervezett szoftver kiválasztására is. A projekt következő szakaszában a kijelölt szövegek egységes transliterálását, valamint az irányított fo-

galmazások gyűjtését és feldolgozását fogjuk elvégezni. Reméljük, hogy a PermCorp a jövőben a finnugrisztikai és az általános nyelvészeti kutatások számára is hasznos eszköz lesz, amellyel hozzájárulhatunk a komi-permják szélesebb körű dokumentálásához.

Irodalom

- ARKHANGELSKIY, TIMOFEY 2019: Corpora of social media in minority Uralic languages. In: Pirinen, Tommi A. – Kaalep, Heiki-Jaan – Tyers, Francis M. (eds), *Proceedings of the fifth workshop on computational linguistics for Uralic languages*, Tartu, January 7–8. University of Tartu, Tartu. 125–140.
http://komi-zyrian.web-corpora.net/index_en.html
- ASZTALOS, ERIKA – F. GULYÁS, NIKOLETT – HORVÁTH, LAURA – TIMÁR, BOGÁTA 2021: New aspects in the study of Mari, Udmurt and Komi-Permyak: The typological database of the Volga Area Finno-Ugric languages. In: Szeverényi, Sándor (ed.), *Uralic studies, languages, and researchers. Proceedings of the 5th Mikola Conference*. Szeged, University of Szeged, Department of Altaic Studies. 255–274.
 DOI: <https://doi.org/10.14232/sua.2021.54.255-274>
- BAKER, ROBIN 1986: The role of animacy in Komi direct object marker selection. *Ural-Altaische Jahrbücher. Neue Folge* 6: 47–60.
- BARTENS, RAIIA 2000: Permiläisten kielten rakenne ja kehitys. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 238. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- BATALOVA, R. M. [Баталова, Р. М.] 1975: Коми-пермяцкая диалектология. Наука, Москва.
- BATALOVA, R. M. [Баталова, Р. М.] 2002: Кудымкарско-иньвенский диалект коми-пермяцкого языка. *Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica*. Heft 23. Moskva – Groningen.
- BIBER, DOUGLAS 1992: Representativeness in corpus design. In: Sampson, Geoffrey – Diana McCarthy (eds), *Corpus linguistics: Readings in a widening perspective*. Continuum, London. 174–197.
- BLOKLAND, ROGIER 2023: Zyrian Komi. In: Abondolo, Daniel – Valijärvi, Riitta-Liisa (eds), *The Uralic languages*. Second edition. Routledge, London. 614–664.
- BLOKLAND, ROGIER – CHUPROV, VASILIJ 2019: IKDP Spoken Komi Corpus, Korp Version (2019, January 01). [Dataset (Text corpus)]. Source: European language grid.
https://archive.mpi.nl/tla/islandora/object/tla%3A1839_00_0000_0000_0021_64F1_D
- BLOKLAND, ROGIER – GERSTENBERGER, CIPRIAN – PARTANEN, NIKO – FEDINA, MARINA – RIEBLER, MICHAEL – WILBUR, JOSHUA 2015: Language documentation meets language technology. In: Pirinen, Tommi A. – Tyers, Francis M. – Trosterud, Trond (eds), *Proceedings of the first international workshop on computational linguistics for Uralic languages*. University of Tromsø, Tromsø. 8–18. DOI: <https://doi.org/10.7557/5.3457>

- BLOKLAND, ROGIER – PARTANEN, NIKO – RIEBLER, MICHAEL 2021: langdoc/spoken-komi-corpus-vaszolyi: Spoken Komi Corpus: Erik Vászolyi (v0.1) [Data set]. Zenodo. <https://zenodo.org/record/4591282>
- BORIN, LARS – FORSBERG, MARKUS – ROXENDAL, JOHAN 2012: Korp – the corpus infrastructure of Språkbanken. https://gtweb.uit.no/u_korp/?mode=koi#?lang=en
- BRADLEY, JEREMY – KELLNER, ALEXANDRA – PARTANEN, NIKO 2018: Variation in word order in Permian and Mari varieties: a corpus-based investigation. Proceedings of the symposium "Language contacts of the nations of Volga-Ural region". Cheboksary, 21–24. 5. 2018.
- DOMOKOS PÉTER 1985: A kisebb uráli népek irodalmának kialakulása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DRYER, MATTHEW S. – HASPELMATH, MARTIN (eds) 2013: WALS Online (v2020.3) [Data set]. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7385533>
- GATTO, MARISTELLA 2014: The web as corpus. Bloomsbury, London.
- GERSTENBERGER, CIPRIAN – PARTANEN, NIKO – RIEBLER, MICHAEL – WILBUR, JOSHUA 2016: Utilizing language technology in the documentation of endangered Uralic languages. Northern European Journal of Language Technology 4: 29–47.
- F. GULYÁS NIKOLETT 2013: Towards a classification of impersonal constructions in Komi: A functional-typological approach. In: Csepregi, Márta – Kubinyi, Kata – Sivonen, Jari (eds), Grammar and context: New approaches to the Uralic languages III. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. 31–49. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/9786>
- F. GULYÁS NIKOLETT 2016: Személytelen szerkezetek finnugor nyelvekben. Funkcionális és tipológiai megközelítés. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. (PhD-disszertáció, DOI: 10.15476/ELTE.2016.165)
- HAJDÚ PÉTER – DOMOKOS PÉTER 1978: Uráli nyelvrokonaink. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HAUSENBERG, ANU-REET 1998: Komi. In: Abondolo, Daniel (ed.), The Uralic languages. Routledge, London – New York. 305–326.
- HAVAS, FERENC – ASZTALOS, ERIKA – F. GULYÁS, NIKOLETT – HORVÁTH, LAURA – TIMÁR, BOGÁTA 2023: Typological database of the Volga area Finno-Ugric languages (VolgaTyp). ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. volgatyp.elte.hu
- HELIMSKI, EUGENE 2003: Areal groupings (Sprachbünde) within and across the borders of the Uralic language family: A survey. Nyelvtudományi Közlemények 100: 156–167.
- KLUMPP, GERSON 2009: Variation in Komi object marking. In: Dufter, Andreas – Fleischer, Jürg – Seiler, Guido (eds), Describing and modelling variation in grammar. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 325–360.
- KLUMPP, GERSON 2022: Permian: General introduction. In: Bakró-Nagy, Marianne – Laakso, Johanna – Skribnik, Elena (eds), The Oxford guide to the Uralic languages. Oxford University Press, Oxford. 471–486.
- KUZNETSOV, NIKOLAJ 2005: A komik. In: Pusztay János (szerk.), A Volga–Káma-vidék finnugor népei. Szombathely. 55–72.

- LEECH, GEOFFREY 2007: New resources or just better old ones? The Holy Grail of representativeness. In: Hundt, Marianne – Nesselhauf, Nadja – Biewer, Carolin (eds), *Corpus linguistics and the web*. Rodopi. 133–149.
- LEWIS, PAUL M. – SIMONS, GARY F. – FENNIG, CHARLES D. (eds) 2015: *Ethnologue: languages of the World*. Eighteenth edition. SIL International, Dallas.
<http://www.ethnologue.com>
- LITKIN, VASZILIJ [Лыткин, Василий] 1952: *Древнепермский язык: чтение текстов, грамматика, словарь*. Издательство Академии Наук. СССР, Москва.
- LITKIN, VASZILIJ [Лыткин, Василий] 1962: *Коми-пермяцкий язык: Введение, фонетика, лексика и морфология*. Коми-пермяцкое книжное издательство, Кудымкар.
- LOBANOVA, ALEVITA [Лобанова, Алевита] 2017: *Коми-пермяцкӧй кыв синтаксис. Кывтэчас да простӧй сёрникузя*. ПГППУ, Пермь.
- MCENERY, TONY – WILSON, ANDREW 2001: *Corpus linguistics*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- ORAVECZ, CSABA – VÁRADI, TAMÁS – SASS, BÁLINT 2014: The Hungarian Gigaword Corpus. Proceedings of the ninth international conference on language resources and evaluation (LREC' 14), Reykjavik, Iceland. European Language Resources Association (ELRA). 1719–1723.
- PARTANEN, NIKO 2021: Old Komi: digital edition. Zenodo.
<https://github.com/langdoc/written-komi-corpus-old-komi>
- PONOMAREVA, L. G. [Пономарева, Л. Г.] 2002: *Фонетика и морфология мысовско-лупьинского диалекта коми-пермяцкого языка*. Удмуртский государственный университет, Ижевск. (Диссертация.)
- PONOMAREVA, LARISA [Пономарева, Лариса] 2010: *Komi-permják nyelvkönyv*. Budapest. (Kézirat.)
- PUSZTAY JÁNOS 2022: Az oroszországi 2020. évi népszámlálás uráli (finnugor) szempontból. *Folia Uralica Debreceniensia* 29: 129–138.
- RÉDEI KÁROLY 1978: *Chrestomathia Syrjaenica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- RUETER, JACK – PARTANEN, NIKO – PONOMAREVA, LARISA 2020: *Comparative Permic Database (v1.0)*. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3596435>
- SIEGL, FLORIAN 2004: *The 2nd past in the Permic languages. Form, function and a comparative analysis from a typological perspective*. University of Tartu, Tartu. (MA Thesis.)
- SINCLAIR, JOHN 1991: *Corpus, concordance, collocation*. Oxford University Press, Oxford.
- SKRIBNIK, ELENA – KEHAYOV, PETAR 2018: Evidentials in Uralic languages. In: Aikhenvald, Alexandra Y. (ed.), *The Oxford handbook of evidentiality*. Oxford University Press, Oxford. 525–553.

- SZABÓ, DITTA 2022: Az evidencialitás történeti-tipológiai vizsgálata az udmurtban. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. (PhD-disszertáció.)
- WYNNE, MARTIN (ed.) 2005: Developing linguistic corpora: A guide to good practice. Oxbow Books, Oxford. <https://users.ox.ac.uk/~martinw/dlc/>

*

PermCorp: Towards the implementation of a Komi-Permyak corpus

In this paper we present the structure and the process of creating a new corpus of the Komi-Permyak language. The aim of the project is to collect the available literature in Permyak and to provide glossing and English translation for the texts. Since Komi-Permyak is an under-researched language, it is extremely important to produce a linguistically usable text collection that contributes to making the language more visible. The primary purpose of PermCorp is to represent the written version of the Permyak language in public use. In order to do this, we have collected texts of different genres, each of which will be represented by a sub corpus, and which have been balanced by text type. After the digitalization of the printed works and the transliteration, the texts will be labelled with multi-level tagging (glossing, POS tagging, English translation). During the project, we use the FLEEx software, because its morphological analysis function with the dictionary and grammatical outline could help the researchers effectively in tagging.

Keywords: corpus, Komi-Permyak, FLEEx, POS tagging, English translation

SZILVIA NÉMETH – DITTA SZABÓ – NIKOLETT F. GULYÁS

A természetes nem (sexus) jelölése a Grimm-mesék finn fordításaiban II.

PUKÁNSZKY Alexandra

Debreceni Egyetem, Nyelvtudományok Doktori Iskola
alexandra.pukanszky@gmail.com

A világ nyelveinek egy része ismeri a grammatikai nemeket, más részük nem. Az előbbi csoportba tartoznak például az indoeurópai nyelvek, utóbbiba az uráli és az altaji nyelvcsalád tagjai. A nyelvtani nemeket nem ismerő nyelvek a természetes nemet lexikai eszközök segítségével fejezik ki, ezek összetélteli elő- és utótagok, illetve szuffixumok lehetnek.

Egy korábbi írásomban (Pukánszky 2022) azt vizsgáltam, hogy a grammatikai nemet ismerő német nyelv nemekre utaló lexikai egységeit hogyan fordították a nemeket nem ismerő finnre. Jelen tanulmányomban az ott szinte csak felsorolásszerűen közreadott adatok mélyebb elemzésére vállalkozom.

A német–finn kontrasztív vizsgálatokhoz a Grimm-meséket választottam. A mesék egyrészt sok nemre utaló szót tartalmaznak (a királyfitól és a királykisasszonytól a gonosz boszorkányig), másrészt ezek rugalmas, könnyebben változó korpuszok, amelyek érzékenyebben reagálnak a társadalom átalakulását tükröző köznyelv változásaira is. (A konzervatívabb, nehezebben változó szövegek vizsgálatára ld. a finn bibliafordítások grammatikai neveivel foglalkozó írásomat: Baksa 2019.)

Az európai értelmiség a 18. század végén, a 19. század elején kezdett el érdeklődni a népköltészet iránt. Ez elsőként többnyire népdalokat jelentett, ezután fordultak a kötetlen elbeszélések felé, de ezek gyűjtése – korábbi tapasztalatok hiányában – számos nehézséget hordozott magában. A mesék gyűjtésének és kiadásának modellje a Grimm testvéreknek köszönhető, a mesegyűjtés mind német, mind nem német nyelvterületen az ő munkájuk nyomán indult meg. Jacob és Wilhelm Grimm 1806-ban kezdtek el meséket gyűjteni, az első mesekötet 1812-ben jelent meg. 1857-ig folyamatosan bővült a mesék száma, ugyanakkor ezeknek csak egy része tekinthető valódi mesének

(Lüthi 1968: 48; idézi Nagy 2015: 34). A külön gyermekek számára készült „kis kötet” elsőként 1825-ben jelent meg (Nagy 2015: 15–35). A kutatásomhoz a *Kinder- und Hausmärchen* 1850-ben megjelent első, és 1857-ben kiadott második kötetét használtam.

A finn fordítások közül az 1946-ban megjelent, Kaarlo Merikoski fordította *Grimmin kauneimmat sadut* [A legszebb Grimm-mesék] és az 1999-ben megjelent, Raija Jänicke és Oili Suominen által fordított *Grimmin sadut* [Grimm mesék] szókészletét vizsgáltam. Azokat a meséket vontam be a vizsgálatomba (összesen huszonkettőt), amelyek mindkét fordításban szerepeltek, ezáltal lehetőségem nyílt összevető vizsgálatokra is. A magyar megfelelőket Benedek Elek 1904-es fordítása, a *Grimm testvérek összegyűjtött meséi* alapján közöltem. Egyes esetekben nem szerepel a magyar megfelelő, ennek oka, hogy a magyar fordítás nem tartalmazta az adott szót (vagy akár teljes mondatot). Ilyenkor a szó szerinti magyar fordítást szögletes zárójelben adom meg.

A két finn fordítás között elegendő idő telt el ahhoz, hogy a társadalmi változások kellőképpen tükröződjének bennük. A 20. század legfontosabb változásai elsősorban a nők helyzetét érintik, a nemek közötti egyenlőség irányába történő elmozdulás, a nemi szerepek átalakulásai tartoznak ide. Ezeknek a változásoknak az alapját a születésszabályozási módszerek elterjedése, a jóléti állam fejlődése és a kétkeresős családmódel kialakulása jelentette (Rosta – Ádám 2014: 25–37, Tomka 2009: 79, 86–87). Természetesen, mint minden fordítás esetében, itt is fontos a fordító személyének a hatása, meghatározó lehet a fordító neme és esetleges genderérzékenysége is (Huszár – Kegyes 2014: 180–191).

Nemekre utaló szavak és típusaik a Grimm-mesékben

A mesékből összegyűjtött szavak három nagyobb csoportba sorolhatók: az első a nemsemlegessé váló szavak csoportja, ezeknél a nemekre utaló elem jellemzően eltűnik, megváltozik a szóhasználat. Ezen belül két alcsoport különíthető el, a férfira és a gyerekekre vagy utódokra vonatkozó szavak. A második csoportba azok a szavak kerültek, ahol ennek az ellenkezője történik: a nemsemleges szavak nemspecifikussá válnak, ezen belül megkülönböztethető a férfira utaló és a nőre utaló szavak alcsoportja. A harmadik csoportba azok a szavak tartoznak, ahol a nemre való utalás nem változott, azonban a szóhasználat igen, mivel ezek a változtatások is informatívak a nemekre utaló szóhasználat vizsgálatakor. Összefoglalva az így létrejött csoportokat: a) nemsemlegessé váló szavak: férfira utaló szavak; utódok megnevezései; b) nemspecifikussá váló szavak: férfira/nőre utaló szavak; c) a szóhasználat változásai a nem változása nélkül: férfira/nőre utaló szavak.

1. A nemsemlegessé váló szavak

1.1. Férfira utaló elemek. Elsőként a nemsemlegessé vált szavak azon csoportját mutatom be, ahol a férfiakra utaló elemek eltűntek. Az ide tartozó, *-mies* 'férfi' vagy *-herra* 'úr' utótagú szavak visszaszorulása sok helyen megfigyelhető (ld. Engelberg 2018, Maticsák 2001, Niemikorpi 1998, Pukánszky 2021), ez egybeesik a bibliafordításokban azonosított tendenciával (Baksa 2019).

1.1.1. *matkamies* – *kulkijaparka*

- ...*der arme Wanderer sich in unser Bett legen und ausruhen kann.* // ...*ja niin matkamies oikaisi väsyneet jäsenensä vuoteeseen* (1946). // ...*jotta kulkijaparka voi levätä vuoteessamme* (1999). '...az ágyat pedig átengedjük a **vándornak**.' (A szegény és a gazdag ember)

'Vándor' jelentésben az 1946-os fordítás a *matkamies* (szó szerint: 'út + férfi') szót használja, ez főként az irodalmi nyelvben használatos (PS 2: 181). A későbbi, 1999-es fordításban azonban már a nemsemleges *kulkijaparka* 'utazó + szegény, nyomorult' szerepel (PS 2: 423), ennek oka az eredeti szöveghez való ragaszkodás lehet (vö. ném. *arm* 'szegény'). Az 1946-os fordítás ezt a szót nem tartalmazza.

1.1.2. *pikkumies* – *kääpiö*

- *Als es ganz dunkel geworden war, kamen die Herren von dem Häuslein, das waren die sieben Zwerge.* // *Kun jo oli tullut melkein pimeä, pikkumiehet saapuivat kotiin* (1946). // *Iltapimeässä palasivat kotiin mökin isännät, seitsemän kääpiötä* (1999). 'Már sötét este volt, mikor hazajöttek a házikó gazdái: hét **törpe** volt.' (Hófehérke)
- *Morgens gingen sie in die Berge.* // *Aamuisin pikkumiehet lähtivät töihinsä* (1946). // *Aamuisin kääpiöt lähtivät vuorille...* (1999) // 'A **törpék** reggel mentek, este jöttek.' (Hófehérke)

A korábbi fordítás 'törpe' jelentésben mind a *kääpiö*, mind a *pikkumies* szót használja, utóbbi azonban az 1999-es fordításban már egyáltalán nem szerepel. A *pikkumies* 'kicsi + férfi' a *pikkupoika* 'kicsi + fiú' szinonimájaként, 'kisfiú, kisember' jelentésben ma is használatos, az előtag eredetileg a *pieni* 'kicsi' kicsinyítő képzős alakja volt. A *kääpiö* 'törpe' szót mind mesebeli alakokra, mind kisművésű emberekre használják, így jobban megfelel az eredeti *Zwerg* jelentésének (PS 1: 642; 2: 472).

1.1.3. *sotamies – sotilas*

- ...da waren so viele **Soldaten**. // Portilla seisoivat **sotamiehet** vahdissa (1946). // ...joka puolella oli **sotilaita** (1999). '...a palota előtt **strázsák** állottak.' (A halász és a felesége)
- Vor der Tür marschierten die **Soldaten**. // Pihalla **sotamiehet** marssivat (1946). // Oven edessä marssivat **sotilaat** (1999). [Az ajtó előtt katonák masíroztak.] (A halász és a felesége)

A *sotamies* 'katona' ('háború + férfi') szót a nemsemleges, -*las/-läs* képzős lexéma váltotta fel (PS 3: 130, 132). Ez a képző ritka, emberi cselekvések végrehajtóját fejezi ki (pl. *oppi-* 'tanul' > *oppilas* 'tanuló', *lähetä-* 'küld' > *lähettiläs* 'követ'). Ugyanez a változtatás a bibliafordításokban is felfedezhető: az 1992-es fordításban *sotilas*, a korábbiakban *sotamies* szerepel (Baksa 2019: 9).

1.1.4. *raatiherra – neuvonantajaja*

- Da ließ der König zwölf **Ratsherren** rufen. // Kuningas antoi kutsua kaksitoista **raatiherraa** (1946). // Sitten kuningas kutsutti koolle kaksitoista **neuvonantajajansa** (1999). 'A király tizenkét **tanácsost** hívatott.' (A két testvér)

Az 1946-os fordításban a 'tanácsos' a *raatiherra* szóval került jelölésre, ez az alak ma már nem használatos. A *raati* 'tanács, bizottság' skandináv eredetű (vö. kései ósk. *radh*), ma már önmagában ritkán él, de megvan a *raatihuone* 'városháza, tanácsház' és a *raatilainen* 'tanácsstag' szavakban (PS 2: 597). A későbbi fordítás már a *neuvonantajaja* 'tanács-GEN + adó' szót használja (PS 2: 290). Ez a változtatás azért különösen érdekes, mert az esetek többségében az 1999-es fordítás ragaszkodik jobban az eredeti szöveghez, itt azonban az 1946-os szóhasználata felel meg jobban a német eredetinek (*der Ratsherr* 'tanács-GEN + úr' ~ *raatiherra* 'tanács + úr').

1.1.5. *maaherra – käskynhaltija*

- ...ernannte ihn zu seinem **Statthalter** im ganzen Reich. // ...kuningas nimitti hänet koko valtakunnan **maaherraksi** (1946). // ...ja nimitti hänet koko valtakuntansa **käskynhaltijaksi** (1999). '...megtette a vejét **helytartójának** mind az egész birodalomban.' (A két testvér)

A *maaherra* ('föld + úr') 'kormányzó, helytartó' jelentésű szó archaikus alak (PS 2: 141). Az 1999-es fordításban a *käskynhaltija* 'helytartó, előljáró' (szó szerint: 'parancs-Gen + birtokos') váltja fel (PS 1: 634). Ez a lexéma elsősorban történelmi szövegekben használatos. A *haltija* a *hallita* 'uralko-

dik, kormányoz' ige *-ja/-jä* képzővel ellátott alakja (SSA 1: 133). Ugyanez a változtatás megtalálható a bibliafordításokban is: az 1938-as fordításig a *maaherra* vagy *maanberra* ('föld-Gen + úr') szavak szerepelnek, míg az 1999-es verzió már szintén a *käskynhaltija* szót használja (Baksa 2019: 8).

1.1.6. *ratsumies* – *husaari*

- *Da kam plötzlich ein trunkener Husar dahergejagt, und ritt geradezu in die Töpfe hinein.* // ...*kun juopunut ratsumies ratsasti suoraan hänen varastonsa keskelle* (1946). // ...*äkkiä tuli juopunut husaari hevosellaan ja ratsasti suolaan saviastioiden keskelle* (1999). 'Arra vágat egy részeg huszár, egyenest az edények közé rúgta.' (Rigócsőr király)
- ...*und der Husar [...], bin ich auch gewesen.* // *Minä olin myöskin ratsumies* (1946). // *Minä olin myös se husaari* (1999). '...én voltam a huszár is.' (Rigócsőr király)

Az 1946-os fordításban a *ratsumies* 'ló + férfi = lovas' szerepel, míg az 1999-esben a *husaari* 'huszár'. Habár ez utóbbi leginkább történelmi szövegekben fordul elő (a második világháború előtt a könnyűlovas katonákra utalt, a 15. század előtt pedig lóháton közlekedő banditát jelentett), az eredeti szöveghez jobban illeszkedik, mivel az is a *der Husar* szót használja. Mindkét szó a szerb-horvát *husar*, *gusar*, *kursar* 'útonálló' szóra vezethető vissza, magyar közvetítéssel került a németbe, onnan a svéd révén a finnbe (PS 1: 242; 2: 622; SSA 1: 193).

1.2. Gyerekekre vagy utódokra utaló szavak

1.2.1. *-poika* – Ø

- *Ich sehe nach meinem weißen Kätzchen.* // *Katselen pientä valkeata kissanpoikaani* (1946). // *Minä katson valkoista kissaani* (1999). 'Ott ül a macskánk a ház fedelén.' (Jancsika és Juliska)
- *Das ist dein Kätzchen nicht.* // *Ei se sinun kissanpoikasi ole* (1946). // *Ei se ole sinun kissasi* (1999). 'Nem a macska ül ott.' (Jancsika és Juliska)
- *Hänsel aber hatte nicht nach dem Kätzchen gesehen.* // *Ei Hannu kissanpoikaa katsellutkaan* (1946). // *Mutta eihän Hannu kissaansa vilkuillut* (1999). [De H. nem nézett a macskára.] (Jancsika és Juliska)
- *Ihr Lorche!* // *Te letukat ja sammakonpojat!* (1946). // *Vietävän sammakot!* (1999). [Ti békák!] (Hófehérke és Rózsapiroska)

Az utódok megnevezése esetén szembetűnő a *poika* 'fia, fiú' szó utótagként való használatának csökkenése. Ennek egyik módja az utótag elhagyása: *kissanpoika* > *kissa*, *sammakonpoika* > *sammakko*.

1.2.2. poika – pentu/penikka

- *Er brachte auch zwei Fuchsein.* // ...ja kettu toi kaksi **poikaansa** (1946). // *Se toikin kaksi ketunpenikkaa* (1999). 'És már hozta is a két **rókafit**.' (A két testvér)
- *Die zwei jungen Wölfe taten die Jäger zu den anderen Tieren.* // *Metsästäjät säästivät sudenpojat ja ne liittyivät heitä seuraaviin eläimiin* (1946). // *Sudenpennut joutuivat toisten eläinten seuraan* (1999). 'Azt a két **farkaskölyköt** is odacsapták a többi állat mellé.' (A két testvér)
- *Die zwei jungen Bären wurden zu den andern gesellt.* // *Karhunpojatkin säästettiin, ja ne liittyivät muiden eläinten joukkoon* (1946). // *Karhunpennut pantiin toisten seuraan* (1999). 'A két **bocsot** a többi állat mellé adták pajtásul.' (A két testvér)

A *-poika* kiváltásának másik lehetősége a *pentu* vagy *penikka* '(állat)kölyök' szavak használata a későbbi fordításban. Mindkettő a finn-permi eredetű *peni* 'kutya' szóra vezethető vissza (SSA 2: 335, UEW 371). Ez ma már archaikus, leginkább csak kutyák tulajdonneveként használják (PS 2: 440). Az *-ukka/-ikka* általános kicsinyítő képző, pl. *Anna* > *Annikka*, *pullea* 'duzzadt' > *pullukka* 'duci', emellett régen denominális nomenképzőként is funkcionált, pl. *haarukka* 'villa' < *haara* 'ág, elágazás'; *mustikka* 'fekete áfonya' < *musta* 'fekete'; *elukka* 'jószág' < *elo* 'élet' (Hakulinen 1979: 128–129; Iko-la 1971: 87; Lepämaa – Lieko – Silfverberg 1996: 76).

1.2.3. kananpoika – kukonpoika

- *...schlachtete sie geschwind ein Hähnchen.* // *Hän teurasti kiireesti kananpojan* (1946). // *Hän teurasti kiireesti kukonpojan* (1999). 'Gyorsan levágott egy **kiskakast**.' (A két testvér)

Nem tartozik teljesen a „nemváltó” szavak köréhez, ám érdekes a *kananpoika* 'kiscsirke' > *kukonpoika* 'kiskakas' csere: az 1999-es fordítás feltehetően az eredeti szöveghez ragaszkodva – melyben a *Hähnchen* 'kiskakas' szerepelt – használja az utóbbit.

2. A nemszpecifikussá váló szavak

2.1. Férfira utaló elemek. A fenti változtatásnak az ellenkezője, azaz a férfira utaló elem megjelenése szintén előfordul, ám lényegesen kevesebb példa van rá, mindössze három szó sorolható ide.

2.1.1. *prinssi* – *kuninkaanpoika*

- *Der Königssohn kam ihm entgegen.* // *Prinssi meni Tuhkimoa vastaan* (1946). // *Kuninkaanpoika tuli Tuhkimoa vastaan* (1999). 'A királyfi meg szaladt hozzá.' (Hamupipőke)
- *Schneeweißchen ward mit ihm vermählt.* // *Lumivalko sai aikuisena prinssin puolisokseen* (1946). // *Kuninkaanpoika otti puolisoseen Lumivalkon* (1999). 'Még aznap eljegyezte a királyfi Hófehérkét.' (Hófehérke és Rózsapiroska)
- *Es geschah aber, daß ein Königssohn in den Wald geriet.* // *Vieras prinssi ratsasti metsässä* (1946). // *Metsään tuli kuninkaanpoika* (1999). 'Az erdőbe jött vadászni egy királyfi.' (Hófehérke)
- *...kam wieder einmal ein Königssohn in das Land.* // *...saapui taas paikalle nuori prinssi* (1946). // *...saapui maahan taas kerran kuninkaanpoika* (1999). '...éppen akkor próbált szerencsét egy királyfi.' (Csipkerózsza)
- *Der Königssohn [...] tanzte nur allein mit ihm.* // *Prinssi tanssi taas yksinomaan hänen kanssaan* (1946). // *Kuninkaanpoika tanssi ainoastaan hänen kanssaan* (1999). '[A királyfi] Hamupipőkével táncra kerekedett...' (Hamupipőke)
- *Der Königssohn sagte voll Freude...* // *Prinssi sanoi riemuiten...* (1946). // *Kuninkaanpoika sanoi riemuissaan...* (1999). '...felelt a királyfi.' (Hófehérke)
- *Als der Königssohn sich der Dornenhecke näherte...* // *Kun prinssi lähestyi pensaikkoa...* (1946). // *Kun kuninkaanpoika lähestyi tiheikköä...* (1999). '[Ahogy a királyfi a túskebokorhoz közeledett...]' (Csipkerózsza)
- *Ich bin kein richtiger Butt, ich bin ein verwunschener Prinz.* // *En ole tavallinen kala, vaan lumottu prinssi* (1946). // *En ole oikea kampela vaan lumottu prinssi* (1999). 'Nem vagyok én hal, hanem elátkozott királyfi.' (A halász és a felesége)
- *Ich bin eines Königs Sohn.* // *Minä olen kuninkaanpoika* (1946). // *Olen kuninkaanpoika* (1999). 'A király fia vagyok én.' (Hófehérke és Rózsapiroska)

A *prinssi* > *kuninkaanpoika* 'királyfi' változtatás 43 ízben figyelhető meg az új fordításban (csak egyszer folyamodtak más megoldáshoz). A németben 'királyfi' jelentésben a *Königssohn* 'király-GEN + fia' szerepel, az 1999-es fordításban használt *kuninkaanpoika* 'király-GEN + fia' megjelenése tehát az eredeti szöveghez való erősebb ragaszkodásnak tulajdonítható. Ami a kivételt illeti, ott az eredeti szövegben is *Prinz* 'herceg' szerepel, ez indokolhatja a *prinssi* használatát. A finn *prinssi* svéd átvétel, végső soron – akárcsak a német szó – a latin *princeps* alakra megy vissza (PS 2: 518; SSA 2: 411). Az 1946-os fordításban mindössze egyetlen alkalommal fordul elő a *kuninkaanpoika* alak, ott az eredeti német szöveg is birtokos jelzős szerkezetet (*Königssohn* 'a királynak a fia') használ.

2.1.2. *vanha ihminen – vanha mies*

- ...und hörte, wie ein **alter Mann** von der Dornenhecke erzählte // ...ja kuuli **vanhojen ihmisten** kertovan kauniista prinsessa Ruususesta (1946). // ...ja kuuli **vanhan miehen** kertovan piikkisestä tiheiköstä (1999). [...és hallotta, ahogy egy öregember a túskebokrokról mesél.] (Csipkerózsza)

A fenti példa mindössze egyetlen alkalommal fordult elő, az eredeti szöveget megvizsgálva pedig indokolható a szóhasználat megváltoztatása: *vanha ihminen* 'öreg ember' > *vanha mies* 'öreg férfi', vö. ném. *ein alter Mann* 'öreg férfi'.

2.1.3. *omistaja – isäntä*

- ...aber schickt hin und laßt den **Herrn** dieser Tiere holen. // ...mutta lähetä palvelijasi hakemaan majatalosta tänne eläinten **omistaja** (1946). // ...mutta lähettäkää hakemaan tänne eläinten **isäntä** (1999). '...de jól tennéd, ha elküldenél a **gazdájukért**.' (Rigócsőr király)

Szintén egy alkalommal fordult elő az *omistaja* > *isäntä* csere. Előbbi az *omistaa* 'birtokol' (< *oma* 'saját') ige -*ja/-jä* ágensképzős alakja, míg utóbbi az *isä* 'apa' szó -*nta/-ntä* képzős formája. Eredeti jelentése 'a parasztház (férfi) gazdája; a birtok tulajdonosa', ma javarészt 'házigazda' jelentésben él (PS 1: 300; 2: 356). A -*nta/-ntä* denominális képző ma már nagyon ritka (vö. *emäntä* 'háziasszony, feleség' < *emä* 'anya'); illetve ritkán helységnevekben (pl. *Pyhäntä*) fordul elő (Hakulinen 1979: 134). A bibliafordításokban ezzel a változtatással ellentétes tendencia figyelhető meg: az 1642-es és 1776-os fordításokban szereplő *isäntä* szó helyett az 1938-as fordítás a *herra* 'úr', az 1992-es pedig az *omistaja* szót használja (Baksa 2019: 9).

2.2. Nőre utaló elemek

2.2.1. *prinsessa – kuninkaantytär*

- Die **Königstochter** soll sich in ihrem fünfzehnten Jahr an einer Spindel stechen und tot hinfallen. // Kun **prinsessa** tulee viidentoista vuoden ikäiseksi, hän pistää värttinällä sormeensa ja kuolee (1946). // Viisitoistavuotiaana **kuninkaantytär** saa haavan värttinästä ja vaipuu kuolleena maahan (1999). 'Meg is átkozom a **királykisasszonyt**, hogy mikor tizenötöstendő lesz, szúrja meg a kezét egy orsó, s haljon meg szörnyű halálnak halálával.' (Csipkerózsza)
- Es soll aber kein Tod sein [...] in welchen die **Königstochter** fällt. // **Prinsessa** ei kuole (1946). // Ei **kuninkaantytär** kuole (1999). 'Nem hal meg a **királykisasszony**.' (Csipkerózsza)

- *Bei ihrem Anblick... // Kun palvelija näki kauniin prinsessan...* (1946). // *Kun nuorukainen näki kuninkaantytären...* (1999). [A lányt meglátva...] (A fehér kígyó)
- *Danach verlangte die Jungfrau die Pferde zu sehen... // Prinsessa pyysi nähtäväkseen toisten renkien hevoset* (1946). // *Kuninkaantytär kyseli mylläriltä hänen renkiään* (1999). 'Akkor a királykisasszony látni akarta, hogy lám, milyen lovakat hoztak a molnár legények.' (A molnárinas és a macska)
- *Als die Königstochter oben auf den Berg kam... // Kun prinsessa saapui vuorelle...* (1946). // *Kun kuninkaantytär pääsi vuoren laelle...* (1999). [Amikor a királynő felért a hegyre...] (A két testvér)
- *...wieder in dieselbe Stadt kam, wo er die Königstochter vom Drachen erlöst hatte. // ...hän palasi takaisin kaupunkiin, jossa prinsessa asui* (1946). // *...tuli taas siihen kaupunkiin, missä oli pelastanut kuninkaantytären lohikäärmeen kynsistä* (1999). 'Elvetődött abba a városba, ahol a királykisasszony lakott.' (A két testvér)
- *Nun ward die Königstochter durch die Reihen geführt... // Prinsessa kulki pitkin riviä...* (1946). // *Sitten kuninkaantytärtä kuljetettiin pitkin rivejä...* (1999). 'A királynő [...] elvonult a kérők sora előtt...' (Rigócsőr király)
- *Seht einmal die stolze Prinzessin, wie sie geputzt ist! // Katsokaa, ylpeää prinsessaa, miten hieno hän onkaan!* (1946). // *Kas kas ylpeätä prinsessaa, onpas hän nyt hienona!* (1999) [Nézd meg a büszke királynőt, milyen csinos!] (Hamupipőke)

A fentebb említett *prinssi* > *kuninkaanpoika* (ld. 1.2.1.) változtatáshoz hasonló a *prinsessa* > *kuninkaantytär* csere is. A korábbi fordítás mindenhol a végső soron latin eredetű *prinsessa* 'hercegnő' szót használja (PS 2: 518; ld. még *prinssi* 1.2.1.), a későbbi fordításban azonban – egy kivétellel – mindenhol a *kuninkaantytär* 'király-GEN + lánya' szerepel helyette. Ennek oka ebben az esetben is az eredeti szöveghez való erősebb ragaszkodás, a német szövegben ugyanis *Königstochter* 'király-GEN + lánya' szerepel. Abban az egy esetben, ahol az 1999-es fordítás is megőrizte a *prinsessa* alakot, az eredeti szöveg is az azonos eredetű *Prinzessin* szót használta.

2.2.2. *leski* – *leskivaimo*

- *Eine arme Witwe, die lebte einsam in einem Hüttchen... // Pienessä mökissä metsän laidassa asui köyhä leski...* (1946). // *Köyhä leskivaimo eleli yksinäisenä mökissään...* (1999). 'Volt egyszer egy szegény özvegy asszony.' (Hófehérke és Rózsapiroska)

A finn *leski* 'özvegy' szó nemsemleges (PS 2: 53), a szóban forgó szövegrészletben nőre utal (vö. ném. *die Witwe* ~ *der Witwer*). Az 1946-os fordítás ugyanakkor nem jelöli külön a nemet, az csak mondatokkal később válik

egyértelművé az olvasó számára. Az 1999-es fordításban ezzel szemben *leskivaimo* 'özvegy + feleség', később pedig *vaimo* 'feleség' szerepel. A *leskivaimo* már az 1642-es és 1776-os bibliafordításban is szerepelt, habár nem volt elterjedt. Az 1938-as és különösen az 1992-es verzió már gyakran használta, ez egybeesik a Grimm-fordítások adataival. Napjainkban ugyanakkor már nem használatos, helyette a *leskirouva* 'özvegy + asszony' vagy *leskiäiti* 'özvegy + anya' szavakat használják (PS 2: 53; 3: 453).

2.2.3. *kaupustelija* – *maalaiseukko*

- ...*färbte sie sich das Gesicht und verkleidete sich in eine Bauersfrau*. // ...*kuningatar värjäsi kasvonsa ja pukeutui jälleen kaupustelijaksi* (1946). // ...*kuningatar värjäsi kasvonsa, pukeutui maalaiseukoksi* (1999). '...bekente az arcát, felöltözött parasztasszonynak.' (Hófehérke)

Az eredeti szöveget vizsgálva kaphatunk magyarázatot a *kaupustelija* > *maalaiseukko* 'parasztasszony' cserére, utóbbi jobban megfelel az eredeti *Bauersfrau* jelentésének, vö. *maalais-* (< *maalainen*) 'falusi, paraszt-' + *eukko* 'asszony' (vö. 3.2.2.). A *kaupustelija* jelentése: 'házaló, utcai árus' (PS 1: 428).

3. A szóhasználat változásai a nem változása nélkül

3.1. Férfira utaló szavak

3.1.1. *ukko* – *mies*

- *Hör, lieber Mann...* // *Eikö totta, ukkoseni?* (1946). // *Kuulehan, mies kulta...* (1999). 'Hallá-e...' (A szegény és a gazdag ember)
- *Hör, Mann!* // *Kuule nyt, ukko!* (1946). // *Kuulepas, mieheni...* (1999). 'No lássa-e kend...' (A halász és a felesége)
- ...*da nahm sie ihn bei der Hand*. // *Vaimo [...] tarttui ukkonsa käteen* (1946). // *Vaimo tarttui miestä kädestä* (1999). [...megfogta a férje kezét.] (A halász és a felesége)
- *Der Mann [...] sagte...* // *Ukko [...] sano...* (1946). // *Silloin mies [...] sano...* (1999). [Az ember azt mondta...] (A halász és a felesége)

A nemet nem váltó szavak csoportja esetén a férfiakra vonatkozók közül a legjellegzetesebb az *ukko* 'öreg(ember)' (itt 'férj') > *mies* (itt szintén 'férj') változtatás, mely kivétel nélkül minden esetben megtörtént. Az *ukko* ma 'öregember; felnőtt férfi; apa, nagypapa', ritkán 'férj' jelentésben használatos, az *uros* 'hím; férfi' szóval azonos eredetre megy vissza (PS 3: 416, 429; SSA 3: 369, 376; UEW 545).

3.1.2. *neuvonantaja – marsalkka*

- ...*begleiteten sie der König, der Marschall und die Hofleute hinaus.* // *Kuningas neuvonantajineen ja koko hoviväki seurasivat häntä* (1946). // *Lähtivät kuningas, marsalkka ja muu hoviväki saattamaan häntä* (1999). '...utánuk a marsall meg az egész udvari nép.' (A két testvér)
- *Der Marschall aber, der von weitem hatte zuschauen sollen.* // *Kun kuninkaan neuvonantaja huomasi...* (1946). // *Mutta kun marsalkka [...] huomasi* (1999). 'A marsall [...] ottmaradt a hegy alatt.' (A két testvér)
- *Und weil er böse und gottlos war.* // *Neuvonantaja oli katala mies* (1946). // *Ja ilkeä ja jumalaton kun oli, marsalkka...* (1999). 'Elvetemült, gonosz ember volt a marsall.' (A két testvér)
- ...*aber der Marschall hat mit ihm gekämpft und ihn getötet.* // *Kuninkaan neuvonantaja pelasti hänet* (1946). // ...*mutta marsalkka taisteli hirviötä vastaan ja tappoi sen* (1999). 'A marsall azonban legyőzte a szörnyeteget.' (A két testvér)
- ...*der Marschall saß auf der andern Seite als Bräutigam.* // *Prinsessan toiselle puolelle istui kuninkaan neuvonantaja* (1946). // ...*ja marsalkka istui sulhasena toisella puolella* (1999). 'A kiráylány balján, a vőlegény helyén meg a marsall ült.' (A két testvér)
- *Da erschrak der Marschall, ward bleich.* // *Neuvonantaja kalpeni ja vastasi* (1946). // *Marsalkka pelästyi ja kalpeni* (1999). 'Megijedt a marsall, sápadt lett.' (A két testvér)

A *neuvonantaja* 'marsall' (szó szerint: tanácsadó) helyébe az új fordításban a *marsalkka* lépett, ám egy alkalommal 'tanácsos' jelentéssel az 1999-es fordításban is megjelenik (ld. 1.1.4.). A csere oka az eredeti német szöveghez való ragaszkodás lehet. A *der Marschall* az ófelnémet *marahscal* szóra vezethető vissza, a magyar a németből vette át, a finnbe svéd közvetítéssel került. A szó eredeti jelentése 'istállószolga, lovász', majd 'főlovászmester' volt, ebből alakult ki a 'királyi istállók főfelügyelője', majd 'a lovasság tábornagya' jelentés (PS 2: 175; SSA 2: 151).

3.1.3. *rikas aatelismies – rikas mies*

- *Einem reichen Manne, dem wurde seine Frau krank...* // *Oli kerran rikas aatelismies, jonka puoliso oli vaikeasti sairaana...* (1946). // *Rikkaan miehen vaimo sairastui...* (1999). 'Volt egyszer egy gazdag ember s annak felesége...' (Hamupipőke)

Az első fordításban használt *aatelismies* a svéd *adelsman* 'nemes + férfi' átvétele (SSA 1: 49). Az *aatelismies* > *mies* változtatás oka ismét az eredeti szövegben keresendő: az nem tartalmazta a nemesi rangot, csak a 'gazdag' jelzőt: *der reiche Mann*.

3.1.4. *raatimies – raatiherra*

- Zulezt erschienen auch **die Herren des Rats** mit dem Bürgermeister an der Spitze. // Pormestari ja **raatimiehet** kulkivat joukon etunenässä (1946). // Lopulta saapuvat myös **raatiherrat** pormestarin johdolla (1999). 'Csakhamar megérkezett a **tanács** is, élén a polgármesterrel.' (A bagoly)

Egy másik szöveghelyen (ld. 1.1.4.) az 1946-os fordításban a *raatiherra* szerepelt, itt viszont az 1999-es szöveg fordítója használta ezt a szót. Napjainkban egyik lexéma sem használatos, helyettük a nemsemleges *raatilainen* 'tanácstag' él.

3.1.5. *laulaja – pelimanni*

- Ein paar Tage darauf hub ein **Spielmann** an unter dem Fenster zu singen. // Pari päivää sen jälkeen kuljeksiva **laulaja** seisahtui linnan akkunoiden alle (1946). // Parin päivän kuluttua tuli ikkunan alle **pelimanni** laulamaan ansaitakseen muutamaman roposen (1999). 'Néhány nap múlva zene zendült, énekszó hangzott föl az ablakai alatt, s egy **koldus** kezdte fújni a nótáját valami kis alamizsnáért.' (Rigócsőr király)
- Ich und der **Spielmann** [...] sind eins. // Minä ja köyhä **laulaja** [...] olemme sama henkilö (1946). // Minä ja se **pelimanni** [...] olemme yksi ja sama mies (1999). 'Én voltam a **koldus**.' (Rigócsőr király)

Az 1946-os fordításban szereplő *laulaja* 'énekes' a *laula-* 'énekel' ige -ja/-jä képzős alakja. Az 1999-es fordításban ugyanakkor már a *pelimanni* 'népzene-sz, muzsikus' szerepel. Ez az ófelnémet *spiliman* (*spil* 'játszik, előad' + *man* 'ember') szóra vezethető vissza, a finn nyelvbe svéd közvetítéssel került be (vö. sv. *spelman*). A szóhasználat változását az eredeti szövegben szereplő *der Spielmann* indokolhatja (PS 2: 436; SSA 2: 332).

3.1.6. *pikkumies – miekkonen*

- Was hast du angefangen, kleines **Männchen**? // Kuinka olette joutunut tuollaiseen pinteeseen, hyvä **pikkumies**? (1946). // Miten sinun noin on käynyt, hyvä **miekkonen**? (1999). 'Hát mi történt **kigyelmeddel**?' (Hófehérke és Rózsapiroska)

A *pikkumies* 'kicsi + férfi' szó az 1999-es fordításban egyáltalán nem szerepel, helyette többnyire a *kääpiö* 'törpe' szót használják (ld. 1.1.2). Ugyanakkor egy esetben a játékos/pejoratív *miekkonen* 'férfi' szó szerepel (PS 2: 206), amely a *mies* 'férfi' szó becéző, kicsinyítő változata: *mies* + *-kko* + *-nen* (SSA 2: 165). A *-kko/-kkö* általában gyűjtőnevek létrehozására használt denominális képző (pl. *aalto* 'hullám' > *aallokko* 'hullámozás', *kolme* 'három'

> *kolmikko* 'háromfős csoport', *kaisla* 'nád' > *kaislikko* 'nádas', *koivu* 'nyírfa' > *koivikko* 'nyírfaerdő'). Ugyanakkor kicsinyítő képzőként (pl. *lampi* 'kis tó, pocsolya' > *lammikko* 'tócsa'), vagy egyéb élőlényekre vonatkozó szavak képzésében is használatos, pl. *emakko* 'koca', *venakko* 'orosz nő' (Ikola 1971: 88–89). Eleinte főleg a keleti nyelvjárási területeken volt népszerű, a 19. századi nyelvújítási mozgalomnak köszönhetően terjedt el a köznyelvben is (Häkkinen 1994: 429). A *-nen* (vagy *-inen*) a finn nyelv egyik legproduktívabb képzője, előfordul vezetéknévben is (pl. *Hakulinen*, *Paasonen*, *Leskinen*). Az esetek többségében az eredeti kicsinyítő jelentés már eltűnt (pl. *hevonen* 'ló', *ihminen* 'ember'). A mai modern finnben a kétszótagos szótövek esetén az *i* nélküli, *-nen* képzős változatok az általánosak, ugyanakkor ez csupán az irodalmi nyelv szabályozásával terjedt el, a 19. században még gyakoriak voltak a *hevoinen* vagy *poikainen* alakok (Hakulinen 1979: 128–129; Ikola 1971: 86–87; Lepäsmä – Lieko – Silfverberg 1996: 77).

3.2. Nőre utaló szavak

3.2.1. *emo* – *äiti*

- *Liebe Mutter*, wir wollen uns schon in acht nehmen. // *Rakas emo*, olemme hyvin varovaisia (1946). // *Äitikulta* [...] *kyllä me pidämme varamme* (1999). 'Vigyázzunk, édesanyácskánk.' (A farkas és a kecskollók)
- *Eure Mutter* ist da. // *Täällä on emo* (1946). // *Äiti on tullut* (1999). 'Én vagyok itt, édesanyátok.' (A farkas és a kecskollók)
- *Du bist unsere Mutter* nicht. // *Et sinä ole emomme* (1946). // *Et sinä ole meidän äitimme* (1999). 'Nem is édesanyánk vagy te.' (A farkas és a kecskollók)
- *Unsere Mutter* hat keinen schwarzen Fuß, wie du. // *Emollamme* ei ole tuollaista mustaa ja rumaa käpälää (1946). // *Ei äidin käpälä* ole noin musta kuin sinun (1999). 'A mi édesanyánknak szép fehér lába van, a tiéd meg csúnya fekete.' (A farkas és a kecskollók)

A nőkre utaló, nemet nem váltó szavak közül az egyik legjelentősebb az *emo* > *äiti* csere. Előbbi az *emä* 'anya; anyaállat' szó *-o/-ö* denominális nomenképzős alakja (SSA 1: 104). Ez a képző többnyire kicsinyítő képzőként használatos (pl. *tytär* > *tyttö* 'lány', *kieli* 'nyelv' > *kielo* 'gyöngyvirág'), ám kifejezhet összetartozást is (pl. *lehti* 'levél' > *lehto* 'liget', *sanka* 'fül, fogó' > *sanko* 'vödör'). Az *emo* manapság leginkább 'anyaállat' jelentésben él (az 1999-es fordításban is ilyen jelentésben fordul elő egy alkalommal: *vuohiemo* 'kecskemama'), a költői nyelvben, régies formában, például a Kalevalában 'anya' jelentésben használták (Ikola 1971: 87; PS 1: 108, 109).

3.2.2. *mummo* – *eukko*

- ...eine steinalte **Frau** [...] kam herausgeschlichen... // ...vanha **mummo** astui ulos sauvaansa nojaten... (1946). // ...ulos raahusti ikivanha **eukko** kainalosauvaan nojaten (1999). '...kilép egy vén asszony...' (Jancsika és Juliska)
- ...sprach die **Alte**... // ...**mummo** sanoï... (1946). // ...sanoï **eukko**... (1999). '...csapta össze a kezét az asszony...' (Hófehérke)
- *Sass da in einem kleinen Stübchen eine alte Frau.* // *Siellä istui vanha mummo* (1946). // *Pienessä kamarissa istui vanha eupko* (1999). 'Egy vén asszony [...] ott ült egy kis széken.' (Csipkerózsza)

A *mummo* szintén eltűnt a későbbi fordításból, helyette 'vénasszony' jelentésben az *eukko* használatos. A *mummo* eredetileg gyermeknyelvi szó, a svéd *mormor* ('nagyamama', szó szerint 'anyaanya') szó nyelvjárási *mummu* alakjának átvétele. Nyelvjárástól függően *mummo* (keleti), *mumma* (pohjanmaa-i és kainuu-i), *mummu* (közép-finnországi és nyugati) és *mummi* alakban is él (PS 2: 239; SSA 2: 178). Az *eukko* mai jelentése '(idős) nő', régies vagy játékos szóhasználatban 'feleség' (PS 1: 135). Egyes feltételezések szerint az *emä* 'anya' szó kicsinyítő képzős származéka, a *sisar* > *siukku* 'lánytestvér' és a *veli* > *veikko* 'fiútestvér' becézésekhez hasonló kedveskedő megnevezés. Mivel még a közeli rokon nyelvekben sincs megfelelője, ezért valószínűsíthető, hogy a finn nyelv önálló fejlődése során keletkezett, ezt erősíti meg az is, hogy az irodalmi nyelvben csak 1745-ben, Juslenius szótárában jelent meg először (Häkkinen 2020: 90–91).

3.2.3. *mummo* – *isoäiti*

- ...am allerliebsten aber ihre **Großmutter**... // *Häntä kuitenkin rakasti hänen oma mummonsä*... (1946). // *Mutta eniten häntä rakasti isoäiti*... (1999). 'Különösen a nagyanyja szerette ezt a kis leánykát.' (Piros sapkácska)
- *Einmal schenkte sie ihm ein Käppchen von rotem Samt.* // *Eräänä päivänä mummo lahjoitti tyttöselle punaisesta sametista valmistetun hilkan* (1946). // *Kerran isoäiti lahjoitti hänelle punaisen samettihilkan* (1999). 'Egyszer egy piros bársony sapkácskát ajándékozott neki a nagyanyja.' (Piros sapkácska)
- *Da hast du ein Stück Kuchen und eine Flasche Wein, bring das der Großmutter hinaus.* // *Mene mummon luo ja vie nämä hänelle!* (1946). // *Tässä on pala kakkua ja pullo viiniä, vie ne isoäidille!* (1999). 'A nagyanyád beteg, eredj, vidd el neki ezt a kalácsot s ezt az üveg bort.' (Piros sapkácska)
- *Zur Großmutter.* // *Mummoa katsomaan* (1946). // *Isoäidin luokse* (1999). 'Megyek a nagyanyácskámhoz.' (Piros sapkácska)

- *Wo wohnt deine Großmutter?* // *Missä mummosi asuu?* (1946). // *Missä sinun isoäitisi asuu?* (1999). 'Hol lakik a te **nagyanyácskád?**' (Piros sapkácska)

Azokban az esetekben, amikor a *mummo* jelentése az 1946-os fordításban nem 'vénasszony', hanem 'nagymama', az 1999-es verzió kivétel nélkül az *isoäiti* 'nagy + anya' szót használja helyette. Ez utóbbi a svéd *stormor* 'ua.' tükörfordítása, írásban elsőként Erik Sorolainen katekizmusában jelent meg 1614-ben (Häkkinen 2020: 93).

3.2.4. *eukko* – *vaimo*

- *Die säße daheim auf dem Sattel.* // *Eukkoni* istuusi siinä (1946). // *Vaimo* istuusi siinä (1999). 'Bárcsak a **feleségem** ülne a nyergen.' (A szegény és a gazdag ember)
- *Der Swinegel wies seiner Frau den Platz an.* // *Siili näytti eukolleen, missä tämän tuli seistä* (1946). // *Siili näytti vaimolleen missä piti odottaa* (1999). 'A sün megmutatta az **asszonynak** a helyét.' (A nyúl és a sün)
- *Halt's Maul, Weib!* // *Ole vaiti, eukkoseni!* (1946). // *Tuki suusi, vaimo!* (1999). 'Csiba te!' (A nyúl és a sün)
- *...sagte die Frau.* // *...eukko kysyi* (1946). // *...vaimo sano*i (1999). '...mondotta az **asszony**.' (A halász és a felesége)
- *Ach Frau!* // *Vai niin, eukkoseni!* (1946). // *Voi vaimoni!* [Ah, asszony!] (A halász és a felesége)
- *Saß seine Frau auf einem Thron.* // *Eukko* istui keisarin valtaistuimella (1946). // *Istui hänen vaimonsa valtaistuimella* (1999). [Meglátta a feleségét egy trónszéken.] (A halász és a felesége)
- *Aber die Grete, seine Frau mußte auch mit.* // *Mutta eukkoni Liisan haluan myöskin matkaan* (1946). // *Mutta Kreeta-vaimonkin pitää päästä mukaan* (1999). 'Rák uramat elviszik a nagy úr kastélyába, vele a **feleségét** is.' (Mindentudó doktor)

Az *eukko* szó 'feleség, asszony' jelentésben az 1946-os fordításban is előfordult, ám néhány kivételtől eltekintve az 1999-es fordításban a *vaimo* 'feleség' szó szerepel helyette. A *vaimo* finn-volgai eredetű, eredeti jelentése valószínűleg 'lélek' lehetett. A 'nőnemű személy' jelentés Finnország és Karjala területén alakulhatott. Mai jelentése 'feleség'; a nyelvjárásokban még mindig él 'nő' jelentéssel is, ám – a 20. századi bibliafordításokhoz hasonlóan – a Grimm-fordítások csak 'feleség' értelemben használják. A korai finn irodalmi nyelvben gyakori mind 'feleség', mind 'nő' jelentésben (Häkkinen 2020: 90–91; PS 3: 453; SSA 3: 371; UEW 809).

3.2.5. *haltijatar* – *tietäjänainen*

- *Beschenken die weisen Frauen das Kind mit ihren Wundergaben.* // *Haltijattaret* antoivat lapselle kummilahjojansa (1946). // *Tietäjänaiset* antoivat lapselle ihmelahjojaan (1999). 'A **bübájos asszonyok** sorba a bölcsőhöz léptek és mindenik megajándékozta.' (Csipkerózsza)
- *Es waren ihrer dreizehn in seinem Reiche.* // *Haltijattaria* oli kuninkaan valtakunnassa kolmetoista (1946). // Kuninkaan valtakunnassa oli kolmetoista *tietäjänaista* (1999). 'Éppen tizenhárom **bübájos asszony** volt az országban.' (Csipkerózsza)
- *Als elfe ihre Sprüche eben getan hatten...* // Juuri kun yhdestoista *haltijatar* antoi lahjansa... (1946). // Kun yksitoista *tietäjänaista* olivat lausuneet ennustuksensa... (1999). 'Mikor éppen a tizenegyedik **bübájos asszonyra** került volna a sor...' (Csipkerózsza)
- *...da trat die zwölfte hervor.* // ...sitten astui esiin kahdestoista *haltijatar* (1946). // ...silloin astui esiin kahdestoista *tietäjänainen* (1999). 'Akkor a bölcsőhöz lépett a tizenkettedik **bübájos asszony**.' (Csipkerózsza)
- *An dem Mädchen aber wurden die Gaben der weisen Frauen sämtlich erfüllt.* // Hyvien *haltijattarien* lupaamat lahjat prinsessa sai runsain määrin (1946). // *Mutta* tytössä kävivät kaikki *tietäjänaiten* antamat lahjat toteen (1999). [De a **bübájos asszonyok** ajándékai, amit a lánynak adtak, mind beteljesültek.] (Csipkerózsza)

A *haltijatar* 'tündér' > *tietäjänainen* 'tudós asszony' változtatás oka az eredeti szöveghez való ragaszkodás lehetett, abban ugyanis *die weise Frau* 'bölc s asszony' szerepel. A *haltijatar* a *haltija* (vagy *haltia*) 'szellem, manó, tündér, varázslatos lény' -*tar/-tär* képzős nőnemű alakja (PS 1: 167). A *tietäjänainen* a *tietää* 'tud' ige -*ja/-jä* képzős, 'természetfeletti képességekkel rendelkező személy, gyógyító, boszorkány, sámán, jós' jelentésű alakjának (PS 3: 302) és a *nainen* 'nő' elemnek az összetétele. Utóbbi ősi eredetű (SSA 2: 202; UEW 305). A 18. század végéig a *nainen* pejoratív jelentésű használata volt jellemző, gyakran kapcsolódtak hozzá laza, megkérdőjelezhető erkölcsök; a semleges használata csak ezután terjedt el, elsőként a jogi nyelvben kezdték ilyen értelemben használni (Häkkinen 2020: 91–92).

3.2.6. *siilirouva* – *siilimuori*

- *Rief ihm dem Swinegel seine Frau entgegen...* // *Siilirouva* huusi siellä hänelle... (1946). // *Siilimuori* huusi sille... (1999). 'Fölágaskodik **sünné asszony**, és harsányan odakiabálja neki...' (A nyúl és a sün)
- *Dem Swinegel seine Frau aber blieb ruhig auf ihrem Platz stehen.* // *Siilirouva* pysyi kaikessa rauhassa paikallaan (1946). // *Siilimuori* jäi rauhassa paikoilleen (1999). '**Sünné** meg ottmaradt nyugton a helyén.' (A nyúl és a sün)

A *rouva* 'asszony, feleség, -né' szó az 1999-es fordításban egyáltalán nem szerepel, helyére a *muori* 'idős nő, nagymama' került. A *rouva* skandináv jövevényszó (vö. óno. *frouva, frouva, frúa*, SSA 3: 98), Agricolánál jelent meg az irodalmi nyelvben, kezdetben *frouva* vagy *fraava* alakban használták (Häkkinen 2020: 93–94). A *muori* svéd jövevényszó (< sv. *mor* 'anya'), a finn nyelvjárásokban 'anya', 'feleség' és 'öregasszony' jelentésben is él (Häkkinen 2020: 90; PS 2: 242; SSA 2: 179).

3.2.7. *kasvatusäiti – äitipuoli*

- ...und bat die *Stiefmutter*, sie möchte es ihm erlauben... // *Tuhkimo totteli itkien ja pyysi kasvatusäidiltään...* (1946). // *Hän pyysi äitipuolelta että pääsisi mukaan...* (1999). 'Olyan szépen kérte a **mostoháját**.' (Hamupipőke)

Érdekes adat, hogy – míg a *kasvatusisä* 'mostohaapa' minden esetben megmaradt – az 1946-os fordításban 'mostohaanya' jelentésben *äitipuoli* vagy *kasvatusäiti* szerepel, az 1999-es fordításban viszont már csak az *äitipuoli* szót használják. A *kasvatusäiti* 'nevelő + anya' szóösszetétel első eleme a *kasvattaa* 'nevel' ige -us képzős alakja (PS 1: 413). Amennyiben igékhez kapcsolódik ez a képző, általában cselekvést, a cselekvés eredményét vagy tárgyát fejezi ki, pl. *kalastaa* 'halászik' > *kalastus* 'halászat', *kiittää* 'megköszön' > *kiitos* 'köszönet', *rakentaa* 'épít' > *rakennus* 'épület' (Ikola 1971: 95). Az *äitipuoli* jelentése 'az apa új felesége', a -*puoli* utótag ebben az esetben a nem vérszerinti, hanem házasság révén létrejövő rokoni kapcsolatra utal (PS 3: 651).

3.2.8. *puoliso – vaimo*

- ...dem wurde seine *Frau* krank... // ...jonka *puoliso* oli vaikeasti sairaana... (1946). // ...miehen *vaimo* sairastui... (1999). '...nehéz beteg lesz az **asszony**...' (Hamupipőke)
- Die *Frau* hatte zwei Töchter mit ins Haus gebracht. // Uusi *puoliso* toi taloon mukanaan kaksi tytärtä (1946). // *Vaimo* toi taloon kaksi tytärtään (1999). 'Asszonyt hozott a házhoz, kinek két leánya volt.' (Hamupipőke)
- Diese begehre ich zu heiraten und keine andere auf der Welt. // Hänet otan *puolisokseni* enkä ketään muuta (1946). // Hänet minä tahdon *vaimokseni*, en ketään muuta maailmassa (1999). 'Vagy őt veszem **feleségül**, vagy senkit a világon.' (A hat hatyú)
- Ich [...] bin nicht wert, deine *Frau* zu sein. // enkä sen tähden ole kyllin arvokas *puolisoksesi* (1946). // Enkä ansaitse olla sinun *vaimosi* (1999). 'Nem érdemlem meg, hogy a **feleséged** legyek.' (Rigócsör király)

A *puoliso* 'házastárs' férjre és feleségre vonatkozóan is előfordult mindkét fordításban, ám 'feleség' jelentésben az esetek körülbelül felében a *vaimo* (ld. 3.2.4.) váltotta fel ('férj' jelentésben azonban minden esetben megmaradt). A *puoliso* a *puoli* 'fél' szó *-iso* képzővel ellátott alakja. Ez a főnévképző emberekre, embercsoportokra utaló gyűjtőszavakban használatos (pl. *nuori* 'fiatal' > *nuoriso* 'fiatalság, fiatalok', *ylhä* 'nemes' > *ylhäisö* 'nemesség, arisztokrácia') (PS 2: 545; Hakulinen 1979: 104).

Összefoglalás

A bibliafordításokban is egyértelműen azonosítható tendencia volt a férfiakra utaló szavak – elsősorban foglalkozásnevek – számának jelentős csökkenése. Ez összhangban van a jelenlegi nyelvi trendekkel is (ld. pl. Engelberg 2018). Ugyanez a tendencia figyelhető meg a Grimm-mesék finn fordításaiban is, pl. *sotamies* > *sotilas*, *pikkumies* > *kääpiö*, *raatiherra* > *neuvonantaja*, *maaherra* > *käskynhaltija*. Ezzel szemben a nőkre vonatkozó szavak esetén nincs egyértelműen azonosítható tendencia. Ennek oka az lehet, hogy a nőkre utaló szavak változásaiban a bibliafordításokban leginkább az 1776-os és az 1938-as fordítás között, illetve később, az 1992-es és a 2020-as fordítás között figyelhető meg jelentős változás, de abban az időszakban, amelyeket a Grimm-fordítások lefednek, nincs különösebb eltérés (Baksa 2019: 14).

A műfordítások vizsgálatának nehézsége, hogy a szóhasználatot nagymértékben befolyásolja a fordító stílusa, célja. Épp ezért volt különösen hasznos a forrásnyelvvel való összevetés, mivel ezáltal fény derült olyan tényezőkre, amelyek magyarázatot adnak a vizsgált fordításokban előforduló, a várható tendenciáknak ellentmondó változtatásokra. Ilyen tényező az, hogy a későbbi, 1999-es fordítás erősebben ragaszkodik az eredeti német szöveghez, ld.

		1946	1999
<i>der Husar</i>	>	<i>ratsumies</i>	<i>husaari</i>
<i>der Königsson</i>	>	<i>prinssi</i>	<i>kuninkaanpoika</i>
<i>die Königstochter</i>	>	<i>prinsessa</i>	<i>kuninkaantytär</i>
<i>eine Bauersfrau</i>	>	<i>kaupustelija</i>	<i>maalaiseukko</i>
<i>ein Hähnchen</i>	>	<i>kananpoika</i>	<i>kukonpoika</i>
<i>lieber Mann</i>	>	<i>ukko</i>	<i>mies kulta</i>
<i>der Marschall</i>	>	<i>neuvonantaja</i>	<i>marsalkka</i>
<i>ein reicher Mann</i>	>	<i>aatelismies</i>	<i>rikas mies</i>
<i>ein Spielmann</i>	>	<i>laulaja</i>	<i>pelimanni</i>
<i>die weise Frau</i>	>	<i>haltijatar</i>	<i>tietäjänainen</i>

Az olyan szóhasználati változásokat, amelyek egyértelműen a társadalmi változásoknak tulajdoníthatók, érdemes lehet élőnyelvi nyelvhasználati adatokkal összevetni, ezáltal kizárhatók a csak a fordító személyes preferenciáinak tulajdonítható változások. A jövőbeli terveim között szerepel ilyen irányú kutatással bővíteni az eredményeimet.

Források

Kinder- und Hausmärchen I. Verlag der Dieterichschen Buchhandlung, Göttingen, 1850.
 Kinder- und Hausmärchen II. Verlag der Dieterichschen Buchhandlung, Göttingen, 1857.
 Grimmin kauneimmat sadut. Käänt. Karlo Merikoski. Valistus, Helsinki, 1946.
 Grimmin sadut. Käänt. Raija Jänicke, Oili Suominen. Tammi, Helsinki, 1999.
 Grimm testvérek összegyűjtött meséi. Ford. Benedek Elek. Budapest, 1904.

Irodalom

BAKSA ALEXANDRA 2019: A nemek kifejezése Lukács evangéliumának finn fordításai-
 ban. *Folia Uralica Debreceniensia* 26: 5–16.
 ENGELBERG, MILA 2018: Miehiä ja naisihmisiä – suomen kielen seksismi ja sen purka-
 minen. *Tasa-arvoasiain neuvottelukunnan julkaisu* 18. Helsinki.
 HÄKKINEN, KAISA 1994: *Agricolasta nykykieleen*. Werner Söderström Oy, Porvoo.
 HÄKKINEN, KAISA 2020: Jeesuksen muorista Stadin friidun. Naisten nimitykset suomen
 kirjakelessä. In: Holopainen, Sampsa – Kuokkala, Juha – Saarikivi, Janne – Virta-
 nen, Susanna (toim.), Ёмас сымый нёкве вёртур ётпост самын патум. *Scripta mis-
 cellanea in honorem Ulla-Maija Forsberg. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*
 275: 89–102.
 HAKULINEN, LAURI 1979: *Suomen rakenne ja kehitys*. Neljäs painos. Otava, Helsinki.
 HUSZÁR ÁGNES – KEGYES ERIKA 2014: Átváltva vagy nem. *Alkalmazott Nyelvészeti*
Közlemények IX/2: 179–195.
 IKOLA, OSMO 1971: *Nykysuomen käsikirja*. Weilin + Göös, Helsinki.
 LEPÄSMAA, ANNA-LIISA – LIEKO, ANNELI – SILFVERBERG, LEENA 1996: *Miten sanoja*
johdetaan. Suomen kielen johto-oppia. Finn Lectura, Helsinki.
 LÜTHI, MAX 1968: *Märchen*. Stuttgart.
 MATICSÁK SÁNDOR 2001: A nemek hiánya a magyarban és a finnben. In: Pusztay János
 (szerk.), *Specimina Fennica* 10. *Kaukovertailuja* 3: 85–101. Szombathely.
 NAGY ILONA 2015: *A Grimm-meséktől a modern mondákig*. L'Harmattan Kiadó, Buda-
 pest.
 NIEMIKORPI, ANTERO 1998: Suurifrekvenssinen mies. In: Heikkinen, Vesa – Mantila,
 Harri – Varis, Markku (toim.), *Tuppisuinen mies*. Kirjoitelmia sukupuolesta, kielestä
 ja kulttuurista. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki. 32–48.

- PS = Haarala, Risto (päätoim.): Suomen kielen perussanakirja 1–3. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki, 1990–1994.
- PUKÁNSZKY ALEXANDRA 2021: Inkluzív nyelvhasználat és nyelvi változások a finn genderkifejezésekben. *Folia Uralica Debreceniensia* 28: 277–288.
- PUKÁNSZKY ALEXANDRA 2022: A természetes nem (sexus) jelölése a Grimm-mesék finn fordításaiban. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 11. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 351–360.
- ROSTA ANDREA – ÁDÁM SZILVIA 2014: Női élethelyzetek. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- SSA = ITKONEN, ERKKI – KULONEN, ULLA-MAIJA (toim.), *Suomen sanojen alkuperä* 1–3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki, 1992–2000.
- TOMKA BÉLA 2009: Európa társadalomtörténete a 20. században. Osiris Kiadó, Budapest.
- UEW = RÉDEI, KÁROLY (Hrsg.): *Uralisches etymologisches Wörterbuch I*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

*

The marking of natural gender (sexus) in Finnish translations of Grimms' fairy tales II.

Finno-Ugric languages are languages without grammatical gender, references to gender in Finnish can be expressed in the first or second element of compound words or with suffixes. Due to the societal changes of the 20th century – primarily to the transformation of traditional gender roles – the grammatical marking of natural gender has also changed significantly. In this study I examine the changes in words referring to gender in Finnish translations of Grimms' fairy tales from 1946 to 1999 in comparison with the German originals. Based on the words examined, three categories can be set up. The first group comprises words that are becoming gender-neutral. An example is the decrease in the number of compound words explicitly referring to men in their second elements (e.g., *sotamies* > *sotilas*). This kind of change is also in line with current language trends. In the case of the members of the second group, the change is the exact opposite, i.e., some gender-neutral words are becoming gender-specific, which may be due to the various translation techniques. The third group contains words whose gender reference has not changed, but the usage of the word has changed in a way that is relevant for this study.

Keywords: grammatical gender, changes in words referring to gender, Finnish translations of Grimm-tales

ALEXANDRA PUKÁNSZKY

A TERMÉSZET kulturális metaforái a Vjatkán túl élő udmurtok népdalaiban

Marina ROMANOVA

Szegedi Tudományegyetem
marinalintu@gmail.com

1. Bevezetés

A természeti jelenetek meghatározott helyet foglalnak el a népdalokban: az ember személyes érzelmeit, a nép gondolatait, valamint a népi kultúra szellemi gazdagságát közvetítik. Megjelenésük nagyrészt metaforikus jellegű.

Tanulmányom célja a Vjatkán túl élő udmurtok népdalaiban a TERMÉSZET forrástartományhoz kapcsolódó kulturális metaforák bemutatása és elemzése. Korpuszalapú vizsgálatom elméleti kerete a kognitív metaforaelmélethez kapcsolódó kulturális nyelvészeti megközelítés (Sharifian 2017), amelyben a kultúra és a konceptualizáció szorosan összefügg, és a kulturális konceptualizációk motivációja a kutatás tárgyává válik. A kognitív nyelvészeti megközelítéshez képest a kulturális metaforák vizsgálata a konceptualizáció kulturális aspektusára koncentrál. A kulturális megközelítéssel a folklór, a hagyományos mitológiai ábrázolások és hiedelmek, a naptár és a családi ciklus rituáléi a kutatás tárgyává válnak.

Vizsgálatom korpusza folklórgyűjteményekben (Munkácsi 1887, Vikár – Bereczki 1989, Nuriyeva 2004, Szapozsnyikov 2019) és monográfiában (Nuriyeva 1999) szereplő népdalok, valamint az általam terepmunkán gyűjtött dalok szövege. Ide tartoznak az esküvői dalok, a menyasszonyt és az újonc katonákat búcsúztató énekek, az egyéni sorsról szóló népdalok, valamint a játék és tánc közbeni, ill. a naptári ünnepekhez kapcsolódó dalok. A korpusz kiválasztását az indokolja, hogy a népdalokban a közösség kollektív tapasztalatai tükröződnek, s nyelvi megfogalmazásuk gazdag metaforikus kifejezésekben. A folklórszövegek metaforáinak tanulmányozása kulturális nyelvészeti keretben az adott közösség világképének mélyebb megértéséhez vezethet.

A kiválasztott kutatási témám hiánypótló, hiszen az udmurt nyelv kulturális metaforáinak modern elméleti keretben történő elemzésére nincs példa a

szakirodalomban. A Vjatkán túli udmurtok esetében eddig főleg csak a népzene és a nép szellemi kultúráját tanulmányozták, a nyelvészeti vizsgálatok pedig alapvetően dialektológiai jellegűek voltak.

2. A kulturális metafora fogalma

Az emberi nyelvek jellemzője az, hogy bennük különféle kulturális konceptualizációk gyökereznek. Ezek olyan fogalmi struktúrák, amelyek egy kulturális csoport tagjai közötti interakciók eredményeként jönnek létre (Sharifian 2011: 5). A kulturális nyelvészet elméleti kerete szempontjából a nyelv kettős szerepet játszik a kulturális konceptualizációk viszonyában; egyrészt a nyelvi interakciók fontosak a konceptualizációk kialakulásában, másrészt pedig a nyelv rendszerének és a használatának számos aspektusa a kulturális konceptualizációkra támaszkodik és tükrözi azokat. Ebben a keretben három fontos tényezőt kell kiemelni: kulturális kategória, kulturális séma és kulturális metafora (Sharifian 2017: 2–6).

A **kulturális metaforák** olyan fogalmi metaforák (tehát egy forrás- és egy céltartomány közötti megfeleltetések), amelyeknek a forrástartományuk vagy céltartományuk egy kulturális közösséget jellemző kulturális kategórián alapul. A kulturális metaforák tehát olyan interdiszciplináris konceptualizációk, amelyeknek a fogalmi alapjai a kulturális tradíciókon alapulnak, mint pl. népi gyógyászat, népi világkép vagy a hitvilág rendszere. A kulturális metaforákat olyan hármas összefüggésű multidiszciplináris struktúrában célszerű elemezni, amelyben a nyelv, a konceptualizáció és a kultúra szerepel, a kulturális metaforákat pedig a kulturális konceptualizációk részeként értelmezi (Baranyiné Kóczy 2017: 404, Sharifian 2017: 4).

A kulturális metaforák **sémákon** alapulhatnak, ezek kulturálisan megjelölt jelentések, szemantikai jelek (Maszlova 2001: 48), amelyek például az ismerős helyzetekben a viselkedésünk irányítására szolgálnak (Nishida 1999: 755). Ide tartoznak az esemény-sémák, az érzelemsémák, a képi sémák stb. DiMaggio amerikai szociológus szerint a sémáknak jelentős szerepe van, hiszen ezek a kultúra működésének alapjaihoz kapcsolódnak, s ily módon a sémákat a kultúra vizsgálata során alapegységként („basic unit of analysis”) szükséges meghatározni (DiMaggio 1997: 269).

A **kulturális kategóriák** olyan kulturálisan megszerkesztett fogalmi kategóriák, amelyek az emberi gondolkodás részét alkotják és az emberi nyelvek szókészletében tükröződnek (Sharifian 2017: 4, Vanegas 2019: 270). A kulturális kategóriákhoz tartoznak pl. az érzelmek, rokonsági viszonyok, színek, események stb. egy adott kulturális közegben, de ide sorolhatjuk az idő és

tér, valamint a növény- és állatvilág stb. egy-egy közösségre jellemző kategóriáit is (Baranyiné Kóczy 2017: 406, Sharifian 2017: 4).

A kulturális metaforák a fogalmi metaforaelméletben leírt metaforákkal részben egybeeshetnek (Lakoff – Johnson 1980, 1999; Kövecses 2005; Benczes – Kövecses 2010), de számos szempontból speciális csoportot képeznek, és egyes jellemzőikben el is térhetnek tőlük. Kövecses szerint (Kövecses – Benczes 2010: 97) a kultúrák közötti eltérések felléphetnek a fogalmi metaforákban, amikor egy adott kultúra másféle forrástartományok által konceptualizál céltartományokat, továbbá eltérések jelentkezhettek a megfeleltetések kialakításában, valamint egy generikus séma kultúrspecifikus megjelenítésében. A metaforák közötti fogalmi különbségek egyik fontos tényezője, hogy kulturálisan eltérő tapasztalatokon alapulnak, mind a fizikai környezet, a társadalmi vagy a szituációs kontextus szempontjából, mind pedig az, hogy a kognitív preferenciák minden közösségben eltérőek. A népdalok szövegeit is tágabb összefüggésben szükséges elemezni, beleértve a folklórt, a néprajzot vagy a népzene tudomány eredményeit is (Baranyiné Kóczy 2017: 406).

3. A Vjatkán túl élő udmurtok

Az udmurtok a finnugor népek finn-permi ágához tartozó népcsoport. Oroszország európai részén élnek, elsősorban a Káma és a Vjatka folyók alsó folyása közötti térségben. Többségük az Udmurt Köztársaságban él, lélekszámuk 386 465 fő (2021).¹ Emellett hat oroszországi régióban élnek: a Tatár, Mari és Baskír Köztársaságokban, valamint a Permi, Szverdlovszki és Kirovi Területeken.

A Vjatkán túli udmurtok (másképpen zavjati udmurtok) megnevezése a szakirodalomban gyakran arszki udmurtok (Atamanov 2003–2004: 58; Sutova et al. 2009: 9), hiszen a mellettük élő török népek (tatárok, csuvasok, baskírok) az ott élő udmurtokat *ar*-nak hívták (vö. török *ēr*- 'ember, férfi, férj') (Keľmakov 1970: 189–192). A Vjatkán túli udmurtok mai lakóhelyeinek alapítása a 16–17. századhoz vezet vissza (Seda-Zorina 2007: 72).

A Vjatkán túli udmurtok diaszpóracsoportot alkotnak az Udmurt Köztársaság határain kívül. Ez a csoport két részből áll: a) kukmor-mamadisi udmurtok, akik a Tatár Köztársaságban (Kukmor és Mamadis járásokban) élnek, és b) sosmai udmurtok, amelybe a Tatár (Baltaszi járás) és Mari (Mari-Turek járás) Köztársaságban, valamint részben a Kirovi Területen (Malmizs járás) élő udmurtok tartoznak (Atamanov 2003: 58).

¹ A 2021-es oroszországi népszámlálás 5.2, 5.4 kötetei, <https://rosstat.gov.ru/folder/56580>

1. térkép: A Vjatkán túli udmurtok lakóhelye

A sosmai udmurtok megnevezése a Sosma folyó nevéhez fűződik, amely mentén sok udmurt falu volt. Az archív dokumentumok szerint az udmurtoknak a Mari Köztársaság területeire való áttelepítése a 19. század elején történt a Sztaro-Kusket vidékről (mai Tatár Köztársaság). „Önszántukból átköltöztek a Vjatkai Kormányzóság Pénzügyminisztériuma által számukra kijelölt állami területekre” (saját fordításom) (Fenomenov 1929: 469). Főképpen Bolsoj Karliganba telepedtek át, a Mari Köztársaságban élő udmurtok történelmi, oktatási és kulturális központjába, amelynek alapítója a Baltaszinszki járásból származó Urak volt. Létrejött az udmurtok kompakt lakóhelye, amelyet mari, tatár és orosz települések vettek körül. Elsősorban a tatár és mari nyelvek és kultúrák befolyásolták az itt élő udmurtok nyelvét (főképpen a szókészletét), kultúráját és néprajzát.

A zavjati udmurtoknak két csoportja különíthető el azáltal, hogy eltérő a nyelvjárásuk, apró különbségek vannak a ruházatban és a folklórban is. A házassági kapcsolatok a sosmai és a kukmor-mamadis udmurtok között meglehetősen ritkák voltak, a közösségi imákat is külön tartották (Seda-Zorina 2007: 67). A 19–20. század elejétől kezdve mindkét alcsoport többségében már az ortodox vallás követője (Sutova 2012: 34).

4. Kutatási előzmények

A Vjatkán túli udmurtokhoz az első hazai és külföldi kutatók a 18. század végén érkeztek. A Kukmor és Baltaszki járásokban élő udmurtokat tanulmányozták leginkább a többi udmurt csoporthoz képest (Nyikitina 2012: 4). 1773-ban G. F. Müller, német származású történétíró, a Pétervári Tudományos Akadémia tagja az *Описание живущих в Казанской губернии язы-*

ческих народов [A Kazanyi kormányzóságban élő pogány népek leírása] című könyvében rögzítette az önelnevezésüket: „Az azokon a területeken élő udmurtok saját magukat *udö-murtoknak* hívták, és nem *aroknak*” (saját fordításom) (Müller 1791: 32).

A Vjatkán túl élő udmurtoknál a finn tudósok közül A. Sjögren akadémikus járt 1828-ban (Kiszeleva 2007: 27–29) és Castrén 1845-ben. Óriási nyelvi és folklór gyűjtést végzett Munkácsi Bernát 1884-ben Mamadis megyében. Munkácsi udmurt hadifoglyokkal is dolgozott (a Kazanyi kormányzóságból származókkal), akik az I. világháború alatt Kenyérmezőn hadifogolytáborban éltek. A tudós főképpen néprajzi anyagot, udmurt dalokat, folklórszövegeket, mítoszokat, közmondásokat gyűjtött, melyeket *Az udmurt nép szokásai és népköltészete* (Munkácsi 1952) című könyvében írt le (Jegorov 2018: 70–73).

Wichmann 1891 júliusától 1892 márciusáig és 1894-ben tartózkodott a Vjatkai és Ufai kormányzóságokban azzal a céllal, hogy tanulmányozza az ottani udmurtok nyelvét és népköltészetét. Wichmann elsősorban szövegeket rögzített, valamint 337 dallamot is lejegyzett (Kel'makov 1991: 15–16). Az anyag nagy része a *Wotjakische Sprachproben* (Wichmann 1893; 1901) című kétkötetes kiadványban jelent meg fonetikus átírással és német nyelvű fordítással. Wichmann gyűjteményeiben az udmurt nyelv más dialektusaival együtt először kerülnek bemutatásra az ún. malmizs-urzsumi (Kirovi terület) dialektusáról szóló anyagok (Kel'makov 1991: 15–16).

Csicserina a zavjati udmurtok életéről, szellemi világáról és néhány naptári rítusáról írt *У приволжских инородцев: путевые заметки* [Volga menti idegeneknél: naplóbejegyzések] című könyvében. 1904 nyarán a Kazany, Vjatka, Ufa és Permi tartományokhoz tartozó falvakba utazott azzal a céllal, hogy megismerkedjen az idegen környezetben történő oktatás helyzetével. Az utazás során személyesen találkozott Andrejevvel, az ottani udmurt iskola alapítójával. Erről részletesen beszámol munkájában, amely értékes anyagokat, megjegyzéseket, megfigyeléseket tartalmaz. A munkája megerősíti azt, hogy az itteni udmurtok a 19. század végéig pogányok voltak: „30 évvel ezelőtt – szólt K. Andrejev – Karlygan környékén a votjakok egyáltalán nem ismerték a kereszténységet; nagyon rosszul bántak a papsággal, mert csak veszekedéseket és pénzgyűjtést láttak tőlük... Amikor az ablakon keresztül meglátták a papot, azt mondták, hogy »megint ördögök jöttek«. A Keresztutat csak kényszerrel fogadták el, a házigazda kivételével mindenki elbújt, különösen a nők. Pogány vonatkozású szokásaik voltak: imádkoztak a kereketjeikben (a szent imaligetekben), áldozatokat hoztak – lovakat, tehenet, juhokat és házi madarakat. Egyáltalán nem mentek be a templomba, csak kevesen tartottak böjtöt, de ők is kényszerűségből” (Csicserina 1905: 248) (saját ford.).

1966 és 1975 között Vikár László és Bereczki Gábor tanulmányozták a Vjatka folyó jobb partján élő udmurtok zenéjét és dalkultúráját, munkájuk *Votyak Folksongs* címmel jelent meg (1989). A könyv az udmurtok történetét, az udmurt dalok és a vallási életük kapcsolatát, az udmurt dalok stílusát ismerteti, és a dalok szövegét is tartalmazza.

Nurijeva folytatta a gyűjtő- és kutatómunkát a vjatkai udmurtok körében, és 1995-ben és 2004-ben a *Песни завятских удмуртов* [A Vjatkán túli udmurtok dalai] címmel két kötetet adott ki. 1999-ben jelentette meg *Музыка в обрядовой культуре завятских удмуртов* [Zene a zavjati udmurtok rituális kultúrájában] című monográfiáját. Műve a zavjati udmurtok helyi hagyományának anyagán alapul, és a népi környezetben a rituális zene működéséről, az udmurtok naptári rítusairól szól.

A Tatár Köztársaságban élő udmurtok nyelvjárását is tanulmányozták ismert udmurt nyelvészek: Tarakanov (1993) és Kel'makov (1993).

Összegzésben megállapítható, hogy a Vjatkán túli udmurtoknak főképpen a tradicionális kultúráját és zenéjét, folklórját és nyelvjárását tanulmányozták, s mindez megerősíti a kognitív nyelvészeti és a kulturális nyelvészeti keretben történő kutatások aktualitását és szükségességét.

5. A FOLYÓ kulturális metaforái

A folyó gyakori metaforikus forrástartomány a népdalok természeti jeletereiben. Az udmurtok számára a víz minden formájában „olyan összekötő csatorna, amely az égi és a föld alatti / víz alatti világok közötti határt jelentette” (Anyiszimov 2017: 37). Számos szertartásnak szerves része volt a folyó: esküvő után a mennyasszonyt megfürdették a folyóban (Okunyeva 2012: 132), a halottak mosdatása is csak folyóvízzel történhetett (Vladikin 1994: 156). Az udmurtok elképzelése szerint a halott lelkének a túlvilágba való áthaladása egy hídon keresztül a folyón át történt (Hrisztoljubova 1984: 90), az udmurt emberek a folyó előtt meghajoltak, kérték tőle, hogy vízzel táplálja a földet és az embert, és ne legyen áradás.

A *Szimbólumtár* szerint is a folyó az alvilág határa. A folyó megjelenik a szépirodalomban is mint az élet és halál közti határvonal. A Kalevalában is találkozunk vele a halállal összefüggésben (pl. a folyón való átkeléskor éri a halál Lemminkäinen). Ezenkívül a forrás és a kút feminin jelképek lehetnek, a menyasszony szépségét, tisztaságát (ártatlanságát) jelenthetik (Pál – Újvári 2001).

Udmurtföld legnagyobb folyója a Káma, amely a köztársaság északi részén ered. Elnevezései *Kam*, *Kam sur* 'Káma folyó', *Töd'i Kam* 'Fehér Káma' stb. Ez a legkedveltebb természeti kép és a leggyakoribb reprezentáció az udmurt népdalokban, valamint az udmurt költők és írók alkotásaiban. A

kam szó használata (beleértve a *töd'i kam* szókapcsolatot is) szemantikailag nagyon változatos és ellentmondásos: egyes kutatók szerint általában folyóvizet jelentett, mások szerint csak a Káma folyót.²

Vasmer etimológiai szótára szerint a *kam* víznév már a finnugor alanyelvben is létezett, és az udmurtban 'folyó, vízfolyás; Káma' jelentése volt, vö. manysi *Kām*, finn *Kymi* folyónevek, továbbá finn *kymi* 'folyó, vízfolyás', komi *kom* (*Kommu* 'Szolikamszk és Cserdiny³ melletti helység') (Vasmer 1986: 172). Atamanov szerint az óudmurtban a *kam* víznév jelentése 'nagy víz, folyó, tenger' volt (Atamanov 1988: 139–140). A Wichmann által gyűjtött szövegekben a *kam* vagy *töd'i kam* 'átlátszó (fehér, világos) folyó'-t, 'átlátszó patak'-ot jelent ('klaren (eig. '[weissen] fluss, klaren strömen') (Kel'makov 2019: 28).

A *kam* elnevezés Nurijeva szerint sem származhat a Káma folyó nevéből, hanem önmagában folyóvizet jelöl. A néprajzkutató úgy véli, hogy a *kam* víznév az egész területen elterjedt, ahol udmurtok éltek, de az eredeti, köznévi 'folyóvíz' értelme csak a Vjatkán túl élő udmurtoknál őrződött meg. Nurijeva azt is kiemeli, hogy a 'fehér kam', a szent nagy folyó mitológiai jelkép volt, amely szétválasztotta az élők és a halottak világát. A fehér szín pedig a szentséget és a tisztaságot jelenti (Nurijeva 1999: 47–48, 51). Mindebből következtethetünk arra, hogy a Vjatkán túl élő udmurtoknál a *kam*-nak metaforikus jelentése lehetett, s ez alapján feltételezhető, hogy a FOLYÓ MINT ALVILÁG, FOLYÓ MINT HATÁR alapmetaforák számos metaforikus kifejezést eredményeznek a népdalok szövegeiben is. Továbbá a szent nagy folyón való átkelés kapcsolatban van az út motívumával is, s így módon kapcsolódik AZ ÉLET UTAZÁS fogalmi metaforához is. A vizsgálataim szerint a folyó reprezentáció metaforikusan megjelenik az udmurt esküvői, illetve menyasszonybúcsúztató, valamint katonai műfajú népdalokban, és ezen eseményekhez kapcsolódóan a másik világba való áthaladást szimbolizálja.

A továbbiakban a korpuszból kiválasztott udmurt népdalok szövegén⁴ vizsgálom a legjellemzőbb kulturális metaforákat:

² A továbbiakban így jelölöm: *Káma* – földrajzi tulajdonnév, *kam* – a 'folyó' jelentésű lexéma a vizsgált népdalokban.

³ A Permi határterületen található városok.

⁴ A cikkben szereplő népdalokat a forrás szerint közlöm cirill vagy latin betűs átírásban. Ha van magyar fordítása a népdaloknak, akkor azt adom meg, ha nincs ilyen, akkor saját fordítást közlök. A fordítások nem mindig szó szerintiek, elsősorban a szövegek értelmét adják vissza.

- (1) *Тодьы Камедлэн вуосыз ай кай* Fehér Káma vizei
Кожисен коже шуккиськоз ай кай. az örvénytől örvényig csobbannak.
Азяд пуктыса вордэм нункаед A felnevelt gyermeked az öledbe ülve
Сюлэм шорьёсад шуккиськоз ай кай. a szíved közepéhez ütközik.
 (Szapozsnikov 2019: 354) (saját fordítás)

A fenti példa egy esküvői dal részlete, amelyet a vendégek énekeltek a menyasszony anyjának. Érthető, hogy a menyasszony anyjának az érzelmei felkavarodnak, aggódik a lánya ismeretlen jövője miatt, és az érzelmei ugyanúgy oda-vissza áradnak a szívében, mint a Káma víze örvényben. Az (1) dalban a FOLYÓVÍZ MINT ÉRZELEM kulturális metafora az ÉRZELEM EGY TARTÁLYBAN LÉVŐ FOLYADÉK fogalmi metaforához kapcsolható. A tartály séma speciális jellemzője ebben az esetben a tipikus zárt tartállyal szemben a folyómeder nyitottsága. Azaz a folyóvíz nincs olyan mértékben behatárolva, mint a folyadék egy tipikus tartályban. Ennek ellenére a folyómeder is értelmezhető tartályként, hisz a folyóvíz „normális”, elvárt helye a mederben – azaz a tartályában – van, s ha az onnan kilép, az általában bajt is jelent.

Az udmurt népdalokban az olyan átfogó érzelemsémák, mint a SZÉGYEN-LŐSSÉG, SZEMÉRMESSÉG jelentős szerepet kapnak, hiszen az udmurt nép meglehetősen szerény és visszafogott (Dusenкова 2014, Kardinszkaja 2005, Vladikin 1994), a személyes érzelmekről nyilvánosan nem lehetett beszélni, énekelni sem. Baranyiné szerint a magyar népdal is ilyen jellegű (Baranyiné Kóczy 2018a: 159). A fent említett érzelemsémák főképpen a TERMÉSZET MINT ÉRZELEM kulturális metaforában jelennek meg, azaz a személyes érzelmek és emóciók az udmurt népdalokban többnyire a természeti tárgyak és szimbólumok prizmáján keresztül jelennek meg.

1. ábra:

A TERMÉSZET MINT ÉRZELEM kulturális metafora

A továbbiakban az ábrán szereplő metaforákat konkrét népdalok szövegei által mutatom be.

A Vjatkán túl élő udmurtok számára a folyó egy határtalan/végtelen, mély tér, amelyet átúszni nehéz, és csak „különleges” csónakon lehet átkelni rajta (Nurijeva 1999: 48). Baranyiné Kóczy Judit a magyar népdalok tipikus kul-

turális sémájának tartja A FOLYÓN VALÓ ÁTKELÉS-t. Az udmurt dalokban is gyakori ez a kép: a folyón való átkelés utalhat az élet eseményeiben való áthaladás nehézségeire, de a folyó túlsó partja utalhat az ismeretlenre, a veszélyre (jobb/bal opozícióként). A következő (2) dalszövegben szerepel az ÁTKELÉS A FOLYÓN MINT AZ ÉLET NEHÉZ ESEMÉNYEIN VALÓ ÁTJUTÁS kulturális metafora:

- (2) *камлис' пас'кым(ы)зэ тодэм но бэрэ* Ha a Káma szélességét tudtam volna,
ö'й пукс'ысаў(ы), дыр, nem ültem volna a csónakba.
мон лоткайад, ай кай.
д'а' лис кычээзэ тодэм но бэрэ Ha tudtam volna milyen élni külhonban,
ö'й номысалы, дыр, Nem mentem volna férjhez.
мон д'ам дорэ, ай кай.
 (Nurijeva 1999: 48–49) (saját fordítás)

A hatalmas végtelen folyón átúszni ugyanúgy lehetetlennek tűnt, ahogy túlélni és legyőzni az élet kihívásait is. Nurijeva megállapítja, hogy a Káma folyó (a szent nagy folyó mitológiai értelemben) szorosan összekapcsolódik az út motívummal is, egyfajta fent-lent opozícióként (Nurijeva 1999: 49). Ez az opozíció következik az udmurtok ősi világmépéből, azaz a folyó az udmurtok mitológiai elképzelése szerint összekötötte a három világszintet is: fenti (mennyei szféra), középső (emberi szféra) és alsó (víz, föld alatti szint – halottak világa) szférákat (Griskina et al. 2004: 208). Tehát a szent nagy folyó képe a dalokban a halottak világába való utat is mutatja, s a nyírfá – az udmurtok egyik szakrális fája⁵ – pedig csatornaként szerepel (Nurijeva 1999: 49). Ezt mutatja a folyó melletti temetkezések szokása, valamint a halottak helyzete a sírban a lábukkal a víz felé (Vladikin 1994: 75). A hanti világmép-ábrázolásában is „a túlvilág az alsó világtól eltérően valahol északon, a nagy víz közelében helyezkedik el, vagy a vízen, a tengeren túl, a túlsó parton, vagy pedig egy szigeten található” (Ruttkay-Miklián 2013: 173). A manysik hitvilága szerint a halott lelke a folyón lefelé távozik (Popova 2013: 76). Ezt az elképzelést tükrözi az alábbi népdalrészlet, melynek metaforikus képe az ÉLET UTAZÁS kognitív metaforához is kapcsolódik:

- (3) *kamliś paškǵze no todem no bere(j)* Ha tudtam volna milyen széles a Káma,
pu[k]sǵsal ama no(j) lodkajad? vajon beültem volna a csónakba?
arliś šekǵze no todem no bere(j) Ha tudtam volna, milyen nehéz az élet,
uliśsal ama no(j) dińńhejad? vajon a világra születtem volna?
 (Vikár – Bereczki 1989: 77)

⁵ Az udmurtoknál világfaként három fa szerepelhetett: nyírfá, fenyőfa és hosszútűs fenyő (Vladikin 1994: 67).

Fontos kiemelni, hogy az udmurt népdalok gyakori képe a nádból vert híd, amely Nurijeva véleménye szerint csak az újoncok dalaiban szerepel önálló szimbólumként. Mivel az újonc katonát a halottal azonosították, a nádhíd a hosszú út motívumát mutatta. A Vjatkán túl élő udmurtoknál a nád negatív jelentést hordoz (Nurijeva 1999: 52), pl. a nádat tilos volt hazavinni, mert a halállal kapcsolódott össze (Informátor №3).

- (4) *mi koškiškomj no(je) tuž ik kiđoke(j)* Mi nagyon messzire megyünk
kamižen(e) vižjam(e) no(je) viž vilti(j). a nádból vert hídon.
miľeškij(i) šorez no učkisa kile Az idegen csak nézi
kamižleš veškij no aškomj. nádnál sudarabb termetünket.
 (Vikár – Bereczki 1989: 74)

- (5) *Ми кошкиськомы но туж кыдёке* Mi nagyon messzire megyünk
Камышен выжъям но выж вылтй a nádból vert hídon.
Камышен выжъяс но жоскыт луоз A nádból vert híd keskeny lesz,
миям аджиськеммы но вом луоз. a találkozásunk csak az álmunkban lesz.
 (Nurijeva 1995: 191) (saját fordítás)

A következő népdalban (6) a KESKENY FOLYÓMEDER MINT NEHÉZ ÉLET kulturális metafora jelenik meg:

- (6) *Тууыс но вьед нойы марлы кожгэтэ?* Tavaszi vizeid miért csobognak,
Кошкон интыйеэ но жоскытис'. A meder keskeny.
Мынам бэн кӧты нойы марлы Az én lelkem miért sír
бэн бӧрде (szó szerint: miért sír a gyomrom)
уӧн интыйӧэ но жоскытис'. Az életem is keskeny, szűk.
 (Szapozsnikov 2019: 183) (saját fordítás)

Az adott szöveg párhuzamát erősíti a *кожгэтэ – бӧрде* 'csobog – sír' igepár, amely az énekes szerencsétlen sorsára utal. A folyóvíz keskenysége a szűk, zárt életteret jeleníti meg, s a metafora kapcsolódik AZ ÉRZELEM EGY TARTÁLYBAN LÉVŐ FOLYADÉK konceptuális metaforához, amely a következő formulával írható le:

folyóvíz [amely a folyómederben található] → külső jegye: a csobogás
 érzelmek [amelyek a gyomorban⁶ találhatóak] → külső jegye: a sírás

⁶ A gyomor és szív funkciója az érzelmek kifejezésében sok szempontból azonos az udmurtban.

Az esküvői és katonai dalokban is gyakran szerepel a folyó/forrás képe, s e dalok a menyasszony vagy a bevonuló újonc katona nevében szólnak (Vladikina 2000: 16). A következő szerelmi (7) dalban A FOLYÓVÍZ FOLYÁSA MINT A FIATALSÁG ELVESZTÉSE kulturális metaforát is felfedezhetjük:

(7) <i>Кошкись вуэ кошкисько вал</i>	Elfolyó vízbe aligha mentem volna
<i>Чабкос пасьта бӧз понна.</i>	tenyényi szövet(anyag) miatt.
<i>Пи́нал дырме быдтӱсько вал</i>	A fiatalságom aligha vesztettem volna el,
<i>Сьӧд синкашо пи понна.</i>	fekete szemöldökű fiú miatt.
(Nurijeva 2004: 33)	(saját fordítás)

E szövegben a szövetdarab értéktelensége párhuzamban áll a fiúval, aki-nél a lány többet érdemel, továbbá A FOLYÓ MINT ÉRZELEM metafora jelenlétén túl a víz folyása a fiatalság elvesztését jeleníti meg.

6. A FEKETE ERDŐ kulturális metaforái

A fekete erdő motívuma a folyóhoz hasonlóan nagyon gyakran szerepel az udmurtok népdalaiban. Ez érthető is, hiszen az udmurtok ősidők óta erdők mellett élnek, és az erdő részben a megélhetésüket is jelentette, számukra fát és élelmiszert adott. A 'fekete' jelző a bizonytalanságot, a veszélyt, az akadályt hangsúlyozza, összefüggésben azzal, hogy a fekete szín számos közösségben általában negatív asszociációt hordoz (halál, sötétség, idegen, túlvilág stb.) (Tolsztoj 2012: 513–518).

Nurijeva szerint a fekete erdő mint határ jelenik meg a népdalokban (státusza az elhatárolás), az erdő a Vjatkán túl élő zavjati udmurtok tradícióiban önmagában misztikus tér. Két világot választ szét, az emberit és az azon túli szférát (Nurijeva 1999: 45). A rituális költészetben a temetési és emlékezési ciklusban a halottak világa valahol nagyon messze, a fekete erdőben található, vagyis olyan helyen, amelyet a földi emberek nem uralnak (Sutova 2011: 63). Erről szól az a népdal is (8), melyben a fekete erdő a bizonytalanság, az ismeretlen szféra, a túlvilág metaforája:

(8) <i>śod nules(e) medam(e) no,</i>	Fekete erdő-e,
<i>śod śaśkaj(e) medam.</i>	fekete virág-e,
<i>solen śorjosaz no vań me(j)dam?</i>	(vagy) emögött van-e?
<i>olo(j) aśkomā no(j), olo(j) ume(j).</i>	Talán látjuk (még), talán nem
<i>vań aśkem(e)ńosmā no me(j)dam?</i>	valamennyien egymást?
	(Vikár – Bereczki 1989: 185)

A fekete erdő képe nagyon gyakori az esküvői dalokban, hiszen az esküvő és a temetés között genetikai kapcsolat feltételezhető (Sutova 2011: 63), a

férjhez menés a másik, messzi világba való átjárásnak is tekinthető. A fekete erdő motívumára épülő dalok ily módon tipikusan A FEKETE ERDŐ MINT HALÁL / A FEKETE ERDŐ MINT TÚLVILÁG metaforákat mutatják:

- (9) *Kid'okä, kid'okä bizid-ug,* Messzire, messzire mentél bizony férjhez,
apajä, nénikém.
šod kirniž vižamtä šod hulas – Fekete holló át nem hatolta fekete erdő
šori potid! közepébe mentél el!
 (Munkácsi 1887: 258–259)

Az esküvői szertartások során az énekelt dalokban szerepelnek utazók is, ők kísérik a vőlegényt, s alkotják a vőlegényt kísérő menetet. A fekete erdővel kapcsolatos dalokban elterjedt az utazók túlvilághoz tartozásának motívuma (Sutova 2011: 63). A dalokban megjelenő pataknak is határoló funkciója van, hasonlóan a folyó motívumához (vö. 5. fejezet). Az „utazók” mintha egyik világból másikba mennének át, és a fekete erdő, valamint a patak is határként funkcionálnak az utazás két fő szakasza között. Ily módon AZ ÉLET UTAZÁS konceptuális metafora kultúrspecifikus megvalósulását reprezentálják a fekete erdő motívumára épülő dalok:

- (10) *Сьöд нюлэстүды но пыр потон* Mikor átmentünk a fekete erdőn,
дырря но,
Учыраз кезыт ошмесэз. utunkat állta egy hideg vizű patak.
Юим, дыр, сюмы но, ай ик,
куасьмыса/куасьмемьсь но, Ittunk, mert nagyon szomjasok voltunk
Лыктйм, дыр, но лулмы но jöttünk hozzátok
гажаса/гажамьсь. üdvözlettel/szeretettel.
 (Nurijeva 2004: 113) (saját fordítás)

Az újonc katonák dalaiban is gyakori a fekete erdő motívuma, hiszen a katonák a házasulandókhoz hasonlóan egy más, teljesen ismeretlen jövőbeli idegen világba indulnak. Az esküvői énekekkel együtt az újonc énekekben is gyakori A FEKETE ERDŐ MINT BIZONYTALANSÁG kulturális metafora. Az alábbiakban egy újonc-dalnak két különböző változatát láthatjuk:

- (11a) *с'ö'т н'улес с'ö'ртис но,* Fekete erdő mellett fekete felhő jön fel,
с'ö'т пил'эм кошкэ но, nem tudjuk, hol fog esni.
кы 'цы зорэмзэ но тодытэк.
атыкай д'уртыс' но ти ик A szülői házból elmentek,
кошкис' коды
кы 'цы лүэмдэс но тодытэк. nem tudjátok, hogy hova kerültek.
 (Informátor № 2) (saját fordítás)

- (11b) *śód ħules(e) śortid(i) no(je)* Fekete erdő mellett fekete felhő jön fel
śód pil'em(e) koške(j) uk, nem tudjuk, hol fog esni.
ug to[di]ški(je) kitčĭ no zoremze(j).
śód pil'em(e) kajig(i) no(je) Sötét felhőhöz hasonló fiatal testünk
vož ig(i) mugormĭ no(j),
ug to[di]ški(je), kitčĭ no(je) liwemze(j). nem tudjuk, hova lesz?
 (Vikár – Bereczki 1989: 91)

A dal képi sémája a fekete erdő és a felette gyülekező sötét felhők. A FEKETE ERDŐ forrástartomány arra utal, hogy az újonc katonáknak az otthonukat, családjukat el kell hagyniuk, ezután csak a bizonytalanság várja őket. A BIZONYTALANSÁG céltartomány arra utal, hogy nem lehetett tudni, hova kerülnek („esnek”) szolgálni a fiatal újoncok, és azt sugallja, hogy akár a halálba is. A fekete felhő pedig a fiatal testekkel van összekapcsolva, s ezt az összekapcsolódást a (11b) variáns konkrétan meg is nevezi: ’sötét felhőhöz hasonló fiatal testünk’. A fekete felhő képe erősíti a képi séma baljós jellegét, a sötétség a közelgő bajra utal, hiszen a fekete és a sötét nemcsak az erdő és a felhő jelzője, hanem a keserűség és a nehéz élet jelképévé válik.

A fenti dal természeti képének (sémájának) leképezései tehát az alábbiak:

a fekete / sötét felhő	fiatal katonák csoportja
az eső	halál
a szülői ház	a biztonság
a fekete erdő	bizonytalanság vagy túlvilág

A Vjatkán túli udmurtoknál a fekete erdő gyakran a szerencsétlen, boldogtalan sorsról szóló ún. zoutokban⁷ is megtalálható. Ennek egyik példája a következő dal, amelyben A FEKETE ERDŐ MINT MAGÁNYOSSÁG metafora szerepel:

- (12) *с'ō'т н'улес с'ō'рад боры ук ноты.* A fekete erdő mögött a számoца nem nő.
бичас'эс уз л'ыш ууса. mert nem lesz, aki leszedje.
аслам кō'т ж'о'жмэ муртлы о'й вэра A bánatomat nem mondtam senkinek,
бас'түсез уз л'ыш ууса. mert nem lesz vevője.
 (Informátor №2) (Vikár – Bereczki 1989: 91)

A fenti dalban az ERDŐ mint forrástartomány ismét negatív jelentésben szerepel: olyan hely/tér, amelyben se növény, se ember nem jelenik meg. Mindez a magányosságra utal. Az eper vagy számoца gyakori kép a dalok-

⁷ Tatár *zout* ’dallam’; a műfaj és megnevezése csak a sosmai udmurtok lakóhelyén maradt fenn.

ban, és jellemzően pozitív jelentést hordoz.⁸ A dalban található párhuzamok az alábbi leképezések:

fekete erdő	magányosság
szamóca	öröm
szamóca hiánya	bánat
a szamóca leszedője	a társ
a szamóca leszedőjének hiánya	a társ hiánya

Az erdő képe nem minden esetben kapcsolódik a 'fekete' jelzőhöz, azonban ilyen esetekben is negatív, baljóslatú jelentést hordoz, vö. a (13) példát:

- (13) *н'улес бэн пыртид но, пыр потон дыр'а но* Az erdőn átmentem,
кыче бэн писпу но ө'й а'зы. bármennyi fát láttam,
пин'ой доурэз орчытон дыр'а но A fiatalságom idejében,
кыче бэн н'ижно но ө'й а'зы. csak nehézséget láttam.
 (Informátor №2) (saját fordítás)

A (13) dalban a következő párhuzamosságokat látjuk: az erdő tele van a fákkal, mint az élet/a sors tele van a szenvedéssel, s mindez AZ ERDŐ FÁI MINT AZ ÉLET NEHÉZSÉGEI kulturális metaforában jelentkezik.

6. A FA kulturális metaforái

A fa konceptualizációja jelentős szerepet játszik az udmurt népdalokban. A fa nagy szerepet kapott a temetési⁹ és ezt követő megemlékezési ünnepeken, a családi és naptári rituálékban, valamint mágikus célból¹⁰ is használták a fa ágait (Sutova 2011: 56–71). Fontos megemlíteni, hogy az udmurtok elképzelése szerint a világ szerkezete a világfa által volt ábrázolva, azaz a fa koronája asszociált a fenti világgal (égi szféra), a fa törzse az emberi léttel (földi szféra) és a fa gyökerei a holtak világával (föld alatti/víz alatti szféra) (Bortnyikova 2013: 35). (Ld. még az 5. fejezetet.) A fa az idő metaforájaként az emberi élet ciklusairól is szólhat: virágzó fa – ifjúkor, száradó fa – öregkor. A népdalokban a fát gyakran az emberrel azonosítják: a fatörzset az ember törzsével, a faágakat a kezeivel, a zelnicemeggy fehér virágait az ember ősz hajával stb. (Vladikina 2017: 240)

⁸ A magyar népdalokra jellemző A BOGYÓK LESZEDÉSE, SZAKÍTÁSA MINT SZEXUÁLIS AKTUS kulturális metafora, de ezt az interpretációs lehetőséget a (12) dal esetén a második informátor nem erősítette meg.

⁹ A temetkezés az erdőben a fa alatt történt.

¹⁰ A berkenyefá ágát rontás ellen használták, járvány ellen pedig az ajtóra akasztották.

Ebben a fejezetben a fa reprezentációban megmutatkozó kulturális metaforákat mutatom be néhány népdal szövegén keresztül. A fák közül elsősorban az almafa és kányabangita¹¹ metaforikus reprezentációit elemzem.

Az almafa nagyon gyakori reprezentáció a népdalokban. A vizsgált korpuszban az alma/almafa különböző céltartományokhoz kapcsolódott, korpuszomban leggyakrabban a rokonsági viszonyokhoz, a családhoz és a házhoz. E kapcsolódás más nyelvek esetében is gyakori: a szláv népeknél az almafa/alma a család egyik metaforája, amely főleg az anyát és gyermekét szimbolizálja (Agapkina 2017: 284), spanyol szólásokban pedig a szülőkkel kapcsolódik össze (Kuteva 2016: 29).

Az alábbiakban következzen néhány korpuszbeli példa az almafa/alma és a család/rokonság kapcsolatára:

- (14a) *umojen žanim no(j) umoje vañ – zarñi no kad' ik no tugañhosə*
'másfél almám van – aranyos rokonom van' (Vikár – Bereczki 1989: 164)
- (14b) *ulmopü bačaje peimīten piri, šedtom no medam be umoze? – tuganeñosleš no lukiškem bere šed'tome no medame no ti kajze?*
'sötétben mentem be az almáskertbe, hogyan találjak almákat? – A rokonoktól való elválás után hogyan találjak hozzátok hasonlót?' (Vikár – Bereczki 1989: 63)
- (14c) *ulmopiwedlen no ajig vižijaz minamī nimiñosi no gožtemin*
'az almafád tövére a mi nevünk van írva' (Vikár – Bereczki 1989: 88)
- (14d) *českjē umowiš no ajik kiššosse – ašliškim vordem no ajik pijosme*
'az édes alma magvai – a magam nevelte gyermekeim' (Vikár – Bereczki 1989: 78)
- (14e) *umopi bakča no t'il'tero kapka, ug kin no uz šijj no umozej? korkadi šuldir no, kin no uz piri no ti dore?*
'rozzant az almáskert kapuja, ki nem eszi az almát? A házatok vidám, ki nem tér be hozzátok?' (Vikár – Bereczki 1989: 80)

Egy másik dalszövegben (15) azonban az alma a metaforizáció más aspektusát mutatja:

(15)	<i>umo pü [l]eš umo</i>	Az almafáról almát
	<i>bašti, umo kišman aj</i>	szakítottam almaérés
	<i>vadeškən. motor piweš</i>	idején.
	<i>vižze bašti,</i>	A szép legény eszét vettem felnövés
	<i>bud'to wuon aj vad'eskaz.</i>	idején.
- (Vikár – Bereczki 1989: 129)

¹¹ A kányabangita növényteni besorolása szerint cserje, az udmurtok szemlélete alapján azonban a fák csoportjában elemzem népdalbeli megjelenését.

A (15) szerelmi dalban AZ ALMA ÉRÉSE MINT SZEXUÁLIS ÉRÉS kulturális metafora szerepel. A szöveg párhuzamosságon alapul: *umo bašti* 'almát vettem' ~ *vižze bašti* 'eszét vettem', s ez a következő metaforikus leképezésekre utal:

almafa	a szerető
alma szakítása	szexuális kapcsolat
almaérés	szexuális érés, növekedés

A (15) dalban a *wuon vad'eskaz* kifejezés jelentései '1. megérkezés ideje, 2. érés ideje', ily módon a felnövés, növekedés nyelvi kifejezése önmagában hordozza a mozgásigéi jelentést is, s ezzel együtt AZ ÉLET UTAZÁS fogalmi metaforát. (A magyar *érik* ige etimológiája is hasonló képzetet mutat: *érik* > *ér* 'elér, érkezik'.)

Természetesen a szexuális vágy az udmurtoknál sem volt megengedett, nyitott téma. A (16) dalszöveg is ezt mutatja:

(16) <i>Kitči vetlid, uromä?</i>	Hol járkáltál, kedvesem?
<i>šu bičani oj-a vetli?</i>	Nem jártam-e kányabangita-bogyót szedni?
<i>kitči kolid, uromä?</i>	Hol aludtál, kedvesem?
<i>kapka- kuspád oj-a kol?</i>	Nem aludtam-e kapud között?
<i>val'esad mar val, uromä?</i>	Micsoda volt ágyad, kedvesem?
<i>šod nilpulis oj-a val?</i>	Nem volt-e fekete pichtafenyő levele?

(Munkácsi 1887: 233)

A dalszöveg a szerelmi dalok ún. „ledérkedés” típusához tartozik (a típus megnevezése Munkácsitól ered, vö. 1887: 233–237). Maga Munkácsi úgy értelmezi, hogy a *šu bičani* 'kányabangita-bogyót szedni' kifejezés a nővel való szeretkezést jelenti (Munkácsi 1887: 233). Tehát itt a KÁNYABANGITA-BOGYÓ SZEDÉSE MINT SZEXUÁLIS KAPCSOLAT, AKTUS kulturális metafora valósul meg Munkácsi értelmezése szerint.¹² Az orosz népdalokban a kányabangita mind a szerelmet, mind a lányt szimbolizálhatja (Vakurov 1985: 93). Az udmurtban a kiválasztott korpuszban nincsen más olyan példa, melyben a kányabangita metaforizációja a szexuális aktusra utalna. Munkácsi nyilván az adatközlők információit is figyelembe véve írta le fenti megállapítását. A dal kérdéseken és visszakérdező válaszokon alapuló szerkezete szintén mutatja a SZEMÉLYESSÉG séma megnyilvánulását. A kérdezett személy nem kijelentő vála-

¹² Munkácsi a „szilánkfá vágását” is hasonló módon értelmezi: tehát A SZILÁNKOS FA VÁGÁSA MINT SZEXUÁLIS KAPCSOLAT/AKTUS. *Uromä, uromä, kitsi vetlid? Vetli mon čap-kis korani.* 'Kedvesem, kedvesem, hol jártál? Szilánkfát vágni jártam én' (Munkácsi 1887: 233–234).

szokat ad, hanem kérdéssel felel, azaz nem jelenti ki a megtörtént tényeket, eltávolítva ezzel magát az eseményektől.

Baranyiné is központi témának tartja a szexualitást a házassággal kapcsolatban a magyar népdalokban, és leírja, hogy mivel a szexuális aktus a paraszti erkölcs szabályainak megszegését jelenti, a kulturális metaforák a népdalokban a SZEMÉRMESÉG kulturális séma mögött rejlenek (Baranyiné 2018a: 159, 162). Tehát a magyar népdalokban A LÓ ITATÁSA SZEXUÁLIS AKTUS, A SZERELEM FOLYÓVÍZ kulturális metaforák a szexualitásra utalnak, valamint a *folyó vize* kifejezés egyik dalban a szexuális aktust eredményét mutathatja. A LÓ ITATÁSA képi séma a magyarok lótartási hagyományaival kapcsolódik össze, és metaforikus jeleneteiben a ló a legényt mutatja, a lányt viszont a tó vagy a kút (Baranyiné 2018a: 162).

8. A VIRÁG kulturális metaforái

A VIRÁG gyakori forrástartomány a népdalokban. A szimbólumszótárak szerint a virágok a békét, a női szépséget, a fiatalságot, a tavaszt és a virágzást, a harmóniát s az élet rövidségét szimbolizálják (Tressider 1999, Vovk 2006: 143). E fejezetben belül az udmurt népdalokra jellemző VIRÁG, pontosabban a zelnicevirág és a zergeboglár konceptualizációját mutatom be.

A sosmai udmurtok népdalaiban a fiatalság mulandósága gyakori téma, amelyet sok esetben a zelnice reprezentációján láthatunk. A (17) dalban a ZELNICE VIRÁGZÁSA MINT FIATALKOR metafora szerepel, együtt a ZELNICEBOGYÓ MINT ÖREGEDÉS metaforával:

(17)	<i>вия, вия льӧмпу сяська</i>	Hull, hull a zelnice virága
	<i>виям интыяз ай льӧм потэ</i>	Ahová hull, ott zelnice nő
	<i>ортче, ортче пинал даур</i>	Elmúlik, elszáll a fiatalkor
	<i>сюлмэз-кӧтез ай позыртэ.</i>	A szívet-gyomrot bánat szorítja össze.
- (Vikár – Bereczki 1989: 478)

A dal fő képe a zelnice virágzása, melyet a virágok hervadása követ, és a virágok lehullásával azok helyén zelnicebogyó jelenik meg. Mindez a fiatalság gyors elmúlására utal. A dalban ezen felül még megfigyelhetjük, hogy a bánat helye a szív és a gyomor. Ez a kép nemcsak a népdalokban tipikus, hanem az udmurt nyelvhasználatban is, és mindez AZ ÉRZELMEK HELYE (TARTÁLYA) A SZÍV-GYOMOR¹³ fogalmi metaforával hozható kapcsolatba.

Nem csupán a zelnicevirág, hanem a zergeboglár is utalhat az ifjúság elmúlására, ezt láthatjuk az alábbi dalszövegben:

¹³ A gyomor és szív funkciója sok tekintetben azonos az érzelmek nyelvi megjelenítésében.

- (18) *vož viļiņ žuža noj tete čačajed,* A réten szép virág¹⁴ nő,
motoriskiz no ben(e) čal' tōwžej, Virul, aztán hamar elhervad.
piñal dāwirmj noj, muso dāwirmj Az ifjú korunk, kedves korunk
musojštiz no ben čal' ortčej. Dédelget, aztán hamar elmúlik.
 (Vikár – Bereczki 1989: 79)

A (18) dalszövegben tehát a következő metaforák szerepelnek: A VIRÁG (ZERGEBOGLÁR) MINT ÉLET, A VIRÁGZÁS MINT IFJÚSÁG, A VIRÁG (ZERGEBOGLÁR) HERVADÁSA MINT A FIATALSÁG ELMÚLÁSA. Ezekre álljanak itt további példák is: *vož vālən šaška no kəžə žuža, ožə no žužaškom* 'ahogy a virág nő a réten, mi magunk is úgy nővünk' (Vikár – Bereczki 1989: 154), *доуры, доуры мак сяськае доуры* 'az életem, az életem, mák virága életem' (Informátor №2), *šundj berganlen no ajig šaškajez, ogpow no gol'kit no uz poti, ta piñaw dāwirmj noj ortčiz no, koškiz, ogpow no piñaw no uz liwij* 'a napraforgó virága még egyszer éretlen nem lesz – a leánykor elmúlt, elment, még egyszer leány lenni nem lehet' (Vikár – Bereczki 1989: 68–69).

A következő dalszövegben (19) még nyilvánvalóbban feltárul a VIRÁG MINT FIATALSÁG kulturális metafora működése:

- (19) *bad'pū vāžijez no puñə leštesal,* Fűzfa gyökeréből kanalat csinálnék,
bad'pūlen vāžijez tuž vekči. a fűzfa gyökere nagyon vékony.
pinal gümərme no šaška karšsal, A fiatalságomat virággá változtatnám,
šaškalen gümərez tuž vekči. a virág élete nagyon vékony.
 (Vikár – Bereczki 1989: 163)

E dalban a virág rövid élete metaforikusan a fűzfa vékony gyökerével kerül párhuzamba, tehát a szövegben a VIRÁG MINT FIATALSÁG mellett a FÜZFÁ VÉKONY GYÖKERE MINT A RÖVID ÉLET/MÚLÓ FIATALSÁG kulturális metafora is megtalálható. Az udmurt népdalok alapján megállapítható, hogy az udmurtok világképében a fiatalság és az élet fogalmak mulandóságukkal összefüggésben többször is szűk, rövid jelenséghez kapcsolódnak, és ez sajnálattal, bánattal jár együtt. (Ennek elemzését ld. még a KESKENY FOLYÓMEDER MINT NEHÉZ ÉLET kulturális metafora bemutatásánál az 5. fejezetben).

A virág az udmurt népdalokban tehát az étellel, a fiatalsággal asszociál, a virág hervadása pedig az élet, a fiatalkor elmúlásával. Mindez A JÓ – FELFELÉ IRÁNYULTSÁG, A ROSSZ – LEFELÉ IRÁNYULTSÁG kognitív alapú orientációs metaforához kapcsolódik, hisz a virágzó virág felfelé nyílik, a hervadt virág, a gyökér ezzel szemben lefelé hajlik/hullik (Kövecses 2005: 52, Lakoff –

¹⁴ A dalban szereplő *tete čača* jelentése 'zergeboglár' (Buszigina 2011: 64), Vikár – Bereczki 'szép virág' fordítása nem pontos.

Johnson 1980: 14–19). A (19) dal kulturális metaforáját pedig a következő, szintén általános orientációs metaforával kapcsolom össze: a HOSSZÚSÁG/SZÉLESSÉG – JÓ, A RÖVIDSÉG/VÉKONYSÁG – ROSSZ, azaz az élet hosszúsága pozitívumként értelmezendő, a rövidsége, az élet gyors múlása pedig negatívumként. Ez a metafora (a vékonyság képze az életre) az udmurtok számára specifikus lehet, és az udmurtoknak az életről való ősi elképzelését mutatja.

A népdalokban gyakran a VIRÁG forrástartomány lányt szimbolizál. Az összes udmurt népdalban, irodalmi műben a lányt szimbolizáló virágok a réti szegfű és a búzavirág (Kuznyecova 2013: 595–596), a legnagyobb szerepet pedig a zergeboglár (udm. *умалмас*) játssza (vö. Petrov *Italmasz* című 1984-es költeményét; vagy a zergeboglár szerepét a régi és modern udmurt dalokban). A zergeboglárnak az udmurt népdalokban az a funkciója, hogy az utazók a menyasszony házához való utat a zergeboglár fényén keresztül találják meg (Dusenкова 2018: 81). Valójában A VIRÁG MINT LÁNY metafora nagyon általános, univerzális más népek dalaiban is (vö. a magyar népdalokban a LEÁNY = TEARÓZSA, Baranyiné 2018b: 324). A mari folklórszövegekben a lány *пеледыш* 'virág', *ош пеледыш* 'fehér virág, kamilla', *мөр пеледыш* 'szamóca virága' (Sabdarova 2016: 55). Az orosz népdalokban nem nagyon konkretizálható a virág fajtája, általában csak a 'virág' lexéma szerepel, amely a leggyakrabban a fiatal lányt jelenti (Fendrih 2009: 268).

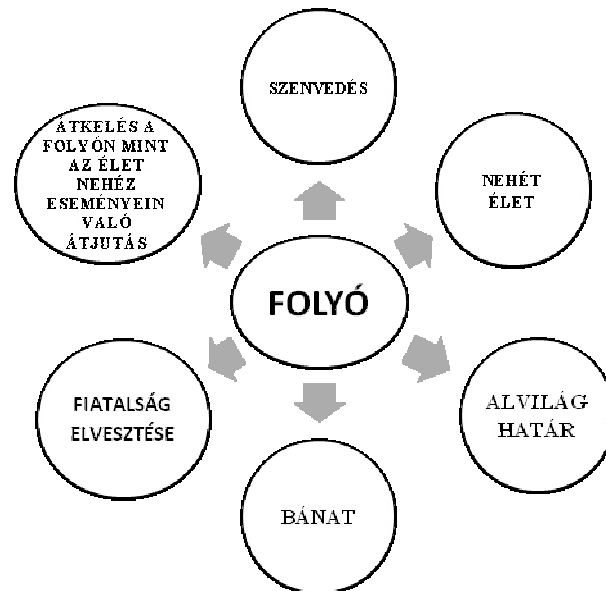
9. Összegzés

Írásomban a TERMÉSZET kulturális metaforáit, illetve a folyó, erdő/fekete erdő, fa, virág reprezentációin alapuló kulturális konceptualizációkat vizsgáltam meg a Vjatkán túl élő udmurtok népdalaiban.

Az udmurt kulturális metaforák elemzéséből az alábbi következtetések és általánosítások vonhatók le. A népdalok természetképei jellemzően a TERMÉSZET MINT ÉRZELEM kulturális metafora megvalósulásai, melyek mögött a SZEMÉRMESSÉG séma áll, összefüggésben az udmurtokra általában is jellemző visszafogottsággal és szemérmességgel. A természet ilyen motivációjú megjelenítése más népek dalaira is jellemző.

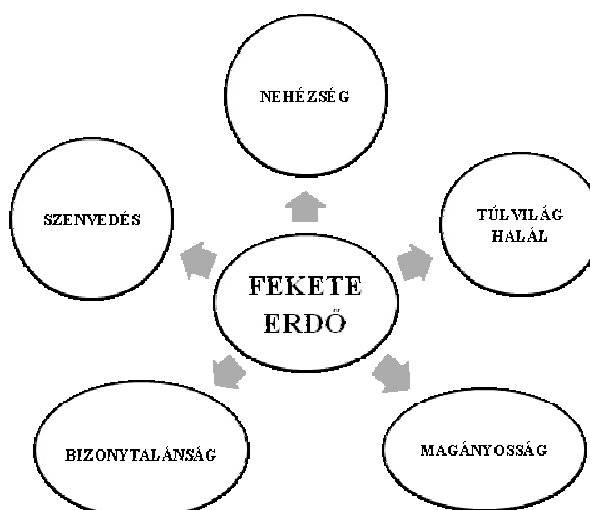
A természeti képeken alapuló kulturális metaforák forrás- és céltartományait vizsgálva megfigyelhető, hogy azonos forrástartományhoz több, különböző céltartomány társítható, és fordítva is igaz, azonos céltartomány többféle forrástartomány által jeleníthető meg. Például a FEKETE ERDŐ forrástartományhoz a TÚLVILÁG, MAGÁNYOSSÁG, BIZONYTALANSÁG, NEHÉZSÉG, SZENVEDÉS céltartományok kapcsolódnak, továbbá a TÚLVILÁG/HATÁR céltartomány tartozhat a FOLYÓ, és tartozhat a FEKETE ERDŐ forrástartományokhoz is, s ez a két fogalom (FOLYÓ, ERDŐ) közötti szoros kapcsolatra is utal. A vizs-

gálat azt is megmutatta, hogy a kulturális metaforák a kognitív metaforákkal sok szempontból azonosak, de a kulturális metaforák a fogalmi metaforákkal szemben olyan reprezentációkat mutatnak be, amelyek tipikusan egy adott kulturális környezetben értelmezhetők. A folyó reprezentációja pl. a TARTÁLY sémához kapcsolódik, amely a kognitív metaforaelméletben is jelentős szerepet játszik az érzelmek kifejeződésében (AZ ÉRZELEM TARTÁLYBAN LÉVŐ FOLYADÉK). A 2. ábrán látható a folyó reprezentáción alapuló kulturális metaforák működése:

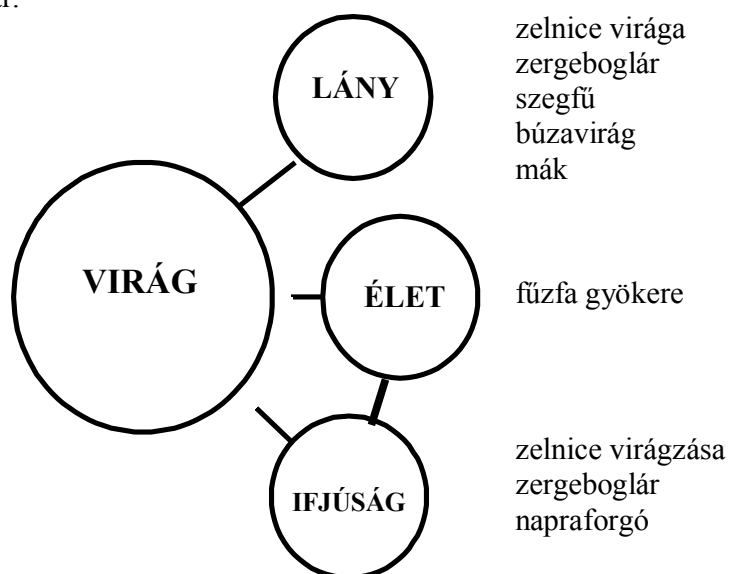
2. ábra: A folyó reprezentációhoz kapcsolódó kulturális metaforák

Az erdő kulturális metaforái gyakran kapcsolódnak AZ ÉLET UTAZÁS fogalmi metaforához. A metaforák egymással is összekapcsolódnak, egyikből következik a másik: A FEKETE ERDŐ MINT BIZONYTALANSÁG az újoncok dalai-ban A FEKETE ERDŐ MINT TÚLVILÁG metaforájává válhat, vagy a MAGÁNYOS-SÁG céltartomány a SZENVEDÉS céltartománnyal helyettesíthető, melynek az a magyarázata, hogy a céltartományok lexiko-szemantikai mezői nagyon kö-zeliek. A folyó és erdő reprezentációk metaforikus jelentésben elsősorban az udmurt esküvői énekekben, valamint a menyasszonyt és az újoncokat bú-csúztató népdalokban jelennek meg.

3. ábra: Az erdő/fekete erdő reprezentációhoz kapcsolódó kulturális metaforák

A VIRÁG fogalom elsősorban az ÉLET és IFJÚSÁG fogalommal van kapcsolatban. A virágok közül a leggyakoribb a népdalokban a zelnice virága és a zergeboglár.

4. ábra: A virág reprezentációhoz kapcsolódó kulturális metaforák

A fa reprezentációt csak a szexuális aspektus szempontjából vizsgáltam a korpuszomban lévő népdalokon. A dalokban gyakori, hogy a SZEXUÁLIS ÉRÉS vagy a SZEXUÁLIS AKTUS céltartományokat a FA fogalma közvetíti, a szövegekben szereplő fafajták az almafa, a kányabangita és a szilánkos fa.

A vizsgált metaforikus kifejezések a nyelvi elemzésen túl képet adnak az udmurtok világképéről, gondolkodásáról, kollektív tapasztalatairól, a tanulmány elméleti kerete pedig további lehetőséget ad a fogalmi és kulturális metaforák összefüggéseinek és eltéréseinek tanulmányozására, valamint a kultúrák közti komparatív elemzésre is.

Informátorok

1. M. Sz. Terentjeva (1913), születési hely: Mari ASSR, Mari-Turek járás, Kiszzelevo.
2. A. T. Ivanova (1939), születési hely: Mari ASSR, Mari-Turek járás, Bolsoj Karligan.
3. M. A. Glavatszkikh (1961), születési hely: Mari ASSR, Mari-Turek járás, Bolsoj Karligan.

Irodalom

- AGAPKINA, T. A. [Агапкина, Т. А.] 2017: Символика деревьев в фольклоре и традиционной культуре славян: яблоко. <http://studlit.ru/2017-2-1/Agapkina.pdf>
- ANYISZIMOV, N. [Анисимов, Н.] 2017: «Диалог миров» в матрице коммуникативного поведения удмуртов. University of Tartu Press, Tartu.
- АТАМАНОВ, М. G. [Атаманов, М. Г.] 1988: Удмуртская ономастика. Удмуртия, Ижевск.
- АТАМАНОВ, М. G. [Атаманов, М. Г.] 2003–2004: Из истории формирования этнолингвистических групп удмуртов. Арская группа. *Finno-Ugrica* 7–8/1: 58–67.
- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2017: Mi a kulturális metafora? *Magyar Nyelvőr* 140: 404–425.
- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2018a: Kulturális metaforák és sémák a magyar népdalok folyó-reprezentációiban I. *Magyar Nyelv* 114: 156–168.
- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2018b: Kulturális metaforák és sémák a magyar népdalok folyó-reprezentációiban II. *Magyar Nyelv* 114: 320–329.
- BORTNYIKOVA, N. V. [Бортникова, Н. В.] 2013: Материальные носители традиционной удмуртской символики. *Финно-угорский мир* 17: 77–81.
- BUSZIGINA, L. V. [Бусыгина, Л. В.] 2011: Названия купальницы в удмуртских диалектах. *Ежегодник финно-угорских исследований* 4: 63–70.
- CSICSERINA, Sz. V. [Чичерина, С. В.] 1905: У приволжских инородцев: путевые заметки. Тип. В. Я. Мильштейна, Санкт-Петербург.
- DiMAGGIO, PAUL 1997: Culture and cognition. *Annual Review of Sociology*. https://www.sscnet.ucla.edu/comm/steen/cogweb/Abstracts/DiMaggio_97.html

- DUSENKOVA, T. R. [Душенкова, Т. Р.] 2014: Лексемы скромный, медлительный и упрямый в удмуртской лингвокультуре. Вестник угроведения 18: 43–49.
- DUSENKOVA, T. R. [Душенкова, Т. Р.] 2018: Флористический код культуры в городском ландшафте. Восточно-Европейский научный вестник 13/1: 81–84.
- FENDRIH, A. N. [Фендрих, А. Н.] 2009: Цветок в зеркале русской народной лирической песни. In: Березович, Е. Л. (отв. ред.), Этнолингвистика. Ономастика. Этимология. Материалы международной конференции, Екатеринбург, 8–12 сентября 2009 г. Издательство Уральского университета, Екатеринбург. 267–268.
- FENOMENOV, M. JA. [Феноменов, М. Я.] 1929: Вотская деревня Карлыган. Краеведение 6/8: 469–480.
- GRISKINA, M. V. et al. [Гришкина М. В. – Лигенко, Н. П. – Чураков, В. С. – Куликов, К. И.] 2004: История Удмуртии: конец XV– начало XX века. УИИЯЛ УрО РАН, Ижевск.
- HRISZTOLUBOVA, L. SZ. [Христолюбова, Л. С.] 1984: Семейные обряды удмуртов. Удмуртия, Ижевск.
- JEGOROV A. JE. – ZAGREBIN A. JE. [Егоров, А. Е. – Загребин, А. Е.] 2018: Бернат Мункачи, война, мир и финно-угорские исследования. Ежегодник финно-угорских исследований 12/4: 65–79.
- KARDINSZKAJA, SZ. V. [Кардинская, С. В.] 2005: Удмурты об этнической идентичности. Социологические исследования 5: 100–105.
- KEJMAKOV, V. K. [Кельмаков, В. К.] 1970: Происхождение и первое упоминание этнонима *ар*. In: Никонов, В. А. (отв. ред.), Этнонимы. АН СССР, Институт этнографии. Наука, Москва. 189–193.
- KEJMAKOV, V. K. [Кельмаков, В. К.] 1991: Юрье Вихманн и вопросы удмуртского языкознания. Пермистика 2. Ижевск. 10–32.
- KEJMAKOV, V. K. [Кельмаков, В. К.] 1993: Формирование и развитие фонетики удмуртских диалектов. Издательство Удмуртского университета, Ижевск.
- KEJMAKOV, V. K. [Кельмаков, В. К.] 2019: Белая Кама впрямь ли белая? (Удмуртские названия реки Камы в письменных источниках.) Удмуртский государственный университет, Ижевск.
- KISZELEVA, T. V. [Киселева, Т. В.] 2007: Андреас Иоганн Шёгрэн – основатель финно-угроведения в России. Автореферат дис. канд. ист. наук. Петрозаводск.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005: A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Typotex, Budapest.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010: Kognitív nyelvészet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KUTEVA, M. V. [Кутева, М. В.] 2016: Слово «яблоко» и его смыслы в коммуникативном пространстве русского и испанского языков.
<https://cyberleninka.ru/article/n/slovo-yabloko-i-ego-smysly-v-kommunikativnom-prostranstve-russkogo-i-ispanskogo-yazykov>

- KUZNYECOVA, R. A. [Кузнецова, Р. А.] 2013: Идеал девичьей красоты в удмуртском фольклоре и литературе. *Фундаментальные исследования* 11/3: 594–597.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980: *Metaphors we live by*. The University of Chicago Press, Chicago.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1999: *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought*. Basic Books Press, New York.
- MASZLOVA, V. A. [Маслова, В. А.] 2001: *Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений*. Издательский центр «Академия», Москва.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1887: *Votják népköltészeti hagyományok*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- MUNKÁCSI, BERNÁT 1952: *Volksbräuche und Volksdichtung der Wotjaken*. Herausgeben von D. R. Fuchs. Helsinki.
- MÜLLER, G. F. [Миллер, Г. Ф.] 1791: Описание живущих в Казанской губернии языческих народов. *Имп. Акад. Наук, Санкт-Петербург*.
- NISHIDA, HIROKO 1999: A cognitive approach to intercultural communication based on schema theory. *International Journal of Intercultural Relations* 23/5: 753–777.
- NURIJEVA, I. M. [Нуриева, И. М.] 1995: Песни завятских удмуртов. [Ноты.] Вып. 1. УИИЯЛ УрО РАН, Ижевск.
- NURIJEVA, I. M. [Нуриева, И. М.] 1999: Музыка в обрядовой культуре завятских удмуртов. УИИЯЛ УрО РАН, Ижевск.
- NURIJEVA, I. M. [Нуриева, И. М.] 2004: Песни завятских удмуртов. Ватка кам тупалась удмуртъёслэн крезьгуръёссы. Вып. 2. УИИЯЛ УрО РАН, Ижевск.
- NYIKITINA, G. [Никитина, Г.] 2012: Завятские удмурты в трудах исследователей. In: *Аутентичная география. Завятские удмурты* 4: 5–10.
- OKUNYEVA, T. V. [Окунева, Т. В.] 2012: Удмуртская свадьба: традиции и инновации. *Грамота* 3/1: 130–133.
- PÁL JÓZSEF – ÚJVÁRI EDIT 2001: *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és magyar kultúrából*. Balassi Kiadó, Budapest.
- POPOVA, SZ. A. [Попова, С. А.] 2013: Этническая история и мифологическая картина мира манси. Издательство Юграфика, Ханты-Мансийск.
- RUTTKAY-MIKLIÁN ESZTER 2013: A tisztátalanság eredete. Az állatok szerepe a hanti tisztaság-koncepcióban. In: Fancsaly Éva – B. Székely Gábor (szerk.), *Obi-ugor és szamojéd kutatások, magyar őstörténet*. Hajdú Péter és Schmidt Éva emlékkonferencia, 2012. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- SABDAROVA, L. JE. – SKALINA, G. JE. [Шабдарова, Л. Е. – Шкалина, Г. Е.] 2016: Цветы в поэтической традиции народа мари. *Грамота* 6/3: 54–56.
- SEDA-ZORINA, I. M. [Шеда-Зорина, И. М.] 2007: Удмуртская диаспора в субъектах федерации различного типа (на примере удмуртов Пермской и Кировской областей, республик Башкортостан, Татарстан и Марий Эл). Диссертация канд. ист. наук. Ижевск.

- SHARIFIAN, FARZAD 2011: Cultural conceptualisations and language. Theoretical framework and applications. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- SHARIFIAN, FARZAD 2017: Advances in cultural linguistics. Springer Nature, Singapore.
- SUTOVA, N. I. et al. [Шутова, Н. И. – Капитонов, В. И. – Кириллова, Л. Е. – Останина, Т. И.] 2009: Историко-культурный ландшафт Камско-Вятского региона. УИИЯЛ УрО РАН, Ижевск.
- SUTOVA, N. I. [Шутова, Н. И.] 2011: Дерево в традиционном удмуртском мировоззрении. Ежегодник финно-угорских исследований 2: 56–71.
- SUTOVA, N. I. [Шутова, Н. И.] 2012: Сакральные ценности завятских удмуртов. In: Аутентичная география. Завятские удмурты 4: 34–45.
- SZAPOZNIKOV, L. D. [Сапожников, Л. Д.] 2019: Сокровища удмуртского фольклора. Песни, танцы и игры шошминских удмуртов I. Заман, Казань.
- TARAKANOV, I. V. [Тараканов, И. В.] 1993: Удмуртско-тюркские языковые контакты. Теория и словарь. Издательство Удмуртского университета, Ижевск.
- TOLSZTOJ, NY. I. [Толстой, Н. И.] 2012: Славянские древности. Этнолингвистический словарь. Том 5. Институт славяноведения РАН, Москва.
- TRESSIDER, J. 1999: Словарь символов. Фаир-Пресс, Москва.
- VAKUROV, V. N. [Вакуров, В. Н.] 1985: Калина жаркая. Русская речь 6: 91–97.
- VANEGAS, DORIS 2019: Categorías culturales en la instrumentalización del proceso lector y escritor. Enunciación. Pedagogías de la lengua 24/2: 267–275.
- VASMER, MAX 1986: Этимологический словарь русского языка. Том 2. Прогресс, Москва.
- VIKÁR LÁSZLÓ – BERCZKI GÁBOR 1989: Votyak Folksongs. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VLADIKIN, V. E. [Владыкин, В. Е.] 1994: Религиозно-мифологическая картина мира удмуртов. Удмуртия, Ижевск.
- VLADIKINA, T. G. [Владыкина, Т. Г.] 2000: Образ родника в традиционной этнокультуре удмуртов. In: Туганаев, В. В. (ред.), Родники Ижевска. Удмуртский университет, Ижевск. 9–19.
- VLADIKINA, T. G. – KIRILLOVA, L. JE. [Владыкина, Т. Г. – Кириллова, Л. Е.] 2017: «Именные деревья» (*нимтуло писну*) в микропонимии удмуртов. Научный диалог 11: 232–246.
- VOVK, O. V. [Вовк, О. В.] 2006: Энциклопедия знаков и символов. Вече, Москва.
- WICHMANN, YRJÖ 1893: Wotjakische Sprachproben. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsingfors.
- WICHMANN, YRJÖ 1901: Wotjakische Sprachproben II. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsingfors.

**Cultural metaphors of NATURE
in the folk songs of the Udmurts living beyond the Vyatka**

Folk songs are an important part of the spiritual culture of the Udmurts since they reflect the worldview and culture of the nation, personal emotions as metaphorical representations. The aim of this paper is to investigate the cultural metaphors of the Udmurt language in the frame of cultural linguistics. The research corpus includes folk songs of the Udmurt diaspora living in the present-day Republics of Tatarstan and Mari El, and in the Kirov Region of Russia beyond the Vyatka River. Special attention is paid to the analysis of the most common conceptualizations of the concepts of nature such as RIVER, FOREST/ BLACK FOREST, TREES and FLOWERS in the selected corpus. Besides, this paper also attempts to present the cultural metaphor NATURE IS EMOTION which is based on the schemes of the emotions of shyness and shame.

Keywords: metaphor, cultural metaphor, cultural linguistics, conceptualization, cultural category, cultural schema

MARINA ROMANOVA

A patás állatok megnevezése az északi számi bibliafordításokban

SZALÓCZY Bettina

Debreceni Egyetem, Nyelvtudományok Doktori Iskola
sz.bettina96@gmail.com

1. A lefordíthatatlan fordítása, a reáliák

A fordítói tevékenység összetett feladat, melynek során a fordítóknak több problémával kell szembenézniük. Egyrészt a nyelvek struktúrája is eltérő, másrészt a nyelvi szinten is megjelenő kulturális és társadalmi különbségek, a reáliák szintén nehezítik a fordításokat. A reáliák pontos meghatározása, fordításuk kutatása a fordítástudományban is számos problémát vet fel. Ennek a fogalomnak nincs egyetlen definíciója, a reália terminus mellett több kifejezéssel is lehet találkozni (ld. *reálialexéma*, *kultúrspecifikus kifejezés*, *lakúna*), ezeket többé-kevésbé szinonimákként használják (Heltai 2013: 33).

Klaudy Kinga definíciója szerint a reália: „valamely kultúrára sajátosan jellemző jeltárgy vagy fogalom és annak elnevezése, amelynek a másik kultúrában nincs megfelelője, vagy más a konnotációja” (Klaudy 2013: 86). Mujzer-Varga Krisztina értelmezésében a *reálialexéma* olyan nyelvi megnyilvánulás, „amely egy adott közösségre jellemző, annak tagjaiban a közel közös háttértudásnak köszönhetően hasonló asszociációkat hív elő, konnotatív jelentése, érzelmi töltete van” (Mujzer-Varga 2007: 74). Vermes Albert a reáliák problematikáját a *kultúra-specifikussággal* magyarázza: „egy feltevés, amely eleme az egyik közösség kölcsönös kognitív környezetének, nem eleme egy másik közösség kölcsönös kognitív környezetének” (Vermes 2004: 8). A *lakúna* (< lat. *lacuna* ’hézag, rés, hiány’) fogalmát Vinay és Darbelnet 1958-as francia nyelvű, majd ugyanezen írás 1995-ben kiadott angol nyelvű szakirodalmában találjuk. Ez a fogalom a fordítás következtében kialakult hiányosságra utal, azaz arra a jelenségre, amikor a célnyelvben hiányzik az adott szó megfelelője, így a forrásnyelvi anyagot nem lehet pontosan lefordítani (Vinay – Darbelnet 1995).

A sokszínű megközelítésen túlmutatva a reáliáknak három típusát tudjuk megkülönböztetni. Ezeket Vlahov és Florin (Vlahov – Florin 1980) alapján mutatom be.

1) A **földrajzi reáliák** csoportjába tartoznak a természeti képződmények (pl. *sztyeppe, fjord*); a meteorológiai szavak (*tornádó, számum*); az ember alkotta földrajzi dolgok (*árok, polder*); az endemikus (csak az adott helyen előforduló) élőlények (*pitsunda fenyő, kivi, yeti*).

2) A **néprajzi reáliák** csoportjai:

a) a hétköznapi élethez kapcsolódó szavak: ételek, italok (*spagetti, kumis, knédli, galuska*), az evést, ivást biztosító létesítmények (*taverna, bisztró, teaház*), a ruházkodás szavai (*tóga, burka, mokaszin, fibula, turbán*), a lakhatáshoz¹ kapcsolódó szavak és egyéb használati eszközök (*izba, jurta, ibrik, pocakos tűzhely*), a közlekedés szavai (*landau, trojka, katamarán*). Egyéb, a fenti csoportokba nem sorolható reáliák: *kapadohány, üdülő*.

b) A második csoportot a munka világához tartozó reáliák alkotják, ezek a munkás emberek, eszközök és a munkaszervezés megnevezései: *farmer, fel-lah, machete, bumeráng, lasszó, ranch*.

c) A harmadik nagy halmaz a művészet és a kultúra csoportja, ide tartoznak a zenék, táncok, hangszerek, folklór, színház, előadók, szokások, ünnepek, játékok, mitológia, kultuszok, naptár, egyéb művészetek és műtárgyak kultúrspecifikus megnevezései: *tarantella, bendzsó, szága, komédia, trubadúr, konfirmáció, holi, valkűr, sámán, vénasszonyok nyara, ikebana*.

d) Az etnikai jelenségekhez soroljuk a népcsoportok neveit, humoros vagy sértő beceneveket és a lakóhely szerinti személyneveket: *bantu, nganaszan, Fritz, Kanaka*.

e) Mértékegységek és pénzek: *láb, rubel, dime*.

3) A **társadalmi-politikai reáliákhoz** tartoznak a közigazgatás kifejezései (*vármegye, falu*); a különböző szervekhez, hatóságokhoz, közjogi méltóságokhoz kapcsolódó kifejezések (*felsőház, kancellár*), a társadalmi és politikai élet szavai (*bolsevik, partizán*). Ebbe a kategóriába soroljuk a különböző címeket, fokozatokat és kasztokat is (*herceg, gróf, dzs centri*). Ide tartoznak a katonai reáliák is, az egységek, személyek, fegyverek, egyenruhák megnevezései, pl. *légio, muskéta, páncéling, janicsár* (Vlahov – Florin 1980: 51–56).

A reáliákat tehát nem lehet szó szerint lefordítani, mert nem érthetők egy másik nyelvi, kulturális közegben. Megoldásként lábjegyzeteket, körülíráso-

¹ A számiknál ilyen például a *lávvu*, melynek jelentése 'felsátor, fedezék, ami visszaveri az eléje helyezett tűz melegét'.

kat szoktak használni a fordítók, ugyanis ha a célnyelvben is ismert kulturális jeltárgyra fordítanánk, pontosabban változtatnánk az adott fordítandó kifejezést, akkor sérülne a szöveg ismeretterjesztő része (Klaudy 1994: 33).

1.2. Állatnévi reáliák

Vlahov és Florin kategorizálása alapján az állatnevek a földrajzi reáliák csoportjába tartoznak. Több olyan állatnév van, amelynek a fordítása problematikus, ugyanis csak egy adott területen őshonosak, helyi sajátosságúak. Ilyen állatfajokra a magyarban is találunk példákat. Ha megnézzük a Hortobágyi Nemzeti Park angol nyelvű honlapját,² láthatjuk, hogy a kultúraspecifikus hely- és állatnevek nincsenek lefordítva, hanem magyarázatokkal látták el a különböző megnevezéseket. Ilyen például a hely- és kultúraspecifikus *Hungarian Puszt* elnevezés, a fordítás ennek elvonná az egzotikusságát (Terstyényi 2011:19). Fordíthatatlansága révén az állatnévi reáliák csoportjába tartozik a magyarban a *puli* kutyafaj elnevezés is, mely szintén megmaradt eredeti formájában a külföldi turisták számára, akárcsak az Alföldön élő juhászok fontos juhajtája, a *magyar/hortobágyi racka juh*.

Az északi számi nyelvben a rénszarvasokhoz, a réntartáshoz kapcsolódó szavak gazdagsága figyelhető meg. Ezeknek a jelentését a magyarban csak körülírásokkal lehet visszaadni, pl. *goddi* 'nem háziasított rénszarvas', *boazu* 'háziasított rénszarvas'. Bonyolultabb például a *varit|čoarve||dahkki* (vö. *varit* 'második életévében lévő hím rén', *čoarvi* 'agancs', *dahkki* 'csináló'), azaz kb. 'egyéves hím rénszarvas, melynek agancsa már nagyobb a korához képest'. A még meg nem született rénszarvasokra is több kifejezés van, attól függően, hogy réntartó vagy nem réntartó ember nevezi meg. Utóbbi a *bohcco ohki* kifejezést használja (*boazu* 'rénszarvas', *ohki* 'magzat'). Egy réntartó viszont a *sis|miessi* 'belső rénborjú' formát használja, amiben érzékelhető az érzelmi kötődés (ld. Falk 2013). – A réntartás terminológiája az északi számi nyelvben rendkívül gazdag, az egyes szavak, kifejezések sok olyan többletinformációt tartalmaznak, amelyek annyira kultúrspecifikusak, hogy fordításuk nem lehetséges.

2. Vizsgálati célok és módszerek

Jelen írásomban az északi számi nyelvű bibliafordításokban megjelenő, az állatneveken belül is egy jól elkülöníthető szemantikai csoportot, a patás állatok³ megnevezéseit vizsgálom. Kutatásomban két különböző időből száрма-

² <https://www.hnp.hu/en/szervezeti-egyseg/conservation/oldal/grazing-animal-husbandry-on-the-puszt-i>

³ Vizsgálatomban mind a páros- és mind a páratlanujjú patás állatokat bemutatom.

zó fordítást hasonlítok össze. Az egyik az 1895-ben Oslóban megjelent teljes bibliafordítás (*Bibal daihe Bassi čala, mi sistes doalla boares ja áđđa testamenta kanonalaš girjid* [A Biblia avagy a Szentírás, mely az Ó- és Újszövetség kanonikus könyveit foglalja magában]). Ezt Jens Andreas Friis és Just Knud Qvigstad norvég nyelvészek, a számi származású Lars Jacobsen Hætta és Salomon Nilsen, valamint Johannes Nilsson Skaar norvég püspök készítette. A másik fordítás a 2019-ben megjelent új, teljes Biblia (*Biibbal*), amely a norvég, svéd és finn bibliaársaságok közös munkájának eredménye. (A számi bibliafordításokról ld. Kelemen 2019, 2020.)

Tanulmányomban azt próbálom meg felmérni, hogy 1) milyen megoldásokat alkalmaztak a fordítók a reáliákként tekinthető állatnevek esetén (ilyen pl. a Számiföldön nem őshonos *teve*, *gazella*, *zsiráf*) 2) másként nevezik-e meg ezeket az állatokat az új bibliafordításban. Az adatok mellé a könnyebb érthetőség és visszakereshetőség érdekében a 2014-es revideált protestáns magyar fordítás (*Magyar Bibliatársulat Újfordítású Bibliája*) megfelelő szöveghelyeit is hozzárendeltem.

3. Patás állatok megnevezései az északi számi bibliafordításokban

Az alábbiakban az általam vizsgált északi számi bibliafordításokból gyűjtött 31 patás állat megnevezését mutatom be alfabetikus sorrendben. Nem sorolom fel az előfordulások összes helyét, csak egy-egy adatot emelek ki. Amennyiben eltérés figyelhető meg a két fordításban az adott helyen szereplő patás állat megnevezésében, úgy mindkét adatot felvettem címszóként (pl. 1895: *báktegáica* 'Capra ibex; kőszáli kecske' ~ 2019: *várregáica* 'zerge'). A címszavakat és az etimológiai magyarázatokban szereplő adatokat az új helyesírás⁴ szerint adom közre. A magyar részek a 2014-es revideált protestáns fordítás párhuzamos szöveghelyeiről vannak beemelve. Fontos megjegyezni, hogy ezek nem szó szerinti fordítások.

Anyagomban négy fő állatfaj különíthető el (ezeknek vannak hímjei és nőstényei, továbbá kicsinyei, a felnőtteknek kor szerinti egyedei, vadak és háziásítottak, utóbbiaknak ivartalanított változatai is): a) szarvasmarhafélék (lat. *Bos*, északi számi *vuoksi*): marha, bika, tehén, borjú, ökör, bölény, bivaly; b) juhfélék (*Ovis*; *sávca*): juh, bárány, kos, ürü, muflon; c) kecskefélék (*Capra*; *gáica*): kecske, bak, gida ~ gödölye, hegyi/kőszáli/vad kecske, zerge; d) szarvasfélék (*Alces*; *sarvva*): jávor, őz (bak, suta), dām, rén (vad, háziásított), antilop, gazella. Ezenkívül a disznó, ló és szamár is szerepel az anyagban.

⁴ Ezen az 1978 óta és napjainkban is használt északi számi helyesírást értem, ennek alapján készült a 2019-es bibliafordítás is.

1) antilohpa 'Antilopinae; antilop' (5Móz. 14:05)

É.szám 1895	<i>Dak læk dak njealjeuolgag spirik, maid di oažžobetet borrat: vuoksa, savcca ja gaicca, sarva ja gasella ja godde ja gæđgebokka ja varregaicca ja ur-vuoksa ja giraffa. Juokke spiri, mast læk gazak, mak læk guovtesuoreld mietta čađa, ja mi smirica...</i>
É.szám 2019	<i>Dát leat dat njealjeuolggat eallit maid oažžubehtet borrat: Vuoksá, sávza ja gáica, sarvva, gazella, ruoigu, báktebohkká, meahcivuoksa, antilohpa, meahcisávza ja buot eará njealjeuolggat eallit main leat guovttesuorat guohpirat ja mat smirezastet.</i>
Magyar	<i>Ezek azok az állatok, amelyeket megehettek: a marhát, a juhót és a kecskét, a szarvast, a gazellát és az őzet, a zergét, az antilopot, a bölényt és a vadkecskét, és megehettek minden kérődző állatot, amely hasított körmű...</i>

Vándorszó. Nem lehet megállapítani, melyik nyelvből került át a számiba, vö. no., sv. *antilop*.

2) ásen 'Equus asinus, háziszamár' (4Móz. 16:15)

É.szám 1895	<i>Im mon læk sist valddam ovtage asena, ja im mon læk dakkam oktige sin gaskast maidege bahaid.</i>
É.szám 2019	<i>Mun in leat váldán sis ásenage inge leat dahkan oktiige sis maidege baháid.</i>
Magyar	<i>Nem vettem el tőlük még egy szamarat sem, és egyikükkel sem tettem rosszat.</i>

Skandináv jövevényszó, vö. ósv. *asni*, *asne*, óno. *asni*, sv. *åsa* 'szamár' (> fi. *aasi*) (Qvigstad 1893: 94; SSA 1: 49).

3) báktebohkká 'Capra ibex; köszáli kecske / zerge' (5Móz. 14:05)

É.szám 1895	<i>Dak læk dak njealjeuolgag spirik, maid di oažžobetet borrat: vuoksa, savcca ja gaicca, sarva ja gasella ja godde ja gæđgebokka ja varregaicca ja ur-vuoksa ja giraffa.</i>
É.szám 2019	<i>Dát leat dat njealjeuolggat eallit maid oažžubehtet borrat: Vuoksá, sávza ja gáica, sarvva, gazella, ruoigu, báktebohkká, meahcivuoksa, antilohpa, meahcisávza...</i>
Magyar	<i>Ezek azok az állatok, amelyeket megehettek: a marhát, a juhót és a kecskét, a szarvast, a gazellát és az őzet, a zergét, az antilopot, a bölényt és a vadkecskét...</i>

Összetett szó: *bákti* 'szikla' + *bohkká* '(bak)kecske'. Az előtag megtalálható az összes számi nyelvben (D *baaktie*, U *báktee*, P *paak'tie*, L *paktē*, I *pähti*, Ko *pä'htt*, Ki *pä'χt*), számi alapnyelvi alakja **pāktē* 'szikla, szirt' (Lehtiranta

2001: 98–99). A finnbe *pahta* 'szikla' alakban került át a számiból (SSA 2: 288). Az utótagot ld. az 5. szócikkben.

4) *báktegáica* 'Capra ibex; kőszáli kecske / zerge' (Jób 39:04)

É.számi 1895	<i>Dovdakgo don aige, goas báktegáicak guddek, ja vuttivaldakgo don sarva aldoi avtaid?</i>
É.számi 2019	<i>Diedátgo don áiggi goas várregáica guoddá, gozihatgo don sarvvaálldu ávttaid?</i>
Magyar	<i>Tudod-é a kőszáli zergék ellésének idejét; megvigyáztad-é a szarvasok fajzását?</i>

Összetett szó: *bákti* 'szikla' (→3) + *gáica* 'kecske' (→8).

5) *bohkká* 'Capra aegagrus hircus; bak (kecskebak)' (3Móz. 04:24)

É.számi 1895	<i>Ja son galgga bigjat su giedas bokka oaive...</i>
É.számi 2019	<i>Son galgá bidjat gieda bohkká oaivvi ala...</i>
Magyar	<i>Tegye a kezét a bak fejére...</i>

Skandináv jövevényszó, vö. óno. *bukkr*, ósv. *bokker*, *bukker*, no. *bukk*, sv. *bock* 'bakkecske' (> finn *pukki*) (Qvigstad 1893: 113; SSA 2: 419).

6) *dámmá* 'Equus caballus, (nőstény)ló, kanca' (Ének. 01:09)

É.számi 1895	<i>Hæstai lakasažžan Farao vavnai oudast logam mon du, mu ustebažžam!</i>
É.számi 2019	<i>Ráhhkásan, dego dámmá farao vovvna ovddas don leat mu čalmmiin</i>
Magyar	<i>A fáraó kocsijába fogott paripákhoz hasonlítalak, kedvesem!</i>

A finnből került át a számiba, vö. fi. *tamma* 'kanca'. A finnbe a svédből jöhetett (vö. ósv. *tamr*, sv., no. *tam* 'szelíd'), eredetileg 'szelídített ló' jelentésben (BL 922; SSA 3: 265).

7) *gasella* 'Gazella dorcas/Gazella arabica; dorkászgazella/arab gazella' (5Móz. 14:05)

É.számi 1895	<i>Dak læk dak njæljejuolgag spirik, maid di oažžobetet borrat: vuoksa, savcca ja gaicca, sarva ja gasella ja godde ja gædgebokka ja varregaicca ja ur-vuoksa ja giraffa.</i>
É.számi 2019	<i>Dát leat dat njealjejuolggat eallit maid oažžubehtet borrat: Vuoksá, sávza ja gáica, sarvva, gazella, ruoigu, báktebohkká, meahcivuoksá, antilohpa, meahcisávza...</i>
Magyar	<i>Ezek azok az állatok, amelyeket megehettek: a marhát, a juhót és a kecskét, a szarvast, a gazellát és az őzet, a zergét, az antilopot, a bölényt és a vadkecskét...</i>

Vándorszó. A számiba az anyaországok valamelyikének a nyelvéből került át, vö. no., sv. *gasell*.

8) *gáica* 'Capra hircus; (házi)kecske' (3Móz. 04:28)

É.szám 1895	...de galgga son buktet nuftgo su oaffares ovta gaica alma vigetaga.
É.szám 2019	...de son galgá buktit oaffarattaldahkan njiñjelas gáicca mii lea almmá vigi haga.
Magyar	...akkor hozzon áldozatul egy hibátlan nőtény kecskét a vétkéért...

Skandináv jövevényszó, vö. óno., no. *geit*, ósv. *gēt*, sv. *get* 'kecske' (Qvigstad 1893: 159; BL 291).

9) *gálbi* 'Bos taurus; borjú' (Zsolt. 29:06)

É.szám 1895	<i>dak njuikodek nuftgo gálbbe, Libanon ja Sirjon nuftgo nuorra mæcce- vuoksa.</i>
É.szám 2019	<i>Son bidjá Libanona njuikkodit dego gálbbi, Sirjonvári dego meahcivuovssá.</i>
Magyar	<i>A Libánon ugrál miatta, mint egy borjú, és a Szirjón, mint egy bivalyborjú.</i>

Skandináv jövevényszó, vö. óno. *kalf*, ósv. *kalver*, no., sv. *kalv* 'borjú' (Qvigstad 1893: 160; BL 450).

10) *geadgebokká* 'Capra ibex; köszáli kecske / zerge' (5Móz. 14:05)

É.szám 1895	<i>Dak læk dak njealjejuolgag spirik, maid di oazžobetet borrat: vuoksa, savcca ja gaicca, sarva ja gasella ja godde ja gædgebokka ja varregaicca ja ur-vuoksa ja giraffa.</i>
É.szám 2019	<i>Dát leat dat njealjejuolggat eallit maid oazžubehtet borrat: Vuoksá, sávza ja gáica, sarvva, gazella, ruoigu, báktebokká, meahcivuoksá, antilohta, meahcisávza...</i>
Magyar	<i>Ezek azok az állatok, amelyeket megehettek: a marhát, a juhót és a kecskét, a szarvast, a gazellát és az őzet, a zergét, az antilopot, a bölényt és a vadkecskét...</i>

Összetett szó: *geadgi* 'kö' + *bokká* '(bak)kecske'. Az előtag ismeretlen eredetű. Az összámira egy **keadGē* forma rekonstruálható (Sammallahti 1998: 243). Az utótagot ld. az 5. szócikkben.

11) *geadgáica* 'Capra ibex; köszáli kecske / zerge' (Zsolt. 104:18)

É.szám 1895	<i>Dak alla varek læk gædgaicai varas, bavtek læk bataramsagjen njuikkom-njoammelidi.</i>
É.szám 2019	<i>Alla várit leat várregáicca ruoktu, bákteluomuín gávdná báktemievri suoji.</i>
Magyar	<i>A magas hegyeken a zergék, a sziklákon a mormoták találnak búvóhelyet.</i>

Összetett szó: *geadgi* 'kö' (→10) + *gáica* 'kecske' (→8).

12) gihcci 'Capra hircus; kecskegida' (1Móz. 38:23)

É.szám 1895	<i>Mon læm saddim dam gice, ja ik don læk su gavn̄nam.</i>
É.szám 2019	<i>Munhan sáddejin sutnje dán gihci, muhto don it gávdnan su.</i>
Magyar	<i>Én megküldtem ezt a gödölyét, de te nem találd meg őt.</i>

Skandináv jövevényszó, vö. óno. *kið*, no., sv. *kid* 'kecskegida' (Qvigstad 1893: 171).

13) giraffa 'Giraffa camelopardalis; zsiráf' (5Móz. 14:05)

É.szám 1895	<i>Dak læk dak njæljejuolgag spirik, maid di oažžobetet borrat: vuoksa, savcca ja gaicca, sarva ja gasella ja godde ja gædgebokka ja varregaicca ja ur-vuoksa ja giraffa.</i>
É.szám 2019	<i>Dát leat dat njealjejuolggat eallit maid oažžubehtet borrat: Vuoksá, sávza ja gáica, sarvva, gazella, ruoigu, báktebohkká, meahcivuoksá, antilohpa, meahcisávza...</i>
Magyar	<i>Ezek azok az állatok, amelyeket megehettek: a marhát, a juhót és a kecskét, a szarvast, a gazellát és az őzet, a zergét, az antilopot, a bölényt és a vadkecskét...</i>

A *giraffa* vándorszó, valamelyik skandináv nyelvből kerülhetett a számiba, az íráskép alapján a svéd lehetett az átadó nyelv, vö. no. *sjiraff*, sv. *giraff*.

14) goddi 'Rangifer tarandus; (vad) rénszarvas' (5Móz. 14:05)

É.szám 1895	<i>Dak læk dak njæljejuolgag spirik, maid di oažžobetet borrat: vuoksa, savcca ja gaicca, sarva ja gasella ja godde ja gædgebokka ja varregaicca ja ur-vuoksa ja giraffa.</i>
É.szám 2019	<i>Dát leat dat njealjejuolggat eallit maid oažžubehtet borrat: Vuoksá, sávza ja gáica, sarvva, gazella, ruoigu, báktebohkká, meahcivuoksá, antilohpa, meahcisávza...</i>
Magyar	<i>Ezek azok az állatok, amelyeket megehettek: a marhát, a juhót és a kecskét, a szarvast, a gazellát és az őzet, a zergét, az antilopot, a bölényt és a vadkecskét...</i>

Az összes számi nyelvben megtalálható: D *gäddie*, U *gådde*, *kåddē*, I *kodde*, Ko *kå'dd*, Ki *kå'nd*, T *koñde* (Lehtiranta 2001: 450). Alapnyelvi szó (vö. ?U/FU **kunta* 'vadrén', vogul és talán szamojéd megfelelőikkel), az összámira **kontē* formában rekonstruálható (UEW 206; Falk 2013: 126). A számból átkerült a finnbe is: *kunteus* 'hároméves hím rén' (SSA 1: 438).

15) gussa 'Bos taurus; nöstény szarvasmarha, tehén' (1Móz. 41:02)

É.szám 1895	<i>Ja gæča, dænost bajasgorgŋu čieča gusa, mak legje čabbak hamestæsek ja buoidek birggi, ja dak guttu dædnogadde rasi siste.</i>
É.szám 2019	<i>Nileanus gorgŋo čieža čáppa ja addás gusa mat guohtugohte eatnogátti rási.</i>
Magyar	<i>Ekkor a Nilusból hét szép és kövér tehén jött elő, majd a sás között legelészni kezdett.</i>

Skandináv jövevényszó, vö. no. *kossa* ~ *gossa* 'tehén' (Qvigstad 1893: 184).

16) heasta 'Equus caballus; ló' (Zsolt. 32:09)

É.szám 1895	<i>Allet læge nuftgo hæsta ja mulasen, main i læk jierbme...</i>
É.szám 2019	<i>Ale leage dego jierpmehis eallit, nugo heasttat dahje mulat...</i>
Magyar	<i>Ne legyetek olyan okatlanok, mint a ló vagy az öszvér...</i>

Skandináv jövevényszó, vö. óno. *hestr*, ósv. *hæster*, no. *hest* 'ló', sv. *häst* 'ló' (Qvigstad 1893: 199, BL 369). Friis szótárában a *hæsta* 'equus, hest' jelentés adatolható. Ld. még *dámmá* 'kanca' (→5), *mula* (→23).

17) kamela 'Camelus bactrianus, kétpúpú teve' (1Móz. 31:34)

É.szám 1895	<i>Mutto Rakel læi valddam daid viesso-ibmelid ja bigjam daid kamel-sadeli...</i>
É.szám 2019	<i>Muhto Rakel lei bidjan viessoipmiliid kamela sádeli...</i>
Magyar	<i>Ráhel közben fogta a házibálványt, egy teve nyergébe tette...</i>

Vándorszó. Végző soron héber eredetre megy vissza, vö. héb. *gāmāl* 'teve', a számik valószínűleg a skandináv nyelvek valamelyikéből vették át, vö. no., sv. *kamel* (Kahn – Valijärvi 2019: 5; SSA 1: 294).

18) láppis 'Ovis aries; fiatal bárány, juh' (Ézs. 65:25)

É.szám 1895	<i>Gumpe ja labbes galggaba ovtast guottot...</i>
É.szám 2019	<i>Gumpe ja láppis guhtot ovttas...</i>
Magyar	<i>A farkas a báránnal együtt legel...</i>

Az SSA skandináv jövevényszónak tartja, akárcsak a finn *lammas* lexémát, vö. germán **lambaz-* > óno., ósv. *lamb*, no. *lam*, sv. *lamm* 'bárány' (BL 501; SSA 2: 42; Qvigstad 1893: 204).

19) meahciäsen 'Equus africanus; vadszamar' (1Móz. 16:12)

É.szám 1895	<i>Ja son galgga šaddat olmučen, mæce asen lakasažžan...</i>
É.szám 2019	<i>Du bárdni lea dego meahciäsen...</i>
Magyar	<i>Szilaj ember lesz ő, akár egy vadszamar...</i>

Összetett szó: *meahcci* 'vadon, lakatlan terület' + *ásen* 'számár' (ld. a 2. szócikkben). Szótárakból nem, csupán a Biblia szövegéből adatolható, így feltehetőleg a fordításhoz alkotott formáról van szó. Az előtag összámi rekonstrukciója **meahcē*. Talán balti jövevény (**medja-*), amely a finnen (*metsä*) keresztül kerülhetett a számiba (Sammallahti 1998: 254; Lehtiranta 2001: 74–75; az SSA kérdőjellel kapcsolja össze a finn és a számi alakot, SSA 2: 163).

20) meahcisávza 'Ovis musimon; európai muflon' (5Móz. 14:05)

É.számi 1895	<i>Dak læk dak njæljejuolgag spirik, maid di oažžobetet borrat: vuoksa, savcca ja gaicca, sarva ja gasella ja godde ja gædgebokka ja varregaicca ja ur-vuoksa ja giraffa.</i>
É.számi 2019	<i>Dát leat dat njealjejuolggat eallit maid oažžubehtet borrat: Vuoksá, sávza ja gáica, sarvva, gazella, ruoigu, báktebohkká, meahcivuoksá, antilohpa, meahcisávza...</i>
Magyar	<i>Ezek azok az állatok, amelyeket megehettek: a marhát, a juhót és a kecskét, a szarvast, a gazellát és az őzet, a zergét, az antilopot, a bölényt és a vadkecskét...</i>

Összetett szó: *meahcci* 'vadon, lakatlan terület' (→17) + *sávza* 'bárány' (→24).

21) meahccespiidni 'Sus scrofa; vaddisznó' (Zsolt. 80:14)

É.számi 1895	<i>Vuovde spidne jurssa dam, ja mi ædnam alde likkad, borra dam.</i>
É.számi 2019	<i>Vuovddi meahccespiidni jursá dan, meahci smávva eallit borret dan.</i>
Magyar	<i>Lerágja az erdei vadkan, és abból legel a mezei vad.</i>

Összetett szó: *meahcci* 'vadon, lakatlan terület' (→17) + *spiidni* 'disznó' (→25). Lehetőséges tükörfordítás, vö. fi. *metsäsika* 'vaddisznó'.

22) meahcivuoksá 'Bubalus bubalis; bölény' (4Móz. 23:22)

É.számi 1895	<i>...sist læ gievrravuotta nufitgo mæccevuovsast.</i>
É.számi 2019	<i>...son attii sidjiide meahcivuovssá givrodaga.</i>
Magyar	<i>...olyan az ereje, mint a bivaly szarva.</i>

Összetett szó: előtagja *meahcci* 'vadon, lakatlan terület' (→17) + *vuovvsá* 'ökör' (→29).

23) mula ~ mulásen 'Equus mulus; öszvér' (2Sám. 13:29)

É.számi 1895	<i>Ja buok gonagasa barnek čuožželegje ja ridegotte, ješ gutteg su mulasenes alde, ja bataregje.</i>
É.számi 2019	<i>Dalle buot gonagasa bártnit čuožžiledje ja báhtaredje, iešguhtege mulainis.</i>
Magyar	<i>A király fiaí pedig mind felugrottak, öszvérré ültek, és elmenekültek.</i>

A *mula* szót a számik valószínűleg az anyaországok nyelveinek valamelyikéből vehették át, vö. fi. *muuli* 'öszvér', no. *muldyr* 'öszvér', sv. *mula* 'öszvér' (Sammallahti 1993: 70). Vándorszó, a latinból kerülhetett be a különböző nyelvekbe (vö. ang. *mule*, ném. *Maultier*, fr. *mulet*, sp. *mula*). A 2019-es fordítás *mulainis* alakjának morfológiai tagolása: *mula*-LocPl-Px3Sg. (Ld. még →16.) A *mulásen* elhomályosult összetétel: *mula* 'öszvér' + *ásen* 'szamár' (az utótagot ld. a 2. szócikkben).

24) *ruoigu* 'Capreolus capreolus; európai őz' (5Móz. 14:05)

É.szám 1895	<i>Dak læk dak njealjejuolgag spirik, maid di oažžobetet borrat: vuoksa, savcca ja gaicca, sarva ja gasella ja godde ja gæđgebokka ja varregaicca ja ur-vuoksa ja giraffa.</i>
É.szám 2019	<i>Dát leat dat njealjejuolggat eallit maid oažžubehtet borrat: Vuoksa, sávza ja gáica, sarvva, gazella, ruoigu, báktebohkká, meahcivuoksa, antilohpa, meahcisávza...</i>
Magyar	<i>Ezek azok az állatok, amelyeket megehettek: a marhát, a juhót és a kecskét, a szarvast, a gazellát és az őzet, a zergét, az antilopot, a bölényt és a vadkecskét...</i>

Ismeretlen eredetű szó.

25) *sarvva* 'Alces alces; jávorszarvas' (5Móz. 12:22)

É.szám 1895	<i>Daddeke galgak don dam borrat, nuftgo godde daihe sarva borrujuvvu; sikke dat buttesmættom ja dat buttes oažžo dam borrat.</i>
É.szám 2019	<i>Dii oažžubehtet borrat bierggu nugo gasella dahje sarvaga biergu borrojuvvo; sihke buhtismeattumat ja buhttasat ožžot borrat dan.</i>
Magyar	<i>De úgy edd meg, mintha gazellát vagy szarvast ennél: tisztátalan és tiszta ember egyaránt ehett belőle.</i>

A korai közfinn nyelvi egység balti jövevényszava (**širve*, vö. óporosz *sirwis* 'őz'), vö. finn *hirvi* 'jávorszarvas' (SSA 1: 167; Sammallahti 1998: 124).

26) *sávza* 'Ovis aries; juh, bárány' (Ez. 34:20)

É.szám 1895	<i>Gæča, mon boadam, ja mon aigom dubmit dai buoides savcai ja dai lašes savcai gaskast.</i>
É.szám 2019	<i>Mun anán fuola das ahte vuoigatvuohta dáhpáhuvvá buoiddes sávzzaid ja guoira sávzzaid gaskkas.</i>
Magyar	<i>Majd én igazságot teszek kövér bárány és sovány bárány között.</i>

Norvég jövevényszó, vö. óno. *sauðr*, no. *sau*, nyj. *saud* 'bárány' (Qvigstad 1893: 285; BL 762).

27) *spiidni* 'Sus scrofa domesticus; házisertés' (3Móz. 11:07)

É.szám 1895	...ja <i>spine</i> , dastgo dast læk galle guopperak...
É.szám 2019	... <i>spiidni</i> mas gal leat guovttesuorat guohpirat...
Magyar	...a disznó hasított körmű ugyan...

Skandináv jövevényszó, vö. óno. *svín*, ósv. *svīn*, no., sv. *svin* 'disznó' (Qvigstad 1893: 313; BL 889).

28) *urvuoksa* 'Bubalus bubalis; bölény' (5Móz. 14:05)

É.szám 1895	<i>Dak læk dak njealjeuolggat spirik, maid di oažžobetet borrat: vuoksa, savcca ja gaicca, sarva ja gasella ja godde ja gæđgebokka ja varregaicca ja ur-vuoksa ja giraffa.</i>
É.szám 2019	<i>Dát leat dat njealjeuolggat eallit maid oažžubehtet borrat: Vuoksa, sávza ja gáica, sarvva, gazella, ruoigu, báktebohkká, meahcivuoksa, antilohpa, meahcisávza...</i>
Magyar	<i>Ezek azok az állatok, amelyeket megehettek: a marhát, a juhót és a kecskét, a szarvast, a gazellát és az őzet, a zergét, az antilopot, a bölényt és a vadkecskét...</i>

Összetett szó. Az előtag: *urra* ~ *ura* 'kő, sziklatörmelék, köhalom' (Friis 788a; Sammallahti 1989: 455b); skandináv jövevényszó, vö. no. *ur* 'kömlás'. A *vuoksa* 'ökör, bika' szót ld. a 31. szócikkben.

29) *várregáica* 'Capra ibex; köszáli kecske / zerge' (5Móz. 14:05)

É.szám 1895	<i>Dak læk dak njealjeuolggat spirik, maid di oažžobetet borrat: vuoksa, savcca ja gaicca, sarva ja gasella ja godde ja gæđgebokka ja varregaicca ja ur-vuoksa ja giraffa.</i>
É.szám 2019	<i>Dát leat dat njealjeuolggat eallit maid oažžubehtet borrat: Vuoksa, sávza ja gáica, sarvva, gazella, ruoigu, báktebohkká, meahcivuoksa, antilohpa, meahcisávza...</i>
Magyar	<i>Ezek azok az állatok, amelyeket megehettek: a marhát, a juhót és a kecskét, a szarvast, a gazellát és az őzet, a zergét, az antilopot, a bölényt és a vadkecskét...</i>

Összetett szó: *várri* 'hegy' + *gáica* 'kecske' (→7). A *várri* talán összekapcsolható a manysi *or*, *wor*, hanti *wor*, *wur* 'domb' alakokkal. A számiból átkerült a finnbe: *vaara* '(erdős) hegy' (SSA 3: 386).

30) *vierca* 'Ovis gmelini aries, kos' (3Móz. 08:22)

É.szám 1895	<i>Ja son doalvoi dam nubbe vierca, devddujume vierca...</i>
É.szám 2019	<i>Dasto Moses buvttii muppi viercca, báhpavihahan viercca...</i>
Magyar	<i>Azután odavezette a másik kost – az áldozásra szánt kost...</i>

Norvég jövevényszó, vö. óno. *veðr*, no. *vær* 'kos' (Qvigstad 1893: 347; BL 1072).

31) *vuoksá* 'Bos taurus; ökör, bika' (2Móz. 29:10)

É.szám 1895	<i>Ja jos vuoksá doarro olbma...</i>
É.szám 2019	<i>Jos vuoksá doarru jámas olbmá...</i>
Magyar	<i>Ha egy ökör felöklel egy férfit...</i>

Norvég jövevényszó, vö. óno. *uxi*, *oxi* 'ökör, tinó', ósv. *uxe*, *oxe*, no. *okse*, sv. *oxe* 'ökör' (Qvigstad 1893: 350; BL 683).

4. Az északi számi patás állatok megnevezéseinek szerkezeti elemzése

Ezek az állatnevek egyszerű és összetett szavakra oszthatók. Az egyszerű szavak csoportjába tartozó állatnevek (20): *antilohpa* 'antilop', *ásen* 'házi-szamár', *bohkká* 'kecskebak', *dámmá* 'kanca', *gasella* 'gazella', *gáica* 'házi-kecske', *gálbi* 'borjú', *gihcci* 'kecskegida', *giraffa* 'zsiráf', *goddi* 'rénszarvas', *gussa* 'tehén', *heasta* 'ló', *kamela* 'teve', *láppis* 'bárány', *ruoigu* 'őz', *sarvva* 'jávorszarvas', *sávza* 'juh', *spiidni* 'sertés', *vierca* 'kos', *vuoksá* 'bika'.

Összetett megnevezések (11): *bákte|bohkká* 'kőszáli kecske', *bákte|gáica* 'kőszáli kecske', *geađge|bohkká* 'kőszáli kecske', *geađge|gáica* 'kőszáli kecske', *meahci|ásen* 'vadszamár', *meahci|sávza* 'európai muflon', *meahcce|spiidni* 'vaddisznó', *meahci|vuoksá* 'bölény', *mul|ásen* 'őszvér', *ur|vuoksá* 'bölény', *várre|gáica* 'zerge'. A jelző minden esetben az állat élőhelyére utal: *bákti* 'szikla', *geađgi* 'kő', *meahcci* 'vadon, lakatlan terület', *ura* 'kő, szikla', *várri* 'hegy'.

4.1. Lappangó képzők

„Az állatnevek egy része szókincsünk legrégibb rétegéhez tartozik. Viszonylag sok állatnévben fedhetünk fel etimológiai módszerek segítségével ősi, mára már elhomályosult képzőt, eredetileg elsősorban valamilyen diminutív szuffixumot. A legtöbb képző akkor tapadt szilárdabban a szóhoz, ha funkciója elhomályosult, akkor őrződött meg leginkább, ha a tőszó és a származékszó többé-kevésbé szinonimmá vált. Itt egyfajta lexikalizálódás ment végbe, a beszélők az adott szuffixumot egy idő után már nem érezték képzőnek” (Maticsák 2014: 97–98). Maticsák Sándor 13 olyan mordvin képzőt különített el, amely (javarészt) az állatnevekben fedhető fel. Kutatásaiból az derül ki, hogy a mordvin állatnevek jelentős részében lappang valamilyen ősi, mára már elhomályosult képző.

Adattáram 31 északi számi állatneve közül kilenc hordoz(hat) valamilyen képzőt. Ezek mindegyike norvég jövevényszó. Az adatok alapján elsősorban -sa, -ca, -ci alakú képzőkkel számolhatunk: *gussa* 'tehén', *gáica* 'kecske', *vierca* 'kos', *gihcci* 'kecskegida'. Lehetséges, hogy képző lappang a *sávza* 'juh' szóban is (no. *saud* + *sa*?) (ld. még *gáranas* 'holló', ?*guovža* 'medve'). Qvigstad ezeket a szuffixumokat becéző, kicsinyítő képzőknek tartja.

Qvigstad alapján az említett patás megnevezések közül a *gussa* 'tehén' szó található meg a norvégban képzett formában. A többi esetben (*gáica*, *vierca*, *gihcci*, *sávza*) az átadó nyelvi (skandináv) formák képző nélküliek. A képzett alakok több számi nyelvben is megtalálhatók, vö. D *gaajhtse* 'kecske', U *vierrca* 'kos', L *gihtse* 'gida', Ko *sau33* 'juh'.

5. Az állatnevek eredete

Az északi számi bibliafordításokban található patás állatok megnevezéseinek nagy része skandináv jövevényszó: *ásen* 'házisamár', *bohkká* 'kecskebak', *gáica* '(házi)kecske', *gálbi* 'borjú', *gihcci* 'kecskegida', *gussa* 'tehén', *heasta* 'ló', *láppis* 'bárány', *mulásen* 'öszvér', *sávza* 'juh', *spiidni* 'házisertés', *vierca* 'kos', *vuoksá* 'ökör, bika'.

A másik nagy csoportot a belső keletkezésű nevek alkotják. Ezek összetett szavak, javarészt tükörfordítás eredményei norvég minta alapján: *bákte|bohkká* 'kőszáli kecske', *bákte|gáica* 'kőszáli kecske', *geađge|bohkká* 'kőszáli kecske', *geađge|gáica* 'kőszáli kecske', *meahci|ásen* 'vadsamár', *meahci|sávza* 'európai muflon', *meahcce|spiidni* 'vaddisznó', *meahci|vuoksá* 'bölény', *ur|vuoksá* 'bölény', *várre|gáica* 'zerge'.

Vándorszó: *antiloŋpa* 'antilop', *gasella* 'gazella', *giraffa* 'zsiráf', *kamela* 'teve', *mulásen* 'öszvér'.

Finn átvétel: *dámmá* 'kanca'.

A korai közfinn korszak balti jövevényszava: *sarvva* 'jávorszarvas'.

Ősi eredetű szó: *goddi* '(vad) rénszarvas'.

Ismeretlen eredetű szó: *ruoigu* 'őz'.

6. Az új fordítás legjellemzőbb változtatásai

1) A régi fordításban egyszerű szó szerepel, amelyet az új fordításban egy másik egyszerű szóra cseréltek: *heasta* 'ló' helyett *dámmá* 'nőstény ló', *goddi* 'vad rénszarvas' helyett *ruoigu* 'európai őz'. Mindkét esetben a fajra, illetve a nemre utaló pontosítás történt.

2) Az összetett szó megmaradt, de az összetétel előtagja megváltozott: *bákte|gáica* 'kőszáli kecske' és *geađge|gáica* 'kőszáli kecske' helyett *várre|gáica* 'zerge' (*bákti* 'szikla', *geađgi* 'kő'; *várri* 'hegy').

3) A korábbi fordítás egyszerű szóval jelölt faja az új fordításban összetett szóként jelenik meg: *spiidni* 'házisertés' helyett *meahcce|spiidni* 'vaddisznó'. Ez vélhetően tükörfordítás eredménye.

4) A két fordítás között 14 esetben nem történt változás: *ásen* 'háziszmár', *bohkká* 'bak', *gasella* 'gazella', *gáica* 'kecske', *gálbi* 'borjú', *gihcci* 'kecskegida', *gussa* 'tehén', *kamela* 'egypúpú teve', *láppis* 'fiatal bárány', *meahciásen* 'vadszmár', *sarvva* 'jávorszarvas', *sávza* 'juh', *vierca* 'kos', *vuoksá* 'ökör'.

Irodalom

- BL = BJORVAND, HARALD – LINDEMAN, FREDRIK OTTO: Våre arveord. Etymologisk ordbok. Novus forlag, Oslo, 2000.
- FALK NÓRA 2013: A réntartás és terminológiája az északi lappban. PhD-disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- FRIIS, JEAN ANDREAS 1887: Ordbog over det lappiske Sprog med latinsk og norsk Forklaring samt en Oversigt over Sprogets Grammatik. Christiania.
- HELTAI PÁL 2013: Kultúrspecifikus kifejezések és reáliák. Fordítástudomány 15/1: 32–53.
- KAHN, LILY – VALIJÄRVI, RIITTA-LIISA 2019: The translation of Hebrew flora and fauna terminology in North Sámi and West Greenlandic fin de siècle Bibles. The Bible Translator 70/2: 125–144.
- KELEMEN IVETT 2019: A Biblia számi nyelveken. Az északi számi bibliafordítás története. In: Pusztay János (szerk.), A Biblia finnugor nyelveken. Nemzetek Háza – Collegium Fenno-Ugricum, Budapest. 51–62.
- KELEMEN IVETT 2020: A bibliafordítások szerepe a számi írott kultúrában. In: Domokos Johanna (szerk.), Alkotni csodára vágyva. Kortárs számi művészeti fejlemények. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó. 81–92.
- KLAUDY KINGA 1994: A fordítás elmélete és gyakorlata. Angol, német, francia, orosz fordítástechnikai példatárral. Scholastica, Budapest.
- KLAUDY KINGA 2013: Nyelvi és kulturális aszimmetria a reáliák fordításában. In: Bárdosi Vilmos (szerk.), Reáliák – a lexikológiától a frazeológiáig. Értelmezések és fordítási kérdések. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 86–91.
- LEHTIRANTA, JUHANI 2001: Yhteissamelainen sanasto. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 200. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- MATICSÁK SÁNDOR 2014: Az erza-mordvin állatnevek ősi képzői. Nyelvtudományi Közlemények 110: 97–130.
- MUJZER-VARGA KRISZTINA 2007: A reáliafogalom változásai és változatai. Fordítástudomány 9/2: 55–84.
- QVIGSTAD, J. K. 1893: Nordische Lehnwörter im Lappischen. Grøndahl & Søn, Christiania.
- SSA = ITKONEN, ERKKI – KULONEN, ULLA-MAIJA (toim.): Suomen sanojen alkuperä 1–3. SKS, Helsinki, 1992–2000.

- TERESTYÉNYI ENIKŐ 2011: Translating Culture-specific Items in tourism brochures. SKASE Journal of Translation and Interpretation 5/2: 13–22.
- UEW = RÉDEI, KÁROLY (Hrsg.): Uralisches etymologisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988–1991.
- VERMES ALBERT 2004. A relevancia-elmélet alkalmazása a kultúra-specifikus kifejezések fordításának vizsgálatában. Fordítástudomány 6/2: 5–17.
- VINAY, J. P. – DARBELNET, J. 1995: Comparative stylistics of French and English: A methodology for translation. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam – Philadelphia.
- ВЛАНОВ, СЗ. – ФЛОРИН, СЗ. [Влахов, Сергей – Флорин, Сидер] 1980: Непереводимое в переводе. Международные Отношения. Москва.

*

The translations of the ungulate names in the Northern Saami Bibles

Translation is a complex task and the translators have to face several problems. The structure of languages is different, and there are several cultural and social differences which occur at the linguistic level and make translations difficult. The term of *realia* is a very important keyword in translation. It means that there are culture specific elements, which are hard or not possible to translate. Animal names are in the class of geography *realia*. In my research, I examine the names of ungulates, appearing in Bible translations in the Northern Saami language. In my study, I compare two translations. One is the complete Bible translation published in 1895 and the other translation is the new, complete Bible published in 2019, which was published as a result of the joint work of the Norwegian, Swedish and Finnish Bible societies. In my study I will try to assess what solutions the translators have used for animals as *realia*, since they are not indigenous in Saamiland (Sápmi) (e.g. *camel*, *gazelle*, *giraffe*) 2) and whether there have been any changes in the new Bible translation regarding the naming of these animals.

Keywords: Bible translations, Northern Saami, ungulate names, realia, geography realia

BETTINA SZALÓCZY

Добуквенная письменность марийского народа

Олег СЕРГЕЕВ

Марийский научно-исследовательский институт
языка, литературы и истории им. В. М. Васильева, Йошкар-Ола
olsemar@rambler.ru

Письменность у любого народа имеет длительную историю. Полностью восстановить последовательность возникновения и развития письменности в настоящее время, к сожалению, не предоставляется возможным. Как и у других народов, письменность марийского народа начиналась с предметного письма.

1. Для передачи нужной информации в качестве предметного письма марийцы пользовались разными способами. Одним из таких способов был *дым костра (шикиш)*. На возвышенном месте зажигали огонь, который был виден далеко. Марийцы соседних деревень, увидев огонь (дым), у себя на пригорке также зажигали костер. Так с помощью дыма костра всех марийцев по цепочке извещали о какой-нибудь важной новости.

Своеобразным способом передачи информации служила труба (трубили в трубу). Основным инструментом у марийцев была *тёттырет-пуч*.¹ Об этом виде передачи информации – своеобразном «письме» – в устном народном творчестве марийцев осталось множество легенд и преданий. В одной из них, например, *Минин ден Пожарский деке кайы-маш* [Поход к Минину и Пожарскому] марийцы близлежащих окрестностей в трудное время, чтобы собраться вместе трубили в трубу, ср. *Мияш кўштымё кечыште Шурмо йырге ылыше марий-влакын пуч йў-кышт* шоктыш, манеш. *Изиш лиймек, Шурмо ангышке Ончепын да Каврийын ўжмё марий-влак погынышт* (Тошто марий ой-влак [Марийские легенды и предания] 1972: 178) 'Говорят, что в приглашенный день слышался голос трубы марийцев, живущих в окрестностях

¹ Этот духовой инструмент издавал сильный, громкий звук. Его протяжная мелодия была слышна на несколько десятков верст.

Шурма. Немного погода, вблизи Шурмы собрались марийцы, определенный Ончепом и Каври'; ср. также: *Марий-влак сӱйыш тарванаш пуч дене пуалтат да погынат улмаш* (там же, с. 184) 'Марийцы, чтобы готовиться к войне, трубили в трубу'. В многотомном словаре марийского языка для словарной статьи *тӱтыретпуч* для иллюстрации даётся другое объяснение, например: *Марий-влак тӱтретпуч дене сар уверым огыл, а тыныс пиалым тыланен... мутланеныт* 'Марийцы с помощью сигнальной дуды передавали не вести о войне, а переговаривались, желая мирного счастья' (СМЯ 2002: 213).

Для призыва домой с охоты своих мужей женщины также пользовались этим музыкальным инструментом: *А нунын ватышт кас еда тӱтретпучым пуалтеныт да тыге марийыштым сонар гыч мӱнгӱ ўжыныт* (Тошто марий ой-влак 1972: 151) 'А их жены по вечерам трубили в дудки, таким способом призывали домой своих мужей с охоты'. Трубы служили основным сигнальным средством, так как их звук (эхо) далеко разносился в лесу. По замечанию историков, ими и в мирное время пользовались охотники, бортники, лесорубы и пастухи. Звуковые сигналы, как и при светодымовом способе, могли передаваться по цепочке. Несомненно, как отмечает А. Г. Бахтин, использовались и гонцы. Для подачи звуковых сигналов служили также такие духовые инструменты, как свирель (*шиялтыш*), волынка с пузырьём (*шӱвыр*), глиняные свистульки (*шун шӱшпык*), девичьи трубы (*ўдырвуч*) (Бахтин 2021: 98).

Объединительную функцию между марийцами, живущими в разных отдаленных поселениях, выполнял также лук *со стрелой*, ср. мар. *пики* 'стрела, лук'; также см. *пикивӱчӱ* 'тетива (лука)'; *пикилодак* 'колчан (для стрел)' (МРС 1991: 249); *нӱлӱ* 'костяной наконечник для стрел'; *нӱлӱ шувыш*, *нӱлӱ лодак* 'колчан для наконечника стрел'; *шовыдак* 'колчан для стрел' (там же, с. 209, 413). В рукописном памятнике 2-й пол. XIX века марийского просветителя П. П. Ерусланова (Словарь восточночеремисского языка, р. II, оп. 5, № 3) лексическая единица *пики* дана в переводе 'стрела', а слово *тетива* на марийский язык дано с семантикой *пики ёнгеж* (лит. *пики йонгеж*), тогда как лексема *лук* переведена как *пики-пу*, где *пики* 'стрела', *пу* 'дерево'. В эту же словарную статью П. П. Еруслановым добавлено сочетание слов *мари пики*, которое дано без эквивалентной пары. В переводе на русский язык оно означает 'марийская стрела' или 'марийский лук'. Сохранившийся глоссарий в неопубликованном памятнике заставляет задуматься: возможно у марийцев для связи с сородичами, в особенности для дальней дистанции, была особая стрела? На подобную мысль наводит нас также забытое

слово *пи́ча* ‘стрела с ожерельем комлем для предлинного полета’, ср. также: *пи́чалэм* ‘вставлял перо в комель стрелы’ (р. II, оп. 5, № 3). По описанию археологов, луки у марийцев были сложносоставными распространённого в Евразии «монгольского типа». Они явились главным оружием марийских охотников и воинов... (Никитин 2009).

О соединительной функции лука со стрелой в устном народном творчестве марийцев также сохранилось немало преданий. Одна из таких легенд гласит: *Одыган кугезына Түкан Шурын изи онжо Штрек дене родым кучен. Нуно икте-весышит деке пүрö йӱаш коштыныт. Ёжнеже гын Одыган Штрекым икеж декше уналыкеш, тудын оралте ёмбакише пикишым колта. А Штрекише Одыганым сийлаш шона гын, тудын оралте ёмбакише пикишым колта. Тыге нуно икте-весыштым уналыкеш ёжыныт* (Тошто марий ой-влак 1972: 150–151) ‘Наш прадед Одыган держал родственные связи с незначительным вождем Штреком Тюкан Шура. Они ходили пировать друг с другом. Если Одыган хотел позвать в гости Штрека, то он в сторону его строения пускал стрелу. А если Штрек хотел пригласить Одыгана, то он также направлял стрелу в сторону его усадьбы. Таким способом они приглашали друг друга в гости’. Этот вид марийского «письма» широко представлен также в православных переводческих текстах, ср., например: *Варажы Анастасий люман ик Священникъ пикишии возен (сирэн)-да Владимирон лагер-жы дэке люэн колтэн*, досл. ‘После один священник по имени Анастасий написал на стреле и отправил её в сторону лагеря Владимира’ (Крещение Руси 1884: 20).

Итак, среди марийцев в качестве предметных писем особо выделялись *костер (дым)*, *труба (тётретпуч)* и *лук со стрелой*.

2. С давних времен для передачи той или иной информации марийцы пользовались особыми знаками, которые назывались *тамга* (по мар. *пале, тисте, тиште*). Марийское слово *тисте* впервые зафиксировано в XVIII в. в анонимном рукописном *Словаре языка черемисского*, которое переведено на русский язык как ‘клеймо’ (Эрм. собр. № 216). Тамга² – древняя форма письменности, синонимами к этому слову являются: *зна́мёна* или *зна́мение, знамя, знак, ме́та, клеймо́*, ср. также *резь, пятно*. *Тисте* была первой попыткой создания письменности. Тамга характеризуется тем, что вместо буквенного письма использовалось кар-

² П. В. Попов использует также сочетание «добуквенное письмо» (Попов 1947: 279–280).

тинное письмо, которое получило свое развитие, главным образом, в отношении обозначения собственности (*родовой знак, знаки собственности, по мар. турым пале*).

Само же слово *тисте* (*тиште*) – финно-угорского происхождения. В прафинно-угорском языке оно употреблялось для обозначения понятия ‘звезда’. Такое значение это слово имело первоначально и в марийском языке. Но впоследствии оно утратило свое прежнее значение и стало обозначать письменные знаки – *тамги*. В 20–30-х годах XX в. языковеды стали употреблять его в значении ‘буква’, отсюда появилось *тиштер*, означающее понятие ‘алфавит’ (подробнее см. Иванов 2009: 159–160). В этимологическом словаре В. И. Вершинина лексическая единица *тисте* дана в нескольких вариантах, ср. *ти-ште, тѣиштѣ, ти-штѣ, ти-сте, ши-ште* ‘затѣс (как метка); знак собственности; меченый’. Сравните также: *тиштѣиш, ти-штаиш* ‘помечать знаками собственности’; *тисте* ‘знамя, флаг’ (Вершинин 2018: 520); *тиштаиш* диал. ‘метить, пометить; делать (сделать) метку, зарубку; клеймить, заклеивать; ставить (поставить) клеймо’ (СМЯ 2019: 451).

В *Словаре марийского языка* словарная статья *тамга* представлена с шестью значениями. Для нас представляют интерес 1 и 5-е значения этой лексической единицы. В 1-м значении *тамга* – это ‘тамга, клеймо, метка как знак собственности’, а в 5-м значении *тамга* понимается (дана с пометой *уст.*, т.е. *устаревшее*) как ‘знак письма, шрифт; знак (напр., в виде полуокружности, треугольника или круга, квадрата, ромбика с черточками и т.д.)’ (СМЯ 2002: 33). Слово заимствованное, оно тюркского происхождения. О тюркском происхождении слова высказался ещё в конце XIX века В. П. Троицкий. Он в своем словаре с пометой «Зол.» приводит словарную статью *томга*. Вслед за ней в скобках дает татарскую и чувашскую лексическую единицу *тамга* со значением ‘клеймо’, см.: *томга Зол.*³ (тат. *тамга*, чув. *тамга*) ‘клеймо’. В словаре В. П. Троицкого также зафиксированы слова *тамгаэмдэм* ‘пятнаю’ и *тамгаэмйиш* ‘пятнаться’ (Троицкий 1894: 59), образованные от слова *тамга*. Ценным является лексическая единица, наличествующая в черемисско–русском словаре В. П. Троицкого, *капцака* ‘жегало’.

³ *Зол.* – Н. И. Золотницкий (1829–1880) – основоположник отечественного чувашского научного языкознания, автор капитальных научных трудов. Его *Корневой чувашско–русский словарь* был удостоен золотой медали Русского географического общества (<http://nasledie.nbchr.ru/personalii/issledovateli-jazyka/zolotnitskij-nikolajj-ivanovich/>).

Она дана с пометой *г. чер.* (горно-черемисский. – *О. С.*). Лексема *капцака*, заимствованная В. П. Троицким из неопубликованного двуязычного словаря преподавателя «черемисского» языка Казанской духовной семинарии Ф. Земляницкого, фигурирует со значением ‘мфта, зарубка’ (*Земл.*) (там же, с. 59). В современном горномарийском словаре словарная статья *капцака* включена с семантикой ‘жестянка, жестяная пластинка; бляхи на сбруе’ (СГНМЯ 1981: 48).

Отметим и то, что лексическая единица *тамга* вытеснила из активного употребления древнемарийское слово *тисте*. В современных двуязычных переводных словарях лексема *тисте* или вообще не фигурирует, или стоит за заимствованным словом *тамга*, ср., например: *клеить (ставить клеймо)* ‘тамгалаш, тамгам пышташ’ (РМС 2019: 265), *заклеить (поставить клеймо)* ‘тамгалаш, тамгам пышташ (шындаш)’; ~ *скот* ‘вольыкым тамгалаш’ (там же, с. 181); *клеймо* ‘тамга, тиште’; ~ *на лошади* ‘имне тамга’ (там же, с. 265), *метить I что (ставить метку)* ‘тамгалаш, палым (тамгам, тистым, лодемым) ышташ (пышташ), палемдаш, палдырташ, лодаш, лодаклаш’ (там же, с. 330), *меченый прил.* ‘палемдыме, тамган, палан, тистан, лодеман’ (там же, с. 331). Это же можно сказать и о лексической единице *пале* ‘1) метка; помета, пометка; отметка, заметка; 2) обозначение, знак; 3) отпечаток, след; 4) примета, признак’ (МРС 1991: 236). Её также вытеснило тюркское слово *тамга*. В словаре В. П. Троицкого лексема *пале* в луговосточном варианте дана в форме *пало*, а горномарийским вариантом выступает *пяле*. Она дана с пометой *г. чер.* (Троицкий 1894: 72), ср. совр. *Г пӓлы* ‘1) метка, пометка, отметка, заметка; 2) обозначение, знак; 3) отпечаток, след; 4) примета, признак’ (СГНМЯ 1981: 116). В неопубликованном *Словаре черемисского языка с российским переводом* (Эрм. собр. № 218) горномарийская лексическая единица *пӓлЕ* (совр. *Г пӓлы*) дана с семантикой ‘знамя’⁴ (Эрм. собр. № 218). В этом же памятнике наличествует словарная статья *значу*, которая переведена на горное наречие марийского языка с значением *пятнамъ*, ср. *Г пӓтма, пӓтна* ‘пятно, метка’ (СГНМЯ 1981: 116). В говорах горного наречия сохранена лексема *пӓтнӓйӓш (-ем)* ‘поставить пятно’.

В. П. Троицкий наряду с марийскими словами в одну словарную статью приводит чувашскую лексическую единицу *палла*. Лексемы даны со значением ‘знак, метка’, совр. чув. *палла* ‘1) различать, узнавать, опознавать; 2) знать, быть знакомым’. От слова *пале* образован глагол *па-*

⁴ Здесь и далее слова даны в оригинальном виде.

лыктайш. Данная лексическая единица зафиксирована в рукописном словаре XIX в. Флавиана Земляницкого, ср. *палыкташ* ‘делать знак, метку’ (№ 1420; также, см. Троицкий 1894: 72). К сожалению, в современных лексикографических произведениях слово с идентичной семантикой не зафиксировано.

Тисте (пале) или *тамги* представляли собой различные знаки наподобие иероглифов. Каждый из них обозначал целое слово или сочетание слов. Эти знаки главным образом сохранились в архивах. Однако, как отмечают специалисты, известны только их изображения, но не значения. Последние исследования марийского историка А. Г. Акшикова показали, что немало *тисте/тамги* сохранилось в старых каменных надгробных памятниках (Акшиков 2022: 124–133). А. Г. Акшиков во время полевых экспедиций по кладбищам п. Горняк, п. Сернур и д. Куприяново Сернурского и с. Юледур Куженерского районов Республики Марий Эл собрал и анализировал 124 памятника. Самый старый датированный памятник относится к 1801 г. Во многих памятниках начерчены тамги (там же, с. 144).

3. Значение тамги марийцы держали в строгой секретности. Это еще в конце XIX века подчеркивал собиратель восточномарийских знамен А. А. Петров. В частности, он отметил: «Собрать рисунки этих знамен – дело не весьма трудное, ...довольно только, по приезду в деревню, попросить для присмотра *приговоры сельских и волостных сходов*, чтобы получить желаемое количество; но *чрезвычайно трудно узнать значение знамени* или, иными словами, определить значение изображаемых знаками предметов, так как черемисы, по свойственной их характеру подозрительности, *ни за что не решаются дать каких-либо объяснений по вопросам* (здесь и далее выделено нами. – О. С.), цель которых для них непонятна, предполагая опасность там, где ей быть не может» (Петров 1893: 38–40), ср. также: «Черемисы деревни Бугалыша (д. Верхний Бугалыш (мар. *Пугалыш*, *Кӱшыл Бугалыш*) входит в состав Красноуфимского округа Свердловской области, она расположена в 39 км на юго-восток от г. Красноуфимска. – О. С.)⁵ однажды не постеснились даже написать на учителя, занимавшегося по моей просьбе собиранием названий знамен, *жалобу в крестьянское присутствие, с обвинением его в каком-то злом умысле*» (Петров 1893: 38–40).

⁵ http://semantic.uraic.ru/object/objectedit.aspx?object_id=7544&project=1

В своей работе мари́йский просветитель П. П. Ерусланов, касаясь мари́йских знамён, писал: «*Тамгой* отмечают решительно все предметы, как движимого, так и недвижимого имущества. Значение родового знака собственности имеет, главным образом, *тамга*, выжигаемая на лошадах особыми железными жигалами. На предметах хозяйства, на прясах, участках земли *тамга* вырезывается ножом или топором; *тамга же употребляется вместо подписи и печати на всех письменных документах*. За подмену, подделку и произвольное изменение тамги *виновный судом стариков* наказывался, как за подлог» (Ерусланов 1894: 7). Как видим, подписывая различного рода документы (например сделки, акты), мари́йцы, как и другие народы Урало-Поволжья, вместо подписи использовали тамгу (см. например Камитова 2017: 30; 2018: 49–60). *Должник и заимодавец вырезанными на палках или дощечках тамгами обменивались между собой*. Они имели такую же силу, как письменные обязательства. Палочки употреблялись для долговых обязательств *не свыше 10 рублей*. Для сумм свыше этой суммы заключались письменные акты на русском языке (подробнее см. Никольский 1920: 108). В использовании тамги было строго, соблюдался закон. В связи с этим этнограф Т. А. Крюкова отметила: «Уничтожение знаков собственности бортовых знаков, их стесывание или замена *считалось по обычному праву мари́йцев тяжёлым преступлением и жестоко каралось*» (см. Крюкова 1956: 40–41). Этот закон существовал с древних времён. Такое же письмо «с маленькими дощечками» и строгий закон на него существовали и в «собственном государстве татар» (Из глубины столетий 2004: 144–145). П. П. Еруслановым в разных мари́йских деревнях собрано около 200 знамён (Ерусланов 1894: 7).

Высокую оценку мари́йским *тисте* дал «попечитель православной миссионерской для черемис школы» А. А. Петров. Он видел в тамгах «зачатки образного письма», сравнивал их с живописью, ставил наравне с «дворянскими гербами». В связи с этим А. А. Петров писал: «По знамёнам позволительно судить *о степени наблюдательности черемис* и умении их изображать виденное ими – о зачатках *образного письма, живописи*, напоминающей детскую, и того, что в Европе называется *гербами*. Достаточно придумать... черемисским знамёнам более правильную форму, и мы получим знаки, имеющие *удивительное сходство с дворянскими гербами*. За объяснением происхождения гербов не требуется совершать путешествие «к варягам, литве» и проч.» (Петров 1893: 38–40); ср. *герб* – эмблема государства, города, *сословия, рода*, изображаемая на флагах, монетах, печатях, государственных и других

официальных документах' (Ожегов 2001: 128). А. А. Петров приводит 21 знамение. Каждая тамга имеет по несколько графических изображений. Самое большое количество вариантов (14) имеет тамга под названием *скоба, ворота или сошникъ* (по мар. *атлош* ? 'капка, шога курт-вондо'). По 12 вариантов имеют знамёна *вилы съ поперечникомъ* 'торыш-шаник', *лапа* 'чывэ-ёл, комбо чапа'. Тамга *серп* 'сорла' состоит из пяти рисунков, а для знамени *грабли* 'шорвондо', *стул* 'пюкэн', *молоток* 'чыгыть', *цепь* 'сапондо' закреплены по четыре рисунка. А. А. Петров отмечает, что «в числе собранных... знамен только одно взято из мира животных, растительный мир представителей не дал ни одного образца; все остальные... заимствованы из домашней обстановки» (Петров 1893: 38–40).

А. А. Петров кроме тамги выделяет еще *тавр*. Относительно этого он писал: «Если не ошибочны сведения, доставленные мне из одной черемисской деревни, то я в праве предположить существование у черемис, кроме родовых знамён, еще и общинных, употребляемых для метки, напр., скота, жеребят при отдаче их пастуху. К этому разряду знамён причисляю все *тавры*» (Петров 1893: 38–40), ср. *тавро́*, мн. *та́вра*, *тавр*, *таврам*. '1) клеймо, выжигаемое на теле животного; 2) орудие для выжигания такого клейма' (Ожегов 2001: 786). В русско-марийских словарях словарная единица *тавро́* толкуется как *тамга*⁶ (вольыклан ыштыме пале) (РМС 1966: 751) и *тавро* (клеймо, выжигаемое на коже) – *тамга* (РМС 2019: 394). А. А. Петровым в качестве иллюстрации приведено 18 тавр. Тамги (*кид-тыштö*, совр. *кид тиште*) и тавра (*ёл-тыштö*, совр. *йол тиште*) собраны у представителей красноуфимского и кунгурского говоров восточного наречия. В большинстве случаев были охвачены такие населенные пункты, как Артемейкова (мар. *Утаул* или *Утавыл*), Марийские Карши (мар. *Марий Карши*) современного Ачитского района Свердловской области; Афанасово (мар. *Опанасаул*), Верхний Бардым (мар. *Кўшыл Пардым*), Малые Карзи (мар. *Иванаул*, *Йыванаул*), Курки (мар. *Кўркеде*), Малая Тавра (мар. *Изи*

⁶ На наш взгляд, правильный перевод – *йол тиште*. Раскалённую до красна родовую метку хозяин ставил на бёдра своих домашних животных. Иногда *тавро* ставили на рогах при клеймении животных. У В. М. Васильева *тамга* с пометой (й. м.) [*ўпö марий* – досл. уфимские марийцы, восточное наречие] – *имньэ эрдэш йомдёмашын ёштёймэ палэ*, – *тавро*, клеймо, выжигаемое на ляшке лошадей (Ўпёмарий 1926: 201), *тиштэ* – печать, ср. *тиштёймэ* – печатаю. *Книгам тистёлат* (там же, с. 204). А *тиштэ* – соединение, также район. *Шуко йал дэнэ погёнен кумал илёмём тиштэ маныт* (там же, с. 205).

Тавра, Акдря, Ака Тавра) современного Артинского района Свердловской области; Большая Тавра (мар. *Тябра, Кузу Тавра*), Сарсы-Вторые (мар. *Вудан Сарсаде, Марий Сарсаде, Ёлыл Сарсаде*), Марийский Усть-Маш (мар. *Очмаш, Марий Усть-Маш*) современного Красноуфимского района Свердловской области и Тялково (мар. *Тялково*) современного Октябрьского района Пермского края.

4. В настоящее время среди марийского населения тамги не используются, они почти забыты. Отдельные знамёна представлены в разных российских архивах и хранилищах, в некоторых печатных изданиях. Причиной их «исчезновения», в первую очередь, конечно, считается политика христианизации нерусских народов. Внедрение новой веры в народные массы способствовало развитию письменности, распространению грамотности. Главную причину исчезновения тамги еще в конце XIX века выявил просветитель А. А. Петров, в частности, он писал: «Усиливающаяся год от году *грамотность среди черемис быстро вытесняет знамёна*, так что с достоверностью можно предсказать даже время, когда они отойдут в область воспоминаний» (Петров 1893: 38–40).

Нельзя не отметить и то, что в первую пору при составлении различных документов марийцы прибегали к помощи писцов/толмачей соседних народов. Этими соседями были татары и русские. Толмачи могли быть и марийского происхождения (см. Никольский 1920: 71).

В конце XIX в. наравне с А. А. Петровым и П. П. Еруслановым, родовые знаки собственности изучал вятский исследователь П. М. Сорокин (1859–1895). Его заинтересовали удмуртские *пусы* (тамги). Он активно участвовал в их сборе. Удмуртские *подэм пусы*, по мнению П. М. Сорокина, «составляются предпочтительно из прямых линий, и между ними легко различать два разряда: одни состоят из простых, случайных сочетаний линий, другие – идеограммы... очень употребительный знак – крест или аналогичный с ним не идеограммы уже потому, что встречаются у инородцев-язычников и имеют особое название (повотски – *кечат*)...» (см. Сорокин 2018: 30–48). В этой же работе статистик Вятского губернского земства П. М. Сорокин приводит простые и изобразительные знаки. Из последних, например, приводятся такие знаки, как *саник* ‘вилы’, *узенъга* ‘стреля’, *курэг кук* ‘куриная нога’, *кык саник* ‘двое вил, двойные вилы’, *скопа*, *скоба* ‘дверная скоба’, *маджес* ‘грабли’, *пази* ‘лестница’ и некоторые другие (там же, с. 35–36). Соб-

ранные П. М. Сорокиным знаки-тамги почти не отличаются от марийских *тиште*.

5. Марийцы, как и другие народы Урало-Поволжья, были знакомы с феноменом письма еще до появления собственной письменности на родном языке. Представления марийцев о письме и письменности⁷ широко отражены в устном народном творчестве. Так, в сборник *Тошто марий ой-влак* включено несколько легенд, где в тексте наличествуют слова, связанные с письменностью марийского народа, ср. книжка ‘книга, книжка’, *пыстыл* ‘перо’, *возаш* ‘писать’, *сераш* ‘писать’. Проиллюстрируем это на примере. В легенде *Суксо ден ия* [Ангел и чёрт] читаем: *От инане дык, – алгаштара ияже, – мый тылат ончыктем книжкам. Мыйын тушто чыла серыме уло...* (Тошто марий ой-влак 1972: 74) ‘Если не веришь, – обольщает чёрт, – я тебе книжку покажу. У меня там всё написано’. Для иллюстрации приведем еще одно предложение из другой легенды: «*Ўстел покшелне (Пиямбар луман марий удырамаш. – О. С.) пыстыл дене ала-мом возен ишинчен*» (там же, с. 135) ‘(Марийская женщина по имени Пиямбар. – О. С.) сидела в середине стола и что-то писала пером’. Действительно, предания – устные рассказы – передающиеся из поколения в поколение, донесли до наших дней представление марийцев о письме и письменности.

6. Любопытным является и тот факт, что в большинстве марийских легенд, например, в легендах родственных, так и не родственных народов (см. Камитова 2017: 23–26, также Ившин 2010: 18), воспроизводится единый сюжет исчезновения, уничтожения или утраты книги, грамотности. В одной из легенд (*Марла книга*) [Марийская книга] говорится о том, что корова, съев месиво, съела и книжку. Книжка превратилась в нутре коровы в книжку (сычуг), ср. *сычуг* – часть желудка у жвачных животных. Пройдя некоторое время, мариец заколол корову и в нутре нее увидел сычуг. В нем он узнал свою книгу. Однако читать её он не смог и положил в котел варить. Так в нутре скотины появился сычуг (книжка). Таким образом марийцы на долгое время потеряли свою книгу (Тошто марий ой-влак 1972: 87). Другие легенды, например, *Кузе марий шке эрыкшым йомдарен* [Как мариец потерял свою свободу], говорят, что, потеряв свою свободу, они потеряли и книгу. «Марийцы сначала были под игом татарского хана, потом под началом русского царя.

⁷ Я. В. Чеснов также использует сочетание «изначальное знание» (Чеснов 1990: 170).

Как отмечается в легенде, мари́йцам особенно тяжело было жить под гнётом татарского хана. При нем убивали мастеров рукоделия, музыкантов, певцов, вышивальщиц или забрали их в плен» (там же, с. 124–125). Среди мари́йского населения сохранились и такие легенды, где мари́ец случайно уронил святую книгу (по мар. *Шнуй книга*) в костер. Приведем отрывок из такой легенды: *Ожно Ош Поро Куго Юмо Шорыкйол пайрем годым Шкенжын калыкше-влаклан янда Кайлас курык-вуйышто Шнуй книга пӧлеклен. Рушлан – Библийым, суаслан – Кораным, мари́йлан – Шнуй ушонам.*⁸ *Руш книгажым сумкашкыже пыштен, суас – кӱсеныш, мари́й – помышыш. Тӱнӧ чатлама йӱшӧ шоген... тулым ылыжтеныт. Шокишо сайрак ырыктыже манын, ...мари́ят, по-та уштыжым руден, онжым почын колта. Ушонаже тунамак тулыш камвозеш. Мари́йна Юмымут почеш тулыш керылтеш. Тул йымач... Юмойпогыжым удыркален луктеш вет...* (Мари́й Эл 2020, 2 ноябрь), досл.: ‘В старину во время Рождества Белый Добрый Большой Бог Своим людям на вершине стеклянной горы Кайлас подарил книгу. Русскому человеку – Библию, татарину – Коран, мари́йцу – Священную ушона (книгу). Русский положил свою книгу в сумку, татарин – в карман, мари́ец – за пазуху. На улице стоял трескучий мороз... зажгли костер. Чтобы лучше согреться, мари́ец развязал кушак и широко приоткрыл грудь. В это время ушона упала в костер. Мари́ец за книгой бросается в огонь. И все-таки он смог спасти её...’. Далее в легенде говорится: *...калыкна книгажым кермыч дене ышта улмаш. ...Тулеш йӱлышӧ Юмымутышым мӧнгӧ кондат (мари́й. – О. С.), ватыжын шу-далмекыже, вичаш шылта. Йӱлышӧ тамле пушым шижын, вичасе уш-*

⁸ Лексические единицы «Шнуй ушона (см. уша: уша она ‘доска, на которой катают тесто’ (МРС 1991: 369) – происходит сужение значения слова), Юмойпого, Ушона, Юмымут, Юмомут книга, Кумыжмут», ср. также: Юмой, Юмысем кумыжмут использованы в значении ‘книга, письменность’. Эта же легенда гласит, что мари́йцы писали на бересте, ср. Куэ кумыжешат воза (мари́й калык. – О. С.) улмаш... ‘(Мари́йцы. – О. С.) писали и на бересте...’; см. также шерева ‘палка с условными знаками в виде зарубок для проведения жеребьевки, за которую по очереди держатся спорщики’, шерева кагаз ‘извещение (приглашение) о предстоящем общем молении’ (СМЯ 2004: 106–107). На палках или на узких досках вырезали определенные знаки, и эти сообщения передавались по селениям. Значение знака чужие не понимали. В качестве материала в основном использовалась молодая липа (мар. *нымыште*). Как указывает Н.В. Никольский, «для долговых отметок существовали бирки – липовые или вообще деревянные бруски, на которых крестами вырезывалась соответствующая сумма» (Никольский 1920: 71).

кал **Ушо**нам нелын, манеш. Кызытат тыгай кутырымьм колаш лиеш: Марийын **Кумыжмутшо** уикалын шүддö пачаш шолыштыжсо улеш... (там же, с. 10), досл.: '...наш народ (марийцы. – О. С.) свою книгу делал из кирпича. ...Свою обгоревшую книгу привез домой (мариец, мужчина. – О. С.), за это его жена поругала. После этой ругани мариец спрятал книгу в хлев. Говорят, что, почувствовав вкусно пахнущий горелый запах, корова, находящаяся в хлеву, проглотила книгу. И в настоящее время можно слышать фразу: «У мариюцев книга находится в сычуге коровы»'.

Кроме «книги, сделанной из кирпича», у восточных мариюцев бытует предание о якобы вытканной на холсте священной книге, которую также съела корова (см., например Иликаев 2012: 21). Легенда о вытканной на холсте книге (в данном случае – письмо на лоскутке холста. – О. С.) сохранилась и у луговых мари. Например, в рассказе *Шой патыр Пижа*нью Пивик князьлан полша [Шой богатырь Пижа нью помогает князю Пивику] читаем: *Патырнан кочкашыже монь пытен гын але тудлан сонар гыч вашке пöртылшашыж нерген увертараш монь кöлын гын, тудо йонез кылжым чот гына шупшылын, пикшым мöнгö велкыже колтен. Пикш мучаштыже – кнага, тöрлен возымо⁹ вынер ластык. Пикшет вигак тудын пакчашкыже але пöртончыкыжсо толын возын. Тунам кажныжат тогдаен, мо кöлеш патыр еглан. А вет шукыж годым тудо суртшо деч шүддö менге тораште лиеден* (Тошто марию ой-влак 1972: 135–136), досл.: 'Если у богатыря закончился запас пищи, или ему надо был срочно известить, что приедет с охоты, он крепко натянул струны лука и выстрелил в сторону дома. На конце стрелы – книга, вытканый из холста лоскуток. Стрела сразу приземлилась в его огороде или рядом в сених. Тогда все понимали, что надо человеку-богатырю. А ведь часто он бывал вдалеке от дома на расстоянии до ста километров'. И здесь для передачи важного сообщения используется лук со стрелой. «Книга» была отправлена с помощью этого охотничьего инструмента. Этнограф Я.В. Чеснов подобные произведения устного народного творчества называет «мифами о съеденной письменности» (Чеснов 1990: 170).

⁹ Слово *возаш* в значении *вышивать, вышишь*; глагол *изображать (изобразить), украшать (украсить)* сохранился в диалектах, ср. *возедаш* II-ем диал. многокр. 'вышивать'. *Тöрым возеда*. Ö. Беке. 'Вышивает (узоры)' (СМЯ 2019: 67, см. также Беке 1997: 168–169).

7. Марийский народ и его язык были широко известны многим европейским народам. Исследователи и путешественники, побывавшие среди марийского населения, писали о быте, этнографии народа мари в своих полевых дневниках. Впоследствии эти уникальные записи были включены в их произведения. Многие изданные памятники выходили на иностранных языках. Таких шедевров, описывающих жизнь народа мари, было очень много. Об этом среди марийского народа сохранилась легенда. В одном из произведений устного творчества, например, в *Кузе Акпатыр*¹⁰ *руш кугыжалан полиен* [Как Акпатыр помог русскому царю] говорится, что «Казанский хан клал под мечеть очень много книг. Среди них оказалось немало книг и о марийском народе. Они были написаны на татарском языке,¹¹ читать их было очень трудно. Даже грамотные русские люди не могли их читать. Если бы они умели читать, то древняя история марийцев давно была бы известна», ср. марийский вариант: ...*Озан кугыжа тиде мечеть (татар мечет. – О. С.) йымалан пеш шуко книгаг оптен улмаш. Тушто марий калык нергенат ятыр книга лийын. Татар книгаг лудаш пеш неле. Эсогыл руш **кнагаче-влакат** нуным лудын огыт керт. Нуно кеч татарла лудын моштат ыле гынат, марий калыкын тошто илыш корныжо шукертак раи лиеш ыле* (Тошто марий ой-влак 1972: 172–174).

Впервые «миф о съеденной письменности» был записан в 30-х гг. XVIII в. участником Великой Северной экспедиции историком Г. Ф. Миллером. Затронув тему «язык, художество и наука, черемис, чувашей и вотяков», он отмечал: «Въ прочемъ всѣ помянутые народы пребывають в крайней слѣпотѣ своего невѣжества. У нихъ нѣтъ ни писемъ, ни книгъ; и ежели кто о томъ ихъ спросить, то в шуткахъ говорятъ, что книги у нихъ корова поѣла. Стралембергъ (Ф. И. Страленберг. – О. С.), принимая сѣю пословицу якобы за правду, пишетъ, что есть у нихъ о томъ повѣсть: но какъ я спрашивалъ ихъ о томъ в разные времена не однократно, почитаютъ ли они то за правду? то получили отъ нихъ въ отвѣтъ, что у нихъ хотя такая пословица и есть, токмо она употребляется в шуткахъ» (Миллер 1791: 29–30). Действительно, Г. Ф. Миллер прав, утверждая, что марийскую национальную книгу корова съела, имеются у всех трёх описываемых народов. Легенда такого же содержа-

¹⁰ Легенда о марийском герое *Акпатыре* относится к XVI столетию. Она связана с завоеванием Ивана Грозного г. Казани.

¹¹ В данном случае речь идет не только о произведениях на татарском языке, но и о книгах, изданных на иностранных языках, в частности, на арабском языке.

ния включена и в сборник *Тошто марий ой-влак*. В рассказе *Кузе марий ишке эрыкшым йомдарен* [Как мариец потерял свою свободу] (с. 124–125) говорится: Шонго-влак, *марла кнагам ушкар кочкын*, маныт. Но тиде *мыскара гына*. Марий-влак кагазеш возен огытыл: тунам кагазшат тыгай лийын огыл. *Вынереш возеныт марий-влак...* (с. 124), досл. ‘Старики говорят, что марийскую книгу корова съела. Но это только шутка. Марийцы не писали на бумаге, тогда и не было такой бумаги. Марийцы писали на холсте...’. Следует отметить, что мифологический сюжет о корове, съевшей национальную книгу, распространен почти по всему Евразийскому континенту (см. Хрестоматия 2001: 134).

О том, что у мариЙцев нет «письменности» впервые отметили иностранные деятели прошлых веков. Например, в 1-й половине XVII века во время поездки в Персию немецкий ученый и путешественник Адам Олеарий (Эльшлегер) (ок. 1599–1671), касаясь этой темы, в своем знаменитом сочинении *Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно* (впервые оно было опубликовано на немецком языке в 1647 г.) отмечал: «У них нет ни письмен, ни попов, ни церквей. Их язык также своеобразен и имеет мало сходства с обыкновенными татарским или турецким¹²...» (цит. по работе: Хрестоматия 2001: 81–82). Аналогичное высказывание встречается в письмах известного шведского слависта и востоковеда, дипломата И. Г. Спарвенфельда, адресованных немецкому энциклопедисту Г. В. Лейбницу. Эпистолярные тексты относятся к концу XVII века (например, одно письмо написано 11 января 1698 года). В этом письме И. Г. Спарвенфельд писал: «...черемисы, черкесы, башкиры имели свои языки,¹³ но они также владеют русским языком». Он подчеркивал, что черемисы, «как и мордвины, не имеют письменности», ср. также высказывание из письма И. Г. Спарвенфельда: «...черемисы ...обладают собственным языком» (Герье 1871: 42; Wessel 2003/2004: 91). Отметим, что русский язык был распространен, главным образом, среди той части мари, которая жила среди русских. По наблюдениям Адама Олеария, «живущие в этих местах между русскими» мари и говорят обыкновенно по-русски... (цит. по Никольский 1920: 71–72).

В панегирическую брошюру с длинным названием *Жертва всерадостных чувствований его императорскому величеству...* (Москва,

¹² Составители этой книги под сочетанием «их язык» подразумевают чувашский язык (Хрестоматия 2001: 84–85).

¹³ Не исключено, что речь идет о мариЙских «книгах».

1801) включен текст под названием *Кугу кугужа* [Великий государь]. Сборник готовился на рубеже конца XVIII – начала XIX вв. и издан «В университетской типографии, у Христофора Клаудия». Речь черемисская *Кугу кугужа* помещена на 31–32-й страницах (подробнее см. Сергеев 2022: 191–206, также: Феоктистов 1976: 64). Текст начинается с предложения «Мемнанъ яльеште уке волгыдо, кнга¹⁴ шинзише уке...» (ср. совр. мар. *мемнан ялыште уке волгыдо, книга шинчыше уке*), досл.: ‘В нашей деревне нет света, нет грамотных (т.е. людей, которые умели писать и читать)’. На наш взгляд, сочетания *волгыдо уке, кнга (книга) шинчыше уке* связаны с такими понятиями, как ‘безграмотность, безграмотный’.

На отсутствие письменности у мари указывали и отечественные исследователи. Одним из них был епископ Нижегородский и Алатырский Д. Дамаскин (Семенов-Руднев, 1737–1795). В своем «Предуведомлении», включенном в рукописный памятник *Словарь языков разных народов в Нижегородской епархии обитающих, именно россиян, татар, чувашей, мордвы и черемис...* и посвященном историко-этнографическому описанию народов Поволжья он писал: «...народы, в Нижегородской епархии обитающие, не имеют собственных своих письмян или букв, то и слова их в сем словаре писаны российскими буквами» (Эрм. собр. № 223, л. 2), ср. также его выражение: *за неимением письмян или букв нет у них (марийцев. – О. С.) ни письменных, ни печатных дел* (там же, л. 5). Подобные сообщения имеются и в рукописных словниках 2-й половины XVIII века Егора Попова и Никиты Овчинникова (ф. 94, оп. 1, д. 109; ф. 94, оп. 1, д. 113), подготовленных для сравнительного словаря П. С. Палласа. Заголовок такого же содержания имеет рукописный словарь 250-летней давности, хранящийся в Центральном государственном архиве Кировской области. Он называется: «Переводъ учиненный въ Вятскомъ наместническомъ правлении Черемисскаго разговора 286-ти словъ. По неимению у нихъ никакихъ буквъ написано российскими буквами» (ф. 583, оп. 2, д. 1287, л. 101–106). Словник подготовлен также для сравнительного словаря всех языков и наречий П. С. Палласа. При переводе предлогов русского языка *подъ, надъ* (они даны под номерами 250 и 251) из этого памятника на марийский язык толмач писал: «сихъ предлоговъ по неимению у нихъ никакихъ буквъ, на ихъ языке нетъ».

¹⁴ Слово *кнга* используется в значении ‘грамота; умение читать и писать’, ср. также *кнгаче* ‘грамотный; умеющий читать и писать’.

8. Несмотря на эти высказывания и упоминания можно сказать, что мари́йцы имели хорошее представление о *письме, письменности, книге*. В рукописных и печатных работах присутствует множество лексических единиц, которые связаны с такими лексико-семантическими сетками, как просвещение и образование, слов служащих «для обозначения процессов чтения, письма и обучения, письменных принадлежностей, продуктов и результатов писательской, просветительской и фискальной деятельности, нередко нуждающихся в письменной форме выражения, а также самих людей, занятых в вышеперечисленных сферах деятельности». Для иллюстрации приведем некоторые слова и сочетания из памятников мари́йского языка XVIII века: *киняга юктымашь* ‘чтение’, *туякъ* ‘чтец’, *серемашь* ‘письмо, писание’, *кагазе* ‘бумага’ (Сочинения 1775); *возомашь* ‘запись’, *кагаза* ‘бумага’, *серемо* ‘письмо’, *тиякъ* ‘писарь’, *тунемше* ‘учение’, *туныктемъ* ‘учу’, *тунуктуше* ‘учитель’, *возомашь* ‘запись’, *тунемашлыкъ* ‘учение’ (Эрм. собр. № 216); *кагазе* ‘бумага’, *тиякъ* ‘писарь’, *сирмашь* ‘письмо’ (Эрм. собр. № 218); *кинягамъ юктемъ* ‘читаю книгу’, *лудамъ* ‘читаю’, *лудамъ* ‘читаю’ (ф. 2013, оп. 602-а, д. 186, л. 363; л. 370); *кагазамъ наламъ* ‘купим бумаги’, *околанъ уста* ‘искусен в учебе’ (ср. В. *окаш* ‘читать’), *тыякъ* ‘школа’, *мин серемъ* ‘станем писать’, *серемъ* ‘пишу’, *серинъ голтемъ* ‘восписываю’, *серемъ* ‘переписываю’ (ф. 21, оп. 5, д. 149, л. 431; л. 443; л. 444; л. 451); *писма* ‘буква, письмо, письмецо, цыдулька’, *сереме пистыль* ‘пищее перо’, *серымашь* ‘писание, описание’, *серень луктамъ* ‘выписываю’, *сереше* ‘писарь, писец’, *тыякъ* ‘школа’, *возомо кнага* или *киняга* ‘записная книга, книжка’, *серемъ* ‘пишу, подписываю, списываю’, *печатлемъ* ‘печатаю’, *печеть* ‘печать’ (Эрм. собр. № 197/1). Подобную тематическую группу слов обнаруживаем и в других памятниках письменности финно-угорских языков (см. например Феоктистов 1971; Кельмаков 2008: 15–17; Камитова 2017: 38–39).

В памятники 250-летней давности включено большое количество слов, связанных с устным народным творчеством. Это явление можно назвать проявлением начатков фольклористики, ср. *тушто* ‘загадка’, *йомакъ* ‘баснь, прибаутка’ (Сочинения 1775: 56); *йомакъх*, *йомакъ*, *ямакъ* ‘сказка’ (ф. 21, оп. 5, д. 149); *йомакъ* ‘баснь, притча’, *тушто* ‘закоулка, загадка’ (Эрм. собр. № 197/1); *туштемъ* ‘загадываю’, *шоязе* ‘сказочник’, *шоякъ* ‘сказка’ (Эрм. собр. № 216); *тушто* ‘закоулка’ (Эрм. собр. № 218).

Наиболее значимым словом, связанным с древней мари́йской письменностью, является словарная единица *тамга* ‘клеймо’, зафиксированная в рукописном памятнике Г. Ф. Миллера в 30-х гг. XVIII века (л.

446). Оно с этой же семантикой зафиксировано в неопубликованном словаре 2-й пол. XIX столетия Алексея Канцеровского: *тамга* ‘клеймо’ (р. III, оп. 1, № 213, л. 134), ср. мар. *тисте*, *тиште* ‘тамга’. В неопубликованном лексикографическом труде 2-й половины XVIII столетия В. Крекнина и И. Платунова синонимом лексемы *тамга* приведено слово *пале*. Оно дано в пяти значениях: ‘пятно, знак, примета, точка, знамя’, ср. также производное от него *палэмдымашь* ‘прознаменование’ и словосочетание *палэм пиштемь* ‘знак кладу’ (Эрм. собр. № 197/I). Выражение *палемдемь пелтыме кюртнюдене* ‘пятнаю раскаленным железом’ (Эрм. собр. № 197/I, также см. Сергеев 2020: 192) связано также с древней письменностью мари *тавром*. Подобные слова и сочетания могут дать определенные сведения о начатках письменности мари до появления развитой письменности.

9. Для исторической лексикологии наиболее ценным являются слова *юктюмашь*, *юкташь*, ср. *киняга юктюмашь* ‘чтение’, *юктуше* ‘читатель’ (Эрм. собр. № 197/I, л. 32), *кинягамь юктемь* ‘читаю книгу’ (ф. 2013, оп. 602-а, д. 186, л. 363) (лит. *йүктымаш*, *йүкташ*, *книгам йүктем*; корень слова – *йүк* ‘голос, звук’), ср. также *юклаш* ‘молиться’: *юмум юклуше* ‘богомольный’ (ф. 21, оп. 5, д. 149, л. 442). Следует сказать, что в настоящее время эти лексемы входят в зону редких и забытых слов. В рукописном горномарийском *Черемисско-русском словаре*, составленного в 1887 году И. Моляровым зафиксировано аналогичное приведенному выше слову, но с другим значением: *юкта* ‘гласит, кличет’ (Moljarov, л. 16). С пометой *устар.* (устаревшее) лексема присутствует в *Словаре горного наречия марийского языка*, ср. *юкташ* ‘кликать птиц (животных)’ (СГНМЯ 1981: 230). В сборнике марийских легенд и преданий словарная статья *юкташ* трактуется как *кычкырлаш* ‘покрикивать, кричать наперебой’ (Тошто марий ой-влак 1972: 212). В дополнительном томе *Словаря марийского языка* с пометой *диал.* зафиксирована лексема *юкталаш*. Она имеет следующую семантику: ‘позвать, кликнуть, крикнуть’. В качестве иллюстративного материала приведены словосочетания: *пийым юкталаш* ‘позвать собаку’; *чывым юкталам*, *чыве-шамыч куржын толыт* ‘позову кур, курицы прибегут’, синонимом марийскому слову приведена лексическая единица *кычкыралаш* (СМЯ 2018: 551). Не исключено, что вместо современного слова *лудаш* ‘читать’ у мари могла присутствовать лексема *йүктымаш*, *йүкташ*. Как и в удмуртском языке, данное слово первоначально использовалось для выражения издаваемых птицами звуков (Камитова 2017: 36). По мне-

нию Т. Г. Владыкиной, «умение хорошо и складно говорить вообще воспринималось как птичье пение... В дальнейшем это понятие было перенесено на процесс чтения, причем чтения церковных книг, когда слова произносились нараспев, особым речитативом...» (Владыкина 2014: 31). С лексемой *йўкташ* тесно связано слово *йўктўч* (в ранних памятниках – *юктючь*) ‘чтец молитв’, которое также вышло из активного словарного фонда (о нем подробнее см. Сергеев 2020: 60–64). В рукописном словнике Г. Ф. Миллера зафиксировано словосочетание *юмум юклуше* (лит. *юмым йўкльшю*) ‘богомольный’ и лексема *юклаш* (лит. *йўк-лаш*) ‘молиться’ (ф. 21, оп. 5, д. 149, л. 442). Таким образом одним термином обозначается *чтение, чтение молитв, моление*. Постепенно для процесса чтения стало употребляться слово *лудаш* ‘читать’. Таким образом, в слове *лудаш* соединились два значения: считать и читать. Это также зафиксировано в рукописном памятнике XVIII в., ср. *лудамь* ‘читаю’ (ф. 2013, оп. 602-а, д. 186, л. 363), *лудамь* ‘читаю’ (там же, л. 370).

10. С возникновением письменности в фольклоре марийского народа появляются загадки, связанные с письмом. Например: *Ош пасуэш шем шурным ўдем (Возымаш)* – На белые поля сею черные семена (Письмо).¹⁵ *Ош анашем шемшыдагым ўдем (Возымаш)* – На белую грядку сею гречиху (Письмо). Много загадок сочинено о книге, бумаге, ручке: *Пушенге огыл – лышташан, Тувыр огыл – ургымо, айдеме огыл – туныкта (Книга)* – Не дерево, а с листочками, не рубашка, а сшита, не человек, а учит (Книга). *Ош пасу, шем пырче, кө ўда, тудак пога (Книга)* – Белое поле, черное семя, кто его сеет, тот разумеет (Книга). *Мландыже ошо, кайыкше шеме улыт (Книга)* – Поле белое, а птички черные (Книга). *Чондымо чонаным туныкта (Книга)* – Неживой живого учит (Книга). *Вўдыш чыкет – кола, товар тош дене перет – ок коло (Кагаз)* – О воду расшибешь, а об обух не разобьешь (Бумага). *Вуйжо кўртньо, капше пу (Пероан ручка)* – Голова железная, тело деревянное (Ручка с пером). *Чондымо – воза (Перо)* – Не живой, а пишет (Перо).

Зарождение современной марийской (буквенной) письменности связано с концом XVII столетия. В 1697 году впервые были фиксированы марийские слова на бумагу. Автором является финский дипломат, исследователь Генрих Бреннер. В основе письма лежит латинская графическая система. В марийском письме латиница господствовала вплоть до 30-х гг. XVIII века.

¹⁵ Иллюстративный материал заимствован из книги А. Е. Китикова (2006).

Сокращения

В. – восточное наречие марийского языка; Г. – горномарийский; г. чер. – горно-черемисский; д. – дело; досл. – дословно; ед. хр. – единица хранения; л. – лист; мар. – марийский язык; оп. – опись; см. – смотри; совр. – современный; ср. – сравни; тат. – татарский язык; устар. – устаревшее слово; ф. – фонд; чув. – чувашский язык; Эрм. собр. – Эрмитажное собрание.

Литература

- АКШИКОВ, А. Г. 2022: Каменные надгробные памятники марийцев. Финно-угроведение 63: 124–133.
- БАХТИН, А. Г. – СОКОЛОВ, А. В. 2021: Военная история марийского народа. Издательский дом «Марийское книжное издательство», Йошкар-Ола.
- Библий, Коран да марийын Кумыжмутшо (ЮМОМУТ книгаже, ШНУЙ ушонаже) нерген. Марий Эл. 2020. 2 октябрь.
- ВЕРШИНИН, В. И. 2018: Происхождение слов марийского языка (этимологический словарь) в двух томах. II том. Н – Я. Йошкар-Ола.
- ВЛАДЫКИНА, Т. Г. 2014: «Неочевидные очевидности» фольклорной коллекции Г. Е. Верещагина в современной исследовательской практике. In: Ванюшев, В. М. (ред.), Г. Е. Верещагин, традиционная культура и просветительство народов Урало-Поволжья. Удмуртский институт истории, языка и литературы УрО РАН, Ижевск. 27–37.
- ГЕРЬЕ, В. 1871: Отношения Лейбница к России и Петру Великому. По неизданным бумагам Лейбница в Ганноверской библиотеке. Т. II. Лейбниц и его век. Печатня В. И. Головина, Санкт-Петербург.
- ЕРУСЛАНОВ, П. 1894: Очерк быта и преданий восточных черемис. Известия Оренбургского отдела Императорского Русского Географического общества. Вып. 4. 1894 г. Типо-Литография Губернского Правления, Оренбург. 1–8.
- ИВАНОВ, И. Г. 2009: Йылме пеледышым пого. Йылмызын шонкалымашыже. МУП «Сельские вести», Йошкар-Ола.
- ИВШИН, Л. М. 2010: Становление и развитие удмуртской графики и орфографии в XVIII – в первой половине XIX века. УрО РАН, Екатеринбург – Ижевск.
- ИЛИКАЕВ, А. С. 2012: Мифы народов Башкирии. Вагант, Уфа.
- КАМИТОВА, А. В. 2017: Переводная литература христианского просвещения на удмуртском языке XIX – начала XX в.: история развития, жанровое своеобразие и переводческие стратегии. УИИЯЛ УрО РАН. Издательство «Шелест», Ижевск.
- КАМИТОВА, А. В. 2018: Книга и письменность в традиционных представлениях удмуртов. In: Грязев, Г. Г. (сост.), Удмурты: тайна тамги. Удмуртия, Ижевск. 49–60.

- Кельмаков, В. К. 2008: Очерки истории удмуртского литературного языка. Учебное пособие. Удмуртский государственный университет, Факультет удмуртской филологии, Кафедра общего и финно-угорского языкознания. Издательский дом «Удмуртский университет», Ижевск.
- Китиков, А. Е. 2006: Марий калык ойпого. Марий калык тушто-влак – Свод марийского фольклора. Марийские народные загадки. МарНИИЯЛИ, Йошкар-Ола.
- Крюкова, Т. А. 1956: Материальная культура марийцев XIX века. Йошкар-Ола.
- Миллер, Г. Ф. 1791: Описание живущих в Казанской губернии языческих народов, яко то черемис, чуваш и вотяков... Санкт-Петербург.
- МРС 1991 = Васильев, В. М. – Саваткова, А. А. – Учаев, З. В.: Марийско–русский словарь. 2-е издание, с изменениями. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- Никитин, В. В. 2009: Археологическая карта Республики Марий Эл. Йошкар-Ола.
- Никольский, Н. В. 1920: История мари (черемис). Вып. 1. Первая государственная типография, Казань.
- Ожегов, С. И. – Шведова, Н. Ю. 2001: Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. Российская Академия наук, Институт русского языка им. В. В. Виноградова. 4-е изд., дополненное. Азбуковник, Москва.
- Петров, А. А. 1893: Знамена – кидтыштö красноуфимских черемис. Памятная книжка Пермской губернии на 1894 г. Пермь. 38–40.
- Попов, П. В. 1947: Краткая история развития якутского письма (под ред. Л. Н. Харитонов). In: Харитонов Л. Н., Современный якутский язык. Ч. 1. Фонетика и морфология (под ред. Н. К. Дмитриева). Научно-исследовательский институт языка, литературы и истории ЯАССР. Госиздат ЯАССР, Якутск. 279–306.
- РМС 1966 = Галкин, И. С. (гл. ред.): Русско–марийский словарь. Издательство «Советская энциклопедия», Москва.
- РМС 2019 = Абукаева, Л. А. – Гаврилова, В. Г. – Ипакова, М. Т. (ред.): Русско–марийский словарь [в 2-х томах]. Том II. П – Я. МарНИИЯЛИ, Йошкар-Ола.
- Руш калыкон кресталтможым ойлемо. Крещене Руси, рассказ на луговомъ нарѣчїи Черемисскаго языка. Типо-литографїя В. М. Ключникова, Казань, 1884.
- СГНМЯ 1981 = Саваткова А. А.: Словарь горного наречия марийского языка. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- Сергеев, О. А. 2020: О некоторых устаревших и устаревающих словах, связанных с традиционной религией мари. In: Кудрявцева, Р. А. (ред.), Проблемы марийской и сравнительной филологии. Сборник статей. Марийский государственный университет, Йошкар-Ола. 60–69.
- Сергеев, О. А. 2022: Язык «черемисского» текста Кугу кугужа! («Великий государь»). *Folia Uralica Debreceniensia* 29: 191–206.

- СМЯ 2002 = Галкин, И. С. (гл. ред.): Словарь марийского языка. Том VII. МарНИИ, Йошкар-Ола.
- СМЯ 2004 = Галкин, И. С. (гл. ред.): Словарь марийского языка. Т. IX. МарНИИЯЛИ, Йошкар-Ола.
- СМЯ 2019 = СИБАТРОВА, С. С. (гл. ред.): Словарь марийского языка. Дополнительный том. МарНИИЯЛИ, Йошкар-Ола.
- СОРОКИН П. М. 2018: О материнстве как основе рода, о родовых названиях и знаках собственности у вотяков. С изображением знаков собственности в тексте и отдельной таблицей. In: Грязев, Г. Г. (сост.), Удмурты: тайна тамги. Удмуртия, Ижевск. 30–48.
- Сочинения 1775 = Сочинения, принадлежащія къ грамматикѣ черемискаго языка. Въ Санкт-Петербургѣ при Императорской Академіи наукъ 1775 года.
- Тошто марий ой-влак 1972: Марийские легенды и предания. Составитель В. А. Аккорин. Книгам лукшо марий издательство, Йошкар-Ола.
- ТРОИЦКИЙ, В. П. 1894: Черемисско–русский словарь. Казань.
- ЎПЫМАРИЙ (В. М. Васильев) 1926: Марий мутэр. Тўрлў вэрэ илўшэ марийўн мутшўм танастарэн нэргэлўмэ кнага. Кальўк-влак рўдў савўктўш, Москва.
- ФЕОКТИСТОВ, А. П. 1971: Русско–мордовский словарь. Из истории отечественной лексикографии. Наука, Москва.
- ФЕОКТИСТОВ, А. П. 1976: Очерки по истории формирования мордовских письменнo-литературных языков (ранний период). Наука, Москва.
- ХАМИДУЛЛИНА, Б. Л. (сост., подбор иллюстраций, вступ. статьи, обработка текстов и комм.) 2004: Из глубины столетий. Татарское книжное издательство, Казань.
- Хрестоматия 2001 = Хрестоматия по культуре Чувашского края: дореволюционный период. Чувашское книжное издательство, Чебоксары.
- ЧЕСНОВ, Я. В. 1990: Проглоченное знание и этнический облик. Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры: сб. науч. трудов. Наука, Ленинградское отделение, Ленинград. 169–180.
- ВЕКЕ, ÖDÖN 1997: Mari nyelvjárási szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch) I. Szombathely.
- WESSEL, K. 2003/2004: Leibniz und das Finnisch-Ugrische in seinem Briefwechsel. Teil I. Ural-Altaische Jahrbücher, Neue Folge 18: 67–102.
- <http://nasledie.nbchr.ru/personalii/issledovатели-jazyka/zolotnitskijj-nikolajj-ivanovich/>.
- http://semantic.uraic.ru/object/objectedit.aspx?object_id=7544&project=1.

Источники

Санкт-Петербургский филиал Архива Российской Академии наук:

Географические и исторические ведомости, собранные и присланные в Академию В. Н. Татищевым; Самара, Верхотурье, Пелым, Пара, Иркутск, дер. Батемир-черемисы, р. Сысерт. Описание крепостей по р. Иртышу. Заметки о мутах (Охотск и Камчатка). Словари: вогульский, черемисский, чувашско-черемисско-мордовский, калмыцкий, грузино-персидско-турецкий, различные слова этих наречий в переводе на русский. Описание городов и географических местностей составлены геодезистами Меховым, Наруцовым, Ив. Порецким и др. Ф. 21, оп. 5, д. 149, фонд Миллера.

Марла оляш тунуктэмо сомул тюрлио руш шомак-шамыч-гэ олок мари ойомэш возоктэн пыштэмо-шамыч дэно. Краткое руководство к изучению черемисского языка по обоим (луговому и горному) наречиям и Словарь. Составил преподаватель черемисского языка в Казанской семинарии Алексей Канцеровский. Казань, 1859. Р. III, оп. 1, д. 213.

Перевод, учиненной в Вятском наместническом правлении, черемисского разговора 286-ти слов, по неимению у них никаких букв написано российскими буквами. Ф. 94, оп. 2, д. 109, фонд Шёгрена.

Список русских слов с переводом на черемисский и вотский (Красноуфимский окр.) и пермякский (Чердынский окр.) за подписью Никиты Овчинникова. Ф. 94, оп. 2, д. 113, фонд Шёгрена.

Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (Эрмитажное собрание):

Краткий черемисский словарь с российским переводом, собранный Кукарской слободы Троицкого собора протоиереем Василием Крекниным и Спасской церкви диаконом Иоанном Платуновым. 1785 года. Эрм. собр. № 197/1.

Словарь черемисского языка с российским переводом. Эрм. собр. № 218.

Словарь языка черемисского. Эрм. собр. № 216.

Словарь языков разных народов в Нижегородской епархии обитающих, именно россиян, татар, чувашей, мордвы и черемис. По высочайшему соизволению и повелению ее императорского величества премудрой госыдарыни, Екатерины Алексеевны, императрицы и самодержицы всероссийской. По алфавиту российских слов расположенный и в Нижегородской семинарии от знающих оные языки священников и семинаристов, под присмотром преосвященного Дамаскина епископа Нижегородского и Алаторского сочиненный 1785-го года. Эрм. собр. № 223.

Государственный архив Нижегородской области:

Словарь черемисского языка с российским переводом по алфавиту российскому расположенный. Ф. 2013, оп. 602-а, д. 186.

Архив Санкт-Петербургского отделения Института востоковедения Российской Академии наук:

Ерусланов П. Черемисско-русский словарь. Р. III, оп. 5, № 3.

Центральный государственный архив Кировской области:

Словник на разных языках. Ф. 583, оп. 2, д. 1287.

Отдел рукописей и редких книг Научной библиотеки им. Н.И. Лобачевского

Казанского федерального университета:

Словарь черемисско-русский учителя духовного училища Земляницкого. № 1420.

Архив Финно-угорского общества:

Moljarov, I. Tšeremissica. Vocabularia. Folkloristica.

*

A mari nép betűírás előtti kommunikációja

A cikk a mari nép korai írásosságát vizsgálja, amely – más népekhez hasonlóan – az ún. tárgyírással kezdődött. Tárgyi jelként használhatták a tüzet (a füstöt), a kürtféle hangszereket, a nyilat és az íjat. Munkámban kiemelt figyelmet fordítok egy másik típusú írásos formára, a tamgára. A *tamga* szó jelentése 'jel, tulajdonjel, nemzetségi jel; kézjegy, bélyeg'. A szó először egy 18. századi kéziratos nyelvemlékben szerepel. Mari tamgajeleket először a Nagy északi expedíció vezetője, a német G. F. Müller gyűjtött. Munkáját a 19. században Alekszej Petrov és Pjotr Jeruszlanov néptanítók folytatták. Petrov feljegyzéseiben a tamgán kívül a *tavra* is szerepel (*tavro* 'állat testére égetett jel, billog'). Számos legenda és hagyomány őrződött meg a mari betűírás előtti kommunikációról. Arról, hogy a marik jól ismerték az írást, a könyvet, az elmúlt évszázadok kéziratos és nyomtatott művei is tanúskodnak, melyekben számos lexikai elem található, amely az ismeretterjesztés és az oktatás lexikális-szemantikai mezejéhez kapcsolódnak.

Kulcsszavak: grafikai ábrázolás, mari szóbeliség, írásbeliség, kéziratos nyelvemlékek, tamgajelek, népművészet

OLEG SZERGEJEV

Hogyan lett a *Demonstratio* tananyag?
A magyar nyelv eredetének bemutatása Pápay Sámuel
A Magyar Literatura' esmérete című művében

TAKÁCS Judit

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger
takacs.judit@uni-eszterhazy.hu

„...a mártír kezdetek mítoszát a tudományág saját történetírása teremtette, amikor (...) saját szempontjaik szerint alkották meg és építették föl a magyarországi finnugrisztika történetét” (Sándor 2011: 407).

1. A magyar nyelvtudomány történetében hiába keressük Pápay Sámuel nevét. Nem meglepő ez, hiszen kortársai elsősorban jogásként, diákjai az egri Líceum tanáraként, utódai pedig legfőképp első magyar irodalomtörténetünk írójaként tisztelték. A magyar tanszék tanáraként fő művének az 1808-ban megjelent *A Magyar Literatura' esmérete* című munkáját tekinthetjük, mely egy évvel az *Észrevételek a magyar nyelvnek a polgári igazgatásra és törvénykezésre való alkalmaztatásáról, az oda tartozó kifejezések gyűjteményével* című, a jogi szaknyelv megújítását célzó műszótára után jelent meg.

Jelen dolgozatomban tankönyvének nyelvünk eredetével és rokonságával kapcsolatos fejezeteit vizsgálom meg, abból a szempontból, hogyan jelennek meg benne Sajnovics *Demonstratio*-jának tézisei. Írásomban először Pápay alakját és a mű keletkezésének körülményeit idézem fel, majd a tankönyv magyar nyelv eredetével foglalkozó részeit tekintem át, elsősorban azt a középpontba állítva, hogyan közvetíti Pápay a finnugor rokonság Sajnovics által bemutatott tényeit és egyezteteti azokat a 19. században általánosan elfogadott hun–magyar rokonságésszémével. Dolgozatommal Sajnovics művének recepciótörténetét is gazdagítani kívánom a kapcsolódó szakirodalomban eddig nem szereplő tankönyv bemutatásával.

2. Pápay Sámuelről részletesen először Badics Ferenc akadémiai székfoglalójában (1897) olvashatunk. Tőle tudjuk, hogy a felsőörsi köznemesi családból származó fiatalember 1791-ben kezdte meg jogi tanulmányait Egerben. Pár évvel korábban bátyjához hasonlóan ő is Kassán kezdett tanulni, ám ezt apjuk halála megghiúsította. Az ifjú Pápay ezért támogatást kérve Pápa földesurához, az akkor már egri püspökként tevékenykedő Eszterházy Károlyhoz fordult, aki az abban az évben újrainduló Egri Érseki Jogakadémiára hívta. Pápay az ő támogatásával végezte el a jogakadémiát, ahol a jogi ismereteken felül történelmet, stílustant, technológia- és politikatudományt is tanult, s e stúdiumokhoz csatlakozott 1792-től a magyar nyelv és irodalom¹ is mint rendes tantárgy (erről részletesebben ld. Kúspér megj.e.).

Pápay kassai tanulmányai alatt ismerkedett meg Kazinczy, Baróti Szabó Dávid és Batsányi János körében a felvilágosodás szellemiségével, és kezdett egyre több magyar nyelvű szépirodalmat forgatni, később Egerben pedig – amikor már „rendszeresen előadva tanulhatta a magyar nyelvet és irodalmat” – bizonyítványai tanúsága szerint nagy tehetséget és kiváló előmenetelt tanúsított az irodalmi és nyelvészeti stúdiumokban (Badics 1897: 7). Letéve ügyvédi vizsgáit, előbb Pesten, majd Pápán lett ügyvéd, s itt értesült a megüresedő tanszékvezetői pozíció hírérl. Eszterházy Károly pedig újra támogatta: a hozzá forduló Pápayt 1796 szeptemberében a tanszék vezetőjévé nevezte ki.

Pápay négy évet töltött az egri Líceum tanáráként, még támogatója, Eszterházy 1799 márciusában bekövetkezett halála után is másfél évig tanított ott. Ez idő alatt tartott előadásainak lejegyzett anyagából állította össze, majd 1808 tavaszán, már Veszprémben adta ki a korszak legjelentősebbjének tartott irodalomtörténetét, *A Magyar Literatura' esméreté*-t. A kötet azonban irodalomtörténet-íráshoz képest – főleg mai szemmel nézve – meglepően sok nyelvi/nyelvészeti vonatkozású fejezetet tartalmaz: jelentős része foglalkozik valamilyen szempontból a magyar nyelvvel (általános jellemzőivel, grammatikájával, leírásával, történetével).

Az anyanyelvű nevelés fontosságának hangsúlyozása, az anyanyelv megismerésére és leírására való törekvés hangsúlyos megjelenése a műben a felvilágosodás kulturális törekvéseivel magyarázható: a korszakban a nyelv és irodalom ügye szorosan összefonódott. Azzal, hogy Pápay kiemelt fontosságúnak tartotta és részletesen bemutatta a magyar nyelv hangtani és alaktani jellemzőit, használhatóságát és kifejezőképességének sajátosságait a nyelvhasználat minden szintjén, azt a sok pályatársa által is hangsúlyozott tézist

¹ A mű összeállításakor (sőt egészen 1840-ig) az *irodalom* kifejezés még nem volt használatos (Simonfi 1913).

kívánta igazolni, hogy a magyar nyelvnek nemcsak át kell vennie a latin szerepét, de arra teljes mértékben alkalmas is. Ennek alátámasztását szolgálják a magyar nyelv régiségéről, máshol tökéletességéről (Pápay 1808: 51, 331) írt sorai is, és erre a törekvésre vezethető vissza az irodalomtörténetben a nyelvünk leírását szolgáló részek aránya is: a kiadvány terjedelmének ugyanis csaknem kétharmadát teszik ki a nyelvleíráshoz kapcsolódó részek. Ezek pedig nemcsak „meghökkenítő arányúak” (Margócsy 1980: 383) a kötetben belül, de Lőkös (1974: 877) szerint a grammatikai fejezet (a bevezetéssel együtt) egyben a legkimunkáltabb is.

3. A *Demonstratio* jelentősége kiemelkedő az összehasonlító finnugor nyelvészet történetében, jelentőségét és utóéletét jól mutatja a Sajnovics és Hell műveivel foglalkozó, Hadobás Sándor (2008) által összeállított (2008-ig bezárólag csaknem 600 tételből álló) gazdag bibliográfia is (Kelemen 2012: 226–227).

Ismeretes, hogy Sajnovics a Dán Királyi Akadémia tagjainak három ülésén, 1770. január 10-e és február 9-e között számolt be a magyar–lapp nyelvhasználatban elért eredményeiről, és feltehetően ebben az időszakban szerkesztette meg végleges formában a *Demonstratio* Koppenhágában megjelent kiadását is (Éder 2014: 89; Szij 2021: 7–28; Kelemen 2023: 9).

Korai finnugrisztikai szakirodalmunkban gyakran megjelenő, de később többek (pl. Domokos 1990: 51; Sándor 2011: 409; C. Vladár 2021: 61–64) által is cáfolt tévhit, hogy Sajnovics művének negatív fogadtatása és az őt ért támadások miatt hagyott fel a nyelvtudomány művelésével. Művének recepcióját végignézve azonban azt mondhatjuk, hogy nem túlzó Sándor Klárának a magyar finnugrisztika kezdeteihez kapcsolódó, mottóban szereplő megjegyzése: a Sajnovicsot érő szakmai támadások mértékét alighanem az utókor nagyította fel. Sajnovicsot valóban érték kritikák, de azok nem nyelvészeti bizonyítékainak, hanem a lappokkal való rokonítás felvetésének szóltak, és korántsem voltak szakmai reflexiónak tekinthetők, jelentőségük pedig feltehetően csekély volt ahhoz, hogy elhallgattassák, visszavonulásra készítsék a nyelvészettel egyébként is csak véletlenül kapcsolatba kerülő jezsuita csillagászt.

Sándor szerint (2011: 407) Sajnovics műve Magyarországon kevés negatív reakciót, legfeljebb csak „némi rosszálló hullámverést”² keltett, és – főleg külföldön – kifejezetten nagy lelkesedéssel fogadták: 1770. február 9-én a Dán, március 2-án a Norvég Tudományos Akadémia tagja lett a szerző, a kop-

² Ezekről részletesen ír Domokos 1990: 47, 51; Sándor 2011: 409; C. Vladár 2021: 61–64.

penhágai kiadás első recenziója Bécsben igen hamar (már 1770 decemberében) megjelent,³ később pedig Sajnovics a nagyszombati egyetemen bölcsészdoktor és teológiai magiszter lett (Bartha 2021: 21).

A tanait támadó és elutasító magyar kortársak⁴ – akik közül leginkább a testőrírókat szokás kiemelni – a magyar–lapp etnikai rokonság gondolatát utasították el. A nyelvrokonsítás Sajnovics által felvetett, széleskörű bizonyítékaira azonban saját korában nemcsak tőlük, de más (magyar szakmai) körből is alig született reflexió (Zsirai 1937/1994: 498) – ellentétben a nyelvtudomány külföldi művelőinek pozitív reakcióival. C. Vladár összegzése (2021: 61–62) alapján tudjuk, hogy értékes tudományos teljesítménynek nevezte Schlözer, és pozitív volt a finn nemzeti tudományok atyjának tartott turkui Porthan véleménye is. Az általuk felvetett problémák (pl. Schlözer részéről az *idem esse* kifejezés használata) és a további kutatási lehetőségek nagy része (pl. Porthan részéről több lapp nyelvjárás és a finn nyelv bevonásának felvetése az összevetésbe) ma is helytállónak tekinthető.

Történész kortársai ugyan beolvastották Sajnovics tanításait munkájuk fejezeteibe (ld. Zsirai 1937/1994: 498; Domokos 1990: 51; Sándor 2011: 409), ám Sajnovics művének (legalábbis közvetlenül a megjelenése körüli időszakban) kevés, nyelvészeti szempontból elismerő recenziója született. E kevesek közé tartozik első recenzense, Kollár Ádám Ferenc és Decsy Sámuel (1790) mellett az egri Líceum magyar nyelv és irodalom tanára, Pápay Sámuel, aki nemcsak ismerte és méltatta Sajnovics művét, hanem már 1796–1800 közötti egri oktatói időszakában – a jegyzeteiből az időben összeállított kézírata tanúsága szerint – tanította is Sajnovics *Demonstratio*-ja alapján a magyar és lapp nyelv rokonságának bizonyítékait.

Még ha nem is idézte volna példáit, akkor is tudjuk, hogy Pápay nagy valószínűséggel ismerte Sajnovics művét. A Líceum 1793-ban alapított, csaknem 20 000 kötetes könyvtárában ugyanis Eszterházy Károly érsek jóvoltából a 4042 kötetnyi nyelvészeti szakmunka (Löffler 2013: 119) között Sajnovics *Demonstratio*-jából is volt példány. Erről a könyvtár első könyvtárosa, Büky József által készített 1781-es katalógus árulkodik, melyben már szerepel a *Demonstratio*, azaz diák- és tanárévei alatt Pápaynak volt lehetősége arra, hogy áttanulmányozza azt. A Líceum Főegyházmegyei Könyvtárának gyűjteményében egyébként ma is megtalálható ez a kiadvány.

Hogy Pápay az 1771-es, jelentősen kibővített nagyszombati kiadást ismerte, az bizonyítja, hogy művének irodalomtörténeti részében részletesen ír

³ Éder (2014) kutatásai alapján tudjuk, hogy első recenzense Kollár Ádám Ferenc volt

⁴ Ezekről bővebben ld. Zsirai 1937/1994: 498; Domokos 1990: 47, 51; Sándor 2011: 409.

az először a nagyszombati kiadásban közölt szövegmémlékünkről, a Halotti beszédről is.

Azzal, hogy Pápay Sajnovics művét a tankönyv nyelvtörténeti részének legfőbb szakirodalmaként szerepelteti, azaz a témához kapcsolódó tudományos diskurzus elismert elemévé teszi, igen fontos szakmai visszajelzésnek tekinthető: e téren Pápay munkája az egyik első, ám eddig a szakirodalomban nem szereplő példája a kortársaktól származó pozitív magyar szakmai reflexióknak.

4. Munkájának célját Pápay az Olvasóhoz írt Előszóban így fogalmazza meg (1808: VII): „hogya ifjainkat, kik még eddig illyes vezérkönyv nélkül szűkölködtek, Hazai nyelvünk’ ritka jelességű alkotmányának, ’s egész Literatúránknak esméretében meghordozván, nékiek, az igazi Nyelvtudományban ’s az írásbeli szép előadásban való oktatás mellett, kedvet adgyak, ’s jó utat mutassak a’ Literátori pályafutásra is”. Ahogy az idézet is sugallja, a literatúrát Pápay is a maitól eltérő, „Könyvekből ’s írás olvasás által szerzett tudomány”-ként (1808: 1) értelmezi.

A szerző a részeket szakaszokra, azokat fejezetekre tagolja, az egyes fejezeteken belül pedig paragrafusokat (összesen 142-t) különít el. A kötet első, terjedelmesebb, csaknem 300 oldalas részét (18–107. §, 36–332.) a magyar nyelv eredete, rokonsága és leírása témájának szenteli. Ezen belül is különösen nagy figyelem esik a magyar nyelv leírására: külön fejezetet kapott a hangtan, az alaktan és a mondattan is, továbbá egy egész szakasz öt fejezetében (1808: 252–332) vizsgálja a magyar nyelv „bőségét”, „értelmességét”, „hangbeli tökéletességét”, „hathatóságát”. Ezzel a magyar nyelv latinnal szemben is megfelelő voltát, hatékonyságát, gazdagságát kívánta számos példa által bemutatni.

A magyar nyelv eredetéről (*A’ magyar nyelv’ eredetéről ’s természeti tulajdonságiról*) a két részből álló kötet első részének első szakaszában a 26–33. § között esik szó.

Már a bevezető, a nyelvek összevetésének elméleti hátterét bemutató részből (Pápay 1808: 52–53) világossá válhat, hogy Pápay nemcsak tudott páter Hell és Sajnovics útjáról és annak nyelvészeti eredményeiről, de behatóan ismerte is a művet. Rögtön a fejezet elején felidézi ugyanis Sajnovics fontos megállapítását: „a nyelvek’ rokonságának nem egyedül való bizonyása az, ha köztük sok egyforma szó találkozik” (Pápay 1808: 53–54), illetve a „Rokonságnak is lehetnek ismét kisebb és nagyobb graditsai, a’ hasonlatosságnak kisebb, nagyobb mértéke szerint” (Pápay 1808: 55).

Pápay leszögezi (1808: 57), hogy nyelvünk a napnyugati nyelvektől („Deák, Franczia, Olasz, Spanyol, Angoly, Német, Tót, Cseh, Lengyel, Orosz, Rázt ’s a ’t.”) egészen idegen, a magyart ő is a héberrel és más napkeleti nyelvekkel rokonítja. Kortársaihoz hasonlóan ő is úgy vélte, hogy a magyarnak a napkeleti nyelvekkel való hasonlatossága és rokonsága hihető, sőt „tsaknem minden Magyar Grammatikában, mint bizonyos igazság, úgy említettik”. Ennek bizonyítékait (Otrokótsi, Oertel, Kalmár, Révai, Verseghy és Beregszászi műveire hivatkozva) hat pontban sorolja fel (1808: 58–62).

A következő, 31. § viszont már címében és szóhasználatában is idézi Sajnovicsot: „A’ Finn és Lapp Nyelvekkel még jobban megegygyez”, amire a külföldi tudósok (Rudbeck, Schlözer, Fischer) mellett „a nevezetes Égvizsgáló Jezsuiták”, illetve dr. Gyarmathy Sámuel, „nagy érdemű Nyelvtudósunk” munkáit hozza bizonyságul (Pápay 1808: 62–66).

Meg kell jegyeznünk, hogy irodalomjegyzékben Pápay Gyarmathi Sámuel *Affinitas*-ára (1799) is hivatkozik. Bodnár Antal visszaemlékezéseiből azonban, aki Pápay harmadik utódja volt a magyar nyelv és literatura tanszék vezetőjeként, tudjuk, hogy Pápay előadásainak szövege, melyet kéziratos formában maga és elődei is használtak tananyagként, 1800-ban, Pápay Egerből való távozásakor már végleges volt (Lőkös 1974: 876–877). Ez azért fontos megjegyzés, mert bár Pápay hivatkozik az 1799-es műre is (Pápay 1808: 66), az az 1796–1800 közötti előadások anyagában nagy valószínűséggel nem szerepelt.⁵

Pápay a *Demonstratio* érvelését (Sajnovics 1994: 34–102) követve hoz bizonyítékokat a magyarnak a finnségi nyelvekkel való rokonsága mellett (1808: 62–63). Bár más sorrendben, mint ahogy Sajnovicsnál szerepel, de Pápay követi a *Demonstratio* logikáját: a Sajnovics művének VIII–XI. §-ában (Sajnovics 1994: 59–102) szereplő szókinsbeli, illetve grammatikai és hangtani jellegű bizonyítékokat (némileg rövidítve és nem minden példát idézve) 12 pontban ismerteti.

Pápay belátta, hogy Sajnovics bizonyítékai nem lehetnek véletlenszerű egyezések: „az említett Nyelvek között való hasonlatosságok olly különös jelességűek, hogy valamint azokat tsupán vak eset szerént támadottnak állítani nagy meggondolatlanság vólna”, és azokat nem lehet utólagos érintkezések hatásának sem tulajdonítani (Pápay 1808: 67), ugyanakkor dilemmát okoz neki, hogy „képtelennek látszik Nyelvünket Napkeleti természetűnek ’s ere-

⁵ A *Demonstratio*-val ellentétben pontosan nem derül ki a katalógusból, hogy mikor került az *Affinitas* a Főegyházmegyei Könyvtár állományába, csak annyit tudunk, hogy a 19. század legelején, azaz nem sokkal megjelenése után már elérhető volt ott is.

detűnek tartani, 's még annak rokonit egyszersmind Északonn is keresni” (Pápay 1808: 67).

Magyarázatot kellett tehát keresnie arra, hogy lehet egyszerre rokona a magyarnak a napkeleti és finnségi nyelvek csoportja. Arra jut végül, hogy „De azon Rokonság mégis igen hihető” (Pápay 1808: 68–71), ha figyelembe vesszük a korábban már emlegetett rokonsági fokokat: a magyar a finnel, lappal, észttel, vogullal nagyobb hasonlóságot mutat, ezért közelebbi rokonságban van, mint a napkeleti nyelvekkel. Viszont mivel a finn és lapp nyelvben a napkeleti nyelvekkel még a magyarban tapasztalhatónál is több közös vonás van, feltételezi, hogy a finnek is Napkeletről, Ázsiából származnak, ott az északiakkal „egy Nemzetséget tettünk” (Pápay 1808: 70), a finnek azonban a napkeletiektől elszakadva északra vonulva telepedtek le.

A nyelvi rokonságot alátámasztó bizonyítékokat kétségbevonhatatlannak tartja, kortársaihoz hasonlóan azonban számára sem vonzóak a népek, melyek e nyelveket beszélik, ám „más Nemzeteket pedig tsupán megvetésből atyafiaknak el nem fogadni, embertelenség volna” (Pápay 1808: 67). Dilemmája azon alapul, hogy a nyelvi rokonságot kortársaihoz (Kalmár György, Beregszászi Nagy Pál, Révai Miklós, Versegly Ferenc, vö. Domokos 1990: 76–81; Zsirai 1937/1994: 498) hasonlóan ő is genetikai rokonságként értelmezi, s az egymással rokonságban lévő nyelveket beszélő népeket is rokonnak tekintve azok közös vagy hasonló tulajdonságait keresi.

Nem sok hasonlóságot talál azonban napkeleten sem, ugyanis nemcsak a finn és lapp nép, hanem a zsidóság természete sem vonzó számára: „a mi vitéz, egyenes szívű, nemes lelkű Nemzetünk természettel ellenkezik a Zsidóságnak erkölcsi tulajdonságaival; de a Finn és a Lapp Nemzetek felől sem tudgyuk, hogy valami jeles nagy tetteik által magokat a mi velünk való atyafiságra méltókká tették volna, úgymint a'kik Európának Északi szuglyáiban meghúzván magokat, eleitül fogva esméretlen alatsónyságban éltek, az igaz vér pedig, a' közmondás szerént, nem válik vízzé” (Pápay 1808: 67).

5. Tanulmányomban első magyar irodalomtörténeti tankönyvünket vizsgáltam meg abból a szempontból, miért és hogyan jelennek meg benne Sajnovics János *Demonstratio*-jának bizonyítékai.

Pápay tankönyve nem emelhető ki a korszakból, melyben keletkezett, erősen magán hordozza ugyanis a felvilágosodás anyanyelvvel kapcsolatos elképzeléseit. A nyelvreírással kapcsolatos fejezetek meglepő arányát a kötetben az a tény magyarázza, hogy a szerző célja a részletes elemzéssel a magyar nyelv kimunkáltságának és alkalmasságának alátámasztása volt, a

nyelvtörténeti és magyar nyelv rokonságát bemutató részek pedig ezen belül azt szolgálták, hogy velük a magyar nyelv régi voltára mutasson rá.

Pápay – kortársaihoz hasonlóan – a nyelvi rokonságot etnikai rokonságként is értelmezi. Nem szakadt el a kortársai szerint is elfogadható napkeleti nyelvekkel való rokonítástól, viszont – Sajnovics bizonyítékait elfogadva – a magyart a napkeleti és a finn, illetve a lapp nyelvvel is rokonságban állónak tartja.

Pápay műve nemcsak első regulázott, grammatikán alapuló stílus- és irodalomtörténetünként figyelemre méltó, de tankönyvként vizsgálva az is példaértékű, ahogy szerzője beépít és ezzel a szakmai diskurzusba emel egy – akkor még frissnek számító – kutatási eredményt, jelesen Sajnovics magyar nyelv eredetével kapcsolatos, egész Európában pozitív visszhangot keltő bizonyítását. Nyelvrokonságunk Sajnovics által bemutatott bizonyítékait már akkor is tényként fogadta el, amikor kortársai még „az erkölcsi tulajdonságot” alapul véve keresték a magyar nyelv és nép rokonait.

Irodalom

- BADICS FERENC 1897: Az első magyar irodalomtörténetíró. Irodalomtudományi Közlemények 7: 1–15.
- BARTHA LAJOS 2021: Sajnovics, a tudós és az ember. In: Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa (szerk.), 250 éves a Demonstratio. Tanulmánykötet Sajnovics János műve megjelenésének 250. évfordulója alkalmából. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 13–31.
- DECSY SÁMUEL 1790: Pannóniai Fénisz, avagy hamvából feltámadt magyar nyelv. Bécs.
- DOMOKOS PÉTER 1990: Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéseinek visszhangja irodalmunkban. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉDER ZOLTÁN 2014: Sajnovics Demonstratiójának első recenziója. „Viennensis Recensitor opusculi mei Hafniae editi”. Magyar Nyelv 110: 85–94.
- GYARMATHI SÁMUEL 1799: Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae Originis grammaticae demonstrata. Nec non Vocabularia dialectorum Tataricum et Slavicarum cum Hungarica comparata. Gottingae.
- HADOBÁS SÁNDOR 2008: Hell Miksa és Sajnovics János bibliográfiája. Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány, Rudabánya.
- HORVÁTH JÁNOS 1980: A magyar irodalom fejlődéstörténete. Második, változatlan kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest. 245–248.
- HUDI JÓZSEF 2015: Pápay Sámuel hagyatéka mint történeti forrás. Irodalomtörténeti Közlemények CXIX. évf. 1: 17–25.

- KELEMEN IVETT 2012: Hadobás Sándor (szerk.), Hell Miksa és Sajnovics János bibliográfiája. *Folia Uralica Debreceniensia* 19: 208–209.
- KELEMEN IVETT 2023: Sajnovics János Demonstrációjának hatása az északi lapp ortográfia történetére. *Magyar Nyelvjárások* 61: 355–366.
- KUSPER JUDIT megj.e. Az első magyar irodalomtörténet egri és itáliai gyökerei. Pápay Sámuel: *A magyar literatúra' esmérete, 1808.*
- LAKÓ GYÖRGY 1973: Sajnovics János. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LÖFFLER ERZSÉBET 2013: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár. In: Petercsák Tivadar (szerk.), *Az egri Domus Universitatis és Líceum. Oktatás, tudomány, művészet 1763–2013.* Eszterházy Károly Főiskola. Eger. 116–120.
- LÖKÖS ISTVÁN 1974: Pápay Sámuel irodalomtudományi előadásai. In: Szauder József – Tarnai Andor (szerk.), *Irodalom és felvilágosodás.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 873–900.
- MARGÓCSY ISTVÁN 1980: Pápay Sámuel és literatúrája. *Irodalomtörténet* 62/2: 377–404.
- PÁPAY SÁMUEL 1808: *A magyar literatúra' esmérete.* Magyar Minerva. Negyedik Kötet. Veszprém.
- SAJNOVICS JÁNOS 1994: Demonstratio. Sajnovics János: Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos. Ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, szerk. Szij Enikő. *Bibliotheca Regulana* 2. ELTE, Budapest.
- SÁNDOR KLÁRA 2011: Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas. *Nyelvtörténet és művelődéstörténet.* Typotex Kiadó, Budapest.
- SIMONFI JÁNOS 1913: Az irodalom szó története. *Nyelvészeti Füzetek* 68. Különnyomat a Magyar Nyelvőről. Budapest.
- SZIJ ENIKŐ (szerk.) 1990: Sajnovics naplója 1768–1769–1770. ELTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Budapest.
- SZIJ ENIKŐ 2021: Sajnovics, Hell Koppenhágában – menet-jövet. In: Szij Enikő (szerk.), *A Koppenhágai Demonstratio.* Sajnovics János: Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos. 1770. Fordította Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. *Bibliotheca Regulana* 7. ELTE, Budapest. 7–36.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2021: A koppenhágai Demonstratio, és ami utána történt. In: Szij (szerk.) 2021: 37–93.
- ZSIRAI MIKLÓS 1937/1994: Finnugor rokonságunk. Az uráli nyelvrokonainkkal kapcsolatos legújabb ismeret- és forrásanyag rövid összegzésével közreadja Zaicz Gábor. 2. kiadás. Trezor Kiadó, Budapest. [1. kiadás: MTA, Budapest.]

**How did *Demonstratio* become educational material?
The origins of Hungarian in Sámuel Pápay's
*A Magyar Literatura' Esmérete***

In my research I examine the chapters that deal with the origin of Hungarian and with its related languages in Sámuel Pápay's *A Magyar Literatura Esmérete* [The Study of Hungarian Literature], a textbook of history of literature and style published in 1808. My main focus is on how the theses of Sajnovics's *Demonstratio* are presented in the book. The views espoused in the book are strongly in line with those about our mother tongue in the time of the Enlightenment, which explains the length and thoroughness of the chapters about language description. The aim of the chapters about language history and the languages related to Hungarian is to demonstrate the long history of the Hungarian.

My aim with the thorough analysis of the book is twofold. On the one hand, my goal is for Pápay's book to be recognized as source material in historical linguistic research. On the other hand, my analyses show that *A Magyar Literatura Esmérete* is probably the first piece of educational material in which Sajnovics's work serves as a reference text. It is essential, then, for this to be recognized when considering the reception of *Demonstratio*, and consequently, it may also be able to modify the beliefs that have formed about the rejection of Sajnovics's work.

Keywords: textbook of literary history, description of the mother tongue, Demonstratio

JUDIT TAKÁCS

Képző vagy nem képző? A (denominális) diminutív toldalékok grammatikai státusáról

H. VARGA Márta

Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
hvargamarta@gmail.com

1. Bevezetés

Az írásom címéül választott kérdést először Kenesei István tette fel még 1996-ban: a Szépe György 65. születésnapjára szerkesztett köszöntő könyvben ugyanezen a címen jelent meg egy tanulmánya (Kenesei 1996), amelyben a hagyományos és az újabb leíró nyelvtanokban egyöntetűen képzőként tárgyalt *-hAt* toldalékmorféma grammatikai státusát kérdőjelezte meg. Én hasonló feladatra vállalkozom, amikor a névszói bázisból úgynevezett kicsinyítő képzővel létrejött formákat vizsgálva e toldalékmorféma képzőségét vonom kétségbe.

Nyelvünk morfológiai repertoárjában a kicsinyítés gazdagon dokumentálható és illusztrálható. Vizsgálódásaim kizárólag a névszói bázisból létrehozott alakokra (a denominális nomenekre) összpontosulnak, egyrészt azért, mert a diminutív képzés bázisa az esetek döntő többségében főnév vagy melléknév, másrészt pedig azért, mert a legnagyobb szemantikai változatosság az alapszó szófaját megtartó főnévképzésben tapasztalható.

A diminutívumokról szólva meg kell említenünk, hogy deverbális derivációról is tudunk (amely az alapszóban kifejezett cselekvés csekélyebb intenzitását fejezi ki, pl. *tanul-gat*), de sem ezzel a jelenséggel, sem a nyelvújítás korában keletkezett, igetövhöz kapcsolt *-ka* toldalékos származékokkal¹ (pl. *röp-ke, szip-ka, talál-ka, zár-ka*) nem foglalkozom behatóan. Az igei alapú képzések kapcsán meg kell említeni azokat a *-ka/-ke* végű főneveket is, ame-

¹ A nyelvújítási „szabálytalanságok”-nak köszönhetően a szófaji meghatározottság szerepe átértékelődött: tipikus denominális képzők nem csak nomenekhez járulhattak (vö. T. Somogyi 2011: 246). Az igei bázisból létrejött alakulatok nem okoztak rendszerzavart, de nem is váltak termékeny mintává (vö. T. Somogyi 2011: 232).

lyeknek a végződése alakilag megegyezik ugyan a *-ka* képzővel, de nem sorolhatók a kicsinyítő képzős származékok közé, mivel azok a nyelvújítás egyik kedvelt szóalkotásmódjával, a szóelvonással (*backformation*) keletkeztek (a *-ka* gyakorító képző *-l* elemét képzőként értelmezték), pl. *irkál* > *irka*, *firkál* > *firka*.

2. A 'kicsinyítés' (diminutio) jelentése a morfológiában

Maga a *diminutio* 'kicsinyítés' terminus a latin *deminuere* 'csökkent, kicsinyít' igére vezethető vissza. A nyelvekre általában jellemző a diminutív toldalékokkal ellátott alakok használata, jóllehet számuk, gyakoriságuk, produktivitásuk nyelvenként, nyelvjárásonként különbözik. A svédben szinte nincs kicsinyítő képző, az angolban, a németben kevés (ang. *-let*: *piglet*, *booklet*, *-ling*: *duckling*, *-y*: *kitty*, *froggy*; ném. *-chen*: *das Mädchen* < *die Magd* 'leány', *-lein*: *das Fräulein* < *die Frau*), hasonlóan a finnugor nyelvekhez (finn: néhány van, vogul: 2, osztják: 4–5), az újlatin és a szláv nyelvekben azonban meglehetősen nagy számban vannak jelen, és változatos, bonyolult rendszert hoznak létre. A magyar nyelv kicsinyítő affixumokban való gazdagságát elsőként Szenczi Molnár Albert ismerte fel (1610/2004: 166). Elképzelhető, hogy a kicsinyítő képzők erős elterjedése a magyarban szláv nyelvi hatással magyarázható (vö. Gyarmathy 1794). A kicsinyítő képzők száma, elterjedtségük nyelvjárásonként nagyon különbözik: „Mind állományban, mind gyakoriságban kitűnik a keleti nyelvjárásoknak, a csángóknak és a székelyeknek a kicsinyítő-becéző származékokban való gazdagsága. Ezzel bizonyára összefügg a gyakorító igeképzők nagyobb gyakorisága és állománybeli gazdagsága. Mindkét képzőtípus emotív funkciójú ugyanis, és ez erőteljesebb az archaikus peremnyelvjárásokban” (Kiss 2001: 354).

3. A 'kicsinyítés' jelentés nyelvi megvalósulásai a magyarban

A 'kicsinyítés' jelentés a magyarban szintetikus eszközökkel (toldalék-morfémákkal) és analitikus módon is megvalósulhat (különbféle kicsinyítő értelmű lexémák használatával).

3.1. Analitikusan

– Jelzős szintagmák 'kicsi' jelentésű jelzői bővítményeivel, pl. *apró*, *csepp[nyí]*, *egyetlen*, *fikarcnyi*, *icipici*, *kicsi[ke]*, *kis*, *mákszemnyi*, *mini*, *pici[ke]*, *picur[ka]*, *pöttöm*, *ritka*, *törpe*. A kicsinyítő értelmű lexémák például kis méretű tárgyakat, kis intenzitású fogalmakat jelölnek, pl. *Apró megjegyzésem van*, *Szomjas vagyok*, *innék egy kis vizet*, *Egy pici türelmet kérek*, *Egyetlen kérésem van*, *Mini konferenciát rendezünk*.

– Jelzős szóösszetételek kis méretre utaló előtagjaival (pl. **törpefenyő**), amelyek gyakran pejoratív színezetet (‘nem kielégítő mennyiségű’) adnak az utótagnak, mintegy leértékelik azt, pl. **szűkmarkú** ‘fukar, fösvény’, **szűkkeblű** ‘nemesebb eszmék iránt érzéketlen’, **szűklátóköri** ‘tudása szegényes, érdeklődése nem kielégítő mértékű’, **szűkszavú** ‘keveset beszél’, **kevésszavú** ‘nem sokat beszél’, **kishitű** ‘csüggedésre, kétkedésre hajlamos’.

3.2. Szintetikus eszközökkel

– A rövidítésnek, csonkításnak is van becéző hatása, különösen keresztnév esetén. Általában a név vége, ritkábban a név eleje is elhagyható, pl. **Zsó(fi)**, **Krisz(tina)** / **(Má)Ria**, **(Eleo)Nóra**, **(Geor)Gina**. A beczésnek ez az ősi módja a személyt jelentő köznevekben is megfigyelhető, elsősorban a személyek megszólításakor, pl. **bá** ‘bácsi’, **né** ‘néni’.

– Palatalizált kicsinyítéssel: Jakobson az indián nyelvekről, valamint a baszk nyelvjárásokról szólva említi meg, hogy bizonyos magán- és mássalhangzók cseréje ezekben a nyelvekben „a kicsinyítés képzetét fűzi a szó jelentéséhez” (Jakobson 1969: 109). Ez a gondolat az *International encyclopedic of linguistics* „Diminutives” szócikkében is felbukkan: „This category of derivational morphology is characterized by a basic denotative meaning of smallness, and potentially by a variety of connotative meanings... Diminutives are mostly effected by suffixation, with an iconic tendency towards palatal phonemes; for example, English *-ie*, *-ette*. Diminutives are mostly effected by suffixation, with an iconic tendency towards palatal phonemes” (Frawley 2003: 1/355).

Magyar nyelvi példák is akadnak az efféle palatalizált kicsinyítésre, melyet Simonyi szóbelseji szóképzésnek (szótő-torzításnak) nevez (Simonyi 1977: 368). Ez a változás különösen igei bázis esetén fordul elő: a többeli második magánhangzónak *-i*-re változása jelképezi a kicsinyítést, pl. **kapar**: **kapargál** ~ **kapirgál**, **farag**: **faragcsál** ~ **farigcsál**, **húzgál** ~ **huzigál**, **madár**: **madárka** ~ N. **madírka** // **néne** ~ **nénnye**, **lány** > **lyány**. Az *-l*, *-ly* (*-ály*, *-ély*) képzőről szólva D. Bartha megállapítja, hogy az többnyire palatalizált alakban fordul elő, melynek „fő funkciója kétségtelenül a kicsinyítés-beczés” (1958: 113).

– Betoldódással, pl. **rágcsál** ~ **rágicsál** (Balázs példája 2011: 5), **táncol** ~ **tánc-i-kál**.

– Toldalékmorfémákkal: az egész nyelvtörténet során a magyarban a kicsinyítésnek vannak a legváltozatosabb morfológiai eszközei, az elemek sokféle variációban jelentkeznek (Szegfü 1992: 303). Ez az alaki sokszínűség a nyelvhasználók játékosságának, kreativitásának bizonyítéka. A diminutív-

mokról készített listák változó mennyiségben tartalmaznak adatokat (Balassa – Simonyi 1895: 541–561, D. Bartha 1958, Bencédy et al. 1968, Keszler 2000 stb.), de ezeket egybefésülve 30-nál is több lehet a kicsinyítő szuffixumok száma. A grammatikákban közzétett adatokat a szerzők vélhetőleg nem egységes szempontok szerint listázták: bizonyos képzők azért nem szerepelnek a listán, mert azok

- mára már archaizálódtak, pl. *váracs/uracs*, *leánycsa* / *üvegcsé*, *kisded* 'kicsike',
- visszaszorultak egy-egy nyelvjárásba, pl. *apród* 'apróska', *kicsid* 'kicsike' (Szlav.), *gyerk-őce*;
- a képzőbokrok (az összetett képzők) megítélése nem egységes a szakirodalomban, pl.
 - $[-i + -kA] \sim -ika$: *pálc-ika*, *lád-ika*;
 - $[-i + kó] \sim -ikó$: *ágy-ikó*;
 - $[-(V)s + i] \sim -(V)si$: *tök-si*, *buk-si*;
 - $[-(V)s + -di] \sim -(V)sdi$: *katoná-sdi*, *hunyor-sdi*.

A kicsinyítő toldalékok állománya mai nyelvünkben is igen változatos, tanúi lehetünk újabb, korábban még nem adatolt változatok felbukkanásának. Az újabb képzők idomulnak ugyan a rendszerhez, ám közöttük gyakran találkozunk egyalakú (illeszkedni nem tudó), csak veláris magánhangzót tartalmazó formánsokkal, pl. *-esz* és *-er*. A tapasztalatok szerint mindkét új elem kapcsolódhat tulajdonnevekhez, pl. *Csab-esz*, *Gab-esz*, *Kar-esz* / *Gabb-er*, *Gyull-er*, *Lacc-er*; közfőnevekhez, pl. *gaty-esz*, *kol-esz*, *pál-esz*, *pör-esz*, *sap-esz*, *lom-esz* 'lomtalanítás' / *dokk-er*, *kall-er*; melléknevekhez, pl. *alk-esz*, *kurv-esz*, *vag-esz* / *nyugg-er* és mondatszókhoz, pl. *bocs-esz*, *ok-esz* / *bakk-er* ~ *bamm-er* ~ *bazz-er* is.

4. Képző-e a kicsinyítő képző? A diminutív toldalékok inflexiós és derivációs jegyei

A diminutív toldalékkal ellátott alakok megjelenése nem jósolható meg a szóalakon (nem kötelező morféma), az viszont prognosztizálható, hogy milyen beszédhelyzetekben jelennek meg leggyakrabban (pl. gyermekorientált beszédhelyzet, szerelmesek beszéde, házi kedvencekhez intézett szavak). Az említett beszédhelyzetekben ezek a toldalékok általában nem vagy nem csak kicsinyítést jelentenek, hanem emotív töltéssel is rendelkeznek, pl. gyengédséget, ragaszkodást, szeretetet vagy éppen lenézést, iróniát fejeznek ki (vö. Kiefer 2004: 333). A diminutív képzés szinte minden esetben tartalmaz érté-

kelést,² a derivátumok ugyanis a beszélő szándékaitól (nézőpontjától, normáitól stb.) függő, értékre vonatkozó minősítést fejeznek ki. Csak az a képző nem rendelkezik ezzel a képességgel, amely vagy lexikalizálódott jelentést hoz létre, vagy pusztán kvantitatív jelentésű, tehát kizárólag kicsinyítést (méret- vagy mértékbeli, idő- vagy életkorbeli eltérést) aktualizál. A diminutívumok használatát a beszédhelyzet irányítja, amelyben döntő szerepe van a beszédpartnerek közötti viszonyoknak (Kiefer 2004: 338).

Máig vitatott kérdés, képzők-e valójában az evaluációban részt vevő morfológiai eszközök. A diminutívképzés sajátos toldalékolás, melyet hagyományosan szóképzésnek szokás tekinteni, tehát derivációs minták alapján, a szóképzés morfológiai műveletének eredményeként létrehozott formaként tartjuk számon őket, azonban ezeket a derivátumokat létrehozó toldalékoknak a besorolása nem egyértelmű, velük kapcsolatban pusztán a hagyománynak megfelelően használjuk a „képző” terminust. Többen is hajlanak arra, hogy a diminutívumokban – elsősorban az alapszavaktól való kicsi jelentésbeli eltérésük miatt – inkább szóalakokat lássanak, az önálló szóvá vált (lexikalizálódott) és a morfoszemantikailag nem transzparens szavakat figyelembe véve azonban arra a következtetésre jutnak, hogy a szubjektív értékelés formái sajátos átmenetet jelentenek, köztes helyet foglalnak el a szóalakok és a képzett szavak között (Vinogradov 1972: 97–99).

A funkcionális elméletek általában nem fogadják el a morfológia merev kettéválasztását ragozási és képzési morfológiára (vö. Dressler 1989, Ladányi 2007: 38). Felfogásukban a ragozás és a szóképzés kontinuumot képez, a közöttük lévő határ nem húzható meg élesen: a képzők és az inflexiós toldalékok (jel és rag) egy skála két végpontján helyezkednek el, a besorolás pedig fokozat kérdése. Az átmeneti jelenségekről persze gyakran nehezen dönthető el, hogy inkább a ragozáshoz vagy inkább a szóképzéshez tartoznak-e. A toldalékmorfémákat jellemző kritériumok közül „a legtisztább esetekre minden kritérium érvényes, a kevésbé tiszta esetekre kevesebb, a határeseetekre pedig csupán néhány” (Keszler 2000: 58). Minél több képzőszerű tulajdonsággal rendelkezik egy toldalék, annál inkább képző; minél kevesebbel, annál inkább inflexiós toldalék: „ilyen megközelítés esetében beszélhetünk képzőszerű ragról, ill. ragszerű képzőről is” (Kiefer 2006: 60), pl. a *-hAt* képző jelszerű (Kenesei 1996, Kiefer 2003, 2004), a határozói igenév képzője (*-vA*, *-vAn*) pedig ragszerű tulajdonságokkal is rendelkezik; néhány inflexiós

² Az evaluatív morfológia tárgya éppen a szótó alapértelmezett, prototipikus jelentését befolyásoló morfológiai markerek emotív jelentést kölcsönző (értékelő), az értékek megítélését kifejező funkcióinak vizsgálata.

morféma pozicionális jellegű tulajdonságaira hivatkozva pedig a szakirodalom képzőszerű tulajdonsággal rendelkező jelekről és ragokról is beszél, pl. a *-szOr* multiplikatívusi és a *-(V)nként* distributívusi ragok általában az *-(V)s* és az *-i* képzőmorfémákat előzik meg (vö. Keszler 2000: 308), pl. *öt-ször-ös*, *nap-onként-i*, a középfok jele pedig megelőzheti az *-ít* és az *-Odik* képzőt (pl. *kis-ebb-ít*, *kis-ebb-edik*).

E toldalékmorfémák megnevezéseként írásomban – Zsemlyei (2011) javaslatának megfelelően – részben a semleges (a toldalékosztály nevét nem tartalmazó) diminutívum, részben – a hagyományoknak megfelelően – továbbra is a kicsinyítő képző terminust használom.³

A tipikus inflexiós és a tipikus derivációs toldalékok elkülönítését a legalaposabban talán Dressler végezte el (1989: 3–10). Tanulmányában 20 olyan kritériumot fogalmaz meg, amelyek alapján elkülöníthetők a prototipikus inflexiós toldalékok a prototipikus derivációs toldalékoktól, illetve meghatározhatók a fokozatbeli különbségek inflexió és deriváció között (idézi Kiefer 2003). A prototipikus inflexiós és a prototipikus derivációs toldalékok egy skála két végén helyezkednek el, az egyes toldalékok pedig aszerint, hogy a 20 feltételből mennyit teljesítenek, a skála egyik vagy másik végéhez állnak közelebb. A kicsinyítő képző semmiképp nem prototipikus kategória, hiszen több tekintetben is közelebb áll az inflexiós toldalékokhoz, mint a képzőkhöz. Az alábbi táblázat Dresslernek a tipikus inflexiós és a tipikus derivációs toldalékok elkülönítésére létrehozott kritériumai közül azokat a szempontokat tartalmazza, amelyek alapján a (denominális) diminutívumok inkább inflexiós vagy az inflexióhoz közeli sajátosságokat mutatnak:

Szempontok	Tipikus képző	Denominális diminutívum
Új szót hoz létre	+	– (?)
Csak grammatikai jelentést hordoz	+/-	–
Az adott szófaji kategória minden eleméhez hozzátehető	–	+
Több szófaji osztály tövéhez járulhat	+	–
Megváltoztatja a szintaktikai környezetet	+	–
A létrejött forma jelentése mindig kompozicionális	–	+
Minden tartományban termékeny	–	+
Szófajváltást eredményezhet	+	–
Készen tároljuk őket a mentális lexikonban	+	– / +

³ Nyéki a diminutívum terminuson – Zsemlyeitől eltérően – nem toldalékot, hanem derivátumot ért, vö. Nyéki 2019: 7.

4.1. A diminutívumok inflexiós vonásai

A Dressler által felállított szempontrendszernek a kicsinyítő képzőnek nevezett toldalékmorfémával kapcsolatban relevánsnak tekinthető kritériumai közül először azokat emelem ki, amelyek a diminutívumok inflexiós vonásait erősítik:

– Nem hoz létre új szót: (a raghoz hasonlóan) nem idéz elő nagy mértékű jelentésváltozást: általában csak módosítja, a 'kis, kicsi' szemantikai jeggyel egészíti ki a fő jelentését, pl. *asztal* – *asztalka* 'kicsi asztal'. Ennyiben azonban nem merül ki a szubjektív-evaluatív toldalékokkal ellátott szavak szemantikája: a diminutívumok elsődleges jelentése gyakran specializálódik: más jelentéstani komponensekkel (pl. lenézés, megvetés, becézés, büszkeség stb.) is kiegészül (a morfoszemantikai transzparencia viszonylagos megőrzése mellett). A diminutívum által létrehozott jelentések definiálásához jelentős mértékben kell támaszkodnunk mind a szemantikára, mind a pragmatikára. A vizsgálathoz célszerű először a diminutívum általános jelentéséhez kapcsolódó tulajdonságokra rámutatni, majd megfigyelni a diminutívum funkcióinak konkrét realizációit. Ezzel a kérdéssel jelen tanulmányban nem foglalkozom.

– A kicsinyítő képzők nem okoznak szófajváltást, nem változtatják meg a bázisszó szófaját: a méretbeli csökkenés miatt nem változik meg a lexéma szófaji besorolása, pl. az *asztal-ka* továbbra is főnévi jelentéssel rendelkezik.

– Inflexiós jegy az is, hogy konkrét főnevek esetén a diminutívum termékenysége meglehetősen nagyfokú. A diminutívum potenciálisan bármilyen tulajdonsággal rendelkező főnévből létrehozható: a *-cska* például teljesen produktívnak tekinthető, alig van blokkoló szabály, amely gátolná valamely főhöz való kapcsolódását (szemben pl. a *-ka* toldalékkal, amelynek kapcsolódását bizonyos fonetikai tényezők korlátozzák). Elvont jelentésű képzett főnevekből meglehetősen ritkán láthatunk diminutívumot, de erre is van példa (jóllehet alkalmi képzésről van szó, pl. *ötletecske*).

– A kicsinyítő képzős származékok közül csak a lexikalizálódott alakok raktározódnak el egységként a mentális lexikonban, a morfoszemantikailag transzparens formák nem.

4.2. A diminutívumok derivációs sajátosságait erősítő tulajdonságok

– Előfordul, hogy a kicsinyítő képzős származékok lexikalizálódnak, tehát a származék jelentése nem vezethető le a morfémák jelentéséből, pl. *árvácska*, *cukorka*, *egyke*, *estike*, *fióka*, *hajnalka*, *lapka* (műsz.) 'fémkorong, amelyből érme készül', *otthonka*, *pálcika* 'evőeszköz', *szivarka* 'cigaretta'. Az *-Ó* képzős melléknévi igenévhez járulva jelölheti az alapszóban kifejezett cselekvés eszközét (pl. *fűvóka*, *szívóka*), tárgyát (pl. *itóka* 'szeszes ital', *nyalóka*

'pálcikára erősített, nyalogatni való cukorka'), helyét (pl. *folyóka* 'út menti vízlevezető árok', *járóka*, *mászóka*, *ülőke*) vagy eredményét (pl. *bújócska*, *fogócska*, *mondóka*). Specializálódott jelentéssel rendelkező alakok pl. *cinke*, *csirke*, *fecske*, *hóka*, *lepke*, *menyecske*, *sóska*, *szálka* (1. 'apró, hegyes faszilánk', 2. 'halcsont', 3. 'rostos szál'), *szőke*, *szürke*, *tarka*, *tócsa*, *vércse* (Szegfű 1992: 304, 306).

– Nincs szintaktikai funkciójuk: sem a fő bővítményeinek körét nem változtatják meg, sem a szintaktikai szerkezetek tagjai közti viszonyt nem képesek megjeleníteni, nincs ilyen szerepük.

– A diminutívum jelenléte nem kötelező a szóalakban, ez is képzőszerű tulajdonság.

– A természetes morfológiában (*Natural Morphology*) az egy-egy értelmű megfelelés (biuniqueness) elve azt jelenti, hogy egy alakhoz egy jelentés kapcsolódik. Ez a kritérium szintén a diminutívum képzőszerűségét támasztja alá, hiszen az inflexiós toldalékokkal ellentétben egy kicsinyítő képző több jelentésárnnyalattal is rendelkezhet.

– Szinonim változatban léteznek (pl. a *-cska* és a *-ka* képzők jelentése azonos, kapcsolódásukat a tőhöz kizárólag morfofonológiai tényezők szabályozzák), ez is a deriváció tipikus vonása. A *-ka* képzőt több hangtani megkötés korlátozza, míg a *-(V)cska* szabadabban, „lényegében minden megszorítás nélkül alkalmazható” (Kiefer 1998: 236).

– Állhat utána más toldalék: képző(k), jel(ek) és rag (ez az a tulajdonság, amely nagyon különbözik az inflexiós toldalékok sajátosságaitól).

– A kicsinyítő képzős formák esetében nem ritka jelenség a képzők halmozása (több kvázi-azonos funkciójú képzőt csatolunk a tőhöz). Ez egyrészt a beszélő személyes attitűdjét nyomatékosítja, másrészt „a képzés játékosságának a megnyilvánulása: a beszélők a rendelkezésükre álló formánsokat számtalan lehetséges variációban kapcsolják össze, állandóan változtatva a képzők állományát (Szegfű 1991: 207).

5. A kicsinyítő képzés szokatlansága

5.1. Sok kicsinyítő képző olyan szempontból is szokatlannak számít a magyarban, hogy a képzés művelete nem az alaktanban megszokott szabályokat követi, ugyanis a toldalék a bázisszó megrövidült, nem transzparens tövéhez járul. A szórövidülés valójában szócsonkítás/szócsonkulás eredménye, amely a lexémák bizonyos részleteinek elhagyásával történik, meglehetősen kiszámíthatatlanul (vö. Kiefer 1998: 226–227). Nagyon tipikus, hogy a megrövidült (megcsonkított) alakok kicsinyítő képzővel bővülnek tovább. Ez a kép-

zésforma meglehetősen ritka, hiszen más töcsonkítással járó morfológiai műveletet nem ismerünk a magyar alaktanban: „[...] a szabályos képzés szóalappú, márpedig a csonka tövek nem önálló szavak” (Kiefer 1998: 226–227). A csonkítás tehát megszokott velejárója a kicsinyítés-becézés formai megoldásának. Mellőzése bizonyos esetekben egyenesen szokatlanul hatna. A személynévek körében ugyan gyakran mindkét megoldással élünk, pl. *János-ka* ~ *Jancsi*, a földrajzi nevek esetében azonban inkább hajlunk a *Bal-csi* típusú csonkításra, mint a *Balaton-ka* féle hosszabb változatra. Persze számos magyar földrajzi név régről őriz formálisan kicsinyítő képzőket, pl. *Bányácska* (‘Széphalom’) (vö. Szűcs 2017: 151). A köznevek kicsinyítő-becéző képzője, az *-i* szinte mindig kiszámíthatatlan csonkítással járva viselkedik, pl. *csokoládé* – *csok-i*, *fagylalt* – *fagy-i*, *óvoda* – *ov-i*.

5.2. A kicsinyítő képzők között meglehetősen sok egyalakú toldalék van, pl. *-kó* (*tet-kó*, *prot-kó*), *-có* (*bi-có*, *na-có*), *-ó* (*tes-ó*, *sap-ó*), *-kus*, *-cus*, *-us* (*kuty-us*, *Gab-us*), *-esz* (*pör-esz*, *pál-esz*), *-er* (*kall-er*, *nyugg-er*). Ez egyrészt a nyelvben megjelenő játékosságra való törekvés kifejeződése, másrészt a becéző képzés egyik fő stilisztikai jellemzője a megszokottól, az unalmastól való eltérés. Érdekes, hogy az egyalakú *-esz* képző esetében kivételesen előfordul a (valójában nem létező) mély hangrendű alternáns használata előlképzett magánhangzókat tartalmazó tövek esetén is, pl. *En-osz* (‘Endre’), *György-usz* (‘Györgyi’), *bigy-usz* (‘bigyó’), *figy-usz* (‘Figyelj!’). A fenti példákban hangrendi elhasonulás történik: habár használható lenne illeszkedő toldalék, mégis inkább a nyelv konvencióitól eltérő formát választjuk.

5.3. A kicsinyítő képzők esetében különösen feltűnő jelenség a képzőhalmozás: azonos funkciójú képzőt többet is csatolhatunk az alapszóhoz, pl. *any-á-cska*, *ap-us-ka*, *any-ó-ka*, *meny-ecské-cske* (2x), *Mar-i-ká-cska* (3x), jól lehet azonos funkciójú képzőből általában csak egy szokott lenni a szóalakokban. A képzők egymás utáni halmozása egyébként a szubjektív-evaluatív toldalékok sajátos jellemzője, amely a produktivitás magas fokára utal, hiszen ebben az esetben a szabály közvetlenül azután is működik, miután már alkalmazták (Nyéki 2018: 31). A gyakorlatban egy alapszón kettőnél többször nem szokott működésbe lépni diminutívum képző minta, de elvben nincs korlátja a diminutívumképzők egymás utáni működésének. Négyszeri alkalmazásra is találunk példákat: *ap-u-ci-ká-cska*. Ez a képzés játékosságának a megnyilvánulása: a beszélők a rendelkezésükre álló formánsokat számtalan lehetséges variációban kapcsolják össze, állandóan változtatva e képzők állományát (Szegfü 1991: 207). A halmozott kicsinyítő képzők egyrészt a beszélő személyes attitűdjét nyomatékosítják, másrészt „a képzés játékosságá-

nak a megnyilvánulása: a beszélők a rendelkezésükre álló formánsokat számtalan lehetséges variációban kapcsolják össze, állandóan változtatva e képzők állományát (Szegfű 1991: 207), nagyobb nyomatékot adnak, intenzívebb érzelmet sugallnak, a szubjektív jelentés nyomatékosabb.

6. Összegzés

A fentebb felsorolt sajátosságok alapján a diminutívumok több szempontból is eltérnek a tipikus képzőktől, hiszen bizonyos vonásaik inflexiós jellegüket erősítik (ragszerű tulajdonságokat mutatnak), más sajátosságaik azonban képzőszerűségüket támasztják alá. „A „képző ~ inflexiós toldalék” skálán a kicsinyítő képzők valahol a középpont környékén helyezkednek el” (Zsemlyei 2011: 22), köztes helyet foglalnak el a szóképzés (deriváció) és a szóalak-alkotás (inflexió) között. Ebből adódóan a „képző” terminus használata félrevezető: ez a szakszó egyrészt olyan elvárásokat támaszt, amelyeknek ez a toldalék nem mindig tud megfelelni, másrészt e toldalékmorfémával végrehajtott „képzési művelet” több tekintetben is szokatlannak tűnik, ugyanis nem követi az alaktanban megszokott szóképzési szabályokat. Zsemlyei javaslata, ti. „a félreértés elkerülése végett talán jobb volna a diminutívum szakkifejezést használni” (Zsemlyei 2011: 34) megfontolandó, hiszen ez valóban mentes bármilyen toldalékosztályba való besorolás kényszerétől, de ennek az új terminusnak a meghonosítása vélhetően nem lesz könnyű, egyrészt azért, mert a hagyományos elnevezéstől nehéz lesz megszabadulni, másrészt azért, mert a szakirodalomban a diminutívum más jelentésével is találkozhatunk (vö. pl. Nyéki 2019: 7).

Irodalom

- BALASSI JÓZSEF – SIMONYI ZSIGMOND 1895: Tüzetes magyar nyelvtan történelmi alapon I. Magyar hangtan és alaktan. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- BALÁZS GÉZA 2011: *Gyermekecske, gyermekcske, gyermekcse*. Kicsinyítés, becézés. Édes Anyanyelvünk 33/3: 5.
- D. BARTHA KATALIN 1958: A magyar szóképzés története. (Magyar történeti szóalaktan II.) Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENCÉDY JÓZSEF – FÁBIÁN PÁL – RÁCZ ENDRE – VELCSOV MÁRTONNÉ 1968: A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND (főszerk.) 1991: A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND (főszerk.) 1992: A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- DRESSLER, WOLFGANG 1989: Prototypical differences between inflection and derivation. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 42: 3–10.
- FRAWLEY, WILLIAM J. 2003: *International encyclopedia of linguistics*. Oxford University Press, Oxford.
- GYARMATHY SÁMUEL 1794: *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*. Kolozsvár.
- JAKOBSON, ROMAN 1969: *Hang – jel – vers*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KENESEI ISTVÁN 1996: Képző vagy nem képző? In: Terts István (szerk.), *Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól*. II. kötet. Janus Pannonius Tudományegyetem, PSzM Projekt Programiroda, Pécs. 92–95.
- KESZLER BORBÁLA (szerk.) 2000: *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC 1998: Alaktan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter, *Új magyar nyelvtan*. 2. kiadás. Osiris Kiadó, Budapest. 187–289.
- KIEFER FERENC 2003: Morfopragmatikai jelenségek a magyarban. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 107–128.
- KIEFER FERENC 2004: Morphopagmatic phenomena in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 51/3–4: 325–349.
- KIEFER FERENC 2006: *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ (szerk.) 2001: *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER 1998: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- LADÁNYI MÁRIA 2007: Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek. *Tinta Könyvkiadó, Budapest*.
- NYÉKI BENCE 2018: Kicsinyítés és nagyítás az orosz nyelvben. Produktivitás és szemantika. In: Engelné Nagy Éva (szerk.), *Kicsinyítés és nagyítás. Tanulmányok a II. Szláv Filológiai és Kultúratudományi Konferencia előadásából* (Eötvös Collegium, 2017. május 26). ELTE Eötvös Kollégium, Budapest.
- NYÉKI BENCE 2019: Denominális diminutívumképzés az orosz, német és magyar nyelvben. *Initium* 1: 6–76.
- SIMONYI ZSIGMOND 1889: A magyar nyelv apológiája. *Budapesti Szemle* 58: 148–150. – Újrakiadása: Havas Ferenc (szerk.), *Nyelvtipológiai szöveggyűjtemény* (XIX. század). Tankönyvkiadó, Budapest. 366–374.
- T. SOMOGYI MAGDA 2011: A felújított és megújított képzők. A nyelvújítás hatása a képzőrendszerre. In: Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged*. 229–247.
- SZEGFÜ MÁRIA 1991: A névszóképzés. In: Benkő (főszerk.) 1991: 188–258.
- SZEGFÜ MÁRIA 1992: A névszóképzés. In: Benkő (főszerk.) 1992: 268–320.

- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610/2004: *Novae Grammaticae Ungaricae libro duo.* / Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította: C. Vladár Zsuzsa. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- SZÚCS TIBOR 2017: A kicsinyítés-becézés szemantikai-pragmatikai funkciói és nyelvtani formái. *THL2 – A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata.* 2017/1–2: 145–157.
- TOMPA JÓZSEF 1961: *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. I. kötet.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VINOGRADOV, V. V. [Виноградов, В. В.] 1972: *Русский язык. Грамматическое учение о слове.* Высшая Школа, Москва.
- Zsemlyei Borbála 2011: Kicsinyítő képzők az erdélyi régiségben. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 268. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

*

Suffix or not suffix?

(Derivational and inflectional features of the diminutive endings)

The morphological process of creating diminutive forms seems to be quite a strange process which is regarding derivation by both the traditional and the new descriptive and historical grammars (Tompá 1961, Benkő 1991, 1992, É. Kiss – Kiefer – Siptár 1998, Kiefer 2000, Keszler 2000, Tolcsvai Nagy 2017). The classification of suffixes appearing in diminutives is ambiguous, and even the term „suffix” is not entirely appropriate in connection with them. These endings stay between the word formation and the derivation, as both derivational and inflectional features can characterize them. The morphological process seems strange because it does not follow the regular derivational rules usually used in morphology. The investigation focuses on the diminutive endings in order to clarify the meaning of suffixation on the one hand and to answer the question of whether these endings suit the criteria of suffixes or not on the other.

Keywords: evaluative morphology, diminutive ending, derivational and inflectional features, morphological process

MÁRTA H. VARGA

Ismertetések – Reviews – Rezensionen – Katsauksia – Рецензии

Pusztay János: Egy nyelvcsalád tündöklése és...?

Nap Kiadó, Budapest, 2023. 484 l.

ISBN 978 332 332 163 8

Pusztay János régóta szívügyének tekinti a kisebbségben élő uráli népek helyzetének javítását. Számos könyve és tanulmánya jelent meg e tárgykörben. Ezek közül a legátfogóbb a *Nyelvével hal a nemzet. Az oroszországi finnugor népek jelene és jövője 11 pontban* című kötete (2006). Ebben az Oroszországban élő finnugorok szomorú helyzetéről ad láttelelet. A közel két évtizeddel ezelőtt tett megállapításai ma is aktuálisak, a népességfogyás, nyelvelhalás ott vázolt tendenciái, sajnos, valósággá váltak, s ez a valóság talán még a legborúlátóbb előrejelzéseket is alulmúlta. Pusztay új könyve részben az előző kötet folytatása, de emellett rengeteg új adatot is tartalmaz.

1. A kötet 11 fejezetre oszlik. Az első részben (*Fakuló nyelvi tarkaság. A világ nyelvi képe*, 7–34) előbb a nyelvek és nyelvjárások elkülönítésének problematikájáról szól a szerző. Sok esetben nincs éles határ e két fogalom között. A cseh és a szlovák, a svéd és a norvég, a szerb és a horvát jól érti egymást, mégis külön nyelvnek számítanak. Annak, hogy mi nyelv és mi csak nyelvváltozat vagy nyelvjárás, elsősorban (nyelv)politikai okai vannak. Az előbbi példákhoz hozzátehetjük a németet és az angolt is. Ausztriának vagy Svájcnak is a német az államnyelve (habár elfogadott a svájci német terminus), Anglia, az Egyesült Államok, Ausztrália, Kanada és még sok ország az angolt beszéli, holott nyilvánvaló, hogy a földrajzilag távol eső nyelvváltozatok között egyre nagyobb a különbség.

A nyelvek/nyelvváltozatok/nyelvjárások közötti határ elmosódásából adódóan nem tudjuk megmondani, hány nyelv van a világon. Pusztay ismerteti az idevágó szakirodalom különböző adatait. A becslések eléggé tág határok közt mozognak, általában 6–7000 nyelvet szoktak számításba venni. 10 millió vagy afölötti beszélővel ezek közül mindössze 80 nyelv rendelkezik (ide tartozik a magyar is), egy és tíz millió közötti beszélőt kevesebb, mint 300 nyelv tud felmutatni. Több mint 3000 (!) olyan nyelv van, amelyet tízezernél kevesebben beszélnek (jó néhány uráli nyelv is ide sorolható). „A nyelvek

96%-át a világ népességének négy százaléka beszéli” – írja Pusztay (11). Ebből a szemszögből nézve a magyar egyértelműen a nagyobb nyelvek közé tartozik. Nyilvánvalóan jócskán elmaradunk a milliárdos kínai, a több száz milliós angol, spanyol, hindi stb. mögött, de a világ nyelveinek legfelső egy százalékában foglalunk helyet.

Más kérdés persze a nyelvek/országok politikai, gazdasági, kulturális súlya. Pusztay idéz egy finn tanulmányt, amely a tudományok és a publikációk nyelveit súlyozza. Egyetlen nyelvet tartanak „hiperközpontinak”, ez az angol. Szuperközponti a francia, spanyol, orosz, kínai, japán, arab, hindi, német, portugál. A harmadik csoportot mintegy száz nyelv alkotja, ide tartozik a magyar és a finn is. A negyedik kategóriába esik a világ nyelveinek 98%-a, a tudomány szempontjából ezek periferikus nyelvek.

A fejezet végén Pusztay számba veszi, mik a veszélyeztetett nyelvek fennmaradásának a feltételei. Sajnos, számos rokon nyelvünk tartozik ebbe a kategóriába. A nyelv továbbadása megszakadt a ter, umei és pitei számi, a vót, inkeri, lív, jazvai komi, keleti manysi, erdei és tundrai nyenyec, középső és déli szölkup esetén. Nagyon veszélyeztetett helyzetben van a lúd, vepsze, kildini számi, nganaszan, északi manysi, északi szölkup. Megindult a revitalizáció az inari, lulei, déli és kolta számi esetében (Pasanen 2008-as adatai alapján; azóta a helyzet nyilvánvalóan még rosszabb lett).

2. A második fejezetben (*Hányadán állunk? Az uráli nyelvcsalád*, 35–50) Pusztay János kísérletet tesz áttekinteni, hány uráli nyelv létezik. A fentebb írottak értelmében, a nyelvek és nyelvváltozatok közti világos határ kijelölésének hiányában erre a kérdésre egzakt választ nem lehet adni. A balti finn nyelvváltozatok között az észtországi võru és a szetu igyekezik nyelvi státust elnyerni, akárcsak a finnből kiszakadó meänkieli és kvén. Azt szoktam mondani, hogy amikor én elkezdtem finnugrisztikát tanulni, egy lapp nyelvről beszélünk, ma pedig nyolc-kilenc számi nyelvet tartunk számon. Régóta jelentős viták folynak arról, nyelv vagy nyelvjárás-e az erza és a moksa, a hegyi és a mezei mari. És vajon külön nyelv-e a komi-permják? Nagyon nehéz megmondani, hány manysi és hány hanti nyelv(változat) létezik.

Pusztay nem feledkezik meg a kihalt nyelvekről sem: mator, kojbal, kamassz, karagasz (déli szamojédok); merja, muroma (volgai nyelvek, bár a merját újabban inkább a balti finnekhez közelítik). Kihalófélben van több balti finn és számi nyelv(változat), s eltűnni látszanak a manysi és hanti dialektusok is. Pusztay megemlíti, hogy a kamassz nép és nyelv utolsó képviselője, Klavgyija Plotnyikova halálának a napja (1989.) szeptember 20. a veszélyeztetett nyelvek emléknepje.

3. A harmadik, rövid fejezet a nyelvhalál és nyelvváltás kérdésével foglalkozik (*Holtak feltámasztása, tetszhalottak újraélesztése*, 51–63). Szól a nyelvi genocídium és a nyelvi imperializmus kérdéséről és áttekinti a nyelvhalál típusait. Van a hirtelen halál (amikor a nyelv beszélői – mondjuk, egy természeti katasztrófa során – egyszerre kihalnak vagy megölik őket), a radikális halál (amikor önként áttérnek egy másik nyelvre), a fokozatos halál (ez a legáltalánosabb típus, átmeneti kétnyelvűséggel) és a lentől felfelé történő nyelvvesztés (amikor csak a ceremoniális, vallási-rituális nyelvhasználat marad meg). Ugyanitt szól a nyelvváltás folyamatáról és annak gazdasági okairól is.

4. A negyedik fejezet (*Hivatalos nyelv, nemzeti nyelv, államnyelv, kisebbségi nyelv – fogalmi tisztázások*, 64–65) nagyon rövid rész, a definíciókat akár a bevezetésben is meg lehetett volna adni, nem lett volna feltétlenül szükséges önálló egységben hozni ezeket.

5. A következő egység (*A nyelvek sorsát befolyásoló tényezők*, 66–210) közel 150 oldalt tesz ki. Pusztay előbb áttekinti a „politikától részben függő feltételeket” (5.1.), ezen belül az anyanyelv fontosságát, az uráli népek demográfiai adatait és a diaszpóra helyzetét, majd következnek a „politikától függő feltételek”, Oroszország kisebbség- és nyelvpolitikai kérdései.

Pusztay a fejezet elején ismerteti egy, az anyanyelvvvel kapcsolatos finn–észti felmérés eredményeit, melyet anyanyelv- és idegennyelv-szakos egyetemisták körében végeztek. Ennek talán legfőbb tanulsága, hogy „a finn válaszadók nem kapcsolják össze az anyanyelvet a nemzeti identitással, s az észtek körében is csak a 11. helyen szerepel” (67). A szakemberek közül sokan egyetértenek ezzel, másrészt viszont sokan úgy vélik, az identitás legfőbb hordozója a nyelv. Számos finnugor nyelvészrel egyetértve magam is úgy látom, hogy ha egy nép elveszti a nyelvét, elvesz az identitása, és beolvad a környező többségbe – fokozottan igaz ez a mostoha nyelvi környezetben élő oroszországi kisebbségekre.

Oroszországban egyfajta kettős identitás van jelen, a saját nemzeti identitás mellett a tágabb hazával való azonosulás is. A feladat, véli Pusztay, a kettő egyensúlyba hozatala (lenne). Ha az előbbi teng túl, az könnyen sovénizmusba fordulhat, ha az utóbbi, akkor felgyorsul az asszimiláció. A szerző ismertet egy 2003-as felmérést Udmurtföld lakosainak identitásáról. A köztársaság lakosságának 30%-a a kettős identitást jelölte meg, 43,5% orosz, 13,5% udmurt, 12% még mindig szovjet (!) identitással rendelkezik. Ezen belül a három népesség arányai eltérőek: az oroszok oroszidentitása 50%-os, a tatároké 46%, az udmurtoké 25%. Szomorú, hogy az őslakosok udmurt

identitása csak 25%, kettős identitása 42%. Hosszú távon ezek elszomorító, a nyelv- és identitásvesztést előre jelző adatok...

Nagyon fontos (lenne) az anyanyelv továbbadása. Ennek legfőbb színtere a család, a közvetlen környezet, az iskola/óvoda. A szülői elhatározás Oroszországban nem túl erős, az anyanyelv presztízse lecsökkent, így a szülők nem tartják érdemesnek azt továbbhagyományozni utódaiknak.

Pusztay ismerteti az uráli népek anyanyelv-vállalásának arányait, a falusi és városi lakosság közti különbségeket, egyes nyelvekre lebontva – sok szemléletes táblázaton keresztül. A legjobb helyzetben a nyenyecsek vannak, anyanyelvüket 77,3%-uk használja, őket a marik (77%), a komi-permjákok (72%), udmurtok (70%), komik (67%) és mordvinok (63%) követik. A lista másik végpontján a manysik (18%), a vótok (21%) és az oroszországi számik (22%) állnak. Pusztay összeveti a törökségi nyelvekkel is: a tatárok 85%-a, a baskírok 84%-a, a csuvasok 75%-a használja az anyanyelvét. Irigylésre méltó számok...

Elszomorítóak a demográfiai adatok. Pusztay szemléletes táblázatokba foglalja a népszámlálási eredményeket. A legnagyobb veszteséget 1989 óta a karjalaiak szenvedték el, akkori 125 ezres létszámuk 2010-re a felére, 60 ezerre csökkent. Nagymértékben fogynak a mordvinok (1.073.000 > 744.000), a komik (337 ezer > 228 ezer), a komi-permjákok (147 ezer > 94 ezer), a kisebbek közül a vepszék (12 ezerről hatezerre). Első pillantásra örömtelinek tűnik a nyenyecsek, a hantik, a manysik létszámgyarapodása (34 > 44, 22 > 30, 8 > 12 ezer). Ezek azonban nem tükröznék valós emelkedést, pusztán az északi népeknek nyújtott kevéske támogatás álságos eredményei. A kedvezmények miatt a vegyes házasságok gyermekeit őslakosoknak könyvelik el – holott a valóságban ők inkább orosz nyelvűek/identitásúak lesznek.

Elkeserítő, hogy az őslakosok minden tituláris köztársaságban kisebbségben vannak. Fogyatkózó népek, fogyatkózó nyelvi jogokkal.

Pusztay nemcsak az oroszországi, hanem a három államalkotó nép nyelvi helyzetéről is szól. Részletesen bemutatja a határontúli és a diaszpórában élő magyarok számadatait, a népességszámok és -arányok alakulását az elmúlt bő évszázadban. Szól Finnország és Észtország lakosságmegoszlásáról és az országhatárokon túl élők helyzetéről is.

A fejezet második nagy egységében (*A politikától erősen függő feltételek*, 164–210) Pusztay János előbb röviden áttekinti az oroszországi kisebbségpolitika elmúlt száz évének történetét. Az első csúcspont az 1920-as–30-as évekre tehető, amikor a kisebbségek nagyon sok jogot kaptak, megerősödött a nyelvek státusza, írásbeliséghez jutottak, megszületett a szépirodalmuk, kialakult az iskolahálózat, fejlődtek a szaknyelvek. Ezt az euforikus időszakot követte a sztálini elnyomás: az értelmiség kivégzése, könyvek tüzre vetése, a

kisebbségi nyelvek visszaszorítása, helyenként betiltása. A hatvanas években sok nemzetiségi iskolát bezártak, a nyelvek presztízse vészesen lecsökkent. A Szovjetunió széthullását követően némi reménysugár jelent meg, megélénkült a nemzeti mozgalmak, elfogadták a köztársaságok nyelvtörvényeit, némiképp feléledtek a nemzeti iskolák (de hálózatot nem sikerült létrehozni).

A kétezres évektől ismét hullámvölgybe került a nemzetiségi kérdés, erősödött az asszimilációs politika. Az anyanyelv kiszorult az iskolákból, nem kötelező ezek tanulása. Ahhoz, hogy a gyerek egyáltalán ezt tanulhassa, a szülőknek kérvényt kell benyújtani, és az iskolának is hozzá kell ehhez járulni.

A kisebbségekre nézve sok helyen előnytelenül változtak meg a közigazgatási határok. Ennek legszomorúbb példája a Komi-Permjak Autonóm Körzet megszüntetése. Korábban ez volt az egyetlen közigazgatási egység, ahol a finnugor őslakosság többségben volt (59%). Az átszervezés eredményeképp a komi-permjakokat nem a szomszédos, nyelvében-kultúrájában szinte azonos Komi Köztársasággal egyesítették, hanem beolvasztották a Permi tájba (Пермский край), ahol a részarányuk mindössze 4%-ot tesz ki...

Pusztay a fejezet végén áttekinti az egyes finnugor közigazgatási egységek nyelvi helyzetét. Az asszimiláció erősödik, a nyelvtörvények csak papíron léteznek.

6. A korábbiakban már sokat olvashattunk az anyanyelvek helyzetéről, a hatodik fejezetben (*A nyelv helyzete*, 211–251) a szerző az eddig írtakhoz kapcsolódó információkat tesz közzé. Itt történelmi és (nyelv)politikai adalékokkal találkozunk az olvasó. Ezeket akár az előző pontba is be lehetett volna építeni.

7. A nyelv presztízst – és ezáltal fennmaradási esélyeit – alapvetően meghatározza, hogy milyen nyelvi szinteken használják. A hétköznapi, családi szinten minden finnugor nyelv jelen van. A kulturális élet szintjén viszonylag elfogadható a helyzet, de a társadalmi-politikai szinten súlyos elmaradások vannak. A politika, a közigazgatás, a gazdaság, a tudomány szaknyelve nincs kifejlődve, emiatt a nyelv használati köre erősen beszűkül, a presztízse lecsökken, s ennek eredményeképp – mint az az oroszországi finnugor nyelvek esetében látható – a szülők nem adják át nyelvüket gyermekeiknek (hiszen, mondják, azzal úgysem tudnának boldogulni), s ez végső soron a nyelv kihalásához vezet. Ezen a helyzeten a többségi népesség hatóságainak pozitív, segítő hozzáállásával, az iskolai tárgyak fejlesztésével lehetne segíteni (ez a politikai akarat Oroszországban teljesen hiányzik), és a terminológiafejlesztési programokkal lehetne változtatni (utóbbi valamennyire létezik, nem kis részben Pusztay János jóvoltából).

Ezekkel a kérdésekkel foglalkozik a kötet hetedik fejezete (*Nyelvstratégia, nyelvi tervezés, nyelvfejlesztés*, 252–316). Itt Pusztay részletesen áttekinti a példamutató észt nyelvstratégiát, szól a nyelvtervezés nehézségeiről, majd áttér egyik kedvenc területére, a terminológia-alkotás kérdésére, amelyet a nyelvi tervezés első lépésének tekint. Szaknyelv nélkül nincs magas szinten művelhető (irodalmi) nyelv, de „a szaknyelv megteremtése és elfogad(tat)ása bonyolult és időigényes munka” (268). A szakemberek szerint egy-egy terminus meghonosodása akár 10–15 évbe is beletelik. A szerző ebben a fejezetben áttekinti az egyes nyelvek terminológia-alkotási folyamatait. A mordvinban már a 18. század vége felé, Damaszkín püspök vezetésével jelentős nyelvújítási eredményeket értek el, majd a 20. század húszas-harmincas éveiben is szépen haladt a terminológia-alkotás. A 30-as években erős visszaesés következett be, s a mai napig nem történt meg a terminológiai zűrzavar megszüntetése, az orosz szakszavak nyomasztó fölényének visszaszorítása. A kétezres évek elején sok kisebb terminológiai szótár született (például a botanika, az anatómia, s főképp a nyelvészet terén, ez utóbbiakban fontos szerepet vállalt a magyar Zaicz Gábor is). Figyelemre méltó munka folyik a mari, a komi és az udmurt nyelvújítás terén is.

Pusztay néhány felmérés eredményét is ismerteti, amelyben arra keresik a választ, hogy a karjalai és a komi egyetemi hallgatók és tanárok hogyan viszonyulnak az új terminológiákhoz.

8. Az Új egynyelvűség felé (317–369) c. fejezetben egyrészt a kétynyelvűség kérdése, másrészt az ezzel szorosan összefüggő iskolarendszer, a sajtó és a könyvkiadás helyzete kerül elő. Az oroszországi többségi nemzet nem beszéli a kisebbségek nyelvét. Egy 1990-es felmérés szerint az oroszoknak mindössze 3,5%-a volt kétynyelvű, egy másik, 2021-es vizsgálat csak 1,5–2 százalékot mutatott ki. Ezzel szemben a kisebbségiek (szinte) kötelezően kétynyelvűek, a marik csupán 1,3%-a, a komik 2,5%-a, a manysik 10 százaléka vallja, hogy nem beszél oroszul. Ezek is főleg az idősebb, vidéki lakosok.

Az eloroszosítás legfőbb színtere az iskola. Ezt a többségi társadalom könnyörtelenül ki is használja, az új évezredben már nem kötelező sem az anyanyelv tanítása, sem a helyi kultúra, irodalom, történelem megismertetése. A nyelv újjáélesztése nem prioritás többé, a tanulók létszáma csökken (főleg a falusiaké), iskolákat zárnak be. Az oktatás nyelve egyre inkább az orosz, anyanyelvet javarészt csak az első négy-öt osztályban tanítanak. Pusztay ismerteti néhány szomorú adatot is. A karjalai óvodákban, iskolákban heti 1–2 nyelvóra van. 2017-ben a mari iskolák nagy részében heti egy nyelvórát tartottak. Mordvinföld 424 iskolája közül mindössze 72-ben tanítanak erzát,

59-ben moksát, de csak az alsó tagozatban. A nemzeti iskolák az 1920-as évek elején jöttek létre, majd az ötvenes évek végén párthatározatokkal javarészt megszüntették őket, csak falusi környezetben maradt fenn néhány.

A fejezet harmadik részegységében Pusztay János a kisebbségi sajtó helyzetét tekinti át. E téren sem jobb a helyzet, a finnugor nyelvek csak igen korlátozottan jelennek meg a tömegtájékoztatói eszközökben. A lapok példányszáma csökken, a tévé- és rádióadások ideje egyre rövidebb. Hasonló tendenciát mutat a könyvkiadás is. Pusztay adatai szerint például a Mordvin Köztársaságban 1998-ban és 1999-ben egyetlen mordvin nyelvű könyv sem jelent meg (1931-ben szául 192, moksául 117 könyv látott napvilágot, ma már felfoghatatlan, 2,67 milliós összpéldányszámban).

9. A *Mi a teendő?* (370–406) c. részben a nyelvi revitalizáció lehetőségeit tekinti át a szerző. Megismerteti az olvasót a nyelvi fészkek és a nyelvi fürdő fogalmával. Előbbit eredetileg a maori nyelv felélesztésére fejlesztették ki. Az óvodák csak az őslakosok nyelvét használják, ez teljes „nyelvi bemerítést” jelent. 2009-től Petrozavodszkban két nyelvi fészkek nyílt, majd két évre rá Komi-, Udmurt- és Mariföldön is. A nganaszanok is próbálkoznak hasonlóval.

A nyelvi fürdő Kanadából indult útjára. Ennek az a lényege, hogy a két-nyelvű országokban a kisebbségi nyelvet tanítják a többségi nyelvet anyanyelvként beszélő gyerekeknek, egynyelvű óvodai közegben. Ez a módszer Finnországban jól működik, s 2008 óta a számik körében is elterjedt. Persze, ezeknek a módszereknek csak „akkor van értelmük, ha a nyelvben megfürdetett, a nyelvbe bemerített egyén (legtöbbször gyermek) visszatérve a családi, iskolai körbe, használhatja az elsajátított nyelvet, mert ha nem, akkor ugyanolyan gyorsan elfelejti, mint amilyen gyorsan megtanulta” (376).

Pusztay sikeres példákat hoz a revitalizációra a nem finnugor világból, bemutatja a maori, a walesi, az ír, a kanadai és az izlandi példákat, illetve szól az inari számi és a lív próbálkozásokról is. Oroszországi kezdeményezések is vannak. Ezek közül a legígéretesebb a Sziktivkarban 2011-ben létrehozott Innovációs Nyelvi Technológiák Központja, de vannak biztató (?) jelek Udmurt-, Mari- és Mordvinföldön is.

Pusztay János külön alfejezetet szentel az általa 2008-ban létrehozott Collegium Fenno-Ugricum nyelvmentő programjainak. A badacsonytomaji székhelyű szervezet nyári egyetemeket szervez, konferenciákat tart, emellett több könyvsorozatot indított útjára. A *Bibliotheca Fenno-Ugrica* sorozatban 16 kismonográfia jelent meg a finnugor népekről anyanyelven és oroszul. A kötetek a karjalai, vepsze, erza- és moksa-mordvin, mari, udmurt, komi és komi-permják kultúrát, történelmet, irodalmat, népköltészetet mutatják be. A

másik sorozat a *LiteratUral*. Ebben 30 versantológiát jelentettek meg finnugor nyelveken, valamint az egyes irodalmak legszebb verseit más finnugor nyelveken és két drámaaválogatást. A legnagyobb szabású nyelvi-nyelvészeti program a *Terminologia scholaris* projekt, ebben öt nyelvre (erza, moksa, komi, mari, udmurt) dolgozták ki anyanyelvi nyelvészek tíz-tíz iskolai tantárgy (anyanyelv, irodalom, történelem, társadalomismeret, földrajz, biológia, matematika, fizika, kémia, informatika) szakszókincsét.

10. A *Nemzetközi együttműködés* (407–422) rövid fejezetében Pusztay János bemutatja a Finnugor Népek Világkongresszusa működését és az ellene irányuló 2021-es oroszországi támadásokat. Ezt talán ilyen terjedelemben nem kellett volna közölni, bár az is igaz, a méltatlan orosz lejáratási politika, sajnos, szemléletes láttelest adja a jelenkori viszonyoknak.

11. A kötet utolsó fejezete az *Összegzés és jövőkép* (423–433). Ebben Pusztay János röviden összefoglalja az oroszországi uráli népek demográfiai helyzetét, az anyanyelvek kilátásait (kilátástalanságait), a megmaradás feltételeit. Úgy látja, csak az ifjúság lehet a jövő záloga, őket kellene rábírní az anyanyelvük tanulására, továbbvitelére, a modern nyelvtechnológiai eszközök felhasználásával.

Zárszava meglehetősen pesszimista: „A kilátások semmi esetre sem rózsásak. Az Oroszországban beszélt uráli nyelvek sorsa – amennyiben folytatódik a jelenlegi asszimilációs politika – szomorú. Az évszázad végét talán csak a legnagyobb beszélőközösséggel rendelkező nyelvek élnek meg, esetleg túl. Ez – az észten, finnen és a magyaron kívül – 4–5 nyelvet jelenthet” (432). Most úgy tűnik, semmi jele annak, hogy az orosz társadalom kisebbségpolitikája pozitív irányba forduljon, sőt...

Pusztay János rendkívül adatgazdag könyve alapos (és egyben szomorú) láttelest az oroszországi finnugorok társadalmi és nyelvi helyzetének. A szerző hatalmas szakirodalmi anyagra – és több évtizedes személyes tapasztalatára – alapozva vázolta fel e népek és nyelvek jelenlegi helyzetét, és kevés reménnyel kecsegető jövőjét. Azt hiszem, ő örülne leginkább, ha az évszázad végére kiderülne, hogy borúlátó jóslatai nem valósultak meg, és a könyv címének talányos három pontja nem a bukást jelölné, ahogy Bertold Brecht és Kurt Weill művének címében szerepel (*Mahagonny városának tündöklése és bukása*)...

MATICSÁK SÁNDOR

DOI: 10.52401/fud/2023/18

Kati Kallio – Riho Grünthal – Lassi Saressalo (toim.): Inkerikot, setot ja vatjalaiset – Kansankulttuuri, kieli ja uskomusperinteet¹

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2021. 504 s.

ISBN 978-952-222-263-3, 978-951-858-390-8 (EPUB),

978-951-858-391-5 (PDF)

A Finn Irodalmi Társaság [Suomalaisen Kirjallisuuden Seura] eddigi széles választékát tovább gazdagítva jelent meg ez a hiánypótló kötet. A kiadvány három kevésbé kutatott, ortodox vallású balti finn népcsoport,² az izsórok, a dél-észt szetuk³ és a vótok népkultúrájáról, nyelvéről tárja az olvasó elé a legfrissebb kutatási eredményeket. Elsősorban a finn nyelvű közönséget célozták meg a szerzők. Ez abból a szempontból üdvözlendő, hogy a korábbi eredmények javarészt észtül és oroszul láttak napvilágot ezekben a témákban. Emellett a kötet egy csokorba fogja össze a régebbi, szétszóródott ismereteket, eredményeket is.

A kiadvány tizenhat szerző munkája, mind területük elismert szakemberei. Közülük ketten, Kati Kallio⁴ és Riho Grünthal⁵ a kötet szerkesztői is egyben. A harmadik szerkesztő a Turkui Egyetem folklórprofesszora, Lassi Saressalo. A kötet középpontjában a 19–20. században lejegyzett folklór- és nyelvi gyűjtések állnak, de a korai és a 20. századi történelmükről is találunk benne adalékokat. A kiadvány a fő hangsúlyt az izsórokra helyezi, Finnországban róluk található a legtöbb kutatási adat.

A kötet felépítése a következő: Előszó (7–8), Inkeriföld és Szetuföld történelmi kultúrái (9–36), I. Inkeriföld (36–119), II. Izsórok (122–211), III. Vótok (214–277), IV. Szetuk (280–413), V. Ortodox néphit (416–494), Függelék (495–504). Az alábbiakban röviden ismertetem a főbb fejezeteket.

Az *Inkerinmaan ja Setomaan historialliset kulttuurit* [Inkeriföld és Szetuföld történelmi kultúrái] (9–32) című fejezet kutatástörténeti adatokat közöl mindhárom balti finn népcsoportról. A vótokra és az izsórokra vonatkozó el-

¹ A kötet a nyomtatott változat mellett elektronikus formában is megjelent, amely az alábbi linken elérhető: <https://oa.finlit.fi/site/books/e/10.21435/skst.1467/>

² Ehhez hasonló kiadvány az 1995-ben, a Snellman-Intézet által Tuija Saarinen és Seppo Suhonen szerkesztésében megjelentetett *Koltat, karjalaiset ja setukaiset* [Koltszámik, karjalaiak és szetuk] c. kötet, amely szintén három, ortodox vallású finnugor néppel foglalkozott.

³ Ugyancsak a Finn Irodalmi Társaság kiadványaként jelent meg a szetuk nemzeti eposzának finn fordítása, Seppo Suhonen tolmácsolásában, 2006-ban.

⁴ A Finn Irodalmi Társaság és a Helsinki Egyetem kutatója.

⁵ A Helsinki Egyetem balti finn nyelvek professzora.

ső lejegyzett adatok a 16. századi orosz krónikákban találhatók. A szetukról szóló adatok csak jóval később, a 19. század eleje óta ismertek, amikor a finn és az észti kutatók felfigyeltek rájuk. A szerzők ismertetik mindhárom nép elnevezését. Az izsórok saját magukat *ingerikko*, *ingerläin*, *ingeroi*n megnevezéssel illetik (finnül *inkerikko* és *inkeroi*nen), míg anyanyelvükre a *maa kieli* 'a föld nyelve' kifejezést használják. A vótok önelnevezése *vad'dakko* és *vad'dalain*. A szetuk kezdetben az észtekhez hasonlóan a *maarahvas* 'föld népe' kifejezést használták magukra, a *seto* és a *setokõnõ* csak később terjedt el. Nevük észtil *setu*, *setukene*, finnül *seto*, *setukainen*.

1. Az első fejezet (*Inkerinmaa* [Inkeriföld], 35–119) három alfejezetet foglal magában. Az első alfejezetben (*Näkymiä Inkerinmaan historiaan* [Kitekintés Inkeriföld történetére], 36–58) Taisto Raudalainen az izsórok történelmét tekinti át a korai időszaktól a kétezres évek elejéig. Emellett érinti az életkörülményeikre vonatkozó kérdéseket, szól az identitásról és a nyelvhasználatról, a különböző izsór népcsoportok megnevezéseiről és Inkeriföld nemzetiségi viszonyairól. Munkája az 1990-es évekbeli saját terepmunkái eredményein, ill. történelmi forrásokon alapszik.

A fejezet második részében Inkeriföld énekeseit és azok felfedezőit (*Inkerikkojen laulajia ja löytäjiä*, 59–91) veszi górcső alá Anneli Asplund népkutató, aki részletes képet fest a 19. század leghíresebb izsór énekmondójáról, Larin Paraskéről (1834–1904) és az 1960-as években működött Jekatyerina (Kato) Alekszandrováról. Finn kutatók már a 19. században végeztek gyűjtőmunkát az izsórok között, az első népköltészeti gyűjtő David Daniel Europaeus (1820–1884) volt. Az 1930-as években az Észti Rádió járt élen az észtszágai izsórok anyagának gyűjtésében. A szovjet időkben a kutatást az észtek irányították, mivel a finneket nem engedték terepre.

A fejezet harmadik tanulmánya a szoikkolai⁶ izsórok múlt századi helyzetével foglalkozik (*Soikkolan inkerikkojen 1900-luku*, 92–119). Marjukka Patrakka írása saját terepmunkája eredményein alapszik, elsősorban a 20. század eleje óta végbemenő változásokat elemzi. Az 1930-as évekig az izsórok nem igazán tudtak oroszul az iskola megkezdéséig. Mára az izsórok a kihalás szélére sodródtak az igen erőteljes asszimiláció következtében. Ezt Patrakka kutatási számadatai is megerősítik. Olyan témákat jár körbe, mint a hagyományos mezőgazdaság, a kollektivizálás, a II. világháború, az izsór lakosság

⁶ Or. *Сойкино*, finn, izsór *Soikkola*. Az izsórnak 4–5 alapvető dialektusa volt, de mára a lecsökkent létszám következtében gyakorlatilag eltűntek a nyelvjárási határok. Ma a szoikinói az uralkodó dialektus (ld. Say István: *Bevezetés az izsór nyelv ismereteibe*. Sióagárd – Kaposvár, 2018: 24).

Finnországba telepítése az 1941–44-es háború alatt, majd pedig a háború utáni erőszakos visszadeportálása a Szovjetunióba. Szól a szoikinói halfeldolgozóról, a Szovjetunió felbomlását követő nehézségekről és változásokról. Természetesen ezek a változások a nyelvhasználatot is igen jelentősen befolyásolták. A szerző kitér az ortodox hit és a néphit megnyilvánulásaira is.

2. A kötet második egységének (*Inkerikot* [Izsórok], 122–211) öt alfejezete az izsór nyelvet és a szóbeli hagyományokat helyezi a középpontba. Riho Grünthal *Inkeröisen kieli* [Az izsórok nyelve] (122–152) tanulmányában bemutatja az izsór nyelvterületet, ez elsősorban a Nyugat- és Közép-Inkeri-föld partvidékének félszigeteit és környező területeit fedi le. A történelmi időkben a nyugati területen az izsór mellett több balti finn nyelv is jelen volt. Ezután a szerző ismerteti az izsór nyelv sajátosságait. Az izsórnak nincs sok olyan ismertetőjegye, amely markánsan megkülönböztetné a többi balti finn nyelvtől. A szerző röviden bemutatja a nyelvtant és a szókészletet, valamint szól az irodalmi nyelvről is.

A fejezet további részei az izsórok szellemi kultúrájának egy-egy szeletét tárgyalják. Aili Nenola a rituális siratóknak az izsór énekkultúrában betöltött szerepét vizsgálja (*Rituaalinen itkentä Inkerin laulukulttureissa*, 153–166). Ezek a siratók az izsór nőkhöz köthetők, metaforikus és erős rituális érzelm-kifejezések jellemzik őket. Ide tartoznak a menyasszony-, a halott- és a katonasiratók, valamint az anyai bánat egyéb siratóénekei is.

A fejezet harmadik írásában a korábban már említett Anneli Asplund ad képet az izsórok hangszeres zenéjéről (*Inkerikkojen soitimusiiikki*, 167–178). Az ebben a témában végzett vizsgálatoknak fontos szerepe volt a finn népzene-kutatónak, A. O. Väisänennek, aki a szetuk körében is végzett gyűjtéseket. Igen gazdag a pásztormuzsika hagyománya.

Ezt követi az izsór népi énekek (runók, epikus énekek) ismertetése (*Inkerikkojen runolaulu*, 179–203). Kati Kallio a kalevalai verselésű izsór verseket, azok dallamvilágát és előadásmódjait mutatja be. Ide tartoznak a munkadalok, a varázsigék, az esküvői rituálékhoz és az ortodox ünnepekhez kapcsolódó énekek.

A fejezet utolsó tanulmánya szintén Kati Kallio írása, ebben az izsórok mesélő hagyományait mutatja be (*Inkerikkojen kertomusperinteestä*, 204–211). Ez egy olyan terület, amelyet eddig nem nagyon elemeztek a kutatók, habár az e témában gyűjtött anyagokat felhasználták a nyelvészek. Kallio a finn nyelvész, Vihtori Alava 1800-as évek végén gyűjtött anyagai alapján tekint át az izsór mesélő hagyomány főbb jellegzetességeit.

3. A kötet harmadik fejezete három tanulmányának témája a vót nép nyelve, szellemi és anyagi kultúrája (*Vatjalaiset* [Vótok], 214–277). Heinike Heinsoo írása a vót nyelv részletesebb bemutatására törekszik (*Vatjan kieli* [Vót nyelv], 214–240). Először a vótok történetét és kutatástörténetét vázolja fel röviden. Első említésük Jaroszlav novgorodi fejedelem egyik 11. századi parancsában található. A vót nyelv a legrégebben számon tartott inkeriföldi nyelvváltozat, melynek kutatástörténete együtt fejlődött a néprajztudománnyal és a nyelvészettel. Heinsoo ismerteti a keleti és nyugati vót dialektusokat. Külön megemlíti Kukkosi (or. Куровицы) falu önálló (nyugati vót) nyelvjárását. A krévinek (vagy krevének) a lettországi Bauska környéki egykori vót hadifoglyok leszármazottjai, akik a 19. századra beolvadtak a lett népességbe (nevüket is a lett *krievs* 'orosz' szó után kapták). Heinsoo áttekinti a vót nyelvtan jellegzetességeit, és kitér a vót kapcsolatára a szomszédos nyelvekkel.

A fejezet második írásában Enn Ernits a vótok anyagi kultúráját ismerteti (*Vatjalaisten aineellinen kulttuuri*, 241–256), leírja a vót falu- és közösség-szerkezetet, a történelmi vót közösség élet- és lakókörülményeit, a halászat és a vadászat jellegzetességeit. A vót falvak már a középkorra kialakultak. A 20. század elejéig a törzsi közösség kiterjedt nagycsaládokra oszlott. A tárgyi kultúrájuk gazdagságának ismertetése során Ernits elkalauzol bennünket a vót kézimunka, öltözködés, az ékszerek és a népi táplálkozás világába is.

A fejezet utolsó tanulmányában Ingrid Rüütel a vót szellemi kultúrával foglalkozik (*Vatjalaisten itkut, lauluperinne ja soittimet* [Vót siratók, énekhagyomány és hangszerek], 257–277). A vótok körében hamarabb elkezdődött és gyorsabban végbement az asszimiláció, mint más balti finn népeknél. Éppen ezért jóval kevesebb vót nyelvi anyag áll a kutatók rendelkezésére. Rüütel ír a vót siratókról, azok használatáról, különféle kompozícióiról. Közéjük sorolhatók a menyasszony- és halottsiratók, a varázsigék, a Kalevala verselésű dalok, mondókák és az újabb keletű lírikus dalok is. Tanulmánya végén a szerző áttekinti a vót népi hangszereket, és bemutatja a népi dallamokat.

4. A kötet negyedik nagy egysége a dél-észtszországi szetukkal (*Setot*, 280–413) foglalkozik. Karl Pajusalu⁷ a szetu nyelv(járás) jellegzetességeit mutatja

⁷ A nemrég Oxfordban megjelent, finnugorokat bemutató terjedelmes kiadványban is helyet kapott a szetu nyelv(változat) ismertetése: Pajusalu, Karl: *Seto South Estonian*. In: Bakró-Nagy, Marianne – Laakso, Johanna – Skribnik, Elena (eds), *The Oxford guide to the Uralic languages*. Oxford University Press, 2022. 367–379.

be röviden (*Setojen kieli* [A szetuk nyelve], 280–292).⁸ Mivel maga a kiadvány finn nyelvű, fontos a bevezetőben írt megállapítás, miszerint míg az észten a helyi dialektusokat is lehet nyelvként emlegetni, addig a finnben a *seto* és a *võru* név ugyanazon nyelvváltozatra utal. Pajusalu először a szetu nyelv történetét ismerteti. Ez a dél-észti nyelv(változat) számos archaikus jellegzetességet megőrzött. A három „nagyobb” szetu aldialektus mellett megemlíti a 20. századig létező negyedik aldialektust is, amely a keleti szetu egyik archaikus változatának tekinthető kraasnai nyelvjárássziget. Az aldialektusok és azok kutatástörténete ismertetését a szetu nyelvtan főbb jellemvonásainak összegzése követi a névszóragozástól, a 13 nyelvtani eseten át az igeragozásig. Ezután a szetu szókincs és szóképzés vázlatos összegzését olvashatjuk. Pajusalu a tanulmánya végén taglalja a szetu irodalmi nyelv kérdését. Ez azért fontos, mivel csak a 20. század elején kezdték lejegyezni a szetut, az 1920-as években hozták létre az első szetu ortográfiát,⁹ amelynek módosított változata 1999-ben¹⁰ jelent meg.

A fejezet második írása a szetuk anyagi és tárgyi kultúráját mutatja be (*Setojen aineellinen kulttuuri*, 293–360). Mare Piho munkája az első széles körű, finn nyelvű munka ebben a témában, a szerző felhasználta múzeumi gyűjtéseit és saját terepmunkáinak eredményeit is. Az alfejezet nyitó része áttekintést nyújt a szetuk történetéről és az etnikai identitásuk kérdéseiről. Ezt követi a szetuk település- és házszerkezetének ismertetése, beleértve annak berendezéseit is. Ezután az ehhez szorosan köthető életmódot mutatja be a szerző a növénytermesztéstől a méhészetten át a halászatig. A megtermelt élelmiszerek és az elkészült kézimunkák továbbadásában a petseri (pecsori) piac játszott nagy szerepet. Piho bemutatja a szetu ételeket¹¹ (főleg a változatosabbnál változatosabb böjti ételeket) és az igen gazdag népviseleteket is. Mindkettő nagyon fontos része a szetu kultúrának, nyelvi szempontból is, hiszen ezek elnevezései a szetu szókincs sajátos halmazát alkotják.

⁸ A részletesebb szetu nyelvtani áttekintés 2021-ben jelent meg Paul Hagu és Karl Pajusalu tollából a Szetu Intézet [Seto Instituut] kiadásában. A kötetről ld. a korábban megjelent ismertetésem: *Folia Uralica Debreceniensia* 29: 270–278.

⁹ Ennek megalkotója az 1926-os szetu Újszövetség fordításáról ismert Paulopriit Voolaine. Az általa felvázolt ortográfiát az 1922-ben megjelent olvasókönyvének első részében, a *Seto lugõmik I*-ben jelentette meg.

¹⁰ Ennek kidolgozója napjaink egyik legjelentősebb szetu folkloristája, Andreas Kalkun. Ortográfiáját *Seto kodu lugu* [Szetu otthoni történetek] c. tankönyvében mutatta be.

¹¹ A szetu táplálkozáskultúráról lásd: Nassar, Elvi: *Setu vanem toit*. In: Tamjärv, Maret – Pärdi, Heiki (toim.), *Suitsutare* 7. Eesti Vabaõhumuuseum, Tallinn, 2016. 171–245.

A fejezet következő írásában Ingrid Rüütel a szetu siratókat, népdalhagyományt és a népi hangszereket mutatja be (*Setojen itkut, lauluperinne ja soitimet*, 361–386). A szetu népdalhagyomány több rétegű, a szintén több rétegű keleti szláv és balti kultúra gyakorolt rá hatást. Emiatt roppant nehéz feladat az eredetüket meghatározni. A szetuk énekrepertoárja szinte teljesen megegyezik a többi dél-észttel. A népdalhagyományuk jelentős részét siratók tesszik ki. Rüütel halott-¹² és menyasszonysiratókat különböztet meg. Utóbbiakat nem szabad összekeverni a szetuk igen gazdag repertoárú esküvői daljaival, amelyek nagy részének nincs máshol variánsa. Rüütel ismerteti a munka- és a jeles napokhoz kapcsolódó dalokat, valamint a gyermek- és bölcsődalokat is. A komi és vepsze hagyományok mellett a szetuk körében is ismeretesek a régies állatmese dalok, de az Észtország-szerte ismert elmesélő dalok is megtalálhatóak a szetu népdalhagyományban. Rüütel szól a dalok sajátosságairól, a dallam- és ritmusvilágról, valamint napjaink szetu dalairól is. A legfontosabb az ún. *leelo*, ez a többszólamú hagyományos ének az identitás ápolásának fontos eszköze. Rüütel megemlékezik minden idők leghíresebb szetu énekeséről, Anne Vabarnáról is, akit éppen száz éve fedezett fel a finn folklorista, zenekutató Armas Otto Väisänen.

A szetukról szóló fejezet utolsó tanulmánya a szetu mesélőhagyományról ad átfogó képet (*Setojen kertomusperinteestä*, 387–413). Kristi Salve röviden összefoglalja a szetu mesélőhagyomány (szetuul *jutus* 'mese') kutatástörténetét. Ennek úttörője a szetu népköltészet és prózahagyományok gyűjtésével foglalkozó észti folklorista, Jakob Hurt¹³ volt. Az évtizedeken átívelő gyűjtések révén felhalmozódott anyagnak csupán kis részét publikálták. Ezek java-részt mesekönyvek,¹⁴ amelyek híressé tették a szetukat. A szetu mesehagyomány gazdagságát jól bizonyítja, hogy a szetuk több mint 350 nemzetközi meseindexben képviseltetik magukat. Repertoárjuk a régi időktől a közelmúltig terjed, egyaránt hatott rá a keleti (orosz) és a nyugati (észti és germán) mesekincs. A szetu mesék egyik legjellegzetesebb vonása az a törekvés, hogy mindennek vallási hátteret találjanak. A műfajok között helyet kaptak a születéshistóriák, legendák, amelyből sok a szentekhez és ikonokhoz kapcsoló-

¹² A szetu halottsiratóra példa a magyarul is olvasható *Leány haláldala* c. epikus ének, Pusztay János fordításában. (Nap Kiadó, Budapest, 2017).

¹³ Hurt szetu gyűjtésének eredménye az 1904 és 1907 között megjelent, háromkötetes *Setukeste laulud* [Szetu dalok]. Anyaga, melyet Paul Hagu szerkesztett egybe, online is elérhető: <https://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/setu/laul/>.

¹⁴ Közülük a legjelentősebb a több kiadást is megért *Marjakobar ja teisi seto muinasjutte* [A bogyófürt és más szetu népmesék] című kiadvány. Ez utoljára 2016-ban jelent meg.

dik. Például igen sok legenda kering a pecsori kolostorról és szentjeiről, mivel a kolostor a szetu vallási élet központja évszázadok óta. A fejezet végén Salve szól a népi vallásosságon alapuló mesélőhagyományról és magukról a mesélőkről is.

5. A kötet ötödik fejezetének négy tanulmánya négy különböző perspektívából vizsgálja az ortodox népi vallásosságot (*Ortodoksinen kansanushko*, 416–494). A fejezet első tanulmányában (*Muuttuvat näkökulmat inkerikkojen ja vatjalaisten elävään kansanuskoon* [Az izsórok és a vótok élő néphitének változó perspektívái], 416–444) Ergo-Hart Västrikt azt vizsgálja, hogy a különböző források a 15. század óta miként írják le az izsórok és a vótok népi vallásosságát. A 15. század végén keletkezett novgorodi adójegyzékek szerint a vótok és az izsórok lakta terület sűrű, templomokkal átszótt vidék volt. E népcsoportok ekkoriban vették fel a keresztény neveket. A 16. században a novgorodi érsekek által írt levelek, illetve az ún. pástorlevelek a legfőbb források. A 17. századi forrásokból az derült ki, hogy a vótok egyértelműen ortodoxnak vallották magukat, hogy ellenálljanak a svédeknek. A század végéről az akkoriban lezajlott topográfiai és néprajzi felmérések tanúskodnak. A 18. században a terület visszakerült az oroszok kezébe. Ebből az időből az ortodox szinódusok dokumentumai a legfontosabbak. Az izsórok igen fontos forrása a 19. század eleji finn folkloristák leírásai. Ezt a szálát megragadva Västrikt külön alfejezetet szentel a vótok és az izsórok szent helyei bemutatásának. Összességében a 19–20. századi források egyértelműen megerősítik az ortodoxok jellegét. Ez azonban az erőteljes asszimilációjukat hozta magával.

A következő rövid írás (*Raja-alueiden ortodoksinen kansankulttuuri* [A határvidékek ortodox népi kultúrája], 445–458) leginkább a szetukat állítja a központba, de Madis Arukask természetesen szól a másik két népcsoport kultúrájának rétegeiről is, mivel mindhárom az orosz és a nyugati kulturális szféra határain él évszázadok óta. Nyugatról tekintve ortodoxok, de saját szemszögükből gyakran úgy tekintenek magukra, mint akik határhelyzetben vannak (ezt jól mutatja, hogy a szetuk egyik orosz elnevezése: 'félhitűek'). Arukask a 20. századi szovjet-orosz irodalomtudós, a tartui szemiotikai iskola alapítójának, Jurij Lotmannnak azt az elméletét alkalmazza, miszerint a népies vallás felfogásában az ember és a természetfeletti között egy ún. „szereződéses tér” uralkodik. Arukask röviden vizsgálja a mitologikus, az ortodox és az evilági témák kölcsönhatásait is a népköltészetben. A szinkretista jellemvonásokat, a határmentiek önértelmezését és különféle változásokat Lotmann szociokulturális modellje alapján mutatja be.

Irma-Riitta Järvinen az izsórok és a vótok népi vallásosságát vizsgálja (*Inkerikkojen ja vatjalaisten kansanomaisesta uskonnosta*, 459–472), ezt főként Vihtori Alava 19. század végi finn nyelvész és a szovjet korszak legnagyobb balti finn nyelvészének, az észt Paul Aristének a második világháború utáni gyűjtésein keresztül teszi. Ariste szerint a népi ortodoxia a külső szemlélők számára egyfajta egzotikus pogányság. Ezt a benne élők teljes értékű kereszténységnek fogják fel. Järvinen tanulmánya elején röviden felvázolja, miként terjedt el e népek körében az ortodoxia. Ezután összehasonlítja az izsór és a vót anyagokat a ladogai és az aunuszi karjalaiakkal, mivel számos dologban egyezések mutathatóak ki az elbeszélő hagyományaikban. Ilyen többek között a szentek tisztelete, a halotti szertartások, a legendák és a templomok, kolostorok jelentősége.

A kötet utolsó írása az izsórok szent énekeivel foglalkozik (*Inkerikkojen pyhät laulut*, 473–494), amelyeket legendaénekekként is lehetne definiálni. Senni Timonen újszerűen közelíti meg a varázsigékben és más versekben szereplő imádságtöredékeket. Kiindulópontja az a feltevés, miszerint az ortodoxia az izsórok identitásának egyik központi eleme. A szerző bemutatja a világ születéséről szóló kozmogonikus énekeket. Ezeknek a daloknak a másik típusa a szentekről szól. Ezek az alakok általában a mitikus múltban, az idők kezdetén helyezkednek el. Gyakran mozgásban ábrázolják őket, gyalog, lóháton. Közülük a legfontosabbak a Máriához, ill. Jézus születéséhez, életéhez, halálához és feltámadásához kapcsolódó énekek. Az eredmény az ortodoxia és a gazdag költői nyelv fúziójából kialakult népi vallásosság.

A kötet végén a képek jegyzéke, a szerzők rövid bemutatása, a személy- és helynevek jegyzéke kapott helyet. Összességében egy igen komplex tudásanyagot bemutató, terjedelmes kiadványt tarthat kezében az olvasó. A tanulmánykötetben három ortodox hitű balti finn nép részletesebb bemutatására törekedtek a szerzők a tárgyi kultúrától az igen sokféle ágazó szellemi kultúrán át az identitás kérdéséig, azonban az identitás fontos eszközéről, az anyanyelvről viszonylag keveset szólnak a kötet szerzői.

A kiadvány abból a szemszögből is üdvözlendő, hogy az izsórokról és vótokról leginkább orosz, míg szetukról javarészt észt források állnak rendelkezésre. Ez a kötet a finn nyelvű, ill. finnül tudó olvasóknak ad rengeteg fontos információt e balti finn népekről.

KORMOS ERIK

DOI: 10.52401/fud/2023/19

Richard Kowalik: Towards a grammar of spoken South Saami

Stockholm University, Stockholm, 2023. 437 p.

ISBN 978-91-8014-180-2 (print), 978-91-8014-181-9 (PDF)

Richard Kowalik, a Stockholmi Egyetemen írt doktori dolgozatában első ránézésre nem kisebb feladatra vállalkozott, mint hogy leíró grammatikát írjon a déli számi nyelvről. Azonban a bevezetésből kiderül, Kowalik célja valójában nem az aktuális, sztenderdizált nyelvtan bemutatása volt, hanem az idősebb beszélőktől gyűjtött anyagból készült korpusz alapján kidolgozott grammatika összeállítása, vagyis az, hogy „megragadja a nyelvet egy adott időpontban és egy bizonyos kontextusban, nem pedig az, hogy leírja a déli számi nyelv összes változatát és módozatait”. Efféle vizsgálatnak azért van létjogosultsága, mert – ahogy azt a kapott eredmények is igazolják – eltérések mutatkoznak az eddig ismert (elsősorban az írott déli számi nyelvre fókuszáló) nyelvtani jelenségek és az itt dokumentált adatok között.

Szemben a korábbi skandináv (norvég, svéd) nyelvű monográfiákkal, Kowalik munkája angol nyelven jelent meg, a mai nemzetközi igényeknek megfelelően. Vizsgálati módszertanát Kowalik – szemben Knut Bergsland strukturalista nyelvleírásával – funkcionálisként definiálja.

1. Egy, a magyar szokásoktól általában idegen, nagyon személyes hangvételű köszönetnyilvánítást (*Acknowledgements* ix–xi), ill. az ábrák, táblázatok, majd a rövidítések listáját (*List of Figures* xiii–xiv; *List of Tables* xv–xix; *Abbreviations* (xxi–xxiii) követően kezdődik a tényleges mű.

A bevezetésben (*Introducion* 1–49) a déli számi nyelvről kapunk általános adatokat. Mivel Magyarországra meglehetősen kevés információ érkezik a számikról, különösen a kisebb (nem északi) nyelvekről, így ismertetésemben a fejezet egyes részeire (pl. szociolingvisztikai kérdések) részletesebben kitérek.

A déli számi (anyanyelvükön *áarjelsaemien* ~ *áarjel*; svédül *sydsamisk*, norvégul *sørsamisk*) veszélyeztetett uráli nyelv, amelyet Svédország középső részén és Közép-Norvégiában használnak, beszélőinek száma körülbelül 500. A déli számi nyelvnek és általában a számi nyelveknek genealógiai hovatarozása után a szerző felvázolja a déli változatnak a számi nyelvkontinuumban betöltött helyét. Kowalik megjegyzi, hogy a déli számi beszélőket nem lehet egy helyre lokalizálni, ugyanis a jellegzetes területeik/településeik mellett nagy számmal fordulnak elő a frekvenciátalabb városokban is, ahova a munka-

lehetőségek miatt költöznek. Ilyen például Svédországban Östersund, Umeå, Stockholm, Norvégiában Oslo, Trondheim, Tromsø és Kautokeino.

A szociolingvisztikai kérdéseket érintő alfejezetben képet kaphatunk a déli számi jelenlegi, meglehetősen komplex nyelvi helyzetéről. Nyelvüket – akárcsak a többi számit – a 20. században erőteljesen érintette a skandináv országok erőszakos asszimilációs törekvése és a nyelvi diszkrimináció, melyek eredményeképpen a déli számi ma már az erősen veszélyeztetett nyelvek közé sorolandó. A veszélyeztetettség tényezők között meg kell még említeni az erőteljes területi tagoltságot, illetve a déli számik szétszórtságát (szemben a finnországi inari számikkal, akik hasonlóan kevesen vannak ugyan, de sokkal koncentráltabban élnek a régióban). Érdekes megfigyelés, hogy a déli számit beszélő férfiak és nők nyelvtudásában és -használatában is lényeges különbség van: az idősebb nők gyakrabban használják a nyelvet (szóban és írásban is), mint a férfiak. A másik következtetés: nincs összefüggés a réntartó életmód és a nyelvtudás között.

A déli számi nyelv más-más státuszt tölt be a két skandináv országban. Svédországban nemzeti kisebbségi nyelvként, Norvégiában számos településen hivatalos nyelvként tartják számon. A nyelvet érintő revitalizációs tevékenységet az állam finanszírozza, így egyre több a lehetőség a számi nyelvű könyvek és médiumok (tév- és rádióműsorok) elérésére, és a felsőoktatásban is tanulhatják az anyanyelvüket, írja Kowalik.

A nyelvi revitalizációhoz szorosan kötődő nyelvhasználati érdekességre is felhívja a figyelmet a szerző. A déli számi nyelvet beszélő „új” generáció (*heritage learner*) elutasítóan lép fel a revitalizációs, nyelvmegújító törekvésekkel szemben (az idősebb generáció viszont nem!), hajlamosabbak konzervatívabb, előíróbb elemeket használni, mindezek mellett ugyanakkor a skandinavizmusok erőteljesen uralják az általuk használt nyelvet. Ők azok, akik első nyelvként a svédet vagy a norvégot tanulták, s csak később kerültek kapcsolatba a számi nyelvvel. Ezzel szemben az idősebb generációt (*heritage speaker*) – akik első nyelvként a déli számit sajátították el, s csak iskolás éveik megkezdésekor kerültek kapcsolatba a skandináv anyaországok nyelveivel – a szabványosított déli számi nyelvtől eltérő nyelvhasználat jellemzi.

Összességében a déli számi nyelvi revitalizáció jól halad, a beszélők száma növekszik, ez pedig óhatatlanul igényli a nyelv szabványosítását. Elkerülhetetlen folyamatról van szó, hiszen csak ennek eredményeképpen jöhetnek létre a szótárak és az egyéb nyelvtechnológiai eszközök. A szabványosítás bonyolult kérdésköréhez tartozik, hogy a déli számi is nyelvjárásaiban él, így felmerül a kérdés, hogy melyik változat kerüljön be a szabványba, háttérbe

szorítva ezzel a többi változatot. A sztenderdizált nyelvtanok azonban nem képesek a nyelv minden részletét lefedni, egyszerűsítik a nyelvet, s olyan jelenségeket mutatnak be sztenderdként, amelyek a beszélt nyelvben jóval nagyobb változatosságot mutatnak. Mindezen problémás pontok ellenére a déli számi nyelv beszélői egyetértenek abban, hogy a nyelvet meg kell újítani, a modern kor követelményeihez alkalmassá kell tenni.

A szerző fontosnak tartja, hogy szóljon a nyelvvesztés kérdéséről, bár ez nem igazán jellemzi a déli számi nyelvet. Természetes jelenség, hogy a kisebbségi nyelvhasználók nehezebben találjanak szavakat az új fogalmakra, hiszen az anyaországok nyelvei azok, melyek aktívabb használatban vannak. Ez különösen az idősebb generációt jellemzi. Nyelvújítás hiányában elsősorban szókölcsönzésekkel nevezik meg az új tárgyakat, fogalmakat (ld. pl. déli számi *bijle* < sv., no. *bil* 'autó').

A nyelv szabványosításának egyik leglátványosabb része a helyesírás kidolgozása. Kowalik külön alfejezetben ismerteti a déli számi helyesírástörténetet. Az 1970-es években Knut Bergsland és Gustav Hasselbrink nyelvészek és egy déli számi származású tanárnő, Ella Holm Bull dolgozta ki azt a helyesírási rendszert, amelyet aztán 1976-ban a Számi Nyelvi Bizottság tett hivatalossá. A helyesírás jellegzetességeinek bemutatása azért is indokolt, mert a szerző is eszerint az ortográfia szerint adja közre nyelvi anyagát.

Ezt követően a déli számi nyelvjárások (északi és déli) megkülönböztetésének nehézségeit mutatja be a szerző, néhány konkrét példán keresztül illusztrálva a dialektusok között fennálló különbségeket. Fonetikai eltérés például, hogy a déli nyelvjárásban [ts] helyett [c] *tseegkedh* 'épít' [ce:keəth] ejtődik. Morfológiai: az északi nyelvjárásokban az Sg1 igei személyrag *-b* /*p*/ alakú (*tjoejkeb* 'sielek'), míg a déliben *-m* (*tjoejkem* 'ua.'). Lexikológiai: déli *vaejsjie* ~ északi *sarve* 'jávorszarvas'.

Egy doktori disszertációtól elvárando követelmény a témához kapcsolódó szakirodalom alapos ismerete. A korábbi kutatások (*Previous research*, 21–24) című alfejezet ennek a kötelezettségnek tesz eleget, melyben Kowalik számba veszi a déli számi nyelvről eddig publikált anyagokat Halász Ignác 1881-es svéd-lapp anyagától kezdve a legújabb, 2015-ben megjelent déli számi–svéd szótárig.

A harmadik alfejezetben (*The study* 25–49) fogalmazza meg a kutatás célját és motivációját. Előbbi, ahogy már fentebb utaltam rá, az idősök, az 1933 és 1947 között születettek déli számi nyelvtudásának a feltérképezése. Ők azok, akik a déli számit anyanyelvként tanulták. Kowalik ezzel a déli számi nyelvről meglévő tudás kiegészítésére törekszik. Az újabb nyelvtanok szinte

mindegyike ugyanis Bergsland 1946-os *Røros-lappisk grammatikk* című munkájára épült (aki az 1870-es években született adatközlőkkel dolgozott).

Kowalik eredményei több esetben eltérnek a Bergsland által közzétett adatoktól. Míg a korábbi leírásokban a fonetika került hangsúlyos pozícióba, Kowalik a déli számi fonológiai rendszer bemutatását is fontosnak tartja, továbbá egy korábban ugyancsak figyelmen kívül hagyott terület, a morfoszintaxis területén szerzett eredményeit is összegezni kívánja.

A feldolgozott adatok elsősorban a terepmunka során gyűjtött hangfelvételeken alapulnak, és a déli számi déli nyelvjárásaira fókuszálnak. A szerző bemutatja a gyűjtés körülményeit (idő, hely) és a tíz legfontosabb adatközlőt (konzultánst).

2. A második fejezet (*Typological overview* 51–56) tartalmazza a déli számi grammatika tipológiai szempontú vázlatát. Ezt a rövidke, kvázi bevezető fejezetet a recenziens nem tartja feltétlenül szükségesnek, hiszen a részletes kidolgozás során ugyanezek az adatok újra bemutatásra kerülnek, így tkp. csak szükségtelen (a dolgozatra alapjaiban is jellemző) ismétlésekhez vezetnek. Például azt, hogy a déli számi nyelv 15 mássalhangzót és 11 magánhangzót tartalmaz, négyszer is olvashatjuk: az 51., 57. (itt kétszer is) és a 72. oldalon.

3. A harmadik fejezettől kezdődik meg a saját kutatási eredmény ismertetése a klasszikus grammatikára jellemző nyelvi szintek szerint. A 3. fejezet a fonológiát tárgyalja (*Phonology* 51–98). A 4–11. fejezetek a főbb szóosztályok morfológiáját és funkcióit írják le: *Pronouns* (99–129), *Nouns* (131–188), *Verbs* (189–236), *Adjectives* (237–262), *Numerals* (263–268), *Adverbs* (269–277), *Adpositions* (278–288), *Discourse markers and interjections* (289–295). A 12–14. fejezetek a szintaxissal (*Grammatical relations* 297–303; *Simple clauses* 305–326; *Complex clauses* 327–342), a 15. fejezet a kérdés-szerkesztéssel (*Questions* 343–349) a 16. pedig a tagadással (*Negation* 351–369) foglalkozik. A vizsgálatot a szóalkotás fejezete (*Word formation* 371–390), majd pedig egy rövidke, tematikus szójegyzék (*Lexical profile* 391–393), illetve két glosszázott, angol fordítással ellátott példaszöveg (*Sample text* 395–405) zárja. A szerző munkája a kapott eredményeinek összegzésével (*Summaries in South Saami, Swedish and German* 407–416) végződik.

Habár többször is hivatkozik a szerző munkájának új, a korábbiaktól eltérő perspektívából való megközelítésére, ehhez képest kissé elnagyoltnak érzem az összegző fejezetet. A kétségkívül igényes és részletes leírások mellett célszerű lett volna a korábbi leíró grammatikai eredményektől eltérő, új ada-

tokat látványosabban – például táblázatba foglalva – összegezni. Jelenlegi állapotában az összegzésből ugyanis nem tűnik ki, melyek az eddig „ismeretlen” jegyek, ez sokkal inkább általános konklúzió, ami természetesen nem vesz el a dolgozat értékéből és jelentőségéből, de a számi nyelvek tanulmányozásához hasznos segítség lett volna.

A kötetet a hangzó anyag felvételének körülményeit (dátumát, a beszélő nevét, a közlés nyelvét és témáját, illetve az adatközlés hosszát) dokumentáló függelék (*Appendix* 417–426) és a szakirodalom-jegyzék (*References* 427–437) zárja.

Ahogy a szerző maga is beszámol róla, a déli számi revitalizáció szépen halad, a recenzens véleménye szerint pedig az itt közzétett grammatika maga is része lehet ennek a nyelvmegtartó, újító folyamatnak. A részletes, összeszedett, gazdagon illusztrált, igényes munka beilleszthető a nagy elődök grammatikáinak sorába. A mű – célkitűzésének megfelelően – hiánypótló vizsgálatai mellett további, jövőbeli kutatásokhoz biztosíthat kiváló alapot.

KELEMEN IVETT

DOI: 10.52401/fud/2023/20

**Markus Juutinen: Koltansaamen kielikontaktit.
Vähemmistökieli muuttuvassa kieliympäristössä**

Oulun yliopisto, Giellagas-instituutti.

Acta Universitatis Ouluensis, Series B, Humaniora 209. Oulu, 2023. 280 s.

ISBN 978-952-62-3834-0 (print), ISBN 978-952-62-3835-7 (PDF)

Markus Juutinen 2023 októberében védte meg PhD-disszertációját az Oului Egyetemen. A disszertáció könyv formában is megjelent, címe *Koltansaamen kielikontaktit. Vähemmistökieli muuttuvassa kieliympäristössä* [Kolta számi nyelvi kapcsolatok. Kisebbségi nyelv a változó nyelvi környezetben]. Juutinen témavezetője Eino Koponen és Jussi Ylikoski volt, előopponensei Rogier Blokland és Trond Trosterud, utóbbi volt az opponense is. Ebben a témában ez az első PhD-értekezés Finnországban.

A disszertáció egy hosszú, körülbelül mintegy 100 oldalas bevezetést és – a mai szokásoknak megfelelően – négy, lektorált folyóiratban megjelent tanulmányt tartalmaz. Három cikk Juutinen önálló munkája, egyet Ylikoskival közösen írt.

Rögtön a cím alapján az a benyomásunk támad, hogy a disszertáció tárgya a szokásosnál szélesebb lehet. A nyelvészeti doktori értekezések írói gyakran

egy nyelv jól behatárolt jelenségét választják témául, ezzel szemben Juutinen egy kevésbé kutatott témát választott. Arra törekedett, hogy könyve a további kutatások kiindulópontjaként szolgáljon, semmint, hogy kimerítő leírást adjon a kolta számi összes nyelvi kapcsolatáról. Ugyanezt a szemléletet tükrözi a cikkek széles spektruma is.

A bevezető fejezetben (19–112) Juutinen összefoglalja kutatása eredményeit. A disszertáció úttörő módon mutatja be a kolta számi nyelvi kapcsolatait, azok hatásait és történetét. Véleményem szerint az értekezés legfontosabb eredménye az, hogy a nyelvi kapcsolatok a kolta számi minden nyelvi szintjére – a szókinestől a fonológián át a szintaxisig – hatással voltak.

A kötet elején Juutinen röviden bemutatja a kolta számi nyelvet, beszélőit és hagyományos lakóterületeiket, valamint a kutatási kérdéseket és a forrásokat.¹⁵ Áttekintéséből kitűnik, hogy a témában eddig megjelent kevés tanulmány csak egy-egy részterülettel foglalkozott, történeti vagy kontrasztív szempontok alapján, más számi nyelvekkel összevetve. A nyelvi kapcsolatokat érintő kutatásokban leginkább a kolta számi szókincs kapott némi figyelmet, de a számi nyelvek orosz jövevényszavairól is mindössze három tanulmány született Juutinen előtt.

Juutinen a kolta számi beszélők lakóterületéről és az azokban bekövetkezett változásokról szólva kiemeli, hogy a nyelvi kapcsolatok szempontjából rendkívül fontos körülmény volt a Finnországba való átköltözés.

Juutinen a nyelvi kapcsolatokat sokkal szélesebb körben vizsgálja, mint a két államnyelv, a finn és az orosz hatásának szemszögéből. Történetileg a kolta számi más számi nyelvekkel, balti finnekkal és az óskandinávokkal, majd a későbbi korokban főként a karjalaival és a norvéggal is kapcsolatban volt. A kolta számi nyelvjárások is hatottak egymásra.

A módszertani fejezetben Juutinen bemutatja a nyelvi kontaktuskutatás elméleti hátterét. Osztja azt az általános véleményt, miszerint a kölcsönzés és a kódváltás (*codeswitching*, *koodinvaihto*; Pieter Muysken terminológiájával *code-mixing*, *koodiensekoitus*) ugyanazt a jelenséget képviseli egy skála két végpontján, és köztük egy nehezen leírható szürke zóna van. Juutinen itt elő-

¹⁵ A kolta számit ma mintegy háromezren beszélik. Hagományos lakóterületük a finn–norvég–orosz határvidék, de manapság szinte már csak Finnországban laknak. Amikor Petsamót az 1944-es moszkvai békeszerződés értelmében át kellett adni a Szovjetunió-nak, az itteni kolták átköltöztek az Inari járás északi és keleti részeire. Oroszországban talán még néhány beszélője lehet ennek a nyelvnek, Norvégiában már kihalt. A kolta a számi nyelvek nyelvjárási kontinuumának része. Déli alnyelvjáráscsoportjai közel állnak az akkaihoz, nyugati csoportjai pedig az északihoz tartozó tengeri számihoz.

szőr a kódváltással foglalkozik, majd elkülöníti az egyszavas kódváltásokat a jövevényszavaktól, értelmezi magukat a jövevényszavakat, s végül azt vizsgálja, hogy a nyelvi kapcsolatok milyen hatást fejtenek ki a különböző nyelvi szintekre a kolta számiban. A fejezet bőségesen tartalmaz kolta számi példákat.

Mon *jiõm* *muu'st,*
1SG NEG.1SG muistaa.KNG
alle *kaksikymmentä* *kä'l* *le'jjem* *jiännai.*
alle 20.PTV kyllä olla.PRT.1SG paljon
'Minä en muista, olin kyllä reilusti alle kaksikymmentä (vuotta).'

Mon *только* *и* *семь* *классов* *mätt 'tõ'ttem.*
1SG vain DP seitsemän.ACC luokka.PL.GEN opiskella.PRT.1SG
'Minä kävin vain seitsemän luokkaa.' (Kotus 16620_1a 24:21)

Månpa *tuota* *Rovaniemi* *go* *årsti* *tõt* *juna,*
sitten DP Rovaniemi.GEN kun olla.MOM.PRT.3SG se juna

de *eččam* *jiõ'li* *te...* *termospulloin* *jiõ'li*
niin isä.PX1SG käydä.PRT.3SG te... termospullo.COM käydä.PRT.3SG

tõn *ko'st-ne* *tõn* *kaa'f* *vižžmen.*
se.ACC joka.LOC-INDF se.ACC kahvi.ACC hakea.ACT.ESS
'Rovaniemen jälkeen, kun pysähtyi se juna, niin isäni kävi termospullolla hakemassa jostain kahvia.' (Kotus 17453_1c 10:15)

Az alábbi példák egyértelműen kódváltásra utalnak, mert a szavak a finn nyelv szabályai szerint ragozódnak (77–78):

Čáhčča *sitten* *vuõ'ljim tii'k* *evakkoon.*
syksyllä sitten lähteä.PRT.1PL tänne evakko.ILL
'Syksyllä sitten lähdimme tänne evakkoon.' (Kotus 3319_1az 01:22)

Kuäram *jiõččan* *porukalle.*
ommella.1SG itse.PX1SG.GEN porukka.ALL
'Ompelen omalle porukalle.' (Kotus 17458_1d 17:43)

Az elméleti fejezet után Juutinen röviden bemutatja a disszertáció főbb eredményeit. Négy kutatási kérdést tett fel: 1) Hogyan változtak a kolta számi nyelvi kontaktusok különböző időpontokban és különböző területeken? 2) Milyen tanulságot lehet levonni a kolta számi nyelvi kapcsolatok történetéből a jövevényszókincs alapján? 3) Hogyan kombinálják a kolta számi beszélők az anyanyelvüket és más nyelveket? 4) Hogyan befolyásolták a nyelvi kapcsolatok a kolta számi nyelvtani struktúráját? Ezek a kérdések állnak a résztanulmányok középpontjában.

Az összefoglalás végén Juutinen a téma további kutatási ötleteit mutatja be – a doktori disszertáció átfogó jellege miatt a teljes témát természetesen nem kezeli kimerítően, de ez nem is volt cél. A továbbgondolás egyik példaként Juutinen említi az ún. újabb beszélők, azaz a fiatalabb nemzedékek által használt kolta számít, amelynek a szerkezetét feltehetően erősen befolyásolja a társadalom fő nyelve, a finn. Finn hatásról árulkodik például az, hogy az egzisztenciális mondatok többes számú alanyát a beszélt nyelvben accusativussal kezdik jelölni, mert az felel meg a finn partitivusnak. Ilyenkor a predikátum egyes számban áll, mint a finnben. Inariszámi példa:

<i>Must</i>	<i>láá</i>	<i>poccuuh.</i>
minä.LOC	olla.3PL	poro.PL.NOM

Minulla on poroja.

A „fiatalok” nyelvében:

<i>Must</i>	<i>lii</i>	<i>poccuid.</i>
minä.LOC	olla.3SG	poro.PL.ACC

Az összefoglaló fejezetet a résztanulmányok, azaz a különböző publikációs fórumokon megjelentett cikkek követik. Az első résztanulmányban (*Koltansaamen myönteiset ja kielteiset fokuspartikkelit* [A kolta számi állító és tagadó fókuszpartikulái] Juutinen a különböző időszakok és különböző dialektusok fókuszpartikuláinak kölcsönzésével és új partikulákkal való helyettesítésével foglalkozik. A fókuszpartikulák könnyen átkerülnek egyik nyelvből a másikba. A kolta számi leggyakoribb állító fókuszpartikulája a *še* (< or. *же*) és a *-ki*, *-ķi* (< fi. *-kin*):

<i>Vue'lggēp</i>	<i>mij</i>	<i>še</i>	<i>vuāggad.</i>
lähteä.IMP.1PL	1PL	MFP	onkia

’Lähdetään mekin onkimaan.’ (Suonikylä 1913/1926)

<i>Nākkmest-han</i>	<i>jeännadi'z3e-ķi</i>	<i>jälste.</i>
sellainen.LOC-DP	äiti.PX2SG.KOLL-MFP	asua.PRT.3PL

’Sellaissahan sinun äitisi perhekin asui.’ (Nellim 2007)

Tagadó partikulák: *ni* (orosz), *-kaan* (finn):

<i>Škoou'le</i>	<i>mõõnim,</i>	<i>te'l</i>	<i>leäi</i>	<i>vaiggād,</i>
koulu.ILL	mennä.PRT.1PL	silloin	olla.PRT.3SG	vaikea

<i>ko</i>	<i>ij</i>	<i>silttääm</i>	<i>ni</i>	<i>õõut</i>	<i>sää'n.</i>
kun	NEG.3SG	osata.PRT.PARTIC	KFP	yksi.ACC	sana.ACC

’Kun menimme kouluun, silloin oli vaikeaa, kun ei osannut yhtään sanaa [suomea].’ (Nellim 1977)

Vä'33ee'l-kaan *jeä'p* *pi'rğged* *teänab.*
 kävellä.INST.CONV-KFP NEG.1PL pärjätä.CON enää
 'Kävellekään emme enää pärjää [porotöissä].' (Sevettijärvi 2007)

A szerző ebben a tanulmányban párhuzamosan alkalmazza a Labov-féle „pszeudoidejű” (näennäisaika-) és a valós idejű módszert (reaaliaikamethodi). A cikkből kiderül, hogy a kolta számi nyelvben van egy régi, az összámira visszavezethető fókuszpartikula, a *-gV(n)*, ezen kívül az újabbak orosz átvételek, a legeslegújabbak pedig finn eredetűek. Úgy tűnik, hogy az orosz fókuszpartikulák átadják a helyüket a finneknek, bár a kolta számi irodalmi nyelv az orosz partikulákat részesíti előnyben, ellentétben sok más uráli nyelvvel. A finn és orosz fókuszpartikulák használati területei is megváltoztak: az újabb fókuszpartikulákat pozitív és negatív partikulákra lehet osztani, ellentétben a nyelv legrégebbi fókuszpartikulájával, a *-gV(n)*-nel.

A második tanulmány (*Koltansaamen Näätämön murteen ja merisaamen välinen koodien sekoittuminen vuonna 1920* [A kolta számi näätämöi nyelvjárása és a tengeri számi közötti kódkeveredés 1920-ban]) két számi nyelv közötti történeti kódváltására összpontosít. A kolta számi näätämöi (no. neideni) nyelvjárása szoros kapcsolatban állt az északi számihoz sorolható tengeri számi dialektussal, ezt bizonyítják a mintegy száz évvel ezelőtti anyagok, ahol az adatközlők a két számi nyelvet keverve beszélték, még hozzá úgy, hogy az anyagokból nem derül ki, melyik a mátrixnyelv. A két nyelv szóanyagot, fonetikai jellemzőket és nyelvtant is kölcsönzött egymástól. Az északi számi befolyásának megőrző hatása is lehetett a näätämöi dialektusra, ugyanis valószínűleg emiatt maradt meg itt a kettes szám, ami a kolta számi más aldialektusaiból kiveszett. A résztanulmány bemutatja, hogy két közeli rokon nyelv kölcsönös érintkezése hogyan idézhet elő olyan jelenségeket amelyek távolabbi rokon nyelvek vagy különböző nyelvi csoportokhoz tartozó nyelvek érintkezésében általában nem fordulnak elő.

Az alábbi példában a félkövérrel szedett szavak egyértelműen kolta számik, a dőlttel jelöltek északi számi alakok, a normál szedésűek mindkettőhöz tartozhatnak:

Sij **manne** **siidii**, **dalle** *niedak* ja *neezzan* *siörrmen.*
 3PL mennä.PRT.3PL kylä.ILL silloin tyttö.PL ja nainen.PL leikkiä.ACT.ESS

De sij **celkit** **muhtumat:** ij leäk *čudđ*,
 sitten 3PL sanoa.PRT.3PL joku.PL NEG.3SG olla.CON tsuudi

min *neezzan* leä *siörrmen!* De sij **vuodje**
 1PL.GEN nainen.PL olla.3PL leikkiä.ACT.ESS sitten 3PL ajaa.PRT.3PL

šillju *oudmõõzzak* ja **buot** **vuodje** *šillju*.
 piha.ILL edessäoleva.SUP.3PL ja kaikki ajaa.PRT.3PL piha.ILL
 'He menivät kylään, silloin tytöt ja naiset (olivat) leikkimässä. Sitten heistä jotkut sa-
 noivat: ei ole vainolainen, meidän naiset ovat leikkimässä. Sitten heistä etummaisat ajo-
 ivat pihaan ja kaikki ajoivat pihaan.' (Lagercrantz 1961)

A harmadik tanulmány, amely Juutinen és Jussi Ylikoski professzor közös cikke (*The fourth-person verb forms in Skolt Saami* [A negyedik személyű igék a kolta számiban]), ennek az igeformának a történetével és jelenlegi helyzetével foglalkozik. A kolta számi igék finit ragozása alapvetően eltér a nyugatibb számi nyelvek igeragozásától: hiányzik belőle a nyugatibb nyelvek duálisa (amely azonban néhány határnyelvi dialektusban megmaradt), ezzel szemben a nyelvnek van egy imperszonális „negyedik személye”, amely nagymértékben hasonlít a balti finn nyelvek passzívumára. Ez a forma tulajdonképpen a korábbi balti finn nyelvvalakból származik. A kolta számi negyedik személyét eddig nem írták le kielégítően. Ennek a jelenlegi használatát és tárgyának jelölését a kolta számi írott nyelvben erősen befolyásolta a finn passzívum használata: néha a kolta számiban a negyedik személy tárgyaként állhat nominativus, úgy, mint a finn passzív szerkezetben. A kolta számi szövegekben ugyan gyakori a negyedik személy, de egyes beszélők számára idegennek tűnik.

Kâ'skkvue'žžid *ko'skkēš* *di* *kâ'skk-kue'lid*.
 dry.meat.PL.ACC dry.PRT.4 and dry-fish.PL.ACC
 'Meat and fish were dried.' (Če'vetjäu'rr, Kotus 11722_1a: 19:38)

A negyedik, egyben utolsó résztanulmány (*Russian loanwords in Skolt Saami* [Orosz jövevényszavak a kolta számiban]) az oroszból átvett szókinccsel, annak kölcsönzési idejével és szemantikai jellemzőivel foglalkozik. A cikk mellékletében mintegy 150 kölcsön szó etimológiáját adja közre.

A kolta számi orosz kölcsönszavainak nagy része természetesen az északnyugat-oroszországi dialektusokból származik, de vannak a köznyelvből és a déli dialektusokból kölcsönzött szavak is. Juutinen a hangmegfelelések alapján kronologizálja a kölcsönszavakat, és azt is vizsgálja, milyen morfológiai és morfofonológiai adaptációk történtek a különböző korszakokban a különböző szófajú szavakkal.

Markus Juutinen könyve minden bizonnyal érdekes olvasmány a nyelvi kapcsolatok iránt érdeklődő olvasók számára. A kolta számi egyedülálló kutatási célpontot kínál a kontaktusnyelvészeti számára, de ennek ellenére a kolta számi nyelvi kapcsolatai valamiért jórészt feltáratlanok maradtak

Juutinen disszertációja előtt. A szerző egy korábban elhanyagolt kutatási témáról kíván általánosabb képet adni, nem törekszik a tág témát kimerítően lefedni. Dolgozatában Juutinen felvázolja, hogy a kolta számi nyelvi kapcsolatok milyen további kutatásokat igényelnek, és milyen új kérdések merültek fel a folyamat során. A szóban forgó dolgozat nagyon sok új távlatot nyit a jövőben a kolta számi nyelvkontaktus-kutatás számára.

TOMI KOIVUNEN

DOI: 10.52401/fud/2023/21

Matthias Alexander Castrén: Tscheremissica

Manuscripta Castreniana, Linguistica III.

Edited by Sirkka Saarinen. Finno-Ugrian Society, Helsinki, 2022. 135 p.

ISBN 978-952-7262-31-3

Matthias Alexander Castrén (finnesen: Matias Aleksanteri Castrén) az első finnugristák egyike volt. 1813-ban született Lappföldön, a Rovaniemihez közeli Tervolában. Korán elhunyt apjához hasonlóan ő is lelkésznek készült, de a helsinki (akkoriban még helsingforsi) egyetemen a rokon nyelvekkel kezdett foglalkozni, ami alapvetően meghatározta pályáját.

Számos kutatóutat tett. Először, 1838-ban Lappföldre utazott, ahol meséket gyűjtött, nyelvet tanult, majd Karjalába ment gyűjteni. 1841-ben Elias Lönnrottal, a Kalevala összeállítójával együtt Arhangelszkbe utazott, az oroszországi lappokhoz. Közben a pétervári Tudományos Akadémia megbízta a szibériai népek kutatásával, ezért elutazott az Észak-Urál keleti oldalán fekvő Obdorszkba, de mivel súlyosan megbetegedett, haza kellett térnie. 1845-ben új útra indult: Tobolszk, Szurgut, Jenyiszejszk, Turuhanszk, Dugyinka voltak útjának főbb állomásai. A terepen behatóan tanulmányozta az osztjákok, a szölkupok és az északi szamojédok nyelvét és kultúráját.

1847-ben dél felé vette az irányt, a Minuszinszk-medencében a déli szamojédokat kereste fel, akikről akkor még igen keveset tudtak. 1848-ban a Bajkál vidékén a burjátokat és a tunguzokat tanulmányozta, majd '49 elején egyre jobban elhatalmasodó tüdőbaja miatt visszatért Finnországba. 1851-ben nevezték ki a Helsinki Egyetemen a finn nyelv első professzorává. Nem sokáig töltötte be ezt a magas pozíciót, mert 1852 májusában, mindössze 39 évesen elhunyt.

Castrén a szamojéd nyelvek első kiemelkedő kutatója, az ő révén vált ismertté a finnugor és a szamojéd nyelvek rokonsága. Életműve nyelvtanok, utalások, néprajzi és régészeti anyagok mellett húsztíz – a tudomány és a nagy-

közönség előtt addig javarészt ismeretlen – nyelv szótárát is magában foglalja, összességében közel harminc nyelvvel foglalkozott. Mindezek mellett ő fordította le elsőként svédre a Kalevalát.

1. A kötet angol nyelvű előszavában (*A general preface to the series*, 6–8) Juha Janhunen, a Helsinki Egyetem professzora méltatja Castrén tudományos munkásságát, és tekinti át hagyatékának sorsát. Castrén hatalmas anyagot gyűjtött a terepmunkái során. Korai halála megakadályozta abban, hogy ezeket kiadja, ezért ez a feladat az utókorra hárult – és hárul a mai napig. Több eurázsiai nyelvről elsőként ő készített nyelvtani leírást, ill. gyűjtött szóanyagot. Ennek köszönhetően nemcsak az uráli, hanem az altaji és a paleoszibériai nyelvtudomány megalapítójának is tekintik. Janhunen hangsúlyozza azt is, hogy Castrén nemcsak a nyelvészetben alkotott maradandót, hanem az etnográfia, a folklór, a régészet, a történelem területén is, és őt tartják a nyelvészeti antropológia megteremtőjének is. Ázsiai őshazaelmélete ugyan nem állta ki az idők próbáját, módszertana, kérdésfelvetése azonban úttörő jelentőségű.

Castrénnek rövid élete során csak néhány munka kiadására volt lehetősége. Ezek közül két kötet balti finn nyelvészeti témákkal foglalkozott (*De affinitate declinationum in lingua Fennica, Esthonica et Lapponica*, 1839; *Om accentens inflytande i lappska språket*, 1844). Ugyancsak 1844-ben jelent meg latin nyelven a zürjén (*Elementa grammatices Syrjaenae*), rá egy évre a cseremiszi nyelvtana (*Elementa grammatices Tscheremissae*), 1849-ben pedig németül az osztjaki nyelvtana (*Versuch einer ostjakischen Sprachlehre*). A szamojédi nyelvtan kéziratát még el tudta készíteni, de ennek megjelentetése kollégájára, Anton Schiefnerre hárult, aki 1852 és 1861 között további öt könyvet adott ki Castrén terepmunkájáról, valamint előadásainak öt német nyelvű kötetét, emellett útleírásokat és leveleket is.

Juha Janhunen emlékeztet rá, hogy az 1883-ban létrejött Suomalais-Ugrilainen Seura [Finnugor Társaság] egyik fontos célkitűzése Castrén hagyatékának gondozása volt. A Társaság nagyon sokat tett Castrén örökségének ápolásáért, de a kéziratok teljes körű publikálása még nem ért a végére. A Seura megalapításának 110. évfordulóján, 1993-ban a munka új lendületet vett, ekkor körvonalazódott egy új sorozat terve (*Manuscripta Castreniana*), amelyben a nyelvi leírások kritikai kiadása mellett a néprajzi anyagok is helyet kapnak. Castrén hagyatékát 33 főlíaméretű kötetben őrzik a helsinki egyetemi könyvtárban.

Az új kiadványsorozat három részre oszlik: *Linguistica*, *Realia* és *Personalia*. A nyelvészeti szekcióban Castrén összes nyelvi anyagát (nyelvtanok, szójelölések) tervezik megjelentetni. A *Realia* a nem-nyelvészeti anyagot öleli

fel (néprajz, folklór, mitológia, régészet, történelem, földrajz). A Personalia részben levelei, útleírásai, életrajza és teljes bibliográfiája fog megjelenni. A sorozat nyelve a tudomány „lingua francája”, az angol.

2. Jelen kötet bevezetésének második egysége a *Birth of the Mari Grammar* [A mari nyelvtan születése] címet viseli, szerzője a kötet kiadásának sajtó alá rendezője, Sirkka Saarinen. Azt hiszem, ennek az anyagnak a gondozása nála jobb kezekbe nem is kerülhetett volna. A Turku Egyetem nemrég nyugalmába vonult professzorasszonya (ez persze csak a hivatalos státusz, mert továbbra is rendkívül aktív) munkásságának részletes bemutatását – Arja Hamari, Jorma Luutonen, Ildikó Lehtinen és Valej Keľmakov tollából – és publikációinak 277 tételes jegyzékét a 60. születésnapjára készült kötetben¹⁶ lehet olvasni. Itt csak a főbb cseremiszi tárgyú munkáit emelem ki. Munkássága kezdeti szakaszában számos folklóranyagot rendezett sajtó alá: *Tscheremissische Sätze gesammelt von Yrjö Wichmann* (Alho Alhoniemivel, 1978), *Timofej Jevsevjevsk Folklore-Sammlungen aus dem Tscheremissischen I–IV*. (1983 Alhoniemivel; 1989, 1992, 1994). Doktori disszertációja (*Mari-laisen arvoituksien kieliooppi* [A mari találós kérdés nyelvtana], 1991) szintén cseremiszi témájú volt. Saarinen volt a vezetője a Turku Egyetemen az 1990-es évek elejétől működő Volga-vidéki nyelvek kutatócsoportnak, amelyben a mordvin, a cseremiszi és a votják mellett a csuvas, a tatár és a baskír nyelvvel is foglalkoztak. Számos szótárt is megjelentettek. Fontos munkája még a *Tscheremissisches Wörterbuch* (Arto Moisioval, 2008).

Visszatérve a Castrén-kötet előszavához, Saarinen hangsúlyozza, hogy Castrén célja az uráli nyelvek rokonságának bizonyítása volt, ehhez elengedhetetlenül szükségesnek látta a nyelvtani leírásokat. A cseremiszi nyelvtant 1844 őszén kezdte írni Helsinkiben, amikor két gyűjtőútja között gyógyulófélben volt. Fő forrása a Pucek-Grigorovics érseknek tulajdonított *Сочинения принадлежащія къ грамматикѣ черемискаго языка* [A cseremiszi nyelv grammatikájával kapcsolatos írások] (Szentpétervár, 1775) és az akkor frissenek számító *Черемисская грамматика* [Cseremiszi nyelvtan] Andrej Al’binszkijtől (Kazany, 1837). A *Сочинения* a mezei, Al’binskij nyelvtana a hegyi

¹⁶ Inaba, Nobufumi – Luutonen, Jorma – Hamari, Arja – Ahola, Elina (toim.): *Juuret marin murteissa, latvus yltää Uraliin. Juhlakirja Sirkka Saarisen 60-vuotispäiväksi 21. 12. 2014*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 270. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 2014. A kötetről ld. az ismertetésemet a FUD 22. számában (344–353). – Születésnapja alkalmából tanszéki évkönyvünk is köszöntötte őt Esa-Jussi Salminen írásával (FUD 21 [2014]: 281–284).

cseremisiz dialektus jegyeit viseli magán. Mindkét grammatika az orosz mintát követi. Ezeken kívül hozzájutott néhány vallási szöveghez, amelyeket munkája szempontjából „teljesen értékteleneknek” minősített. A nyelvtanok értelmezésében, a nyelv elsajátításban egy Helsinkiben szolgáló, csak az anyanyelvén beszélő kozmogymjanszki cseremisiz katona volt a segítségére.

Castrén 1845 februárjának végén indult a nagy szibériai útjára Johan Reinhold Bergstadi¹⁷ társaságában. Moszkván, Vlagyimiron és Nyizsnyij Novgorodon át április 10-én értek Kazanyba. Az első cseremisizekkel útközben Kozmogymjanszokban és Csebokszariban találkoztak. Saarinen előszavából megtudhatjuk, hogy Anders Johan Sjögrennek április 12-én írt levelében Castrén arról panaszkodott, hogy Kazanyban alig talál cseremisiz anyanyelvűt. Egy bizonyos Karl Fuchs nevű államtanácsos meghívta a Kazanytól 72 versztányira található birtokára, de ezzel a lehetőséggel Castrén az utazás nehézségei és betegsége miatt nem élt. Végül talált egy fiatal adatközlőt, akivel jól tudott együtt dolgozni. A munkálatokkal nagyon gyorsan haladtak, már május 8-án arról értesítette Sjögrent, hogy a kéziratot elküldte Helsinkibe. Lönnrotot kérte fel, hogy gondoskodjon a könyv kiadásáról.

3. Castrén nyelvtana (*Elementa Grammatices Tscheremissæ*. J. Karsten nyomdájára, Kuopio, 1845) a következőképpen épül fel: Előszó (I–IX), I. Fonetika (1–7), II. Hangsúly és kvantitás (8–9), III. Névszók (10–34), IV. Igék (34–53), V. Névutók (54–55), VI. Adverbiumok (56–57), VII. Kötőszók (58), VIII. Indulatszók (59), IX. Szótár (61–75).

A nagyon szép külsejű kötet a laptükröket, az oldaltörést hűen megőrizve adja közre a latin nyelvű grammatika angol fordítását, Sirkka Saarinen lap-széli, ugyancsak angol nyelvű jegyzeteivel (a kötet angol szerkesztője és a két előszó fordítója Jack Rueter volt).

Castrén munkája elején a cseremisiz nyelv rokonságáról szól. A neves dán nyelvész, Rasmus Rask a finnugor nyelveket három részre osztotta: finn, ugor és bjarma (mai terminussal: permi) csoportra. Nála a cseremisiz, mordvin, finn, lapp és észti finn ág nyelvei (tehát ezek a finn-volgai nyelvek). Castrén azonban úgy véli, hogy a cseremisiz a mordvinnal és a csuvassal alkot egy családot (a csuvast egészen 1857-ig a finnugor nyelvek közé sorolták). Castrén képzettségére jellemző, hogy ő már képes elkülöníteni a jöve-

¹⁷ Bergstadi (1820–1850) útjuk során elsősorban az osztjakokat tanulmányozta, közben latinra fordította Castrén osztják nyelvtanát. 1847-ben, Finnországba visszatérve megjelentette úti élményeit *Matkamuiistelmia itämaisilta mailta* [Úti emlékek a keleti országokból] címmel. Az út során szerzett betegségek megviselték a szervezetét, nagyon fiatalon hunyt el.

vényszavakat: „a finn család a germántól, a bjarma a szlávtól, az ugor a tatártól kölcsönzött”, írja.

Mindezek után leírja, milyen források alapján dolgozott (a két adatközlő, a Helsinkiben állomásozó cseremiszi katona és a kozmogyemnajszi férfi) mellett felsorolja a nyomtatott forrásokat, melyek közül csak a korábban említett két nyelvtan volt hasznára.

Castrén nem volt megelégedve a művével. Az előszó végén ezt írja: „A felvetett pontokból kellően világos, hogy könyvem, amely csak az elemi nyelvtannal foglalkozik, ebből a szempontból is sántít. Nem volt lehetőségem alaposabban tanulmányozni a kérdést. Ha minden a kívánságom szerint alakul, a cseremiszi elemi nyelvtanát másodszor már behatóbban mutatom be.” A felvetett pontok, a hiányosságok elsősorban fonetikai kérdések (a redukált hangok státusa, az *a ~ o* nyelvjárási váltakozás, a palatoveláris illeszkedés, a szóvégi palatalizáció, a hangsúlyviszonyok), valamint a névszóragozás és a szóképzés jelenségei.

A hangtani fejezetben előbb a magánhangzókat tekinti át. Nyolc magánhangzót vesz fel: *a, e, i, o, u, y* [= *ü*], *ä, ö*, valamint a redukáltat, amely csak rövid, hangsúlytalan szótagokban fordul elő. Saarinen lapszéli jegyzetében áttekinti, hogy a különböző korokban hogyan jegyezték le a redukált(ak)at. Castrén bizonyos mértékig megértette ezeknek a magánhangzóknak a minőségét, de nem tudta őket jól jelölni, helyettük teljes magánhangzókat használt. A kritikai kiadásban Saarinen jelöli a redukáltakat. A mássalhangzóállomány: *b, d, g, f, j, k, l, m, n, p, r, s, z, c, s' [= š], z' [= ž], c' [= č], t, č*. Amikor a *b, d, g* hangok két magánhangzó között fordulnak elő, írja Castrén, spiránsként ejtik, így a *b* hasonlít a *v*-re, míg a *d* és a *g* frikatívákká válnak, mint a lappban és más ismert nyelvekben. – A fejezet végén Castrén a magán- és mássalhangzó-alternációkat tekinti át.

A névszók bemutatása elején Castrén megjegyzi, hogy a cseremiszi – hasonlóan a rokon nyelvekhez – nincsenek nyelvtani nemek és nincs duális. Az esetrendszer némiképp eltér a finnétől. A következő eseteket veszi fel (36–41): nominativus (*Ø*), genitivus (*Ø, -n*), accusativus (*-m*), dativus (*-lan, -län*), illativus (*-škə, škə, -š*, határozószóiban és névutókban *-kə, -kə, -k*), inessivus (*-štə, -štə*), ablativus/elativus (*-kəc, -gəc*), superlativus (*-kadč, -gadč*), caritivus (*-te, -de*), instructivus (*-ton, -don*). A finn allativus/adessivus/ablativus eseteknek megfelelő helyviszonyokat névutókkal fejezik ki. – A többes szám jele *-velə (-vlə)*.

Castrén nyelvtörténeti megállapításokat is tesz. Az illativus eredeti alakja, írja, az *š* volt, amely a karjalaiban a *h*-nak felel meg. A *-kə, -kə, -k* elemet a *-ke* partikulából eredezteti, és összekapcsolja az észti *-ga* és a lapp *-guim* szuf-

fixumokkal. Az inessivus megfelel a fi. *-ssa*, *-ssä*, lp. *-st*, é. *-s* ragoknak. Az elativus *c* elemét a fi. *-sta*, *-stä*, lp., é. *-st*, zrj. *-s* elativusnak felelteti meg.

A mai (hegyi) cseremisiz grammatikák (Alhoniemi, Vikström – Zorina) tíz esetet vesznek fel: nominativus, genitivus, accusativus, dativus, illativus, inessivus, caritivus (ezek megvannak Castrénál is), valamint lativus (*-eš*), comparativus (*-la*, *-lä*), comitativus (*-ge*, *-ke*). (Bereczki 1990-es chrestomathiájában felveszi az ablativus és az approximativus eseteket is.)

Feltétlenül elismerésre méltó, hogy Castrén az etimológia csúszós talajára merészkedett, de megállapításai még nem mindenütt helytállóak. Ezeket Sirkka Saarinen lapszéli jegyzeteiben pontosítja: az illativus *š* ragja FV eredetű (**-s*); a *-k* elem a PFU lativusra megy vissza; az észti *-ga* a *kanssa* 'val/vel' rövidült formája, a *guim* a *guoibmi* 'társ' szóból grammatikalizálódott. Az inessivus (*-štä*, *-štä*), ragja valóban összekapcsolható a finn *ssa*-val (< **-snA*), de az észti lapp *-st* az ősi elativusra (**-stA*) megy vissza, a két irányjelölés összekeveredett. A *kâc* névutó, de az egyes korai nyelvtanokban a hangsúly hiánya miatt esetvégződésként szerepel, a *körgâ* 'vminek a belseje' szóból ered. A *-gač* elemet ma névutónak tartják, nem illeszkedik.

A továbbiakban Castrén röviden szól a melléknevekről, felsorolja a számneveket (tő- és sorszámneveket, a kollektív, multiplikatív, iteratív és törtszámneveket is), majd rátér a névmásokra.

Először a személyes névmások (*mânj*, *tânj*, *tâdâ*, *mä/mävâlä*, *tä/tävâlä*, *nânâ/nânâvâlä*) ragozási táblázatait adja közre. (Mai alakok Bereczki alapján: hegyi *mâj*, *tâj*, *tuđo*, *me*, *te*, *nuno*; mezei *mâh*, *tâh*, *tâdâ*, *mä*, *tä*, *nânâ*.) Ezt a mutató (*sedâ* 'az', *tidâ* 'ez') és a kérdő (*kü* 'ki', *ma* 'mi') névmások követik.

A 4. fejezet az igékkel foglalkozik. Megállapítja, hogy a cseremisizben két igenem (állító és tagadó), hat mód (indicativus, optativus, imperativus, infinitivus, gerundium, participum), két idő (praesens és praeteritum), két szám és három személy van. A passzívum nem létezik, a conjunctivust partikulák fejezik ki, a jövő időt a *liâm* segédide + jelen idő alkotja. Castrén az alábbi ragokat veszi fel indicativus presensben: Sg1 (1. konjugáció) *-am*, *-äm*; (2. konj.) *-em*; Sg2 *-at*, *-ät*; *-et*; Sg3 *-eš*; *-a*, *-ä*; Pl1 *-âna*, *-ânä*; *-enä*; Pl2 *-âda*, *-ädä*; *-edä*; Pl3 *-ât*, *-ät*, *-t*; *-at*, *-ät*. Castrén minden mód/idő paradigmáját közreadja, akárcsak a két szabálytalan igéét: *âlam*, *âlat*, *âleš*, *âlna*, *âlda*, *âlet* 'vagyok...', *liâm*, *liät*, *lieš*, *linä*, *lidä*, *lit* 'leszek...'. A tagadó ragozás segédigéi: *am*, *at*, *ak*, *ana*, *ada*, *ak*. A fejezet végén Castrén néhány igeképzőt is felsorol, pl. a *-lam*, *-läm* deminutív, vagy a *-kalem*, *-kälem* frekventatív képzőt.

Az ötödik fejezetben Castrén közreadja a legfőbb névutókat, a hatodikban a határozószókat, a hetedikben a kötőszókat, a nyolcadikban pedig felsorol néhány indulatszót.

4. Ezt követi a szótári rész. Ennek előszavában a szerkesztő, Sirkka Saarinen részletes instrukciókat ad a szójegyzék használatához. A címszavak írásmódja hüen követi Castrén latin betűs lejegyzését, mögötte szögletes zárójelben a mai, cirill betűs alak áll (alapelv: a szerkesztő csak szögletes zárójeleket használ, Castrén eredetijében pedig kerek zárójelek szerepelnek). A cseremisiz szó Castrén által közölt latin nyelvű megfelelőjét Saarinen átfordította angolra (ha lényeges eltérés mutatkozik, megadja a tényleges mai jelentést). Castrén számos szóhoz fűzött etimológiai minősítést: rokon nyelvi szavak esetében megadja a finn megfelelőt, ill. jelzi, ha jövevénylemről van szó. A törökségi nyelvek csuvas és tatár kölcsönszavaira Castrén szinte minden esetben a „Tat.” minősítést használta, bár ezek többsége csuvas eredetű (de ez annak fényében teljesen érthető, hogy Castrén idejében a csuvaszt a finnugor nyelvekkel rokonították, így azt nem is tekinthették donornyelvnek).

Saarinen pontosítja az eredetre vonatkozó információkat. Az általa használt jelölések: [#] (nincs etimológiai megfelelés); [=] (megbízható etimológia); [?] (bizonytalan összevetés). A szócikkben ezt követi az etimológiai irodalom megadása, elsősorban az UEW, SSA, Bereczki Gábor etimológiai szótára, Räsänen monográfiái, Joki, Fedotov, Iszanbajev, Szavatkova idevágó munkái. Saarinen a rokon nyelvi adatokat nem adja meg, csak U, FU, FV, stb. minősítést közöl. A szócikk legvégén a mai mezei (keleti) irodalmi nyelvi, cirill betűs forma áll. Az igék fordításait többnyire egyes szám első személyben adja meg. – A szójegyzékben összesen 711 címszó szerepel.

Álljon itt ízelítőül három szócikk:

kit (*kiiit*) [кид] 'hand'; [7] Ko. *ki*, [=] Saa. *gietta*, [=] Fi. *käsi*; [= FU] UEW 140, GB 65, SSA1 479. [= кид]

käčem [кӱчем] 'I ask', dem. *käčäläm* [кӱчӱлӱм] 'I search'; [≠] Fi. *kysyn*, *kyselen*; [= VU] UEW 145, GB 54. [кӱчам]

oksa [окса] 'money'; [≠] Tat.; [< Chuv.] R1 159. [окса]

Castrén rövid idő alatt, mindössze két adatközlő és két forrásmű segítségével készítette el a maga korában magas színvonalú, hiánypótló munkáját egy akkor még igen kevésbé kutatott nyelvről. A Finnugor Társaság szerencséjére ma is fontos feladatának tekinti M. A. Castrén életművének kiadását, és a cseremisiz grammatika gondozására a legmegfelelőbb tudóst kérte fel. Sirkka Saarinen munkájának eredménye egy igen tetszetős külalakú, nagy filológiai igényességgel szerkesztett kiadvány lett.

MATICSÁK SÁNDOR

DOI: 10.52401/fud/2023/22

**Русско–мари́йские языковые контакты в ареальном освещении.
Юбилейный сборник статей к 70-летию профессора
Клары Адягаши**

Ред. Нава Ванда Шахвердова – Беата Дьёрфи
Tractata Slavica VII. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2023. 188 стр.
ISBN 978-963-615-098-3

1. A hazai és a nemzetközi turkológia kiemelkedő alakja, Agyagási Klára 2022. március 2-án ünnepelte 70. születésnapját. E jeles alkalomból munkatársai gyűjteményes kötetel köszöntötték. A kötet szerkesztője a Debreceni Egyetem Szlavisztika Intézetének adjunktusa, Sahverdova Nava Vanda és a Szegedi Egyetem Szláv Intézetének adjunktusa, Györfi Beáta. Agyagási Klára 1987 óta tanít a Debreceni Egyetem Szlavisztika Intézetében, a két szerkesztő is tanítványai közé tartozott.

A kötet elején a szerkesztők és a Freiburgi Egyetem professzora, Zsivka Koleva-Zlateva rövid köszöntőjét, valamint Oleg Szergejevnek, a Mari Nyelv-, Irodalom- és Történettudományi Intézet főmunkatársának, a mari nyelv-történet vezető kutatójának a laudációját olvashatjuk.

A három egységre osztott kötet az ünnepelt 15, korábban megjelent tanulmányát tartalmazza. Az első részben a Volga–Káma nyelvi area korai, 10–16. századi nyelvtörténeti kérdéseit vizsgáló írások kaptak helyet. A második fejezet a 18. századi mari–orosz nyelvi kapcsolatokkal foglalkozik. A harmadik rész egy, a kétnyelvűséget tárgyaló írást tartalmaz.

Az egységek szerves egészet képeznek, és szépen lefedik Agyagási Klára tudományos munkásságának legfőbb állomásait. Az ünnepelt már fiatal korában elkötelezte magát az orosz és a csuvas nyelv mellett. 1974-ben szerzett diplomát az Egri Tanárképző Főiskola orosz–történelem szakán, majd 1974–79 között elvégezte a Szegedi (akkor még József Attila Tudományegyetem) orosz–altajisztika szakát, utóbbin Róna-Tas András tanítványa volt. Tanulmányi ideje alatt alapos nyelvi képzésben is részesült: 1973-ban fél év a Vlagyimiri Pedagógiai Főiskolán (már ott elkezdett érdeklődni az orosz dialektológia iránt), majd 1973–74-ben a Csuvas Köztársaság fővárosában, Csebok-szariban tanult. 1978-ban a tatár fővárosban, Kazanyban töltött egy szemesztert, rá egy évre Isztambulban vehetett részt háromhónapos török nyelvi tanfolyamon. 1994-ben Udinében abszolválta Bereczki Gábor mari történeti fonetikai kurzusát.

Ezek voltak tehát a nyelvi alapjai (orosz; csuvas, tatár, török; mari), amelyek segítségével mélyen beleáshatta magát a soknyelvű Volga-vidék izgalmas nyelvi kapcsolatrendszerébe. A turkológia – ruszisztika – finnugrisztika

„hármass egysege” egész pályafutása alatt végigkísérte: előbb a szegedi, majd a debreceni orosz tanszéken tanított (utóbbi helyről vonult nyugdíjba professzor emeritusként 2022-ben), az 1990-es évek elején néhány évig a debreceni finnugor tanszéken dolgozott, kutatóként pedig elsősorban a csuvasról foglalkozott és foglalkozik fáradhatatlanul a mai napig.

Kisdoktori disszertációját még „tisztán” csuvas témából írta (*A XVIII. századi csuvas fonémarendszer rekonstrukciója a Csuvas Első Grammatika alapján*, 1980), de már a kandidátusi értekezésében (*A volgai török nyelveket ért korai orosz hatás*, 1991) a nyelvi kapcsolatok vizsgálata felé fordult, ami leginkább az MTA-doktori disszertációjában csúcsosodott ki (*A cseremisz tényező szerepe a csuvas hangrendszer történeti változásában*, 2002). 2019-ben Wiesbadenben jelent meg angol nyelvű monográfiája (*Chuvash historical phonetics*), aminek leginkább az alcíme árulja el, hogy itt is a nyelvi area átfogó vizsgálatáról van szó: *An areal linguistic study. With an appendix on the role of Proto-Mari in the history of Chuvash vocalism*. Szintén a nyelvi kapcsolatokat vizsgálja *Ранние русские заимствования тюркских языков Волга-Камского ареала I. Этимологический справочник*. Debrecen, 2005) c. monográfiája. A mari etimológiai kutatások megkerülhetetlen alapműve az *Etymologisches Wörterbuch des Tscheremissischen (Mari). Der einheimische Wortschatz*, amelyet Bereczki Gábor halála után Agyagási Klára és a göttingeni egyetem professzora, Eberhard Winkler rendezett sajtó alá 2013-ban. Legújabb nagyobb lélegzetű munkája August Ahlqvist *Tschuwasschisches Dialektwörterbuch* c. szótárának kritikai kiadása (2023), amelyet szintén Winklerrel együtt készített el.

Mindezen rövid, csak a főbb műveit számba vevő áttekintésből is kirajzolódhat Agyagási Klára fő kutatási területei: a volgai török nyelvek története, a Középső-Volga-vidék töröksége és finnugor nyelveinek, ill. az orosz dialektusoknak a kölcsönhatása, korai orosz kölcsönzések, a mari és csuvas glottogenezis kérdései, az orosz nyelv történeti dialektológiája.

Mindezen sokoldalúságot szépen tükrözi az ünnepi tanulmánykötet is, az ide beválogatott cikkek ezeket a főbb területeket képviselik.

2. A kötet első része kilenc tanulmányt tartalmaz a Volga-Káma area nyelvtörténeti kutatásai témakörében (*Волго-Камский языковой ареал – регион мультилатеральных интеракций между родственными и неродственными языками на протяжении X–XVI вв.*). Ezek egy része az elméleti kereteket tisztázza, más írások pedig a konkrét lexikális kölcsönzések tükrében igyekeznek feltárni a térség korai nyelvi kapcsolatrendszerét. Az elméleti alapvetés elsősorban két tanulmányban kristályosodik ki: *On the cha-*

racter of linguistic contacts in the Volga-Kama area (11–28) és *Опосредование лексических единиц как характерный действующий механизм доминантного болгарского языка Волго-Камского языкового ареала* (43–54).

A Középső-Volga-vidéken a régmúltban különböző finnugor és törökségi nyelvek éltek, amelyek hatást gyakoroltak egymásra. Ezeknek a nyelveknek nincsenek olyan régi írásos dokumentumaik, amelyek forrásul szolgálhatnának a nyelvi rekonstrukciójukhoz és az etnikai folyamatok leírásához, emiatt csak a nyelvészet, a régészet és a történelem kutatóinak együttműködése révén lehet eredményeket elérni. A térség történetének négy korszaka különíthető el: a bolgárok előtti időszak, a pre-mongol (vagy bolgár) kor, az Arany Horda korszaka és a Kazanyi Kánság kora. Az első szakasz az őslakos finnugor népek (merja, muroma, ócseremis, mordvin) időszaka. A második korszak a domináns volgai bolgár és nem domináns finnugor lakosság kapcsolatainak időszaka, ekkor kerültek volgai bolgár szavak a szomszédos nyelvekbe. A harmadik, a mongol invázió utáni periódusban jelent meg a kipsak-török lakosság ezen a területen. A negyedik korszak a kazanyi tatár állam megszilárdulásának és a térség domináns hatalmává válásának ideje.

A Volga-Káma nyelvi areát először részletesen B. A. Szerebrennyikov (1972), majd Bereczki Gábor (1983) írta le. Ők mutattak rá arra, hogy a térség finnugor nyelveiben vannak olyan nem-lexikális kölcsönzések is, amelyek törökségi hatásról tanúskodnak. A később vizsgálatok révén finomodott a térségről való tudásunk. A Volga-Káma area bonyolult történeti folyamatok eredményeképp született, az itteni nyelvek pozíciója állandóan változott. A 10. és 16. század között számos két- és többoldalú nyelvi kapcsolat jött létre: ezek között vannak lexikális és nem-lexikális kölcsönzések, tükörfordítások, részleges kódmásolások, megjelenik a nyelvi transzfer, a kétnyelvűség, és a szubsztrátumnyelv hatása is.

Agyagási Klára bemutatja azokat a módszereket, elméleteket (elsősorban Lars Johansson kódmásolás-teóriája, valamint Thomason, Kaufmann, Campbell és Muysken kölcsönzés-elméletei), melyek segítségével a térség sok évszázados nyelvi kapcsolatait le lehet írni. Részletesen áttekinti az egyes történelmi korszakok nyelvi helyzetét, a finnugor–orosz–törökségi nyelvi kapcsolatok fő jellegzetességeit.

Az areális vizsgálatok egyik központi eleme a szókölcönzések feltárása, és az abból adódó következtetések levonása. Természetes tehát, hogy a kötetben több lexikológiai tárgyú írás is helyet kapott. Agyagási több cikkében vizsgálja a nem-egyenes kölcsönzések, a vándorszavak jelenségét. Erről ko-

rábban keveset írtak, s akkor is inkább kultúrtörténeti vagy etimológiai szempontból, s nem mint areális jelenségről.

A térség első domináns nyelve a volgai bolgár volt. Ezt a dialektusok szintjén létező nyelvet finnugor és más, ismeretlen eredetű nyelvek vették körül. Köztük földrajzi kapcsolat lehetett, de erről az időszakról keveset tudunk. Az igazolható, hogy az idáig eljutó novgorodi kereskedőkkel (keleti szlávokkal) már korán nyelvi kapcsolatokat létesítettek.

A kötetben több olyan cikk is helyet kapott, amelyben Agyagási a korai orosz (kultúr)szavak Volga-vidéki elterjedését vizsgálja, azok kölcsönzési útjaival, hangrendi kérdéseivel foglalkozik. A legkorábbi szavakban (*kqžel'a*,¹⁸ *gqba*) még ott van a nazális, aztán érkezett a **baña*, **cěpъ*, **degъtъ*, **kъniga*, **kyjewъ*, **měxъ*, **mur'ja*, **rusъ*, **rъžъ*. Agyagási Klára bizonyítja, hogy ezek közül négy szó (**baña*, **degъtъ*, *kqžel'a*, **kъniga*) a mariba nem közvetlenül az oroszból érkezett, hanem volgai bolgár közvetítéssel vették át őket, akkor, amikor a két fő mari nyelvjárás már elvált egymástól. Ugyanígy vették át a közép-mongol jövevényszavakat is. A szerző ezeken kívül részletesen leírja a orosz eredetű *чарка* 'kis edény a borivásra'¹⁹ és *degъtъ* 'kátrány, gyanta',²⁰ ill. a 'könyv' jelentésű vándorszó²¹ kölcsönzési útvonalait. Ez utóbbi a közép-oroszból (*kniga*) kerülhetett a középbulgárba (*kъnike* > *kъnege*), innen a középcsuvasba, miserbe, kazanyi tatárba és baskírba.

A Volga-vidék nyelveinek szókincse az orosz történeti dialektológiának is számos tanulsággal szolgálhat. A *Языки Волго-Камского языкового ареала как источник русской исторической диалектологии* (65–73) c. tanulmányában Agyagási Klára két szó kölcsönzésének történetét vizsgálja a csuvasban és a mariban. A 'prém' jelentésű ószláv, pontosabban ónovgorodi *mъxъ* [mъx] (mai orosz *мех*) a 13. század közepe táján, a kereskedelmi kapcsolatok révén kerülhetett be a volgai bolgárba, majd innen a középcsuvasba (mai csuvas alakja *măyăx*). A másik vizsgált szó az orosz *церковь* 'templom' (óor. *църкъ*). A mari nyelvjárási adatok összevetése azt bizonyítja, hogy ennek a

¹⁸ *Überlegungen zur Differenzierung der tscheremissischen Mundarten anhand von *kqžel'a 'hanfhocke'*. 29–42.

¹⁹ *Опосредование лексических единиц...* 47–50.

²⁰ *Заметки по вопросу о слоговой и словесной гармонии в связи со странствованием древнерусского слова degъtъ 'дѣготъ, смола' по Восточной Европе*. 55–64.

²¹ *Weitere Beiträge zur Aufdeckung eines internationalen Wanderwortes (Das Wort 'Buch' im Wolgagebiet)*. 107–112.

szónak az átvételét hangtani és alaktani kritériumok alapján az óorosz időszak utolsó szakaszára, a 14. század végére tehetjük.

A csuvas nyelv orosz jövevényszavainak kutatói sokáig csak a mai orosz irodalmi nyelvi alakokat vették figyelembe, és csak a közvetlen kölcsönzéseket vizsgálták, az orosz dialektológiai jelenségeket nem. A helyzet azonban az utóbbi évtizedekben – nem utolsósorban Agyagási Klára munkásságának köszönhetően – megváltozott. Az orosz történeti dialektológia eredményei és a Volga–Káma térség nyelveinek történeti fonológiai kutatásai jóvoltából a kölcsönzések pontosabb útját lehet leírni, és korábban ismeretlennek tartott elemek eredetét is fel lehet tárni.

A régi orosz szavak a csuvasba négyféle módon kölcsönözódhattak: a) a kétoldalú nyelvi kapcsolatok eredményeként, b) közvetlen orosz átvételként, c) a Volga–Káma terület domináns nyelveinek közvetítésével, és d) a Volga-vidéknek az Orosz Birodalomhoz csatolása után mint vándorszavak. Agyagási Klára *Странствование некоторых русских диалектизмов в языках Волго-Камского ареала* c. tanulmányában (98–105) ez utóbbi kölcsönzési móddal foglalkozik (erre a korábbi szakirodalom alig tért ki), az orosz nyelvjárási *перть* ~ *перт* 'kunyhó; fürdő' és *лубьё* 'faháncs' szó kölcsönzésének történetét írja le meggyőző filológiai apparátussal.

A *Двойные русские заимствования в марийском лексиконе* (75–86) c. cikke a kettős kölcsönzésekkel foglalkozik. A mariba az idők folyamán bekeverült orosz jövevényszavak egy része közvetlen kölcsönzés eredménye, más lexikai egységek viszont (főleg a korai átvételek) a csuvason keresztül érkeztek nagyobb számban. A kutatók korábban nem vizsgálták a kettős átvételeket, Agyagási Klára itt is hiánypótló kutatásokat végzett. Itt egy példát hozok a cikkéből: a mari irodalmi nyelv *вочко* 'kád, dézsa; hordócska' szava a nyelvjárási szótárakban *вочко* és *печке* formában is szerepel. Előbbi az orosz *бочка* 'hordó' egyenes átvétele, míg utóbbi a korai középcsuvason keresztül kölcsönződött.

A gyűjteményes kötet első egységében egy hangtörténeti témájú írás is helyet kapott: *К вопросу о хронологии изменения -d(r)- > -δ(r)- > -y(r)- в волжско-булгарских диалектах* (87–96).

3. A tanulmánykötet második része az orosz–mari kapcsolatokkal foglalkozik (*Билатеральные контакты между русскими и марийскими диалектами XVIII века*). Ebben az egységben öt tanulmány szerepel.

Az orosz átvételekkel foglalkozó korábbi kutatások az átvételeknek két nagy kronológiai csoportját különítették el, az 1917 előtti és az az utáni kölcsönzéseket. Az előbbi csoporton belül A. A. Szavatkova négy kategóriát ho-

zott létre: a) a legkorábbi átvételek, ezekben az orosz *č* helyén a mariiban *c* jelenik meg; b) az orosz *s* hangot a mari *š*-sel vette át (ennek ideje a mariik Oroszországhoz csatolása előtti időszak); c) a mariiba és a csuvasba külön bekerülő orosz jövevényelemek (ezek között vannak közvetlen kölcsönzések egymástól függetlenül a két nyelvbe, és olyanok is, amelyek az oroszból csuvas közvetítéssel kerültek a mariiba; d) orosz > tatár > mari kölcsönzések (utóbbi két átvételfajta a birodalomhoz csatolás utánra datálható). A forradalom előtti időszak orosz jövevényelemeit mintegy 80-ra teszik, azóta pedig ezres nagyságrendben kerülhettek át szavak.

Az utóbbi időben több kutatás látott napvilágot az orosz és a mari dialektológiáról (utóbbi főként Bereczki Gábortól), ezek fényében mutatja be Agyagási Klára *Отражение северно-великорусской диалектной особенности «ёканье» в русских заимствованиях в марийском языке* c. cikkében (115–126) néhány szó történetét. Ezek az oroszban első (hangsúlytalan) szótagi *e* hangot tartalmaznak lágy mássalhangzó után, kemény előtt (*пиено, село, черта*). Az *e* helyén a mariiban *o* van: *иона, сола, чорта*. Szavatкова ezeket kései orosz kölcsönzéseknek vélte, és az északi nagyorosz dialektus *o*-zó (*ёканье*) jelenségével magyarázta. Agyagási Klára szerint azonban a helyzet bonyolultabb, ezek különböző időszakokban, különböző dialektusokból kölcsönözödhetnek. Ugyancsak orosz jövevényiszavakkal foglalkozik három másik írásában is,²² bennük három-három mari szónak, illetve négy gombanévnek a szerző által feltárt etimológiájával. A kötetben egy olyan tanulmány is helyet kapott, amelyben az óorosz **-arь* és **-ьникъ* képzők átvételét vizsgálja.²³

4. A tanulmánykötet harmadik része a kétnyelvűséggel foglalkozik (*Следы билингвизма в марийских диалектах – начало пути к статусу исчезающего языка*), ide mindössze egy írás tartozik: *Русские глагольные заимствования в лексическом составе марийского языка* (167–178).

Az igei kölcsönzések az átvételek sajátos típusát képviselik, mivel mind a négy nyelvi szinten (hangszerkezet, morfológia, lexikális jelentés és a valenciaszerkezet révén mondattani sajátosságok) hordoznak információkat. Az

²² *Отражение диалектных особенностей некоторых русских заимствований в марийском языке* (127–134); *О трех редких диалектизмах, легших в основу некоторых русских заимствований в марийском языке* (145–156); *Некоторые миконимы русского происхождения в лексическом составе марийского языка* (135–144).

²³ *Агентивные производные существительные русского происхождения в марийском лексиконе* (157–165).

ilyen típusú kölcsönzések vizsgálata a hagyományos kérdések mellett arra is választ adhat, hogy ezek közül melyik őrizhető meg a kölcsönzött formában és melyik nem. Ennek alapján bizonyos mértékig jellemezni lehet egy nyelv másik nyelvre gyakorolt hatásának mértékét.

Az igék kölcsönzése csak az orosz korszak második felében kezdődött, a korábbi átvételek mind főnevek voltak. Az orosz irodalmi nyelvből kölcsönzött igék hasonló szerkezetűek voltak: infinitivus + *-la* igeképző, pl. *заслужить* > *заслужит-л-(аи)*, *сормировать* > *сормироват-л-(аи)*. Azok az igék, amelyek azonban dialektális szinten, a mari irodalmi nyelv kialakulása után kölcsönződtek, eltérő vonásokat mutatnak, megjelennek bennük az orosz igék különféle ragozási tövei is, hordozva az orosz grammatikai kategóriákat. Éppen az orosz igék morfológiai kategóriáinak megértése vezet a kétnyelvűség kialakulása felé. Ld. pl. oor. *беpeзы* > mari dial. *perey-* (jelen idejű tö), oor. *вэл* > mari *βo-* (múlt idejű tö). Az átvett igék túlnyomó többsége cselekvő igealakú, szenvedő alak alig került át.

A kötetet Agyagási Klára válogatott bibliográfiája zárja, amelyben az areális nyelvészeti témájú tanulmányainak listáját olvashatjuk. Ez a jegyzék 30 tételt tartalmaz magyar, angol, német, orosz és török nyelven.

5. Az ünnepi kötet átolvasása után egy rendkívül felkészült, szakszerű, a tényeket, adatokat nagymértékben tisztelő, írásait hallatlan filológiai gondossággal felépítő, szigorú tudós képe rajzolódik ki. A tudományban szigorú, mert soha nem tesz engedményeket a rosszul felkészült „féltudósoknak”, a dilettánsoknak. Az emberi, kollegiális viszonyaiban azonban nyoma sincs semmiféle szigornak, Agyagási Klára rendkívül segítőkész munkatárs. Az elmúlt évtizedekben abba a szerencsés helyzetbe kerültem, hogy bármikor bátran fordulhatok hozzá segítségért, tanácsért, Volga-vidéki szakirodalomért, adatokért. Az írásaimat mindig nagy odafigyeléssel, nagy precizitással olvassa, javítja. Ezúton is köszönöm az általa nyújtott sok segítséget.

MATICSÁK SÁNDOR

DOI: 10.52401/fud/2023/23

М. А. Самарова – О. Б. Стрелкова:

Лабыр-лабыр-лабыртом! Поговорим от души

Учебное пособие для студентов филологических и нефилологических факультетов. Удмурт университет книгопоттонни, Ижкар, 2011. 244 стр.

1. Bevezetés

Írásomban egy udmurt nyelvi oktatóanyag elemzésére vállalkozom (én magam is udmurt nyelvet tanítok külföldieknek). Tankönyvek elemzésével Oroszországban csak ritkán találkozni, különösen igaz ez a kisebbségi nyelvek esetén. Ennélfogva nehéz olyan hasznos szakirodalmat találni, amely pontosan meghatározná, hogy milyen kritériumoknak kell megfelelnie egy jó tankönyvnek, hogyan kell jó tankönyvet írni.

Az udmurt a kisebb finnugor nyelvek közül a legnépszerűbbnek számít, a külföldiek közül is meglehetősen sokan szeretnék elsajátítani ezt a nyelvet. Vannak, akik rendszeresen részt vesznek az évente megrendezésre kerülő udmurt nyári egyetemen, s közülük többen is az udmurt nyelv és kultúra kutatójává váltak. Ilyen például az osztrák Christian Pischlöger, aki több udmurt témájú tanulmány szerzője; Fejes László, akinek internetes *Nyelv és tudomány* oldalán számos írása olvasható az udmurtokról; a finn Simo Kantele, aki finn lektorként is dolgozott az Udmurt Állami Egyetemen.

A vizsgált tankönyv ismertetése az Andrew Littlejohn által kidolgozott szempontrendszer alapján történik,²⁴ amely segítségével meghatározható, mitől jó egy tankönyv, mire kell a legnagyobb figyelmet fordítani a tanulás során, s e folyamatban tanár és tanuló hogyan működhet egymást segítve, hatékonyan együtt. Nem a teljes modellt alkalmaztam, és nem végeztem kérdőíves vizsgálatot sem, hanem elsősorban saját, sokéves oktatói tapasztalatom alapján fogalmazom meg kritikai észrevételeimet.²⁵

²⁴ Littlejohn, Andrew: *The analysis of language teaching materials: inside the Trojan horse*. In: Tomlinson, Brian (ed.), *Materials development in language teaching*. 2nd ed. Cambridge University Press, Cambridge, 2010. 179–211.

²⁵ Az elemzett tankönyv kiválasztásában fontos szerepet játszik, hogy nyolc éve magam is ezt használom praxisomban. Megpróbálom követni az oktatóanyag tematikáját és a feladatsorokat, de sajnos, ez sokszor nem egyszerű (főleg a 6–7. leckétől kezdve, ld. később), hiszen nincs elegendő gyakorlat, feladat a könyvben, és rengeteg kiegészítő anyagot kell készíteni, ami a diákok számára sem jó.

2. Udmurt tankönyvek és oktatóanyagok

Az udmurt nyelvoktatásban meglehetősen sok tankönyv áll rendelkezésre. Ezek között vannak olyan tankönyvek, amelyekből az iskolában a nyelvet már beszélőket tanítják (pl. Ju. T. Bajtyerjakova: *Удмурт кыл* [Udmurt nyelv]), illetve olyanok, amelyek (az udmurtot második idegen nyelvként tanuló) oroszok számára íródtak (N. P. Botalova: *Җеч-а, быр-а, удмурт кыл!* [Szervusz, udmurt nyelv!]). Ezeken kívül különböző oktatóanyagok is léteznek az óvodások és a felnőttek számára is, akik az udmurtot idegen nyelvként akarják elsajátítani.

A felnőtteknek szóló könyvek közé tartozik a jelen cikkben górcső alá vett könyv is, M. A. Szamarova és O. B. Sztrelkova *Labyr-labyr-labyrtom* [Beszéljünk szívből, lélekből] című kiadványa (2011). A választást az is indokolja, hogy ez az egyik leggyakrabban használt tankönyv Oroszországon kívül is, pl. Magyarországon és Finnországban is ezt használják, de az udmurt nyári egyetemre érkező külföldieket is ebből a könyvből tanítják.²⁶

Kritikák, recenziók híján ugyanakkor nem tudjuk, melyik könyv tekinthető hasznosnak a nyelvoktatás szempontjából, és melyik kevésbé. Létezik ugyan egy, a nyelvtanítással foglalkozó folyóirat, a *Вордскем кыл* [Anyanyelv], ahol egyes tanárok közölnek nyelvrákhöz kapcsolódó módszertani mintákat, illetve egy-egy nyelvkönyv feladatainak elemzését ismertetik, de mindenre kiterjedő, részletes reflexiók itt sem jelennek meg. Írásomnak tehát az is célja, hogy egy oktatóanyag elemzésével segítséget nyújtson a megfelelő tankönyv kiválasztásában (vagy akár létrehozásában), s hogy felhívja a figyelmet a közös (tanár és tanuló), ill. az önálló nyelvtanulói munka folyamán felmerülő lehetséges nehézségekre.

4. Az elemzett tankönyv Littlejohn szempontrendszere alapján

Jelen elemzést Andrew Littlejohn 2010-ben megjelentetett rendszere alapján végzem el (ld. az 1. lábjegyzetet).

4.1. A tankönyv célja (a tankönyv szerzői szándéka szerint). Az alapoktól kezdve a teljesen haladó (kb. B1–B2) szintig eljuttatni a tanulót az udmurt nyelv elsajátításában. Célja megtanítani és megértetni az udmurt nyelvet, va-

²⁶ A szerzőkről: M. A. Szamarova kandidátus, az Általános és Finnugor Nyelvtudományi Tanszék docense. A permi és a finnugor nyelvek összehasonlító grammatikájával, számítógépes grafikával és tervezéssel, komi és finn nyelvvel, finnugor névtannal, információs technológiákkal foglalkozik. O. B. Sztrelkova szintén kandidátusa, ő is az Általános és Finnugor Nyelvtudományi Tanszék docense. Tudományos érdeklődési köre: az udmurt nyelv morfológiája, az udmurt számnevek történeti és tipológiai vizsgálata.

lamint elérni, hogy a tanuló saját véleményalkotásra legyen képes udmurt nyelven.

A most ismertetendő kiadvány több szempontból sem felel meg az oktatóanyag hivatalos kritériumainak. A tankönyvi bevezető szerint a könyv főszereplőivel a tanulók óráról órára merülnek el egyre mélyebben az udmurt nyelv világában. Viszont, ha végighaladunk a témasorokon, nem látjuk ezeket a főszereplőket, minden témánál egy új szereplő jelenik meg, illetve van egy „Én”, akiről nem tudjuk, hogy pontosan kicsoda. Nem találunk módszertani ajánlásokat, javaslatokat sem az oktatóanyag használatához – ezt a szerzők a mindenkori tanárra bízják. Az egyes témák végére hasznos lett volna egy összefoglaló anyagot szerkeszteni (pl. a legfontosabb kifejezésekkel, a nyelvtani anyagokkal, ellenőrző kérdésekkel stb.), hogy a diákok számára ezek még jobban megmaradjanak, rögzüljenek. Ugyanez a probléma megjelenik a könyv végén is: nincs megadva összefoglaló, a tananyag egészéhez kapcsolódó feladatsor. A könyv végén külön részben szerepelnek az önálló olvasásra szánt szövegek, de azokat is jó lett volna szintek szerint differenciálni, hogy minden tanuló találhasson saját szintjének és érdeklődési körének megfelelő szöveget. A rövidítéseket, szimbólumokat is jó lett volna egy külön listába gyűjteni. A kötet elején a nyomtatott betűs udmurt ábécé van megadva, míg a fonetika gyakorlásánál a dőlt betűs szöveg jelenik meg, ez igen nagy nehézségeket okozhat a cirill betűket nem ismerő diákoknak. A bevezetésben kijelölt célok tehát csak részben tudnak megvalósulni.

4.2. Az elemzés alapelvei

a) Feladattípusok. A tankönyv a következő feladatokat tartalmazza:

Nyelvtani ismeretek. Jól, szemléletesen mutatja be a nyelvtani szabályokat, általában táblázatban vagy pontokba szedve, hozzáfűzve a példamondatokat. A nyelvtani szabályokat a „Feladatok” részben gyakoroltatják. Ennek viszont az a hátránya, hogy a tanuló sokszor nem ismeri a szavakat, és a kifejezések egy részét a szótárral együtt sem képes megérteni. A gyakorlásra és a szabályok megértésére a feladatok mennyisége nem elég, így a tanárnak saját magának kell létrehoznia gyakorlatokat. A tankönyv feladatai nem nagyon különböznek egymástól. Leggyakrabban ezek az alábbi típusokba sorolhatók: beírni a mondatba a hiányzó szót/megfelelő toldalékot, megfelelő alakba tenni az adott szót vagy kifejezést, folytatni az elkezdett mondatot, kitölteni egy kérdőívet, lefordítani az orosz mondatokat, a képek alapján kitalálni egy mesét (a könyvben orosz népmesék szerepelnek), kigondolni egy vers második részét.

Olvasási képesség. Az olvasott szövegek végén a témához szorosan kapcsolódó kérdéseket kell a tanulóknak megválaszolni, véleményt nyilvánítani stb. Az adott leckében szereplő „Önálló olvasás” részben található szövegek néha teljesen eltérnek a leckében megadott témától és nagyon sok új szót tartalmaznak, így a tanuló sok esetben nem képes a szöveget önállóan elolvasni és megérteni, sőt a nyelvtanulás elején szótárral sem, mert túl kevés ismerettel rendelkezik az itt szereplő szövegek szintjéhez képest. Az esetleges szövegvégi magyarázatok sem segítenek, ugyanis azok udmurtul és oroszul vannak, ami az oroszul nem tudó külföldiek számára sok nehézséget okozhat. Ezenkívül van még a lecke témájához kapcsolódó párbeszédes rész is. Ez bővítheti a szókincset, mert a tanulók a párbeszédek mintákra támaszkodva tudnak egymás között beszélgetni, és így akár egész szókifejezéseket is elsajátíthatnak. Nagyon ritkán (3-4 alkalommal) a szerzők a szöveg szókincsét szófelhőkkel vagy egyéb rajzokkal egészítik ki, ezekhez viszont nagyon kevés feladat kapcsolódik. A könyv végén mellékletként szerepelnek ugyan plusz olvasnivalók, azok azonban elsősorban azoknak a tanulóknak ajánlhatók, akik már a nyelvtan nagyobb részét ismerik.

A szövegek az udmurt tematikára épülnek: vannak közöttük cikkek az udmurtok eredetéről, az udmurt himnusz, az anyanyelvről és annak sajátosságairól szóló versek, népmesék és legendák, népszokások bemutatása, népdalok és az egyik udmurt író, Kuzebaj Gerd gyerekeknek írott kis novellája.

b) Tartalom. A könyv 18 leckéből áll. A leckéket a szerzők a legfontosabb nyelvtani témák alapján osztják fel, ebből az látszik, hogy a tankönyv a nyelvtanra kíván fókuszálni, és a nem a beszédfejlesztéshez szükséges társalgási témákra. A témák: 1. Az ábécé. Fonetika. A helyes kiejtés gyakorlása. Nyelvtörők; 2. Személyes névmások. Jelen idő. Kérdő mondatok. Ismerkedés; 3. Az ige tagadó alakja. Birtokos ragok. Visszaható névmások; 4. Többes szám. Sorszámnevek. Időkifejezés. Inessivus, Illativus, Elativus; 5. Birtokos eset. Névmások birtokos esete. Névtutók. Az évszakok. A hónapok megnevezései; 6. Birtokos szerkezetek. Inessivus, Illativus, Elativus esettel kifejezve. I. múlt idő (a magyarul hagyományosan „láthatóságának” nevezett múlt idő); 7. Dativus. Modális igék. Igei főnevek. A melléknevek többes száma; 8. Tárgyeset. Birtokos szerkezet tárgyesettel. Névtutó birtokos ragokkal; 9. Ablativus. A melléknevek és határozószók fokozása; 10. Jövő idő. Instrumentalis. A birtokos szerkezetek instrumentalis esettel kifejezve; 11. Felszólító mód. Caritativus. Tagadó névmások és határozószók; 12. Helyjelölő esetek: Egressivus, Terminativus, Translativus, Approximativus. Névtutók; 13. Feltételes mód. A nevek kijelölő képzője. Határozatlan névmások

és határozószók; 14. II. múlt idő („nem láthatósági” múlt). Határozott névmások; 15. Szenvendő igék. Visszaható igék. Optativus. Frequentativum (gyakorító képző); 16. Adverbialis eset. Főnévképző; 17. Melléknévi igenév; 18. Határozói igenév; 19. Összetett mondatok; 20. Olvasnivaló szövegek; 21. Nyelvtani melléklet.

c) Nyelv: funkciók, témák, nyelvtan, szókincs, társalgási stratégiák, kiejtés. A tankönyv célnyelve az udmurt, a munkanyelve orosz. A nyelvtani leírást, a feladatokat és a szövegeket udmurtul adják meg a szerzők, de részben oroszul szerepelnek a feladatok és a szöveghez tartozó esetleges magyarázatok is.

Témák. A társalgási témák a „Tartalom” részben vannak felsorolva. Egy-egy lecke egyszerre több témát dolgoz fel, amelyek viszont nem feltétlenül kapcsolódnak egymáshoz, ami nehezíti a tanulási folyamatot, főleg a 6–7. leckétől kezdődően. Ez főleg a szókincs esetében jelent nagy problémát. A következő témákat lehet kiemelni: Saját magamról; Mit szeretek/nem szeretek csinálni?; Egy napom; Lakóhelyem; Időjárás; A családom; A barátom; Zöldségek; Boltban; Testrészek; Finnugor népek; A fák; Munkakeresés; Ajándék. Élelmiszerek; Receptek; Egy beszélgetés (itt nehéz elkülöníteni egy témát, mert témájukban különböző szövegek vannak ebben a leckében: barátok közötti beszélgetés, orvosnál, fák, foglalkozás, udmurt városok); Gondolatok; Az udmurt legendákról; Az udmurtokról; Filmről; Az Udmurt Állami Egyetem; Időjárással kapcsolatos babonák; Az Udmurt Köztársaság.

Nyelvtan. A szabályok könnyen érthetőek a tanuló számára. Az összegző táblázatok jól áttekinthetők, a könyv végén külön mellékletben is szerepelnek rendszerezve. Viszont kevés példa szerepel a kivételekről. A szabályokat gyakoroltató feladatokból sincs elég.

Szókincs. Mivel a témák nem logikus sorrendben követik egymást, nem épülnek egymásra, ezért a szókincs tanításával/tanulásával is problémák lehetnek. A szerzők már a könyv elején is olyan nyelvtani feladatokat és mondatokat hoznak, amelyek szavai teljesen újak és az adott beszélgetési témához nem kapcsolódnak. Így a hallgató figyelme és az elején szerzett motivációja is elveszhet, mert sokkal nagyobb kihívást jelent a szavakat megtanulni és összekapcsolni valamelyik már ismert témával.

Társalgási stratégiák. A könyv nem a társalgásra koncentrál, nagyon-nagyon keveset foglalkozik a beszélt nyelvvel, szinte alig vannak beszédgyakorlatok. Csupán a szöveg végén szerepel egy-egy kérdés az olvasó számára. Néhol képeket is megadnak, azzal a céllal, hogy a tanulók meséljenek róluk,

vagy gondoljanak ki a képek alapján egy mesét, történetet, de ilyen képből is csak két-három van.

Kiejtés. Egy külföldi számára a cirill ábécé ismeretlen lehet, ezért erre is több figyelmet kellene fordítani. Már csak azért is, mert az udmurt nyelv olyan hangokkal is rendelkezik, amelyek egy külföldi számára újak és idegenek lehetnek, sem az orosz, sem a legtöbb európai nyelvben nincsenek meg. Ezért logikus lenne a hangokra is több figyelmet fordítani. A könyv legelején, a „Bevezetés” részében orosz és udmurt nyelven találunk egy kis általános információt az udmurt fonetika és nyelvtan rendszeréről (9–12). Utána adnak még néhány orphoepikai (helyes kiejtési) feladatot (dőlt betűkkel – ami újabb nehézséget jelenthet egy cirill átírást nem ismerő diák számára, ld. fentebb). A nyelvtörők szintén nem oldják meg ezt a problémát. Egyrészt azok szemantikailag nehezek (bár az elején talán nem muszáj még figyelni a mondat jelentésére, de a diákok kíváncsiak arra, hogy mit is olvasnak, mit jelentenek a mondatok), másrészt a diák motivációját is elvehetik az ismeretlen mondatok nehézségei.

4.3. A tankönyvben szereplő egységek sorrendje

A tankönyv feladata alapvetően az, hogy a tanuló megértse az udmurt beszédet és saját véleményét tudjon kifejezni udmurt nyelven. Az első 6-7 témában ez a feladat többé-kevésbé jól van megoldva, utána viszont kissé zavarossá válik. A nyelvtanban még lehet követni a tanmenetet, de a beszélgetési témákban már sajnos nem. A tanuló figyelme ugrálhat, mivel a témák nincsenek rendszerezve.

Társalgási szempontból elemezve az első 6-7 téma még szépen halad az egyszerűtől az összetettig, onnantól kezdve viszont vagy bonyolult szövegek jönnek sok új szóval és kifejezéssel, vagy egy leckén belül a szövegek nem koherensek, és teljesen más szókészlettel kell dolgozni, ami további terhet jelent a tanuló számára.

A témák sorrendje nem logikus (nem összefüggő témák következtlen sorrendben), egy leckén belül is találkozhatunk több apró témával, amelyek egyáltalán nem kapcsolódnak össze, akár társalgási, akár nyelvtani feladatokról beszélünk, ezért nehéz megmondani, hogy az előző leckékben szereplő és megtanult szavak rendszeresen ismétlődnek-e a későbbi leckékben vagy sem. Ha ismétlődnek, akkor olyan szövegkörnyezetben és olyan gyakorisággal, hogy a hallgató nem képes rá emlékezni vagy felismerni. Ha viszont az állandó szókapcsolatokról beszélünk, akkor ezekre még nehezebb visszaemlé-

kezni, és a könyvben ilyen szókapcsolatokra a szerzők külön figyelmet nem fordítanak, ugyanakkor számtalan előfordul a szövegekben.

Elemezzük példaként a könyv egyik leckéjét! Az elemzésre véletlenszerűen a 3. leckét választottam. A lecke témája: Többes szám. Számnév. Időkifejezés. Illativus, Inessivus, Elativus esetragok.

A lecke elején a szerzők „Az én napom” című szöveget szerepeltetik. A szöveg előtt nincs megadva instrukció, hogy pontosan mit kell vele csinálni, egyetlen egy kép van a szöveg mellett: egy olvasó fej. Valószínűleg tehát olvasni kell a szöveget. A szöveg végén felteszik a kérdést a diáknak, hogy telik az ő napja.

A tapasztalattal nem rendelkező tanár nem fogja tudni, hogy a feladatokat milyen sorrendben lenne a legjobb elvégezni, illetve, ha a diák önállóan tanulja a nyelvet, akkor az ő számára sem lehet világos, hogy milyen sorrendben volna célszerű feldolgozni az egyes szövegeket. Más, az olvasnivaló szöveghez kapcsolódó kérdés vagy feladat nincs.

A szöveg után azonnal következik egy nyelvtani rész a többes szám kifejezéséről (példákon keresztül vezetnek rá a szabályra), bemutatják a tö- és sorszámneveket. A sorszámneveknél példaként hoznak olyan mondatokat, ahol előfordulnak már hónap- és napnevek, illetve az ige jövő időben áll. A napneveket még ebben a leckében megtanulhatja a diák, de a hónapnevek csak a következőben kapnak helyet. Emiatt ezek a példamondatok nem igazán szerencsések: célszerűbb volna olyan szavakat használni, amelyek már szerepeltek a korábbi leckékben. Az ismétl(őd)és csak jót tenne és a diák is örülne, hogy egyre több mindent ért és használ – ez fokozhatja a motivációt.

A napnevek megismerését követően az idő kifejezésének szabályát egy táblázatban teszik közzé a szerzők. Itt csak egy kérdést mutatnak be: Hány óra van most? A „Mikor?” kérdést elkerülik, viszont a feladatokban és a szövegekben fordítva van, a Mikor? kérdés dominál a másikkal szemben. Ezekre a kérdésekre a diákoknak maguknak kell megkeresniük a választ a szövegekben, ami a 3. leckében megint csak nehézségeket okozhat. Az idő kifejezésére az udmurtok a beszélt nyelvben gyakran határozószavakat is használnak, mint pl. 'tegnap', 'ma', 'holnap'.

Az időkifejezésről hirtelen átváltunk a helyjelölésre, itt az illativus, inessivus, elativus esetragokkal ismerkedhet meg a diák. Az udmurtban az idő- és helykifejezésre ugyanazok a ragok használatosak. Érthető, hogy egy leckében tárgyalják a szerzők ezt a két témát, de lehet, hogy fordítva kellene: először a helyhatározó esetragokkal kellene megismertetni a diákokat, s utána áttérni az időkifejezésekre.

A nyelvtani szakasz után következik egy önálló olvasási rész. Az otthoni olvasásra ajánlott szöveg egy párbeszéd: Katja és Martin beszélgetnek az állatokról. Itt új nyelvtani alakok kerülnek elő: pl. a tárgyeset többes száma, az eszközhatározói eset és a múlt idő. Az ehhez kapcsolódó magyarázatok csak oroszul vannak megadva. Az először előforduló új nyelvtani alakokat a szövegben dőlt betűvel jelölik. A legnagyobb nehézséget talán az okozza, hogy a szöveg rengeteg új szót tartalmaz (ez csak a 3. lecke!). A sok új nyelvtani információ és a sok új szó a diák motivációját csökkentheti annak ellenére, hogy a szöveg alapvetően nem hosszú. A szöveg után a szerzők felhőkben állatok neveit adják meg, és kérik azok csoportosítását aszerint, hogy házi- vagy vadállatokról van-e szó. A szöveg olvasását követően ezt nem nehéz megoldani – ha a diák önállóan kiszótározza a szövegből az új szavakat.

Ezután következnek a párbeszéddek. Összesen hét rövid párbeszéd van, amelyek leginkább a számokat, ill. az idő- és helykifejezéseket gyakoroltatják, de itt is előkerülnek újabb témakörök: a telefonszám iránti érdeklődés, bútorok nevei, egy találkozás megbeszélése, életkor, a napközbeni tennivalók. A párbeszédész rész végén négy rövid humoreszk található, ez egy kis betekintést ad az udmurt humorba.

A szövegek után feladatok következnek a nyelvtani rész gyakoroltatására. Az új témákhoz egy feladat van a számnevekre, kettő a helyhatározó esetekre, három az igeragozás ismétlésére. Az egyik nyelvtani szöveg a beszélt témához, „Az én napom” témához kapcsolódik, és a diák a feladat megoldása közben gyakorolhatja az ige állító és tagadó ragozását. Ez jó feladat.

A szerzők minden lecke végén megadnak egy közmondást. Ebben a leckében, mivel a szerzők a hangsúlyt a számnevekre helyezik, a közmondásban is szerepelnek számok (viszont az ige jövő időben áll, amit a diákok még nem ismernek). Sok olyan udmurt közmondás van, amelyben vannak számok és az ige is jelen időben áll, így lehetett volna azok közül választani.

Összegezve azt lehet mondani, hogy a lecke nagyon sok új nyelvtant és szóanyagot tartalmaz, túl sok tematikus csoportra bontva – ez pedig megosztja a diák figyelmét. Sokkal jobb lenne egy témára koncentrálni és végigvinni azt mind a nyelvtan-, mind pedig a szókincstanítás során. A szerteágazó témakör pozitívuma lehetne, hogy a diák sok mindennel megismerkedhet, de nem biztos, hogy az a sok meg is marad a fejében, ha szigorúan követi az anyagban meghatározott sorrendet. Ezek alapján a tanár arra kényszerül, hogy a leckét sok kis egységre ossza fel, saját maga által kidolgozott anyaggal kiegészítve.

4.4. Téma és fókusz

a) **Általános témák.** A könyvben található témákat korábban már felsoroltam. Amint említettem, az első leckékben a sorrend, felépítés jó, utána viszont következetlen, így a figyelem elvész.

b) **Szépirodalmi / fikciós és dokumentum / nem fikciós párbeszéd, történetek, cikkek mindennapi témákról.** A könyvben jellemzően fikciós szövegek találhatók kitalált szereplőkkel. A szövegek hétköznapi nyelven vannak írva, nem tartalmaznak sok neologizmust vagy olyan szavakat, amiket egy átlagos udmurt nem értene. A leckékben és a mellékletben található cikkek újságokból és irodalmi vagy gyerekkönyvekből, illetve más udmurt tankönyvből származnak. Ezek leginkább az udmurtok származásáról, történelméről, folklórjáról szólnak (ld. fentebb).

c) **A bemutatott formákra van/nincs metanyelvi kommentár/megjegyzés.** Sajnos erre a szerzők nagyon kevés figyelmet fordítanak és a tanárnak saját magának kell kidolgoznia kiegészítő anyagot, hogy a tanulók többet gyakorolhassanak és a tanult nyelv más területeivel is megismerkedhessenek. A nyelvtani feladatokból vagy a párbeszédkekből elvétele lehet apró „udmurtosságokat” kiemelni, ezek legtöbbször a nyelvtanra vonatkoznak. Általában ezek érdeklik a tanulókat, de gyakorlatok híján nehezebben tanulhatók.

4.5. A tanítási/tanulási tevékenységek típusai²⁷

Ha csak a tankönyv alapján kellene/lehetne haladni, akkor az egész anyag akár egy év alatt is elsajátítható lenne, de jó eredményekhez nem vezetne: túl kevés a nyelvtani és beszédgyakorlat, nincs hanganyag. A nyelvtan szempontjából ez egy jó tankönyv lenne, ha még több gyakorlatot, feladatot hoznának, akár munkafüzet formájában, akár egy tanári segédkönyvben.²⁸

²⁷ Hogyan zajlik az óra, az óra menete, milyen feladatokat adnak, mire fordítanak nagyobb figyelmet (hallgatás, írás, olvasás, beszéd).

²⁸ Стрелкова, О. Б.: *Кылыыкысэз усьтыса. Дышетон амалтодослыко юртмос* [A nyelvi láda kinyitva. Oktatási kézikönyv]. Ижкар, 2014. Ez a kézikönyv kezdő udmurt nyelvtanulóknak készült – mind a filológiai, mind a nem filológiai irányultságú hallgatók számára. A kézikönyv első részében vannak feladatok az udmurt szókincs eredetének tanulmányozására, a második részben pedig kommunikációs készségek fejlesztésére szolgáló gyakorlatok, kommunikációs játékok szerepelnek. Annak ellenére, hogy a kiadás M. A. Szamarova – O. B. Sztrelkova *Labyr-labyr labyrtom* tankönyvének kiegészítő kézikönyveként is használható, sok esetben az itt megadott gyakorlatok nincsenek összhangban az oktatóanyagban megjelenő témákkal és feladatokkal. A *Кылыыкысэз усьтыса* kézikönyv mégis inkább nem a kezdők, hanem már a nyelvet ismerők számára ajánlott, mert a feladatok sok esetben elvárják legalább az A2 vagy B1 szintű nyelvtudást.

Olvasnivaló rengeteg van benne, viszont azt is jó lenne bővíteni további feladatokkal, akár átvezetve a párbeszédre is. Az olvasásra szánt szövegeket jó lenne hanganyaggal ellátni. A hanganyag nagyon fontos lenne a nyelvtanulás legelején is.

5. Összegzés

Az egész könyvet elemezve megállapíthatjuk, hogy sok hiányossága van. Ez az oktatóanyag leginkább csak mint tankönyvi segédeszköz használható. A fő probléma az, hogy tapasztalatom szerint jelenleg nem áll rendelkezésre olyan tankönyv, amelyből az udmurtot mint idegen nyelvet eredményesen lehetne tanítani a külföldi, felnőtt nyelvtanulóknak. Így a tanár arra kényszerül, hogy sok külön anyagot készítsen. Annak ellenére, hogy a tárgyalt könyv nyelvtani felépítése viszonylag jó, a szókincset és a beszédet fejlesztő része mégis hiányos. Ha a szerzők céljai közé tartozik az udmurt nyelv megtanítása és az udmurt beszéd megértése, valamint a saját véleményalkotásra tanítás udmurt nyelven, akkor ehhez a célhoz megfelelő anyagot is jó lenne kidolgozni a könyvben. Folyamatosan kellene bevezetni az új szavakat, illetve az ismétlő feladatokat, valamint egymásra épülő szövegeket kellene adni. Jelenleg viszont az tapasztalható, hogy ha a teljesen kezdő tanuló egyedül kezd el tanulni ebből a könyvből, néhány lecke után káoszba kerül, elveszik benne. Így a saját tapasztalatom szerint ezt a könyvet csak egy másik tankönyv mellé ajánlanám vagy akkor, ha a tanárnak sok saját anyaga van, amivel ki tudja bővíteni a jelen oktatóanyagot.

Hangsúlyoznom kell, hogy a bemutatott elemzésben említett hibák és hiányosságok nem csökkentik a vizsgált kiadvány általános pozitív megítélését, hiszen ahogy korábban említettem, magam is ezt használom. Célom elsősorban az volt, hogy egy ilyen kísérleti jellegű kritikában szemléltessem, hogy egy modern funkcionális és gyakorlatorientált tankönyvre mekkora szükség van az udmurt nyelv tanításának esetében, még akkor is, ha az udmurt nyelvet tanulók különböző háttérrel (pl. a cirill betűk ismeretével/nem ismeretével) rendelkeznek, és ez nem teszi egyszerűvé egy ilyen koncepció (és azon alapuló tankönyv) kidolgozását.

EKATERINA SUNTCOVA

DOI: 10.52401/fud/2023/24

Nagy Zoltán: Egy folyó több élete.**Hantik és oroszok a nyugat-szibériai Vaszjugán mentén**

ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet –
PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan Kiadó,
Budapest, 2021. 504 l.
ISBN 978-963-414-814-2

1. Nagy Zoltán könyve az új szemléletű finnugor néprajztudomány egyik fontos, iránymutató munkája. A mű első részében a szerző kutatások módszertana, irányultsága megváltozásának kérdését járja körül (*Az én folyóm*, 11–78).

Sajnovics János 1770-ben kiadott *Demonstratio*-ja, Gyarmathi Sámuel 1799-es *Affinitas*-a, és Reguly Antalnak az 1840-es években végzett hatalmas gyűjtőmunkája jelentette a magyarországi finnugrisztika hőskorát. A finnugor történeti-összehasonlító nyelvészet önálló diszciplínaként a 19. század második felében szilárdult meg. Ekkoriban a finnugor társtudományokat is a rokonságeszme vezérelte. A magyar és finn néprajzkutatók – elsősorban Jankó János és a finn U. T. Sirelius – a távoli, oroszországi finnugor népek kultúrájában, életmódjában is a közöset, az ősit, saját kultúrájuk legrégebbi szakaszát keresték – hasonlóan a nyelvi elemek vizsgálatához. Úgy vélték, hogy a rokon népek kultúrája azt az állapotot képviseli, amelyen egykor a magyar és a finn is átesett. Mindenben az archaikusat – és a még archaikusabbat – keresték, s ezt elsősorban a nyelvi legközelebbi, de földrajzi értelemben legtávolabbi, szibériai obi-ugor rokonainknál vélték megtalálni. A kutatók az elképzelt ősi (főleg a halász-vadász) (finn)ugor „alapkultúrát” próbálták rekonstruálni. Szibériát korábban, Nagy Zoltán szavaival élve, egyfajta „kulturális fridsider”-ként látták, olyan helynek, ahol az ősi obi-ugor kultúra napjainkig változatlanul megőrződött.

Ez a nézetrendszer Magyarországon hosszú időre konzerválódott. Terepmunkára magyar és finn kutatók csak a 20. század elejéig jutottak el (a vaszjugániakhoz: Pápai Károly, U. T. Sirelius, K. F. Karjalainen), a Szovjetunió zárt birodalmába külföldi kutató csak elvétve tehette be a lábát (mint például a keletnémet Wolfgang Steinitz, aki az osztjákoknál gyűjthetett). A hírhedt gulag-táborok komi-zürjén és szamojéd rokonaink földjén ölték a rendszer vélt és valós ellenségeit, Mordvinföldön rossz hírű börtönök működtek, ahova a másként gondolkodókat zárták (sőt, a börtönök ma is állnak). 1933-ban egy osztják faluban, Kazimban erőszakkal próbálták megakadályozni a gyerekek internátusba vitelét, a Vörös Hadsereg megtorlásul egész falvakat pusztított el, repülőről bombázták a településeket. Bűnbaknak a sámánokat

kiáltották ki, a sámánizmust ezután halálbüntetéssel sújtották. – Ilyen helyekre nyilvánvalóan nem engedték be a külföldieket.

Mivel a kutatók nem mehettek terepmunkára, figyelmük elsősorban a hagyatékok, a századfordulón gyűjtött anyagok feldolgozására irányult (a nyelvészetben is, de a néprajzban még erősebben). Az oroszországi rokon népek kultúrája egyfajta „holt”, múlt századi kultúrává merevedett, ez tovább erősítette a fentebb felvázolt nézetrendszert.

A helyzet a szovjet birodalom bukása után gyökeresen megváltozott. 1990-től ismét lehetett terepre utazni, a külföldi tudósok (viszonylag) szabadon betehették a lábukat az országba (habár még a közelmúltban is komoly logisztikai feladatot jelentett az expedíciók megszervezése). Megszűnt az uráli nyelvek és kultúrák „holt” státusza. Folytatódnak a hagyatékok és szövegfeldolgozások (ld. például Csepregi Márta és Sipos Mária rendkívül fontos munkáját), de ezek mellett újra friss információkhoz is lehet jutni. A kutatók hosszabb-rövidebb időt terepen töltve együtt élnek a helyiekkel. Itt említem meg Ruttikay-Miklián Eszter munkásságát, aki közelről ismeri a szinjai hantik világát, hiszen régóta közöttük él. Ahogy ő fogalmaz: „Én úgy döntöttem, hogy belépek a hanti világba. Kutatóból feleséggé, menyé, sógornővé, szomszédasszonnyá, vendégből háziasszonnyá, magányos idegenből szinjai hanti gyermek anyjává, ösztöndíjasból háztartásbelivé váltam” (*Testi-lelki rokonság: A szinjai hantik rokonsági csoportjai*, 2012. 7. oldal).

Míg az oroszországi kutatók nagy része továbbra is a tradicionális értékek kutatását tartja fontosnak, s a városi életmódot csak értékvesztésnek, a két kultúra harcának tekinti, addig az újabb magyar generáció – az angolszász értelmezési kereteket elsajátítva – a jelenkutatásokra helyezi a hangsúlyt. Ha a „szibériai népek életét kizárólag a tradicionális életformával kapcsoljuk össze, akkor nemcsak Szibéria lakosságának túlnyomó része marad ki a kutatásokból, de az északi kisépekhez tartozó emberek jelentős része is” (23. oldal). Az archaikus kultúrát fókuszba állító irányzatot erősíti az északi őshonos kisépek definiálása is: azok sorolhatók ide, „akik őrzik tradicionális életmódjukat, háztartásukat és gazdálkodásukat” (24).

A másik irányzat képviselői a modern, a városi életet is vizsgálják. Nagy Zoltán adatai szerint Szibériában 1955 és 1975 között 800 város jött létre, mára már a manysik közel 60%-a városban lakik. A statisztikák szerint a hantiknak csupán 8%-a folytat tradicionális életformát (ez nagymértékben összefügg persze a nyelvvesztéssel). A vizsgálatok az etnikai szemlélettől egyre inkább eltolódnak a területi felé, a múlt helyett a jelen vizsgálata kerül fókuszba. Az új témák között szerepel a városi táj, a tisztaság/tisztátalanság, az alkoholfogyasztás. Szibéria ma már nem a magyar őstörténet része, hanem

önálló kutatási terület. A nyugati kultúrantropológusok előtt is megnyílt Szibéria, s a magyar kutatók is egyre több nemzetközi, nem finnugor fórumon tudják publikálni eredményeiket. Ezt a folyamatot írja le Nagy Zoltán diszsertációja első fejezetében. Összességében úgy lehet fogalmazni, hogy a finnugor néprajzkutatásokban az utóbbi évtizedekben végbement erőteljes paradigmaváltás következményeként a „finnugor népek néprajza” helyébe a „finnugor nyelvű népek néprajza” definíció lépett. Ez a látszatra apró módosítás valójában gyökeresen új szemléletet takar. Az új típusú Szibéria-kutatás új generációjának meghatározó személyisége Ruttkay-Miklián Eszter, Mészáros Csaba és Horváth Csilla mellett Nagy Zoltán is.

Nagy Zoltán többször járt terepmunkán az osztjakoknál. Első ízben 1992-ben, még „zöldfülű” hallgatóként, akkor még „hagyományos” módon, folklórszövegeket gyűjtve, az archaikus életmód egzotikusságától elbűvölve. 1998-ban már látta, hogy a Vaszjugán vidéke nem valamiféle „egzotikus Eldorádó”, hanem „egyértelműen periféria, az oroszországi társadalom marginalizálódott peremvidéke” (26). Ekkorra a helyi hanti kultúra szinte elenyészett, nyelvüket már csak az idősebb generáció néhány tagja beszélte, nosztalgiával idézték fel a „rég szép időket”.

Nagy Zoltán részletesen leírja terepmunkamódszerét. Már az első alkalommal is közel került az őt befogadó családhoz, kapcsolatuk a második – szokatlanul hosszú idejű, hét hónapos – otlíte során elmélyült, szinte fiuknak tekintették őt a háziak. Ennek a szoros kapcsolatnak előnye és hátránya egyaránt volt: az együttélés során nagyon jól megismerte a helyiek mindennapi életét, ez viszont egyfajta „beszűküléshez” (az oroszok kerüléséhez) és talán a kutató objektív, távolságtartó attitűdjének feladásához, vagy legalábbis meggyengüléséhez vezetett.

Nagy Zoltán 2001-ben ismét visszatért a Vaszjugán vidékére, de ezúttal tematikus gyűjtési célokkal, a vadászat kutatását tekintette fő céljának. 2008-ban és 2012-ben szélesítette ki kutatási területét a kitelepítések vizsgálatával és az olajbányászat szerepének feltárásával. Ekkor vált teljessé paradigmaváltása. Több Vaszjugán menti településen is kutatott, a helyi társadalom egyre szélesebb körének életét vizsgálta, és levéltári kutatásokat is végzett. Fontos váltás volt az is, hogy megismerte a többségi oroszok véleményét a hantikról (ami egyébként lesújtó: primitívek, tisztátalanok, alkoholisták). Ez a nézőpont tudomásom szerint eddig nem jelent meg a finnugrisztikában.

Nagyon érdekes a kutató viszonyulása a hanti nyelv vaszjugáni dialektusához. A magyar néprajzkutatók egyik nagy erénye és előnye, írja Mészáros Csabára hivatkozva (39), hogy megtanulják a helyiek nyelvét. Így tett Reguly Antal, Schmidt Éva, Csepregi Márta és Ruttkay-Miklián Eszter is. Nagy

Zoltán is elsajátította ezt a dialektust, ám a helyiek nem vagy csak rosszul beszélték ezt a nyelvjárást, sőt, még azok sem szívesen használták, akik erre képesek lettek volna, így a mindennapok társalgási nyelveként maradt az orosz. A kisebbségnek ez a meghasonlott állapota, az anyanyelv szégyellése az orosz többségi társadalom „jóvoltából” alakult így hosszú évszázadok során. Mára az oroszországi kis nyelvek presztízse drámaian lecsökkent, ezek a nyelvek kiszorultak a tágabb közösségi használatból. A városi lét nyelve az orosz, a magasabb iskoláké szintúgy. Paradox módon csak az elmaradottabb körülmények között élő, iskolázatlan lakosság őrzi – még úgy-ahogy – a nyelvét. (Minderre később még visszatérek.)

Mi, nyelvészek azt tanultuk és azt tanítjuk, hogy ami korábban lapp, cse-remisz, vogul, osztják volt, az most már számi, mari, manysi, hanti, azaz e nyelvek és népek belső nevét illik (sőt kell) használni, mert a külső nevek de-honesztáló jellegűek. Az én generációm még általában a külső neveket használja, de írásaimban, előadásaimban én is mindig megjegyzem, hogy ebben a legcsekélyebb mértékben sincs semmiféle lenézés, semmiféle pejoratív árnyalat. Örömmel olvastam, hogy a terepen hosszú időt töltött Nagy Zoltán azt írja: „A Vaszjugán mentén egyetlen esetben sem találkoztam azzal, hogy valaki – ahogy a szakirodalom alapján elvárnánk – sértőnek tekintette volna az osztják elnevezést, és helyette a hantit preferálta volna. Kizárólag a megyeszékhelyen, Tomszkban, itt is értelmiségiként élő vaszjugáni hantikkal beszélgetve hangzott el ez a gondolat” (50). Nagy Zoltán részletesen leírja, hogy kik, mikor használják az *osztják*, *hanti*, *vaszjugáni hanti* népnéveket – árnyalva és pontosítva a tankönyvek leegyszerűsítő képét. A hivatalosságok ezt a helyzetet még tovább bonyolítják, például a Jugán menti lakosok egyikének személyi igazolványában a *jugányec* szerepelt nemzetiségként. Szomorú, hogy Novij Vaszjugán hivatalos honlapján nyoma sincs annak, hogy a településen osztjások/hantik is élnek...

Bármelyik szakkönyv fontos kérdése: kiknek szól? Ha nagyon szakmabelieknek, akkor sok fogalmat nem kell megmagyarázni. Ha nem csak a szakma művelőinek, akkor célszerű (elegáns) ezt megtenni. Nagy Zoltán értekezése, úgy vélem, egyszerre szól a néprajztudomány szakavatott művelőinek (benne rengeteg szakirodalmi hivatkozással, a szakterület számos részterületére való utalással), szól a finnugristáknak (evidensnek tekintve bizonyos kérdéseket) és szól a „művelt nagyközönségnek”, hiszen sokan élvezettel olvassák majd kitűnő leírását egy ismeretlen vidék ismeretlen népéről. Ezeket a célközönségeket természetesen nem könnyű közös nevezőre hozni. Az első fejezet hiányosságának tartom, hogy az elején nem mutatja be az osztjásokat. Van ugyan az előszó első oldalán egy lábjegyzet, melyben megemlíti, hogy a

magyarral igen közeli rokonságban állnak, ma 31 ezren vannak, és három közigazgatási területen élnek, de emellett jó lett volna bemutatni, hol foglal helyet az osztják a finnugor nyelvek között (akár a hagyományos családfa-ábrázolással, akár más szemléltetéssel) és lehetett volna a magyar–osztják nyelvrokonságról is röviden szólni. Az „igen közeli rokonság” kitétel a nem finnugristák szemében esetleg téves következtetésekre vezet. Nem közeli ez, hanem igencsak távoli, hiszen egy szót sem értünk az osztjások beszédéből (sem), de a vogulok után mégiscsak ők a legközelebbi nyelvrokonaink – de ez a rokonság nem látható, nem hallható, csak nyelvtörténeti módszerekkel fejthető fel. Érdeemes lett volna azt is bemutatni, hogy a harmincezres népesség sok-e vagy kevés finnugor vonatkozásban (a 17 oroszországi kis finnugor nép közül a 8. legnagyobb, a 60 fős vót, vagy a kétszázegynéhány fős enyeczhez képest akár soknak is tekinthető; Oroszország kétszáz etnikuma közül a 60. helyen áll).

A disszertációban többször szóba kerül a vaszjugáni hantik nyelve, előkerülnek a vahiak (amikor Nagy Zoltán „hűtlen lett” vaszjugáni családjához, a vahiakhoz ment át egy rövid időre), és néhol felbukkannak a kazimiak is. A nem finnugristáknak általában kevés információja van arról, hogy az osztják (és vogul) nyelvjárások fogalma teljesen másképp értelmezendő, mint mondjuk, a magyar dialektusoké. Az osztják nyelvjárások nagyon tagoltak. Három nagy csoportjuk van: az Ob torkolatvidéke környékén beszélt északi (aldialektusai: obdorszki, szigvai, muzsi, színjai, suriskari, serkali, kazimi); az Irtis torkolatától keletre, az Ob középső folyása mentén beszélt keleti (alnyelvjárásai: szalimi, szurguti, vartovszkojei, vahi, vaszjugani); és a mára már kihalt déli (ide az irtisi, kondai, gyemjankai és nizmami tartozott). Az egyes nyelvjárás csoportok (sőt, néhol az alnyelvjárások) beszélői általában nem vagy csak nagyon nehezen értik egymást.

2. Az új típusú Szibéria-kutatás, mint fentebb szó esett róla, területi, és nem etnikai nézőpontú, és a jelenkor vagy legalábbis a közelmúlt eseményei iránt érdeklődik, nem pedig az archaikus múlt emlékeit kutatja. Ez a törekvés nagyon szépen tetten érhető Nagy Zoltán könyvének „gyakorlati részében”.

A mű második fejezete *A kitelepítettek folyója* címet viseli (79–172). A Vaszjugán mellé száműzöttek története egyetlen finnugor kézikönyvben, tankönyvben sem szerepel, sőt, tudomásom szerint az elmúlt évtizedek finnugor néprajzi összefoglalói sem foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Holott, mint ebből a fejezetből megtudhatjuk, a 20. század közepén lezajlott folyamatok gyökeresen átformálták az osztjások identitását és viszonyát a többségi társadalomhoz, s ekkor változott meg radikálisan az életük, és ezáltal az életmódjuk

is. Nagy Zoltán ezeknek a folyamatoknak a pontos feltérképezését tűzte ki céljául.

A kitelepítések 1930-ban kezdődtek, és csak Sztálin halála után, 1953-ban értek véget. Az erőszakos lakhelyváltások egyik legjelentősebb célpontja a Narimi Határterület volt, amely a mai Tomszki megye északi részét és a Hanti-Manysi Autonóm Körzet déli területét foglalta magába. Ide már 1835 és 1900 között telepítettek köztörvényes bűnözőket, majd néhány évtized múlva a sztálini időkben elkezdődtek az osztály- és etnikai alapú kitelepítések. Alapvetően három réteget fosztottak meg lakóhelyüktől, jogaiktól – és sokakat életüktől is. Kezdetben a kulákoknak nyilvánított parasztokat telepítették ide (ezek javarésze egyszerű középparaszt volt; Magyarország 50-es éveiből is ismert a zsíros hasznót húzó kulák, a „nép ellensége”). Utána jöttek a kollektív bűnösség elve alapján az egyes etnikumok képviselői (a Vaszjugán mellé főleg németek, kisebb mértékben észtek, lettek, litvánok kerültek), és végül „természetesen” a politikailag veszélyes elemek.

A kitelepítettek számáról csak becslések vannak. Nagy Zoltán kb. 350–500 000 fővel számol a narimi körzetben, ez a összes szovjetunióbeli kitelepítettnek 10–15%-a lehet (csak 1942-ben 16 ezer németet költöztettek ide). A kitelepítetteket borzalmas körülmények fogadták. Alig volt ruhájuk, nem vihetek magukkal semmit, sokszor télen is egyszerűen csak kidobták őket a hóval borított lakatlan területekre, mindössze egy fejszét és egy fűrész adva nekik. A szerencsétlen sorsú emberek maguk építettek kezdetleges veremházakat. Táplálék hiányában nagyon sokan éhen haltak (csak lisztet kaptak, amit vízzel keverve ettek, ittak meg; sokszor csak labodát tudtak enni igazi étel helyett). A területnek csak 0,3%-a volt művelhető, a többi erdő és mocsár volt. Becslések szerint az ide kerültek fele-harmada hunyt el. Nagy Zoltán több megrázó példát is idéz, álljon itt ebből csak egy: egy árvaház 825 gyermekének 323 kabátja, 195 pár téli és 302 pár nyári cipője volt...

A kitelepítésnek súlyos demográfiai következményei (is) lettek. Az ide kényszerítettek létszáma a korábbi lakosság 15–20-szorosa volt, a hantik aránya a megye területén 0,07%-ra esett vissza, de az összes őslakos nép aránya is csak 0,4%-ot tett ki (hasonló folyamatok zajlottak le az olajbányászat miatt is). A Vaszjugán mentén a 14 őslakos település mellé 1933-ra 114 újat hoztak létre.

Nagy Zoltán disszertációjában három kitelepített életútját mutatja be, egy idős férfit és egy éltes házaspárét, de emellett bemutatja az osztályok nézőpontját is: mit adott nekik és mit vett el tőlük a kitelepítés, milyen előnyökkel és hátrányokkal járt ez számukra, és hogyan ítéli meg őket az utókor. Lakóterületükön nagyon sok új falut hoztak létre, elvéve az őslakosok halász- és va-

dászterületét, rájuk erőltetve egy gyökeresen más kultúrát. Ahogy Nagy Zoltán írja: a visszaemlékezésekben „mintha a kétféle [a helyieké és a kitelepítetteké] vetélkedne egymással. [...] Pedig valójában a két történet nem áll szemben egymással, hanem kiegészítik egymást. Valójában nem konkurensei, hanem sorstársai egymásnak” (105).

Nagy Zoltán négy szempont alapján elemzi a két csoport egymáshoz való viszonyát. Az első szempont a sztereotípiák halmaza. Az őslakosok és a kitelepítettek kapcsolatát minden esetben harmonikusnak, békésnek írták le. Persze, sokszor tetten érhető az ide kerültek „európai felsőbbrendűsége”: a helyieket elmaradottnak, iskolázatlannak látták, külsejükre rácsodálkoztak, vallásukat nem értették – ők pedig az európaiakat ügyetlennek, a természetben elveszettnek tartották. Sőt, eleinte a hivatalos propagandának bedőlve, bűnözőkként tekintettek rájuk, félték tőlük.

A második fontos szempont a segítségnyújtás. A kitelepítettek közül sokan az osztjásoknak köszönhették, hogy túléltek a rettenetes körülményeket. Az őslakosok segítettek nekik házat építeni, rendszeresen megosztották velük halász- és vadászzsákmányukat, ruhákat varrtak nekik. Ez mind az arrafelé természetes, kötelező vendégszeretetre, az elesettebbek segítségének magától értetődő ösztönére megy vissza. Az osztjások önzetlen segítése annál is inkább felértékelődik, mert nekik is alig volt mit megosztani. Az egymás mellett élés néhány esetben együttéléshez vezetett: a kitelepített nők egy része osztják férfihoz ment feleségül. És ahogy a vegyes házasságokban lenni szokott, a gyermekek sokszor csak oroszul tanultak meg. (Erre később még visszatérek.) Az osztjások segítettek a szökni akarókat is, hiszen ők jól ismerték a terepet. Ezeknek a szökéseknek csak kis hányada volt sikeres.

Végző soron a kitelepítésekkel az osztjások is rosszul jártak. Földjüket elvették, erdeiket kivágták, a túlszűfolt terület eltartóképesége lecsökkent, a hagyományos halász-vadász életmódot nem, vagy csak sokkal nehezebben tudták folytatni. Az őslakosok elszegényedtek, az őket körülvevő természet pusztulásnak indult.

A kitelepítések története, az emberi sorsok a Szovjetunió bukása, a szólás-szabadság megszületése óta az emlékezetpolitikában erősen jelen vannak. Sorra avatnak szobrokat, emlékkereszteket, archívum jött létre, az ottani eseményekre helytörténeti projekt épült rá. De ebben az emlékezetpolitikában az osztjások nincsenek jelen, a kitelepítések története nem róluk szól, a visszaemlékezésekben, irodalmi alkotásokban gyakorlatilag fel sem bukkannak. Múltjuk súlytalanná vált, emlékezetük nincs, korábbi életmódjukkal együtt annak nyomai is eltűntek. Nincs érdekérvényesítő szerepük, a helyi politiká-

ba sem tudnak beleszólni, identitásuk gyenge. Ahogy Nagy Zoltán fogalmaz: a nép láthatatlanná vált.

Nagy Zoltán helyesen látja, hogy a vegyes házasságok nyelvvesztéshez vezetnek. A vegyes házasságok számának emelkedése az egyik legbiztosabb módja az őslakosság asszimilálásának. Talán erről érdemes lett volna egy (rövid) kitekintést adni, bemutatva az osztályokra (is) jellemző tendenciákat.

Az identitásvesztéssel szorosan összefügg a nyelvi presztízs, ezek egymást erősítő folyamatok. A kisebbségi létben tengődő őslakosság nyelve már régóta visszaszorult a családi térbe, nincsenek jelen a közösségi élet szinterein, nem lehet vogulul házasságot kötni, nem lehet mordvinul ügyvédet fogadni, nem lehet vepszül orvoshoz menni stb. Anyanyelvük, úgy érzik, csökevényes, nem alkalmas a közösségi nyelvhasználatra, ez csak szégyellnivaló képződmény. Az orosz többségi társadalom erre évszázadok óta ráerősít, az őslakosokat sokfelé „félnyelvűeknek” nevezik. A szovjet, majd orosz iskola-rendszerben csak alapfokon lehet használni a kisebbségi nyelveket, nem épült ki az anyanyelvek intézményrendszere, nincsenek szaknyelvek (kivételt képez a nyelvtudomány és az anyanyelvi tanárképzés). A nyelv visszaszorulása az identitás meggyengülésével jár, ez pedig a nyelv presztízsének további csökkenéséhez vezet. Ördögi kör, amelyből nem lehet kilépni.

3. A harmadik fejezet egy olyan témával foglalkozik, amely az utóbbi időben a finnugrisztikának (is) fontos kérdésévé vált, hiszen messzeható társadalmi és nyelvi vonatkozásai vannak. Ez a téma a kőolajkitermelés „áldása és átka” (*Az olajbányászok folyója*, 173–230).

A kőolaj- és földgázkitermelés Szibériában 1953-ban indult el. Ez az iparág az orosz gazdaság kulcságazata, Oroszország a világ legnagyobb olaj- és második legnagyobb földgázkitermelője, az orosz export háromnegyedét az olaj és a gáz teszi ki (az orosz gáztól való függőség szomorú aktualitását manapság a saját bőrünkön is megtapasztalhatjuk). A kitermelés fő területe a Hanti-Manysi és a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet. Az egykor ide érkező olajbányászok magukat egyfajta pioníroknak tekintették, akiknek lakhatóvá kellett tenni a tajgát. Narratívájukban megjelenik az olajbányász-romantika minden eleme, melynek központjában a kegyetlen, vad természettel, az időjárás viszontagságaival harcoló hősies pionír áll. A róluk szóló versekben, dalokban nem nehéz észrevenni a hajdani szocialista embertípus megtestesítőjét. Az őslakosoknak ebben a narratívában nincs helye, a betelepülők mintha tudomást sem vettek volna az őslakos népekről.

A kőolajbányászat antropológiai kutatása viszonylag új terület. Számos új vizsgálati téma született, új módszertannal. Ilyen téma például a migráció ha-

tása, a természet megváltozásának következményei, az ökológiai mozgalmak szerepe, a kései kolonializáció. Ezek mind a bevezető részben említett új típusú, nem (csak) etnikai alapú Szibéria-kutatás témái. Nagy Zoltán könyvében ezen kérdések egy részét járja körül, elsősorban a modern, angol nyelvű szakirodalomra támaszkodva.

A kitermelés ellentmondásosságát „kőolaj-átok” néven szokták emlegetni. Ennek lényege, hogy míg az olaj és a gáz bizonyos (állami és magán-) csoportoknak hatalmas hasznot hajt, addig az a helyieknek szinte csak bajt és megpróbáltatást okoz.

Nagy Zoltán vitába száll Florian Stammlerrel, aki szinte harmóniában próbálja meg láttatni az olajbányászok és az őslakosok viszonyát. Tény, hogy az őslakosokra amúgy is jellemző „elkerülés-politika” itt is sikeresnek tűnt egy ideig, amíg volt hova visszavonulni, s nem kellett felvállalni a konfliktusokat. Ehhez járult a saját érdekek háttérbe sorolása, a nemzeti érzés elfogadása, erősítése. Már a gorbacsovi időkben szerveztek tiltakozó akciókat, ekkor még kevés eredménnyel. Jelcin alatt voltak a legsikeresebbek az olajjellemző mozgalmak. A putyini rendszerben, az államhatalom és az olajüzlet erős összefonódásában már szinte semmilyen valós jog nem illeti meg őket.

Nagy Zoltán szerint az őslakosok egyértelmű vesztesei a kitermelésnek. Esettanulmányában Novij Vaszjugan és Ozernoje példáján keresztül mutatja be a kitermelés hatásait. Ezen a területen viszonylag békés együttműködés alakult ki az őslakosok és az olajbányászok között, a helyiek az orosz boltokban tudtak vásárolni, és segítették őket a közlekedésben is. A mérleg egyik serpenyőjében a falu fejlesztése áll: a korábban majdnem elnéptelenedett település fejlődésnek indult, a kőolajkitermelő vállalatok némi pénzt visszacsepegtetve iskolát, óvodát, lakóházakat, művelődési házat építettek, egészségközpontot, rádióállomást hoztak létre. A település lakói álláslehetőségekhez jutottak, de szinte kizárólag az olajiparban.

A mérleg másik serpenyőjében a negatív hatások állnak, s ezek jóval súlyosabbak, mint a hasznok. Az őslakosok előtte hagyományos környezetben, viszonylag egészséges ökológiai viszonyok között éltek, de ez az állapot igen gyorsan megváltozott. Földjeiket beleegyezésük nélkül kisajátították, erdeik egy részét kiirtották. Az autóutakat, vasutakat áteresztő nélkül építették meg, ez árvizeket, nagy területek elmocsarasodását okozta. A légközi szennyezettség, a kén- és nitrogénvegyületek aránya igen magas. Az évente ezres nagyságrendű (!) csőtörések következtében nagyon nagy a felszíni és a talajvizek szennyeződése (néhol 16-szorosa a megengedettnek). Nagy Zoltán felidéz egy esetet a 90-es évekből, amikor egy nagy csőtörés következtében egyszerre 20.000 köbméter olaj folyt el, és 40 cm olajréteg állt a mocsarak tetején. A

súlyos szennyezettség hal- és madárpusztuláshoz vezet, de megsínylik a rének, a jávorszarvasok és egyéb állatok is. Az erdőirtások, a vadászterületeken átvezető útépitések, a motorizáció és a nagy zaj következtében az állatok vándorlása megszűnt, mára már a rén-, coboly- és nyércállomány is vészesen megcsappant. (A réneket helikopterekből is lövik az orvvadászok.)

Mindez együttesen a hagyományos vadászterület, azaz végső soron a tradicionális életmód feladásához vezet. Beszűkült a szakrális táj, összeomlott a hagyományos vallás is. Ezek eredménye a kényszerű népességmozgás: az őslakosok beköltözése a falvakba, városokba, ami a lelki egészség megromlásához vezet, erősödik az alkohol- és drogfogyasztás, növekszik a bűnözés, egyre több az öngyilkosság. A munkanélküliség gyors lumpenizációhoz vezet.

Nagy Zoltán hangsúlyozza, hogy a Tomszki terület északi részén, az általa vizsgált Novij Vaszjugán környékén ezek a folyamatok nem olyan erősek, mint a délebbi, a kitermelésbe jobban bevont területeken, tehát bizonyos mértékig el lehet fogadni Stammler elméletét a békés egymás mellett élésről. De ő is hangsúlyozza, hogy az itt élő „megtört nemzedéknek” már régóta nincs meg a hagyományos kultúrája, identitása. Azt hiszem, ezek a negatív folyamatok olyan erősek, hogy itt már nem etnikumok békés egymás mellett éléséről van szó, hanem az őslakosság eltűnéséről, identitásuk teljes és végleges feladásáról.

Nagy Zoltán röviden utal rá, hogy az őslakosok a sok szenvedésért némi kompenzációt, olajfílléreként kapnak. Ennek van egy furcsa következménye: a statisztikákban nő a terület finnugor lakosságának létszáma. Míg például a mordvinok száma az 1989-es 1.154.000-ról 2010-re 744 ezerre esett vissza, vagy a votjákoké 746 ezerről 552 ezerre, nem beszélve a karjalaiak megfeleződéséről (131.000 > 61.000) stb., addig a nyugat-szibériaiak létszáma a következőképpen alakult: vogulok: 8.500 (1989) > 11.400 (2002) > 12.300 (2010); osztjákok 22.500 (1989) > 28.700 (2002) > 30.900 (2010); nyenyecsek: 34.700 (1989) > 41.300 (2002) > 44.600 (2010). Tudjuk, hogy az oroszországi népszámlálások adatai torzok (sokszor egyenesen hamisak), de az ilyen mértékű, az általános tendenciáknak (21 év alatt az uráli népek létszáma 30%-kal apadt) gyökeresen ellentmondó növekedés több mint furcsa. Ennek hátterében éppen az előbb említett kompenzáció áll. Úgy tűnik, a kitermelés sokmilliárdos hasznából juttatott „olajfíllérek” elegendő vonzerőt jelentenek sok embernek, az ő végtelen nyomorúságukat még ezek az összegek is enyhíthetik, így – emberileg teljességgel érthető módon – egyre többen vallják magukat az őslakosság képviselőinek, legalábbis papíron. Az anyanyelvre vonatkozó adatok azonban egyértelműen megmutatják, hogy szó sincs itt valódi, belső népességnövekedésről: az osztjákoknak 2002-ben még

47%-a használta anyanyelvét, 2010-re ez a szám 31%-ra esett vissza. Hasonló folyamatok játszódtak le a nyenyecéknél (76% > 49%) és a voguloknál is (24% > 8%!). (A 2002-es népszámlálás adatai szerint az oroszországi finn-ugor közösségek összességében 71%-ban vallották azt, hogy használják az anyanyelvüket, ez a szám 2010-re 60%-ra csökkent.)

Hasonlóképpen nemcsak identitás-, hanem nyelvvesztéshez vezet a városokba való beköltözés is. Azoknak, akik egész életüket ősi környezetükben éltek, a nagyvárosokba költözés feldolgozhatatlan sokkot jelent. Anyanyelvük visszaszorul a legszűkebb családi környezetbe, az orosz nyelv veszi át a hatalmat. Az urbanizáció – hasonlóan az iskolázottság kérdéséhez – egyrészt természetesen az életszínvonal emelkedésének záloga, másrészt ugyanakkor az eloroszosítás és eloroszosodás legbiztosabb útja.

4. A disszertáció negyedik része (*Az osztjások folyója*, 231–346) az „osztjáság” mint életforma két sztereotípiáját, az erdőmotívum és az alkoholfogyasztás jelenségét járja körül, ennek kapcsán a hagyományos életmód megszűnésével járó negatív folyamatokat elemzi. Az erdő szimbolikus válaszvonal az oroszok és az osztjások között. Az erdő, a tajga az osztjások életmódjának elválaszthatatlan, immanens része, míg az oroszok csak benne élnek. A nem osztják lakosság számára az erdő a civilizáció ellentéte. Az „igazi osztják” fáradhatatlanul halászik, vadászik, de a faluban ellustul, megbetegszik. Az osztjások nemcsak tisztelik és becsülik az erdőt (például nem hagynak szemetet maguk után), de az is nagyon fontos, hogy a vadászházak készleteit mindig feltöltik az utánuk jövőknek, akik bármikor szorult helyzetbe kerülhetnek. Fát vágnak, gyufát, petróleumot készítenek be, némi ételt hagynak a kunyhóban. Ennek elmulasztása bűnnek számít.

A vadászat az osztjások számára életforma, az oroszoknak megélhetés. Az őslakosok csak annyi vadat ejtenek el, amennyire szükségük van, nem hárcsolnak, nem pusztítanak feleslegesen, megvetik az orvvadászokat. Az oroszok sokszor a vadászat ürügyén járnak az erdőbe inni, mulatozni. Az osztjásoknál éppen ellenkezőleg, az erdő a józanság, a munka terepe.

Köztudott, hogy az északi népek egyik legnagyobb problémája az alkoholfogyasztás. „A vodka mindent áthat a hétköznapiaktól az ünnepekig, a munkától és a pihenéstől a magán-, az állami és a vallási rítusokig” – írja a szerző (205). Privnyeva 2005-ös tanulmánya szerint az észak-szibériai területek regisztrált alkoholistáinak száma 12–20-szorosa az országos átlagnak. Az itt várható életkor 10–15 évvel alacsonyabb, a férfiak mindössze 45, a nők 55 éves korukig élnek. (Ebben szerepe van a dohányzásnak is, ahogy Nagy Zoltán írja, a cigizés a férfiidentitás része, minden osztják dohányzik.)

Az őshonos népek alkoholfogyasztásának antropológiai vizsgálata újszerű kutatási téma, Magyarországon ezzel az elsők között foglalkozott Nagy Zoltán. Dolgozatában rendkívül alapos – és elszomorító – képet fest a szibériai viszonyokról.

A vodka a férfiidentitás része, de a nők is isznak, emiatt sokszor veszélybe kerül a család ellátása. Sajnos, nemcsak a tiszta vodkát isszák, hanem a házilag pancsolt szamogont és borzalmas alkohorpótlékokat is, kölnit, ablaktisztítót, ragasztót, sőt, ahogy a dolgozatból megtudhatjuk, még a kenyérre kent cipőpasztából is képesek bódító szert kivonni. Ez a pancsolás egész Oroszországra igaz, például 1994-ben 55 ezren haltak meg alkoholmérgezésben. Az osztjások ivásai többnaposak, akár kéthetes periódust is képesek végigvédelni, s csak akkor hagyják abba, ha elfogy a pénzük. Nagy Zoltántól szomorú történetet olvashatunk: a piacra menő osztjásokat a kereskedők leittatták (régén is és most is), egész éves zsákmányukat, prémkészletüket elkötyavetyélték vodkára. Amióta a helyiek pénzben kapják a juttatásaikat, gyakran az egészséget egyszerre elisszák, egy osztják például egyszer egy motoros szán árát döntötte magába. Mindez természetesen eladósodáshoz, elszegényedéshez vezet. Emiatt (is) tartják az oroszok az őslakosokat végletesen lumpenizálódott, lecsúszott alakoknak – sokszor nem alaptalanul.

Az alkohol az őslakosokból (is) a legrosszabbat hozza ki. Nagymértékben megnőtt a gyilkosságok és öngyilkosságok száma. Nagy Zoltán jónéhány tragikus példát hoz, ezek közül csak egyet említek: egy asszony férje, veje, középő fia alkohol okozta balesetben halt meg, a legnagyobb gyermek pedig egy vodkagőzös vita hevében megölte a legkisebb fiút.

A kilencvenes-kétezres években az oroszok nagymértékben népszerűsítették a sört, hátha így sikerül visszaszorítani a vodkafogyasztást. Az osztjásoknál ez a kísérlet nem sikerült.

Egy pillanatra még visszakanyarodok a statisztikákhoz: az őslakosok, írja Nagy Zoltán, kevesebbet fogyasztanak, mint az oroszok, mert sokkal ritkábban isznak. Ritkábban, de akkor minden ön- és társadalmi kontroll nélkül, beláthatatlan következményekkel. Lecsúszásukért, lumpenizálódásukért – és tegyük hozzá, a nép kihalásának felgyorsulásáért – nagymértékben az alkohol a felelős. A hajdani osztják falvak a lumpen elemek gyűjtőhelyévé vált. Egyedül az erdő, az erdei munkavégzés, a vadászat maradt meg „tisztá” helynek, itt nem szabad alkoholt fogyasztani.

Nagy Zoltán könyve 214. lapján ír arról, hogy a Vah folyó mentén egy „álomlátó asszony látomása alapján revitalizációs vallási mozgalom indult, amelynek céljai között szerepelt [...] az oroszok hatásainak minimálisra csökkentése. Ennek elérését erkölcsi megújulás és intenzív áldozati gyakorla-

tok formájában képzelték el, amelynek igen fontos eleme volt az orosz életmódot képviselő dohányról és alkoholoról való lemondás.” Ez a mozgalom nem terjedt tovább, sikertelennek bizonyult. – Ez némiképp párhuzamba állítható Lars-Levi Laestadius 1845-ben Lappföldön indított vallási mozgalmával, melyben híveitől erkölcsileg igényes, tiszta életet és antialkoholizmust követelt. (A lappok akkortájt legalább annyira szenvedtek az alkohol káros hatásaitól, mint az osztjások.) Laestadius mozgalma sikeresnek bizonyult, a mai napig a finn evangélikus-lutheránus egyház egyik jelentős irányzata.

5. A disszertáció utolsó, ötödik fejezetében (*A „hantik” folyója*, 347–412) a szerző azt vizsgálja, mennyire vannak jelen az osztjások a kulturális és politikai terekben. Nagy Zoltán itt is hangsúlyozza az osztják és a hanti különbségét. Orosz szóhasználatban az osztják elsősorban életmód-kategória, míg a hanti etnikum. Előbbi nem jelenik meg a hivatalos fórumokon, a törvénykezési szóhasználatban, csak az utóbbi.

(Itt jegyzem meg, hogy számomra eléggé zavaró volt a disszertáció egészében, hogy a szerző az *osztják* szót szinte mindenütt idézőjelek közé tette. Ezt megindokolta írása elején, de ennek ellenére sokszor kellett emlékeztetnem magam, hogy itt az idézőjel voltaképpen nem is idézőjel. Talán szerencsésebb lett volna ettől a gyakorlattól eltekinteni, s szükséges esetben megmagyarázni a népnév-használatot.)

Az osztjások azért sem tudnak önérdékeket hatékonyan megfogalmazni, mert őket az oroszok elsősorban szegény, deviáns, lumpenizálódott halmaznak tekintik. A kulturális, politikai, gazdasági érdekérvényesítés egyedüli útja az egzotizmus felvállalása, annak hangsúlyozása lenne. Nagy Zoltán ebben a fejezetben azokat a kitörési pontokat veszi sorra, amelyek révén az osztjásoknak sikerülhetne érvényesíteni érdekeiket. Előbb párhuzamot von a területen élő, magukat sikeresen „egzotikusnak” beállító evenkikkel, s megállapítja, hogy velük szemben az osztjások életmódja, kultúrája a helyi többségi társadalom ingerküszöbét nem üti meg, nem eléggé egzotikusak, nem eléggé látványosak. Annak ellenére sem, hogy vannak biztató, de gyengécske kísérletek erre: honismereti projekt egy iskolában, egy helytörténeti projekt keretében készített rövidfilm, egy amatőr képzőművész munkássága a hanti kultúra feltámasztására, az őslakos népek Északi Etüdök fesztiválja népművészeti mesterek részvételével, folklórfesztivál, szabadtéri múzeum, régészeti kiállítás és az ún. kulaji régészeti kultúra „brandesítése”.

Ezekben a hantik csak általánosságban, mint az őslakos népek egyike jelenik meg a szölkupokkal, ketekkel, evenkikkel együtt. Az „őslakos” kategória

a többségi társadalom számára egzotikus, érdekes, de ez nem elegendő az érdekérvényesítéshez. Az őslakos népeket kiszorítják a hivatalos emlékezetből, így azok nem is támaszthatnak jogot az adott terület birtoklásához. Összességében, a szerző szóhasználatával élve, „az osztjások láthatóvá tétele, vagyis hantivá válása” igen csekély eredményre vezet.

6. Nagy Zoltán disszertációja az új típusú Szibéria-kutatások egyik kiemelkedő, megkerülhetetlen alpművévé fog válni. A szerző többször járt a Vaszjugán mentén, összességében két évet töltött igen szoros kapcsolatban a helyiekkel. Antropológusi munkássága hiteles, testközelből figyelhette meg és írhatta le a helyiek mindennapjait, ugyanakkor – egy-egy rövid „érzelmi valamástól” eltekintve – végig megmaradt a higgadt, objektív tudós szerepében. Természetesen a kétéves terepmunka eredményeinek bemutatása azáltal vált kitűnő tudományos opusszá, hogy a szerző a kulturális antropológia legújabb, modern – elsősorban angol és orosz nyelvű – szakirodalmát is beledolgozta művébe. Szakirodalmi ismerete imponáló, irodalomjegyzéke a saját műveit leszámítva 497 tagot számlál (kiemelendő, hogy ezekből 279 új, a kétezres években íródott munka).

Nagy Zoltán munkája hiteles adatokra épülve számos új tudományos eredményt tartalmaz. Könyve a jelenkori Szibéria-kutatások fontos műve, amely számos új információval szolgál a szibériai finnugor népek életéről.

MATICSÁK SÁNDOR

DOI: 10.52401/fud/2023/25

In honorem

Alho Alhoniemi 90 éves

Alho Alhoniemi 1933. május 14-én született a finnországi Suomussalmi-ban. Ez egy kis település a távoli Északkelet-Finnországban, Kainuuban. Szülei pedagógusok voltak, akik később délebbre, a pohjaanmaa-i Kannusba költöztek. Alhoniemi itt érettségizett 1952-ben, majd Turkuba, a patinás egyetemvárosba jelentkezett finn szakra. Egyetemi karrierje is itt teljesedett ki: 1957-ben szerzett nyelvészdiplomát, ettől kezdve (néhány évet leszámítva, amikor 1963 és 1969 között a Tamperei Egyetem oktatója volt) a Turkui Egyetemen tanított. 1967-ben itt doktorált finnugor nyelvészetből. 1969-ben a finn nyelv docense, majd 1971-ben a finnugor nyelvészet professzora lett Matti Liimola után. 1996-os nyugállományba vonulása után professor emeritus lett. Az Uppsalai, a Mari és a Mordvin Egyetem díszdoktora.

Hatvanadik születésnapján Ulla-Maija Kulonen köszöntötte őt a Virittäjä hasábjain (97/2 [1993]: 228–232), ill. I. Sz. Galkin a *Linguistica Uralicában* (29/3 [1993]: 214–216). Jubileuma tiszteletére *Systeemi ja poikkeama* [Rendszer és eltérés] címmel ünnepi kötetet adtak ki (szerk. Sirkka Saarinen, Jorma Luutonen, Eeva Herrala), amelyben kollégái, barátai, tisztelői 21 tanulmányt jelentettek meg, s ugyanitt kapott helyet addigi bibliográfiája is. A köszöntőt tanítványa és későbbi utódja, Sirkka Saarinen írta. A hetvenedik születésnapján ugyancsak ő köszöntötte és tekintette át tudományos munkásságát a *Folia Uralica Debreceniensia* lapjain (FUD [2013]: 361–362).

Mostani köszöntőnkben röviden összefoglaljuk Alhoniemi professzor pályafutása legfőbb eredményeit. Az ünnepelt nyelvészeti munkássága három nyelv köré koncentrálódik. Elsősorban a cseremisszel foglalkozott, de emellett jelentős eredményeket ért el a mordvin és a finn nyelv kutatása terén is.

A cseremisz már pályája elejétől vonzotta. Első finnugor tárgyú publikációja a cseremisz *βal, βäl* etimológiájával foglalkozott (1964). Doktori disszertációja a hová? kérdésre felelő helyhatározók funkciójáról szólt (*Über die Funktionen der Wohin-Kasus im Tscheremissischen*. MSFOu 142 [1967], 374 l.). A cseremisz helyhatározórendszer nem szimmetrikus: az ablativus

(-leč) és az inessivus (-šte/-što/-štö) mellett létezik lativus (-š, -eš) és illativus (-š(ke), -š(ko), -š(kö)) is. Korábban úgy vélték, hogy a két eset használata az igei vonzattól függ, de Alhoniemi bebizonyította, hogy az illativus legtöbb-ször mozgást kifejező igékkel párosul, míg a lativus a megjelenést, keletkezést és növekedést jelentő igékhez járul.

Alhoniemit nagyon érdekelte a mondattan is. Fontos, monográfia értékű munkája a cseremiszi igék nominativusi tárgyáról szóló 136 (!) oldalas tanulmánya (*Über die Form des zu Verbalnomina tretenden Objekts im Tschere-missischen*. Finnisch-ugrische Forschungen 38 [1970]: 1–136). A cseremiszi nyelv eredethatározóit tárgyalja a *Zur Verwendung der Trennungskasus im Tschere-missischen* c. könyvében (Turku, 1977. 131 l.). Emellett foglalkozott fonotaxissal, morfofonológiával és lexikológiával is. Sirkka Saarinnel együtt adták ki Yrjö Wichmann gyűjtését (*Tschere-missische Sätze*, 1978) és Tyimofej Jevszjev népköltési gyűjtésének első kötetét 1983-ban (a sorozatban még három kötet jelent meg Saarinen jóvoltából). Ezek a mai napig fontos források, akárcsak a Helsinki Egyetem *Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten* sorozatának 10. köteteként megjelent *Marin kielioppi* (1985) és a 11. kötetként napvilágot látott *Marin kielen lukemisto sanastoinen* (1986). Ő írta a Denis Sinor-féle kézikönyv, a *The Uralic Languages* cseremiszi fejezetét (1988).

Alhoniemi figyelme az 1980-években fordult a mordvin felé, itt is első-sorban szintaktikai kérdésekkel foglalkozott. Kutatási témái közé tartozott a predikatív szerkezet vizsgálata, a mordvin tárgyhasználat és a tárgyas ragozás kérdései, a névutók funkciói, valamint a finn partitívus mordvin megfelelőinek leírása. Alhoniemi nagyon fontosnak tartotta a szinkron vizsgálatok beemelését a finnugrisztikába, kiemelten kezelte az élő nyelv vizsgálatát.

Alhoniemi az elsők egyikeként vette igénybe a számítógépek segítségét. 1974-ben indította el az ún. MORMULA-projektet. Adatbázist hozott létre mordvin szövegekből és azok finn fordításából, majd ezeket az alak- és mondattani kutatások céljából a munkatársaival kódolták. A korpusz 240 000 szót tartalmazott. Mai léptékkal ez talán kevésnek tűnik, de a maga idejében óriási jelentőségű volt az új módszer alkalmazása a finnugor kutatásokban.

Alhoniemi 1993-ban megalapította a volgai nyelvek kutatócsoportját. A turkui tanszék az ő, majd Sirkka Saarinen révén a Volga-vidéki nyelvek kutatásának meghatározó központjává vált. Itt több mordvin, cseremiszi, votják és törökségi szótárt is készítettek, ezek egyikében Alhoniemi is szerepet vállalt, Nyina Agafonovával és Mihail Moszinnal közösen szerkesztették a finn–erza szótárt (*Suomalais–ersäläinen sanakirja*, 1999).

A harmadik finnugor nyelv, amellyel behatóbban foglalkozott, az anyanyelve volt. Fiatalkorában a Varsinais-Suomi (délnyugati finn) nyelvjárását vizsgálta, Osmo Ikolával népnyelvi mutatókat adtak közre, ill. a Rauma környéki dialektus szóbeljei hangkivételéről írt egy tanulmányt. Később kutatatta a terminatívusi és a prolatívusi kifejezéseket, a belső (-s-) és külső (-l-) esetek szemantikai különbségeit. A finn nyelv egyes mondattani kérdéseit összevetette a volgai nyelvekkel, akárcsak a finn és a cseremiszi esetrendszert. Az általa készített idegen szavak szótára (*Sivistyssanakirja*) két kiadást is megélt (1981, 1989).

Szerteágazó munkásságának része a – főleg a volgai nyelvekkel kapcsolatos – tudománytörténet is. Szerkesztett ünnepi köteteket, 1969-ben Paavo Siro, 1978-ban Osmo Ikola tiszteletére. Számos szakmai-közéleti tisztsége közül a legjelentősebbek: a Suomalais-Ugrilainen Seura [Finnugor Társaság] vezetőségi tagja volt több mint húsz évig (elnökhelyettese 1981-től). Tiszteletbeli tagja a Societas Uralo-Altaicának. 1975-től a turkui folyóirat, a Sananjalka, 1991-től a helsinki Finnisch-ugrische Forschungen szerkesztőbizottságának volt a tagja.

MATICSÁK SÁNDOR

*

Jelen köszöntőmben találkozásaink egy-egy emlékezetes mozzanatát idézem föl. Emlékeim szerint először helsinki lektorságom idején az 1970-es tallinni finnugor kongresszuson találkoztunk. Egy buszkonvoj vitte a résztvevőket az éjszakai fővárosból az akkori „tiltott városba”, Tartuba. Egymás mellé kerültünk a buszban. Összebarátkoztunk, és visszafelé is együtt utaztunk. Nem győzött áradozni az akkortájt született kisfiukról, akit csak „Mukula”-ként emlegetett. (Jelentése ’gumó, bűtyök’, amit kedveskedően ’kiskölyök’-nek fordíthatnánk.) Később a helsinki Finnugor Társasági ülések utáni közös vacsorákon is kerestük egymás társaságát; akkoriban fiatalemberek általában az asztal végén foglaltunk helyet. Matti Liimola nyugdíjba vonulásával megüresedett a turkui finnugor tanszék. A magyar lektorral, Jakab Lászlóval együtt szorítottunk Alhoniemi-nek, hogy ő nyerje el az egyetemi tanári állást. Örömmel vette, hogy – amikor tanársegédet keresett a tanszékére – helsinki végzős hallgatónk, Kaisa Häkkinen javasolta neki. (Nem kell mondanom, hogy milyen jól járt a választással.)

Jubilánsunk alapelve volt, hogy a nyelvészeti kutatásokban igen fontosak a terepmunkák, a kisebb finnugor népek kutatóival tartott személyes kapcsolatok. Minden méltatás kiemeli példás szervezői kvalitásait. Rendszeresen hívott meg Turkuba cseremiszi és mordvin nyelvészeket, akikkel oktatási se-

gédeszközöket, szótárakat szerkesztett, valamint az anyanyelvi informátorok segítségével az 1980-as években újításnak számító digitális adatbázisokat épített.

Később is találkoztunk kongresszusokon (Budapest, Turku, Debrecen, Tartu). Utoljára 1994 tavaszán vettünk részt együtt a Wiklund centenáriumi szimpóziumon Uppsalában. Stockholmból a turkui kollégákkal együtt utaztunk vissza hajóval Finnországba. Évente karácsonyi üdvözlő formájában kölcsönösen közöljük egymással, hogy még megvagyunk. A legutóbbi finnugor kongresszus előtt rákérdeztem, hogy találkozunk-e még Bécsben. Tréfásan így reagált kérdésemre: „FU-kongressit ovat jo käydyt.” (Magyarul kb. a finnugor kongresszusokat már kijártuk...) Mi se mentünk már, mert jött a pandémia, és csúszott az egész két évet. Ki tudja, mi lesz 2025-ben Tartuban...

Alho Alhoniemi a finnugor nyelvészvilág „grand old man”-je. A fent ismertetett találkozások és több más esemény miatt is barátsággal gondolunk rá és irodalomtörténész feleségére, Pirkko professzorasszonyra. Jubiláns kollégánknak, barátunknak jó egészséget kívánunk családjá és turkui tanítványai körében. Szeretettel és tisztelettel köszöntjük debreceni kollégái nevében.

KERESZTES LÁSZLÓ

DOI: 10.52401/fud/2023/26

Csúcs Sándor 80 éves

Csúcs Sándor 1943. április 7-én született Szegeden. A permi nyelvek, ezen belül az udmurt (votják) nyelv nemzetközileg elismert kutatója, a budapesti finnugor iskola jeles tagja idén töltötte be 80. életévét. A jubiláns nyelvész munkásságát pályájának különböző állomásain több helyen méltatták kollégái. Itt csak Zaicz Gábornak folyóiratunkban közzétett laudációját említem (vö. FUD 20 [2013]: 364–366). A gazdag életmű szerencsére akkor még nem zárult le, Csúcs Sándor ugyanis az elmúlt tíz évben is töretlen lendülettel folytatta a korábban megalapozott terveinek megvalósítását.

Az Uráli Etimológiai Szótár (UEW) szerkesztőségének egyik tagjaként folyamatosan dolgozott a szótár anyagának minél könnyebb gyakorlati hasznosításán. Vezetésével még 1991-ben elkészült az uráli hangmegfelelések statisztikai vizsgálata (vö. *Statistik der uralischen Lautentsprechungen*. Budapest 1991). Csúcs hamar felismerte a gazdag példaanyag számítógépes fel-

dolgozásának szükségességét. A Koblenzi Egyetem professzorával, Bátori Istvánnal hozta létre azt a módszert, amelynek segítségével megszületett egy digitális adatbázis (*Uralische Etymologische Databasis*), amely elérhető az interneten is: www.uralonet.nytud.hu, uraloteka.nytud.hu, ill. uralothek.uni-koblenz.de:8080/Uralothek/pdom/basis.html.

A piliscsabai Pázmány Péter Tudományegyetem professor emeritusa ennek felhasználásával írta és jelentette meg a finnugrisztikai kutatások értékelését tartalmazó összefoglaló művét (*Miért finnugor nyelv a magyar?* Reguly Társaság – Tinta Könyvkiadó, Budapest 2019). A mindössze 136 oldalas könyv lényegre törően tartalmazza mindazon tisztázott és vitás kérdéseket, amelyek a magyar nyelv finnugor rokonságát hivatottak bizonyítani. A szerzőre – más műveihez hasonló módon – jellemző a rövid, de közérthető, igényes megfogalmazás. Az adatbázis használhatóságának bizonyítéka, hogy ugyanennek a segítségével készültek Maticsák Sándor nagyszabású munkájának hangtani fejezetei is (*A magyar nyelv eredete és rokonsága*. Gondolat Kiadó, Budapest 2020).

A mai világban sajnos a finnugor nyelvészet méltatlanul került ellenszélbe a közvélemény előtt. A politika beszüremkedett a társadalomtudományok valamennyi területére. Az interneten közkézen forognak mindenféle „alternatív” nézetek. Ezeket erősítik a tetszetős és megcáfolhatatlannak tűnő genetikai kutatások, amelyek mára már intézményes kereteket is öltöttek. Meggyőződésem szerint a gének nyelvspecifikus voltát sohasem fogják bizonyítani. Ezeket az eredményeket sem lehet abszolutizálni, hanem csak a helyükön célszerű kezelni. Remélhetőleg rövidesen nyugvópontra fog jutni a két tudományág anomáliája. Csúcs Sándor könyve minden bizonnyal segítséget nyújt ebből a szempontból.

Csúcs Sándor alapítója volt a Reguly Társaságnak. 1998-ban indította útnak a Társaság értesítőjét *Finnugor Világ* címmel, amely évente négyszer ad hírt a tudományos és kulturális élet fontos eseményeiről. A főszerkesztő ott van minden rendezvényen, és szorgalmasan jegyzetel, hogy tudósítson róluk a folyóiratban. A szerkesztőség szívesen fogad tudományos írásokat, közérdekű információkat, hosszabb-rövidebb tudósításokat, köszöntő írásokat. A kiadványsorozat elérhető az interneten. Az egyik 2023-as számot a főszerkesztő kollégái és barátai a jubiláns köszöntésére fordították.

Csúcs Sándorhoz fűződik az a kezdeményezés 1988-ból, hogy a finnugor nyelvek és kultúrák kutatói évente más-más helyszínen üljenek össze „finnugor vándorgyűlésre”. A finnugor szemináriumokat azóta felváltva szervezik a kutatóhelyek. Sajnálatos tendencia, hogy a kutatóhelyek száma egyre csökken. Noha újabban a magyarságtudató intézet munkatársai is kapnak meg-

hívást, és néha részt is vesznek a rendezvényen, az intézet azonban eddig nem kapcsolódott be a szemináriumi helyszínek sorába.

Reguly Antal születésének 200. évfordulóján a Társaság is készült névadójának ünneplésére. Mi sem természetesebb annál, hogy Csúcs Sándor volt az, aki könyvet szentelt a nagy előd méltatására (*Reguly Antal. Élete és műve*. Reguly Társaság, Budapest 2019). A könyv lenyűgöző olvasmány, egyszerűen nem lehet letenni. A szerző részletesen bemutatja Reguly életének állomásait, utazásait, majd tematikusan ismerteti bámulatosán széles körű munkásságát. A kutató-utazó mindössze 39 évet élt, de az imponáló nyelvi anyagon túl lejegyzett dallamokat, gyűjtött régészeti emlékeket és néprajzi tárgyakat, sőt végzett antropológiai kutatásokat és méréseket is. Részletes térképet készített utazásainak helyszíneiről, az északi Urálról. Erre utalva kérdezte egyik kolléga: mi a különbség Reguly és Csúcs között? Az, hogy Reguly-nak van csúcsa az Urálban (Regulyról ugyanis elneveztek az Urálban egy csúcsot.) Erre mondanám, hogy van Csúcsnak is Regulyja: a fent említett monográfia...

Csúcs Sándor barátunkkal sok közös emlékünk van: lektori éveink finnországi egyetemeken, találkozásaink kongresszusokon és szimpóziumokon, diplomáciai rendezvényeken Helsinkiben és Észtországban, a fent említett hazai finnugor szemináriumokon. Mindig készséggel állt és áll rendelkezésünkre a Debreceni Egyetem doktori iskolájában is: doktori opponensként, bizottsági tagként, doktoranduszok vizsgáztatójaként el-ellátogat a cívisvárosba. Hosszú ideje tagja folyóiratunk szerkesztőbizottságának, szerzőként, a tanulmányok és megemlékezések lektoraként pótolhatatlan munkát végez.

Szeretettel és barátsággal köszöntjük a professor emeritust, Sándor kollégánkat és barátunkat életének újabb kerek állomásán a Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke nevében. Kívánjuk, hogy változatlan lendülettel szorgoskodjon továbbra is tudományozásunk területein. Az elmúlt tíz év mindenesetre tanúsítja, hogy alkotókedve nem apadt el. Jó egészséget kívánunk Neki és családjának, nem utolsósorban mint nagyapának (húsz unokájának) és a jövőben remény szerint majd dédnagyapának is...

KERESZTES LÁSZLÓ

DOI: 10.52401/fud/2023/27

Honti László 80 éves

Honti László, a magyar és nemzetközi finnugrisztika meghatározó alakja, a szakterület egyetlen hazai akadémikusa, Széchenyi-díjas professzor 2023 nyarán ünnepelte 80. születésnapját. A korábbi kerek évfordulókon többen köszöntötték őt. Hatvanadik születésnapján Csúcs Sándor a *Finnugor Világban* (8/3 [2003]: 3–4), ill. Észtországban Anu Nurk és Tõnu Seilenthal (*Fenno-Ugristica* 25 [2003]: 189–190) méltatta. 70. évfordulóján folyóiratunk hasábjain Keresztes László (FUD 20 [2013]: 367–368) írt róla, a Magyar Nyelv-tudományi Társaságban Bakró-Nagy Marianne laudálta, ennek írásos változata a Magyar Nyelvben jelent meg (110/2 [2014]: 245–250). A *Finnugor Világban* Zaicz Gábor írását olvashattuk (18/3 [2013]: 24–27). Ugyanő a 80. születésnapra is írt köszöntőt, ugyancsak e folyóiratban (28/3: 37–41).

Honti László 60. születésnapjára kollégái, barátai, tisztelői ünnepi kötetet készítettek (Bakró-Nagy Marianne és Rédei Károly szerkesztésében, utóbbi köszöntőjével), a 70. évfordulóra pedig akkori munkahelye, a Károli Gáspár Református Egyetem jelentette meg *Magyar nyelvtörténeti tanulmányok* címmel 17 tanulmányát (szerkesztette és a köszöntőt írta Fóris Ágota) (erről ld. az ismertetésemet a FUD 21. számában, 246–250). Előbbi Tabula gratulatoriájában 87, utóbbiában 143 nevet olvashatunk. Talán ebből is egyértelműen kiviláglik, hogy Honti Lászlót sokan szeretik, tisztelik.

Jelen köszöntőmben nem kívánom pályafutását, publikációs tevékenységét részletesen méltatni, hiszen ezek a fentebb említett helyeken olvashatók. Itt csak a pályamű legfontosabb gócpontjait emelem ki, illetve röviden áttekintem a fáradhatalan alkotónak az elmúlt tíz évben végzett tudományos munkásságát.

Ha megnyitjuk a Magyar Tudományos Művek tárá, lenyűgöző számadatokat olvashatunk. 11 könyv (ebből három németül), hét könyvszerkesztés, 241 folyóiratcikk (ebből 69 külföldi kiadványban), 76 könyvrészlet, 36 konferenciaközlemény, 35 egyéb tudományos írás. Idegen nyelvű munkáinak száma 167. Első írása, egy 1966-os recenzió óta összesen 420 publikációja jelent meg. Ez évente 7,3 publikáció. De a pusztá számadatoknál lényegesen többet mond Honti Lászlónak a finnugor és egyetemes nyelvészetre gyakorolt hatása. Könyvei, tanulmányai nyelvészek nemzedékeinek szolgáltak és szolgálnak megkerülhetlen alaplátványként, forrásokként. Az MTMT-ben feltüntetett hivatkozásainak száma 2386 (és ebben az UEW nincs is benne!). A manapság a tudománymetria odaadó hívei által piedesztálra emelt Hirsch-in-

dexe 23. Az osztják chrestomathiájának 238, az obi-ugor vokalizmusról írott könyvének 205, a számnevekről szóló monográfiájának 101 hivatkozása van.

Ha tudományos munkásságnak három gócpontját kellene kiemelni, ezek valószínűleg az obi-ugor nyelvtörténet, a számnévkutatások és a magyar nyelv délibábos rokonítói elleni küzdelem lennének.

Első írásai a vogul nyelvvel foglalkoznak. Kisdoktori értekezése (*A tavdai vogul nyelvjárás paradigmatis morfémai*, 1971) könyvvé érlelődve 1975-ben jelent meg (*System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*), majd jöttek az osztják szövegkiadások, szójegyzékek (pimi, tromagani, északi, szurguti, vaszjugáni), a magánhangzóváltakozásokról írott tanulmányai, az affrikáták története, az obi-ugor fonémarendszerek, különféle morfológiai és szintaktikai kérdések (személyjelölő szuffixumok, passzívum, tárgyas ragozás), a nyelvjárások osztályozása. Mindezen kutatások az obi-ugor hangtörténet alapvető munkáját érlelték ki (*Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*, 1982), s ezeken alapult a *Chrestomathia Ostiaca* (1984) is.

Obi-ugor tárgyú írásai azóta is folyamatosan jelennek meg (ld. például az 1999-ben a *Studia Uralo-Altaica* sorozatban kiadott *Az obi-ugor konzonantizmus története* c. 151 lapos munkáját), de a 80-as évek vége felé Honti László fő érdeklődése a számnevek felé fordult. Jó érzékkel vette észre, hogy e téren még nagyon sok adóssága van a finnugor nyelvtudománynak. Számításaim szerint ez idáig 34 tanulmánya jelent meg e tárgykörben (ld. még a jelen kötetünkben publikált cikkét). 356 oldalas akadémiai doktori disszertációja 1993-ban látott napvilágot *Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen* címmel. Talán ebben a kötetében jelenik meg legplasztikusabban a munkamódszere: elolvasni *minden* nyelvről *minden* eddig megjelent írást, ezeket szigorú tudományos értékrend szerint minősíteni, majd az így kapott adatokat szintetizálni, és világos, logikus következtetéseket levonva megalakítani a rendszert, bemutatni a nyelvtörténeti folyamatokat.

A harmadik nagy terület a magyar nyelv eredetkérdése. Honti László társaságban halkszavú, békés ember. Egy valamivel azonban könnyen ki lehet hozni a sodrából: az emberi butasággal. Az elmúlt évtizedekben a hunszittya–sumer és egyéb délibábos nézetek képviselőinek egyre nagyobb térhódítása révén ezzel az ősi emberi tulajdonsággal egyre erősebben szembe-sülünk. Honti feladatul tűzte ki maga elé a tudományos igényű felvilágosítást, nyelvünk finnugor eredetének világos, egyértelmű bizonyítását (ami a finnugor nyelvészek, őstörténészek fontos, sajnos, egyre fontosabb feladata). E tárgykörben két nagyobb lélegzetű mű fűződik a nevéhez. Az első a Csúcs Sándor és Keresztes László társszerkesztésében, Honti László főszerkeszté-

sében megjelent, a *Nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság* című kötet (2010), amelyben 14 neves nyelvész és őstörténész fejt ki álláspontját a nyelveredet kérdéséről. A másik kötet az *Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak* című monográfia (2012). Ebben Honti László ismét tanúbizonyságát adja a fentebb említett munkamódszerének: végtelen türelemmel átrágtta magát a „déliabósok” fantazmagóriáin, s ezeket nagy filológiai apparátussal, meggyőző érvekkel teszi a helyükre.

Honti László 70 éves korában visszavonult a tanítástól és – amennyire lehet – a bizottsági munkákból, de nem vonult vissza a kutatástól, olyannyira nem, hogy az elmúlt évtizedben három könyve is megjelent. 2011-ben látott napvilágot Róna-Tas András és Berta Árpád monumentális alkotása, a *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian*. Ebben a kötetben jó néhány olyan szó van, amelynek uráli, finnugor vagy ugor eredetét Róna-Tas kétségbe vonja. Honti 49 szó etimológiáját vette górcső alá, helyenként elfogadva, helyenként cáfolva a turkológusok nézeteit. Szófejtő munkájának eredménye egy 217 lapnyi terjedelmű monográfia: *A magyar és a nyugati ótörök szóképzési kapcsolatairól* (2017). A szócikkekben természetesen a vizsgált szavak eddigi teljes szakirodalmát ismerteti, majd levonja konklúzióit. Munkája végén a korai magyar hangtörténet (elsősorban az alapnyelvi szibilánsok és affrikáták képviselőinek) kérdéseit igyekszik tisztázni. Honti aktívan részt vett az *Uralisches etymologisches Wörterbuch* szerkesztésében, ezenfelül különböző cikkeiben legalább száz etimológiát adott közre. Elméleti felkészültsége, gyakorlati „szófejtő készsége” ebből a könyvből is világosan kirajzolódik. (A kötet ismertetését ld. Zaicz Gábortól: FUD 24 [2017]: 347–349.)

Az uráli nyelvek morfológiája (is) Honti László kedvenc kutatási területi közé tartozik. Régóta vitatott, sokat kutatott téma a tárgyragok eredete és az egyes rokon nyelvekben betöltött funkciója. Honti László nemrég, 2022-ben megjelent 283 lapos monográfiája (*Az ősi uráli tárgyragok története és veszőfutása*) ezt a kérdést tekinti át, ismét a tőle megszokott hallatlan filológiai alaposággal: a kérdés összes idevágó szakirodalmának ismertetése után vonja le saját következtetéseit. Ő az alapnyelvre két tárgyragot feltételez (az **-m* a főnevek és a mutató névmások ragja volt, míg a **-t* a személyes névmásokhoz járulhatott, de élőlényt, főként embert jelölő főnevek ragjaként is használhatták). Előbbi a finnségi nyelvekben, a lappban, a mordvinban, a csere-miszben, a vogulban és több szamojéd nyelvben maradt meg, utóbbi a finnségi és az osztják névmásokban, valamint a magyar főnévi és névmási ragokban él tovább. (A kötetéről ld. Sampsa Holopainen recenzióját a FUF

legutóbbi számban (68 [2023]: 237–244), valamint ismertetésem a FUD 29. kötetében (2022: 227–233).

Azt hinné az ember, hogy a jól végzett munka után a szerző pihen, és élvezi munkája gyümölcsét. Honti László azonban nem ilyen, 2023-ban ismét egy kötetel rukkolt elő, amely a korábbi négyhez hasonlóan szintén „állandó kiadójánál”, a Tintánál jelent meg. Ez a kötet a 70. születésnapjára a Károli Egyetemen kiadott tanulmánygyűjtemény folytatása, de immáron a szerző saját szerkesztésében. A *Magyar nyelvtörténeti írások* címet viselő kötet 18, korábban különböző folyóiratokban megjelent magyar nyelvű írás egy csokorba szedése.

A kötet címe alapján a *magyar* nyelvtörténet egyes kérdéseinek vizsgálatát várnánk, de a szerző lényegesen többet ad: a magyaron keresztül az ugor/finnugor/uráli korok egyes rejtélyeit is megkísérli megfejteni. A cikkek között vannak etimológiai témájúak (a *ver* ige és a nyelvésznevezékeknek sok fejtörést okozó *isa* szó eredete), hangtörténeti tárgyúak (a szókezdő mássalhangzók, az ősi szóbeljei *-t-* folytatása, a magyar *l* ~ finn *t* megfelelés talánya), alaktani és mondattani írások (a szórend és morfémasorrend összefüggése, a Cx+Px sorrendje, ősi esetragok ugor folytatásai, időjelek); ír a nyelvek közti kapcsolatokról, és persze előkerülnek a számnevek vitás kérdései is. A jól megszokott módon ezekben a cikkekben is fellelhetjük az adott kérdés teljes szakirodalmát.

Az itt röviden bemutatott monográfiák, gyűjteményes kötetek, tanulmányok csak vázlatos képet adnak Honti László rendkívül szertágazó tudományos tevékenységéről. A nyelv számos területét vizsgálta, a fenti „fő” témakon kívül foglalkoztatta a személyes névmások eredete, az 1–3. személyű személyvégződések, tárgyas igeragozásunk kialakulása, a létige és a kopulatív szerkezet, a birtoklás kifejezése, a habitív és izafetszerkezetek, a névszói *-ik* elem, a hátravetett határozó, az ősi ugor esetragok, meg számos etimológiai kérdés úgy, hogy mindegyik mögött, mellett ott van anyanyelvének kutatása is. És ez csak ennek az évezrednek a termése!

Kedves Laci! A Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke nevében kívánom, kívánjuk, hogy töretlen lendülettel folytasd nyelvészeti munkásságodat! Jó munkát – és közben néha jó pihenést is – kívánunk szerető családnak, Márta és Kismárta, meg persze a kutyasok társaságában!

MATICSÁK SÁNDOR

DOI: 10.52401/fud/2023/28

Tuomo Lahdelma 70 éves

Legutóbb tíz éve, 60. születésnapja alkalmából köszöntöttük Tuomo Lahdelma barátunkat, aki 1953. június 28-án született Finnországban, a dél-savói Mikkeliben. Életének, tudományos és fordítói munkásságának főbb állomásait most csak vázlatosan idézzük fel, ezek a szikár adatok ugyanis megtalálhatók akkori írásunkban (vö. Keresztes László – Maticsák Sándor, FUD 20 [2013]: 371–374). A Jyväskyläi Egyetem, az alma mater is tisztelgett akkoriban egy kötettel, amelyet magyar tanítványával együtt szerkesztett (vö. *Intézmények, folyamatok és kutatások a nemzetközi magyarságtudományban: a Jyväskyläi Egyetem Magyarságtudományi Programjának első húsz éve – Institutions, tendencies and research in the international Hungarian studies: The first twenty years of the Jyväskylä University's Hungarian studies program*. Eds Fenyvesi Kristóf – Tuomo Lahdelma, Jyväskylä – Pécs 2013).

Tuomo Lahdelma érettségi után 1972-ben Jyväskyläbe ment tanulni. Ettől fogva egészen 2018-as nyugdíjba vonulásáig hű maradt az egyetemvároshoz. 1976-ban diplomázott finn nyelv és világirodalom szakon. 1977-től különböző minőségekben oktatói feladatokat látott el a közép-finnországi egyetemen. Érdeklődése hamar a rokon magyar nyelvhez vonzotta. Ez a vonzalma Magyarországon teljesedett ki, gyakran látogatott hazánkba, többször ösztöndíjasként, majd 1985 és 1989 között az ELTE finn vendégprofesszora volt. Élete párját, Balogh Mártát is Magyarországon ismerte meg.

A magyarságtudomány életelemévé és életcéljává vált, és e nemzetközi tudományszak élharcosa lett hazájában és később a nagyvilágban is. Számos külföldi meghívásnak tett eleget, tanított a hamburgi, bécsi, müncheni, firenzei, padovai és tartui egyetemeken. Különleges kapcsolat fűzi Debrecenhez, ahol többször is volt vendégtanár. Akár féléves, akár néhány napos tanításról van szó, mindig örömmel látogat el hozzánk, s tanít nálunk mind a mai napig.

Lahdelma pályafutása a jyväskyläi hungarológiai szak megalapításával és felfuttatásával vett új lendületet az 1990-es évek elején. Az új típusú, széles alapokra helyezett hungarológia szakot hat tanszék együttműködésével hozta létre, helyet kapott benne a nyelvészet, irodalom, történelem, néprajz, zene és művészettörténet. A kilencvenes években voltak időszakok, amikor 40–50 hallgatója volt a szaknak. Ekkor indította útjára a *Hungarologische Beiträge* c. folyóiratot is (debreceni kollégák hathatós közreműködésével), amely 18 számot élt meg. Ezt váltotta 2008-ban a *Spectrum Hungarologicum*. (Emel-

lett 2002-től az újvidéki *Hungarológiai Közlemények* és a müncheni *Ungarn-Jahrbuch* szerkesztőbizottságának is tagja.)

Az új típusú hungarológiaoktatás felfuttatása és egy jól működő nemzetközi hálózat koordinálása után nem volt kétséges, hogy Jyväskylä nyeri el az V. Nemzetközi Magyarástudományi Kongresszus rendezési jogát, melyre 2001 augusztusában került sor. Tuomo Lahdelmát 1996-ban választották a Nemzetközi Magyarástudományi Társaság alelnökévé, 2006-ban pedig elnökévé. Ezt a tiszteletet 2021-ig töltötte be, azóta ismét a társaság alelnökeként tevékenykedik.

A kongresszus sikeres megszervezése után Lahdelma a hungarológia és kreatív írás projektek professzora lett a Jyväskyläi Egyetemen.

Az 1990-es és a 2000-es évek elejének fontos eredménye volt az intenzív hallgató- és oktatócsere Jyväskylä és Debrecen között. Ennek szervezője és felelőse Tuomo Lahdelma volt. Ez még tovább működött a 2010-es évek első felében is, majd az évtized vége felé sajnos lelassult a korábbi lendület. A hungarológiai alapképzés az egyetemi magyar nyelvoktatás visszafogása miatt gyakorlatilag megszűnt. Nem volt lehetőség újabb magyar nyelvtanár, lektor küldésére, pedig a Debrecenből „delegált” lektorok korábban évtizedeken át jó szolgálatot tettek az egyetemi kapcsolatok fenntartása és fejlesztése terén. Noha jubilánsunk energiája nem apadt el, a folyamatban megkerülhetetlen személyi és külső tényezők hatásával kellett szembenézni. Az egyetemi miliő is megváltozott az utóbbi időben. Az egyetemi képzés a „Bolognai folyamat” révén homogén falanszterré változott. A klasszikus nyelvrokonsági attitűd háttérbe szorult, és ez a tendencia mára tovább erősödött, pedig ez még az ezredfordulón is mozgatórugóként hatott az egyetemi kapcsolatokban.

Tuomo Lahdelma jól működő doktori iskolát hozott létre Jyväskyläben. Ennek keretében sok magyar és finn doktorandusz dolgozott magyar témákban Lahdelma professzor irányításával, ez idáig több mint harmincan védtek meg hungarológiai tárgyú PhD-értekezésüket a finnországi egyetemen. Ezen a téren jubilánsunk elévülhetetlen érdemeket szerzett. Az együttműködés gócpontja a 2010-es években a Pécsi Egyetem lett. Itt avatták 2012-ben díszdoktorrá, és javaslatára 2016-ban Pécs rendezhette a nemzetközi hungarológiai kongresszust.

Az ünnepelt a díszdoktorság mellett számos más, szép elismerésben is részesült: Lotz János-érem (2001), Pro Cultura Hungarica (2003), Finn oroszánrend I. o. lovagrendje (2005), Balassi Kard (2005), Magyar Köztársasági Érdemrend Tisztikeresztje (2011).

Feltétlenül meg kell említenünk Tuomo Lahdelma fordítói tevékenységét is. 1988-ban az ő szerkesztésében, Kiss Dénes fordításában jelent meg *A Teremtő kakukkja (Finn gyerekversek)* c. válogatás (benne Lahdelma néhány gyermekversével). Ezt követte e kötet „párja”, a *Viluinien kuningas* [A didergő király] (1992), a magyar gyermekversek antológiája finnül, Tuomo Lahdelma fordításában. Számos esszé- és novellafordítás mellett az ő nevéhez fűződik Márai Sándor *A gyertyák csonkig égnek* c. regényének finnre ültetése: *Kynttilät palavat loppuun* (2001). Ugyancsak Máraitól fordította a *Mietteidien kirja* [Gondolatok könyve] c. válogatást (2003).

Sajnos azonban sohasem dőlhet hátra az ember... Jött a Covid (a finnek Coronának hívták). 2020 nyarán szerencsére két járványcsúcs között a Lahdelma házaspárnak sikerült Finnországból Magyarországra költöznie, hogy nyugdíjas éveiket Tatán élhessék. És itt nem mellőzhetjük Tuomo barátunk karrierjében Márta asszony szerepét. A családanya érdeme, hogy három fiuk (András, Tamás, Imre) és két lányuk (Ilona, Anna) magyar maradt a finn iskola mellett: mindkét nyelvet, anyanyelvüket és édesapjuk nyelvét, az államnyelvet is egyformán elsajátították. Ez például állhat minden vegyes házasságban élő „magyar fél” előtt!

Noha kapcsolataink intenzitása az utóbbi években értelemszerűen csökkent, az egymás iránti tisztelet és barátság azonban változatlan maradt és minden bizonnyal marad is. Tuomo kollégánknak, barátunknak és feleségének, Márta asszonynak jó egészséget kívánunk még nagyon hosszú évekre. Nagyon reméljük, hogy jubilánsunk nem teszi le végleg a lantot. Páratlan magyar nyelvtudása, elméleti tudása, írói vénája remélhetőleg gazdagítani fogja még műfordításainak sorát, amelyhez „a tavak városa”, Tata történelmi légköre – és a neszélyi rizling – is ihletet adhat.

KERESZTES LÁSZLÓ – MATICSÁK SÁNDOR

DOI: 10.52401/fud/2023/29

In memoriam

Százötven éve született Pápay József (1873–1931)

Pápay József nyelvész legfőbb érdeme elsősorban a „hét lakattal elzárt kincs” – vagyis a Reguly-féle osztják hagyaték – megfejtése, valamint egyedülálló, ezért rendkívül értékes saját, terjedelmes északi osztják gyűjtése.

1873. július elsején született a Komárom megyei Nagyigmádon. 1885-től Pápán diákoskodott, 1892-ben a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem hallgatója lett. Egyetemi éve alatt főként a magyar nyelvtudományi és a finnugor összehasonlító nyelvészeti tanulmányokban mélyült el. Simonyi Zsigmond előadásain ébredt fel benne a lelkesedés Reguly tevékenysége iránt. Már ekkor megfogalmazódott benne az akadémiai könyvtárban őrzött szövegek – a Reguly által lejegyzett archaikus hősénekek – megfejtésének gondolata. Viszonylag hamar lehetősége nyílt álma megvalósítására, ugyanis a tehetséges és szorgalmas diákot professzorai, Gyulai Pál és Simonyi Zsigmond Zichy Jenő figyelmébe ajánlották, aki a III. ázsiai expedícióját készítette elő. Nyelvész kutatóként már 1896-ban szóba került Pápay József neve, végleges megbízására a következő évben került sor.

Katonai szolgálata miatt Pápay csak 1897 decemberében csatlakozhatott társaihoz, a Pétervároth tartózkodó Jankó János néprajztudóshoz és Pósta Béla archeológushoz, akik már hónapok óta előtanulmányokat folytattak. Az expedíció tagjai közül velük alakult ki szorosabb kapcsolata Pápaynak, együtt dolgozták ki programjukat is. A fiatal kutató 1898 márciusában Pétervárról egy rövid kitérőt tett Helsinkibe. Itt találkozott több neves finn szakemberrel, többek között Emil Setälä, Heikki Paasonen, K. F. Karjalainen, Yrjö Wichmann, Julius Mikkola és Otto Donner tudósokkal. A következő év tavaszán Pápaynak lehetősége adódott elutaznia Kazanyba, majd a csuvasok földjére, ahol a magyar nyelv őtörök eredetű jövevényszavainak kutatásához végzett gyűjtést.

Zichy Jenő előző két útját sok kritika érte, így a harmadik megszervezéséhez jóval körültekintőbben látott hozzá. De így is zsúfolt programot állított össze, és grandiózus útvonalat tervezett. Szándéka szerint az expedíció valamennyi (összesen tíz) tagja együtt utazott volna, elkísérték volna Kínába is a gróft. Időközben ez a terv sokat változott (heves viták következményeként), a kezdetben a török–tatár rokonságért lelkesedő Zichyt sikerült meggyőzni,

aki aztán hajlandó volt módosítani eredeti elképzeléseit; így a magyar tudósoknak lehetőségük nyílt egyéni kutatóutakra.

Elsőként Pápay indult önálló gyűjtőútra: 1898 júniusában Szibériába. Első kényszerű állomása Tobolszk volt, ahol az Obdorszk felé tartó hajóra várt. Itt összetalálkozott Karjalainennel, akivel csaknem három hétig együtt bűvárkodott a múzeum könyvtárában. 1898. augusztus közepétől több mint hat hónapig át főként Obdorszkban tartózkodott, ahonnan mintegy kétszáz kilométeres körzetben gyűjtőutakat tett az osztjások szállásterületeire. A zord idő ellenére is bejárta az Obdorszk környéki falvakat, nyelvrokonaink bizalmukba fogadták. Rendkívül gazdag néprajzi és nyelvészeti anyagot sikerült gyűjtenie, azonban szomorúan vette tudomásul, hogy adatközlői nem ismertek olyan archaikus énekeket, amelyeneket Reguly lejegyzett.

Mivel Pápay Magyarországról történő hirtelen elutazása miatt nem tudta magával vinni a megfejtendő szövegeket, így Simonyi Zsigmond kérésére az Eötvös kollégium négy tagja lemásolta Reguly négy hősénekét. Ezeket 1898. november végén adták postára, Pápay csak 1899. január 14-én kapta kézhez őket. Mintegy másfél hónapnyi megfeszített munkával – adatközlői segítségével – mindet megfejtette, majd hazatérve az Akadémia kéziratárában heverő többi archaikus szöveget is sikerült értelmeznie.

Zichy eredeti tervében Pápaynak 3-4 hónapot kellett volna töltenie a baskírok között. A nyelvész megromlott egészségi állapota miatt azonban erre már nem kerülhetett sor. Pápay 1899. július 9-én ért haza. Tevékeny évek következtek: beszámolókat tartott utazásáról, elért eredményeiről, publikálta gyűjtésének egy részét. Ennek talán legjelentősebb darabja az *Osztják népköltési gyűjtemény* (Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása V. Budapest – Leipzig 1905). Publikációit tekintve 1905 és 1911 között volt a legeredményesebb korszaka. 1911-ben a Finnugor Füzetek 15. számában *Északi-osztják nyelvtanulmányok* címmel – korábban a Nyelvtudományi Közleményekben már megjelent – 15 saját gyűjtésű, Obdorszk környéki szövege látott napvilágot, 182 lapnyi terjedelemben. Ezzel azonban lezárult Pápay életében az osztják gyűjtésének kiadása, bár élete végéig szakadatlanul dolgozott rajta.

Hazatérése után Pápay az Akadémia könyvtárában kapott állást. A könyvtárosi munka egyik jelentős eredménye volt, hogy 1902-ben megtalálta az MTA könyvtárának kéziratárában Reguly naplóját, amelyből megismerte a kutató útvonalát és fény derült az általa gyűjtött énekek forrására. Úti beszámolóját 1905-ben tette közzé (*Nyelvészeti tanulmányutam az éjszaki osztjások földjén*. Budapesti Szemle 123: 354–395). Reguly uráli térképét 1906-ban közölte (*Reguly Antal urali térképe*. Földrajzi Közlemények 34/9: 349–370). Ezek a munkái tudománytörténeti értékűek.

Pápay még könyvtárossága idején rábukkant Reguly Régi Kalevala-fordítástöredékére is. 1909-ben az erről írt tanulmánya megjelent a Valvoja című finn folyóirat ünnepi Kalevala-számában (*Antal Reguly Kalevalankäännös. Valvoja* 2–3: 276–281. Kalevala-vihko). Az északi-osztják tárgyas ragozásról írt cikke 1913-ban látott napvilágot (*Über die Objektivkonjugation im Nordostjakischen. Finnisch-ugrische Forschungen* 13: 296–303). Természetesen az elkövetkező években is születtek (főként magyar nyelvészeti) publikációi, ezek többsége néhány oldalnyi terjedelmű. Később a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványainak sorában jelent meg két műve: *A magyar nyelvhasználat története* (1922) és *A finnugor népek és nyelvek ismertetése* (1922).

Pápay 1908-tól 1931-ben bekövetkezett haláláig Debrecenben élt. Közel negyedszázadig tevékenykedett a debreceni felsőoktatásban: 1908-tól a Református Főiskola bölcsészeti akadémiáján oktatott, 1914-ben pedig az akkor alakult állami egyetemre került, és haláláig a Magyar és Finnugor Nyelvészeti Tanszék élén állt. Hivatalosan 1914. augusztus 26-án nevezték ki. Ő volt az első egyetemi oktató, aki akadémiai tagsággal rendelkezett. Számos szakmai és tudományos társaságnak volt a tagja: a Nyelvtudományi Bizottság rendes tagja, a helsinki Suomalais-ugrilainen Seura [Finnugor Társaság] levelező tagja, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Néprajzi Társaság választmányi tagja. 1915-ben avatták a debreceni egyetem első díszdoktorává.

1914-től 1931-ig egyedül látta el a tanszéki feladatokat: magyar, finnugor és általános nyelvészeti előadásokat és szemináriumokat tartott, és a vizsgáztatás is rá hárult. Közvetlen környezete kedélyes, segítőkész embernek tartotta, diákjai lelkesedtek érte, sokukkal megszerettette a száraznak tűnő nyelvtudományt. Néhány kiváló hallgatója tőle kapta az indíttatást tudományos pályáján, többen az ő hatására kezdtek el nyelvészeti kutatómunkát végezni. Ezek közé tartozott Papp István is, aki szintén hosszú ideig (1952–1972) állt a Magyar Nyelvészeti Tanszék élén, és munkálkodása meghatározó volt a tanszék történetében. A volt tanítványok közül négyen doktoráltak Pápaynál, hárman dolgoztak obi-ugor témán (Ambrus Ilona, Kopányi Mária és Fazekas Jenő).

Pápay 1931-ben bekövetkezett váratlan halála tevékeny tudósi és tanári pályát szakított félbe. Munkáinak nagyobb hányada kéziratban maradt. Egy részük nyomdakész állapotban, más részük cédulákon vagy nyers fogalmazványként. A nyomdakésznek ítélt anyagot a Magyar Tudományos Akadémia vásárolta meg és helyezte el könyvtárában – remélve a mihamarabbi kiadást. A többi írásos hagyaték – így az eredeti följegyzések egy része is – a Pápay család akaratából a Református Kollégium könyvtárába került. Pápay följegyzésein kívül könyveinek egy része is a könyvtár tulajdona lett. Halála után egyik tanítványa, Fazekas Jenő lett egy időre a Pápay-hagyaték gondozója, ő rendezte sajtó alá, és 1934-ben kiadta tanárának a medvekultusszal

kapcsolatos hátramaradt gyűjtéseit és tanulmányát, valamint a hagyaték listáját (*Északi-osztják medveénekek*. Budapest).

Pápay József hagyatéka (publikálásra előkészített munkái, félbehagyott írásai, gyűjtése, szótára, osztják nyelvtana, térképgyűjteménye, fényképek, naplói, levelezése) még hosszú évtizedekig adott munkát az őt követő kutatók nemzedékeinek. Csínády Gerő az 1960-as években a hagyaték földrajzi értékeivel foglalkozott, A. Molnár Ferenc több tudománytörténeti adatra hívta fel a figyelmet; és ő tette közzé Reguly Kalevala-fordítástörredékét is. Zsirai Miklós, majd Fokos Dávid tevékenységének eredményeképp adták ki a *Reguly Könyvtár* köteteit (1944, 1951, 1963, 1965). Ezek a művek meggyőznek bennünket arról, milyen hatalmas mennyiségű szöveget fejtett meg Pápay. Az Erdélyi István által szerkesztett *Pápay Bibliothek* (Bp., 1972), és később a *Bibliotheca Pápayensis* (Debrecen, 1988–1998) nyolc kötete alapján teljesebb képet alkothatunk Pápay gyűjtőmunkájáról. Ez utóbbi sorozat alapítója Vértes Edit volt, az ő érdeme, hogy a fotoprint eljárás alkalmazása lehetővé tette a ceruzával írt szövegek olvashatóságának megőrzését. Az osztják anyag (I–VI. és VIII. kötet) gondozója Vértes Edit, a csuvasé (VII. kötet) Agyagási Klára volt. Ezzel az Akadémia könyvtárában őrzött osztják hagyaték túlnyomó része, illetve a debreceni csuvas anyag közkinccsé válhatott.

Sajnos torzóban maradt Pápay kéziratos osztják nyelvtana, amely az első tudományos igénnyel megírt északi osztják grammatika, így úttörő jelentőségű lehetett volna a saját korában. A szerző túlságosan is részletekbe menő alaposága akadályozta meg, hogy nyomdakésznek érezze művét. Így Steinitzé lett az érdem, ugyanis az 1942-ben Stockholmban megjelent munkája (*Ostjakische Chrestomathie mit grammatikalischen Abriss und Wörterverzeichnis*) az első publikált északi osztják nyelvtan.

Pápay tevékenységét tanulmányozva megbizonyosodhatunk arról, hogy nemcsak kutatóként, hanem tanárként is rendkívül elismerésre méltó munkát végzett. Sajnos tudományos megítélése kedvezőtlenebb volt, mint amilyet tényleges (de hosszú ideig nem publikált) munkássága alapján megérdemelt volna. Egyedülálló értéket képviselnek lejegyzett népköltészeti és néprajzi jellegű szövegei. Egyrészt azért, mert Pápay munkássága révén őrződött meg az északi hantik számára saját népköltészetük, hiszen a hősénekek, regék egy már letűnt nyelvállapotot őriztek meg; továbbá elsősorban a 19. századi obdorszki nyelvjárás ismerhető meg a gyűjtött szövegekből, vagyis nyelvtörténeti fontosságú is ez a hatalmas anyag, amely további nyelvészeti, néprajzi, irodalmi vizsgálódásokra érdemes.

RUSVAI JULIANNA

DOI: 10.52401/fud/2023/30

**Dmitrij Vasziljevics Cigankin
(1925–2023)**

2023. november 22-én érkezett M. V. Butilovtól a hír: Исяк кулось профессор Дмитрий Васильевич Цыганкин. Tegnap – tehát november 21-én – meghalt D. V. Cigankin. – Жаль маряви – válaszoltam azonnal. Sajnáljuk...

D. V. Cigankin erza-mordvin nyelvészprofesszor, a filológiai tudományok doktora az oroszországi finnugristák doyenje 1925. október 22-én született a mordvinföldi Moksalej településen. Hosszú, viszontagságokkal teli, dolgos élettel áldotta meg a sors; pályája eredményesnek és sikeresnek is mondható. De ebben a korban már nem számít teljesen váratlannak, hogy az élet fonala megszakad... Tudományos érdemeit sokan és sok helyen méltatták életének egy-egy jelentős állomásán, így a megfelelő alkalmakkor folyóiratunk hasábjain is: Zaicz Gábor a 75 éves (FUD 7 [2000]: 206–207), Maticsák Sándor a 80 éves (FUD 12 [2005]: 177–181) és ismét Zaicz Gábor a 90 éves tudóst (FUD 22 [2015]: 417–418) köszöntötte. Széles spektrumú tudományos munkásságára és társadalmi, tudományszervező tevékenységére most nem kívánok kitérni. Jelzéseképpen említem, hogy főként az erza leíró nyelvtani kérdések, közelebbről a lexikológia (szóalkotás és szóképzés) és lexikográfia (szótárszerkesztés) érdekelte, de behatóan tanulmányozta és ismerte a nyelvjárásokat és a mordvin nevek világát. Azon kevés mordvin nyelvészek egyike, akitől nem állt távol a nyelvtörténet sem.

Az emlékezés és megemlékezés pillanatában inkább visszaidézem ismeretségünk, találkozásaink és tudományos kapcsolataink egyes emlékezetes eseményeit. Én finnországi ösztöndíjasként az 1962–63. tanévben Erkki Itkonen óráin ismerkedtem meg a mordvin nyelvvel. Finn professzorom nem járt náluk, világháborús hadifoglyoktól tanult mordvinul. Noha Mordvinföld a szovjet időkben zárt területnek számított a külföldi kutatók számára, egyetemi tanulmányaim befejezése után egy-egy hónapra ösztöndíjkérelmet nyújtottam be mordvinföldi (és észtországi) tanulmányútra. A magyar minisztérium jóváhagyta a pályázatot, Moszkvából azonban mindkét utat elutasították.

Dmitrij Vasziljevics Cigankin professzort először 1970-ben láthattam a tallinni finnugor kongresszuson. Tartottam egy mordvin témájú előadást, de ő akkor nemigen figyelt föl rám. A sziktivkari finnugor kongresszuson 1985-ben már közelebbről megismerhettem a professzort, amikor Zaicz Gáborral egyik estét együtt töltöttük a mordvin nyelvész kollégákkal.

Ezért örültem meg, amikor 1989 júniusában az ELTE finnugor szakosai-val Szíj Enikő szervezésében kiutazhattam Moszkvába, ahonnan a Lomonoszov Egyetem csereakciója keretében tovább mehettünk Szaranszkba. A pá-

lyaudvaron június 30-án (száz évvel Paasonen első útja után!) az Ogarjov Egyetem részéről Cigankin professzor fogadta a küldöttséget (Mihail Moszin és Nyikolaj Aljamkin társaságában). A professzor 1972-től vezette a mordvin nyelvek tanszékét. Nyaranta az erza hallgatókkal nyelvjárásgyűjtő táborba vonult néhány hétre, és táborvezetőként irányította a gyakorlati munkát. Mint később kiderült, ez jelentette számára a nyaralást. A tábor július 1–5-ig Szaranszktól keletre, az uljanovszki terület határához közel, a Szurán túl volt. Innen jártunk vissza Szabajevo, Kacselay és Permiszi településekre. A szervezésben Moszin, a másik erza professzor is részt vett. A beszerzést minden alkalommal Nyikolaj Butilov bonyolította. A főszakács most és a későbbiekben is Alekszandra Grebnyeva volt. Mi is részt vettünk a tábor életében. A csevegés erzául folyt. Dmitrij Vasziljevics biztatott bennünket, hogy mi is szólaljunk meg. Felváltva adta meg a szót („Maksan val...” – hangzott el) az azóta már fiatalon elhunyt Nagy Józsefnek és nekem. Az összehasonlító nyelvészeti órákon elsajátított erza alapszókincs és a bemagolt paradigmák alapján sikerült suta mondatokat fabrikálnunk. A professzor biztató tekintete és ellentmondást nem tűrő gesztusa azonban bátorított és szóra bírt bennünket is. Néhány nap múlva már erza nyelven adtunk interjút a szaranszki rádiónak.

Az 1990-es debreceni finnugor kongresszusra összesen 14 mordvin résztvevő érkezett. A kongresszus után Dmitrij Vasziljevics két hónapig tartózkodott még vendégprofesszorként Debrecenben. Erza órákat tartott néhány finnugor szakos hallgatónak és nekünk, tanároknak is. Ez kitűnő gyakorlási lehetőséget jelentett nekem. Beolvasta a mordvin kresztomátiám (*Chrestomathia Morduinica*) erza szövegeit. Jól érezte magát. Egy térképpel a kezében látták róni Debrecen utcáit hosszú, gyors léptekkel. Tetszett neki az épülő város és a teli boltok. Rávette bennünket (Nagy Józsefet, Maticsák Sándort és engem), hogy utazzunk ki a mordvin nyelvtudományi társaság, a Vajgel' novemberi kongresszusára. (Később, 1992–98-ig maga a professzor lett a társaság elnöke.) 1990. november 19-én érkezünk a mordvin fővárosba (társaim a konferencia végeztével néhány nap múlva hazautaztak), én pedig maradtam karácsonyig. Újraolvasva naplómat Dmitrij Vasziljevics igaz barátomnak és támaszomnak bizonyult kint tartózkodásom alatt. Ez volt az az időszak, amikor a helyi lakosok túlélése is nehéz volt, de a falusi háttérrel rendelkező mordvin kollégák magukon túl a kedves vendégnek is biztosították az ellátmányt. Cigankin mellett Nagykin, Poljakov, Feoktyisztov, valamint Imajkina, Agafonova, Tyihonova és Sirmankina kollégák gondoskodtak túléléséről. Jártam a professzor erza nyelvtörténeti előadásaira. Az ismert témákat könnyen meg lehetett érteni. Én is tartottam órákat az egyetemen és a tanárképző főiskolán is, sokat olvastam az akadémiai nyelvtudományi inté-

zetben. Hozzájutottam minden irodalomhoz. Az utcán is meg-megszólítottak mordvinok, ismerősök és ismeretlenek is, akikkel gond nélkül tudtam már váltani néhány szót. Megismerkedhettem Dmitrij Vasziljevics szülőfalujával, családjával és jót mulathattam barátaival moksaleji dácsájában. Akármerre mentünk, mindenütt ismerték, barátként fogadták, és vele együtt engem is. Sugárzott belőle a tekintély. Látszott, hogy igazán otthon van...

1991 júniusában még visszatértem azokkal a hallgatókkal (Hajdú Éva és Szabó Katalin), akikkel a professzor Debrecenben foglalkozott. Nyelvjárás-gyűjtő táborba utaztunk erza egyetemistákkal Kocskurovo környékére. Ez alkalommal egy finnországi csoport is velünk volt (Riho Grünthal, Arja Ahlqvist, Merja Salo és Denis Estill). A táborból naponta busszal különböző falvakba (pl. Koszogori, Guzinci) utaztunk, ahol szabadon kopogtathattunk be az erza lakosok házaiba. A kommunikáció nem okozott már gondot.

Dmitrij Vasziljevics még egyszer visszatért Debrecenbe, 1992 szeptember-októberét töltötte az egyetemen. Megkérte, hogy hívjuk meg tehetséges aspiránsát, Nyina Kazajevát is. Együtt foglalkoztunk a mordvin nyelvvel. Egy alkalommal Szombathelyre utaztunk vonattal egy finnugor szimpóziumra. A kocsiban egymás mellett ülve beszélgettünk. Szemben egy fiatalember ült, aki megkérdezte, milyen nyelven beszélünk. Tessék kitalálni! A fiú rövid gondolkodás után azt mondta, hogy erza-mordvinul. Cigankin elképedt, majdnem leesett az ülésről, annyira meglepődött. Megkérdezte, miből gondolja?! Elmondta, hogy Szegeden tanul biológia szakon. Egyik csoporttársa mesélte, hogy édesapja finnugor nyelvész, és többek közt erza-mordvin nyelvvel foglalkozik. Kiderült, hogy a kérdéses évfolyamtárs Keresztes Gábor volt, a fiam. Kicsi a világ...

Cigankin professzorral utoljára a 2005-ös finnugor kongresszuson találkoztam Joskar-Olában, Mariföldön. Úgy tűnt, semmit sem változott korábbi barátságos énjéhez képest. Közös fényképünkön vidáman pózolunk. Aztán peregték az évek. 2017-ben neki is elküldtem mordvin nyelvtörténeti könyvecském orosz változatát. Utolsó híradás volt tőle az a rövid e-mail, amelyben köszönetet mondott érte.

Néha-néha behívom a neten Szaranszkot. Nem lehet rá sem ismerni. (Közben volt egy foci-vb, amelynek egyik csoporthelyszíne volt a mordvin főváros.) Nekem megmaradt a fényképeimen dokumentált városnak, nyáron napfényben, ősszel szürke borúban. Örööm mordvin kollégáim fiatalkori képeit, s köztük van Dmitrij Vasziljevics Cigankin magas termete, lobogó ősz haja, baráti gondoskodása, jó humora, biztató tekintete. Őszintén örült annak,

hogyan van valaki a nagyvilágban, akit érdekel az ő anyanyelve, amely már ott létezik családja körében is elhagyni látszott őt...

Hangját megőrizték az erza szövegek stúdiófelvételei. Én és kollégáim barátsággal gondolunk rá, emlékét tisztelettel megtartjuk: Паронъ арсеъзъ / Paron afsez!

KERESZTES LÁSZLÓ

DOI: 10.52401/fud/2023/31

Dennica Peneva (1963–2023)

Dennica Peneva Fotinova 1963. december 12-én született Szófiában. Iskoláit is a bolgár fővárosban járta. Kezdetől fogva érdekelték a nyelvek. Középiskolai tanulmányait bolgár–angol tannyelvű gimnáziumban végezte 1981-ben. Érettségi után egy angol nyelvű óvodában dolgozott pedagógusként, majd egy középiskolában tanított angolt. Az angol mellett franciául is tanult. 1986-ban felvételt nyert a szófiai Ohridi Szent Kelemen Egyetem (Софийски университет „Свети Климент Охридски”) angol és finnugor szakára. 1991-ben szerzett angol nyelv és irodalom, valamint finnugor szakos, továbbá angol/francia szakfordítói diplomát.

A szófiai egyetemen a finnugrisztika főként a magyar és finn nyelv elsajátítására korlátozódott. A Debreceni Egyetem államközi egyezmények keretében az 1990-es években folyamatosan fogadott bolgár hallgatókat magyar nyelvi és irodalmi részképzésre. Dennica Peneva is ennek keretében tanult több bolgár hallgatóval együtt Debrecenben az 1991–1992. tanévben. Annak idején a magyar nyelv finnugor alapjai is a kötelező tantárgyak közé tartozott, amelyet én tartottam a külföldi hallgatóknak is. Peneva ezután férjhez ment egy magyar biológushoz, de folytatta hobbiként a finn nyelv tanulását. Két fiúgyermek született, majd 1999-től kezdve különböző debreceni nyelviskolákban tanított angolt, kereskedelmi angolt a Debreceni Egyetemen, végül – a doktorátus után – a Bethlen Gábor Közgazdasági Szakközépiskolában volt angoltanár.

A nyelvek iránti tudományos érdeklődése sosem lanyhult. 1999-ben jelentkezett a tanszéken, hogy szófiai tanulmányait beszámítva elvégezhesse a finnugor szakot. Noha az akkori oktatási dékánhelyettes megpróbálta lebeszélni (mondván, hogy ilyesmivel nem érdemes foglalkozni!), ő azonban nem tárgított, hanem egyéni levelezőként felvette és 2002-ben el is végezte a finnugor mesterszakot. A finn mellett megtanult észtil is, szakdolgozatát pe-

dig a lapp nyelv speciális névragozásából, a jelző és a jelzett szó egyeztetéséből (szemikongruencia) írta. Ezt a témát kívánta folytatni nagyobb összefüggésekben. Felvételt nyert a nyelvészeti doktori iskola finnugor alprogramjába. Elmélyítette lapp nyelvtudását. Folyamatosan konzultált észt és finn anyanyelvi lektorokkal, és levelezett lapp anyanyelvű szakemberekkel is. Imponáló szakirodalmi ismeretekre tett szert. Még 2004-ben tett közzé egy tanulmányt egy kisebb balti finn nyelv, a karjalai új bibliafordítás terminológiai kérdéseiről. A doktori iskola végeztével 2005-ben szerzett abszolutóriumot.

Ezután tanári munkája mellett kezdte publikálni témájának részleteit. A kiindulási nyelv a magyar lett, ennek egyeztetési típusait összevetette a finn, észt és lapp megfelelőivel. Elkezdte a jelzős szerkezetek típusaival (FUD 2005), folytatta a birtokos szerkezetekkel (2006), majd az értelmező jelzős és predikatív szerkezetekkel (2007). Ezután a vizsgálandó nyelvek közé anyanyelvét, a bolgárt is belevonta. Folytatta a személybeli egyeztetés típusaival (2008), majd a számbeli kongruenciával (2010, 2012, 2013). Disszertációjával 2013-ban készült el. Az *Egyeztetési típusok vizsgálata finnugor nyelvekben (magyar, finn, észt, északi-lapp) [Types of agreement in Finno-Ugrian languages (Hungarian, Finnish, Estonian, Northern Saami)]* című értekezés nyilvános vitájára 2014. december 11-én került sor, amelynek eredményeként a PhD-fokozatot cum laude minősítéssel fogadták el. A szerző mindig a konkrét nyelvi tényekből indult ki, és induktív módszerrel vont le meggyőző következtetéseket. A munkának természetesen megvoltak az elméleti alapvetései is, eredményeiből a finnugor és egy szláv nyelv tanúságaival további pontosításokat tudott megtenni. Dennica Peneva a védéssel egy időben összefoglalta és közzétette az egyeztetés elméleti kérdéseit összegző tanulmányát is (FUD 21 [2014]: 213–234).

Életének nagy vágya teljesedett be, amikor 2018-tól francia nyelvterületen taníthatott angolt az uniós adminisztráció gyermekeinek létesített iskolák egyikében, Brüsszelben (European School in Brussels-IV). Betegsége egyre inkább akadályozta munkájában, s végül 2022 végén kénytelen volt feladni állását és hazaköltözni Szófiába. Örült, hogy közben nagymama lett, ám nem tudom, sikerült-e még megölelnie lányunokáját, mert 2023. február 27-én elhunyt.

Sajnos nem ő az első, aki mostanában távozott a finnugristák közül. Mélyen együtt érzünk családjával. Folyóiratunk, a *Folia Uralica Debreceniensia* hűséges munkatársára, tanulmányok és recenziók szerzőjére, kitartó szorgalmára és a kongruencia terén végzett értékes munkásságára főhajtással emlékszük.

KERESZTES LÁSZLÓ

DOI: 10.52401/fud/2023/32

E számunk szerzői

Antal M. Gergely	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest; HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest
Baksa Máté	Debreceni Egyetem
Csepregi Márta	HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest
F. Gulyás Nikolett	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
Honti László	Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Kazajeva, Nyina	Állami Ogarjov Egyetem, Szaransk
Kelemen Ivett	Debreceni Egyetem
Keresztes László	Debreceni Egyetem
Koivunen, Tomi	Turkui Egyetem; Debreceni Egyetem
Kormos Erik	Debreceni Egyetem
Kubitsch Rebeka	Szegedi Tudományegyetem
Ludvig Ádám	Debreceni Egyetem
Maticsák Sándor	Debreceni Egyetem
Németh Szilvia	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
Pukánszky Alexandra	Debreceni Egyetem
Romanova, Marina	Szegedi Tudományegyetem
Rusvai Julianna	Nyíregyházi Egyetem
Suntcova, Ekaterina	Szegedi Tudományegyetem
Szabó Ditta	HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest
Szalóczy Bettina	Debreceni Egyetem
Szergejev, Oleg	Nyelv-, Irodalom- és Történettudományi Intézet, Joskar-Ola
Szeverényi Sándor	Szegedi Tudományegyetem
Takács Judit	Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger
H. Varga Márta	Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest

FOLIA URALICA DEBRECENIENSIA

- 1. 1989 pp. 142 Red. Keresztes László – Kiss Antal
- 2. 1991 pp. 222 Red. Keresztes László – Kiss Antal – Maticsák Sándor
- 3. 1994 pp. 160 Red. Keresztes László – Kiss Antal – Maticsák Sándor
- 4. 1997 pp. 260 Red. Nyirkos István – Kiss Antal – Maticsák Sándor
- 5. 1998 pp. 262 Red. Nyirkos István
- 6. 1999 pp. 246 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor
- 7. 2000 pp. 216 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor
- 8. 2001 pp. 761 Red. Maticsák Sándor – Zaicz Gábor – Tuomo Lahdelma
- 9. 2002 pp. 224 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Dusnoki Gergely
- 10. 2003 pp. 270 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Dusnoki Gergely
- 11. 2004 pp. 184 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Dusnoki Gergely
- 12. 2005 pp. 194 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Dusnoki Gergely
- 13. 2006 pp. 258 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor
- 14. 2007 pp. 218 Red. Keresztes László – Petteri Laihonen – Maticsák Sándor
- 15. 2008 pp. 242 Red. Keresztes László – Petteri Laihonen – Maticsák Sándor
- 16. 2009 pp. 234 Red. Maticsák Sándor – Petteri Laihonen – Keresztes László
- 17. 2010 pp. 275 Red. Maticsák Sándor – Petteri Laihonen – Keresztes László
- 18. 2011 pp. 231 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 19. 2012 pp. 264 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 20. 2013 pp. 404 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László – Susanna Virtanen
- 21. 2014 pp. 290 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 22. 2015 pp. 431 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 23. 2016 pp. 359 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 24. 2017 pp. 413 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 25. 2018 pp. 371 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 26. 2019 pp. 362 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 27. 2020 pp. 353 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 28. 2021 pp. 569 Red. Maticsák Sándor – Kelemen Ivett
- 29. 2022 pp. 305 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László – Kelemen Ivett
- 30. 2023 pp. 399 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László – Kelemen Ivett

Megrendelhető – tilaukset – to be ordered from – Bestellbar – зааа3:

Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék
H-4032 Debrecen, Egyetem tér 1. – Tel.: (36-52) 512 923
E-mail: enagy.katalin@mnytud.arts.unideb.hu

Interneten elérhető: http://finnugor.arts.unideb.hu/fud_honlap/